

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Міністерство освіти та науки України

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАГАСЬ В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕГОВИЧ

УДК 94 (477)+061.2:32]“1905/1917”(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ І ВЛАДА
В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1905 р. – лютий 1917 р.)

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. О. Магась

Науковий консультант:

Федьков Олександр Миколайович,
доктор історичних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021

АНОТАЦІЯ

Магась В. О. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021.

Встановлено, що у вивченні громадсько-політичних організацій та їх взаємодії з владою доробок науковців доцільно поділити на декілька груп: дореволюційну, радянську, сучасну вітчизняну і зарубіжну історіографії. До 1917 р. вийшла низка робіт, які повністю або частково присвячені досліджуваній проблемі, часто з позицій різних політичних таборів. Радянська історіографія досліджувала різні аспекти питання, однак, його оцінка здійснювалася крізь призму марксистсько-ленінської ідеології. Плідними у вивченні проблеми були 1920-і, а також середина 1950-х – 1980 рр. Найбільша увага приділялася союзам селян та залізничників (М. Свідзінський, Є. Кирюхіна, І. Пушкарьова). Досліджувались також союзи інтелігенції (В. Лейкіна-Свірська, А. Іванов). Наприкінці 80-х рр. – на початку 90-х рр. ХХ ст. радянський та російський дослідник С. Дмитрієв охарактеризував діяльність Союзу союзів та професійно-політичних організацій у межах Російської імперії. Сучасними українськими дослідниками проаналізовано діяльність окремих товариств та союзів (О. Білобровець, Д. Кудінов, С. Наумов О. Федьков, тощо). У діаспорній та зарубіжній історіографії вивчені окремі аспекти досліджуваної проблеми. Разом з тим, нез'ясованими залишаються важливі питання, пов'язані з діяльністю громадсько-політичних організацій. Це обумовлює необхідність підготовки комплексної праці.

Для дослідження окресленої проблеми використовувалися такі групи джерел: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження. Особливу цінність становить інформація з Національного архівного фонду України та архівів Російської Федерації. Зазначені джерела дозволяють досить повно та

всебічно розглянути діяльність громадсько-політичних організацій підросійської України у досліджуваний період.

В ході написання роботи ми притримувалися неокласичної моделі історичного дослідження. При викладі матеріалу ми виходили з концепції модернізації. Модернізація Російської імперії була наздоганяючою та відбувалася в контексті її вестернізації. Ми синтезували соціальну, політичну історію, елементи історичної соціології та психології при використанні міждисциплінарного підходу, макро- та мікроаналізу. В процесі написання дисертації ми притримувалися інтердисциплінарного, інституціонального, системного, структурно-функціонального, діалектичного, синергетичного підходів тощо. Крім того, ми керувалися принципами історичності, всебічності, комплексності, системності, наступності, критичності, повноти, репрезентативності тощо. Були використані загальнонаукові, спеціальні методи інших наук та спеціально-історичні методи. Понятійний апарат роботи підібраний у відповідності до предмета дослідження і охоплює загальнонаукові, фахові поняття, терміни та категорії.

Встановлено, що на початку ХХ ст. в Російській імперії існував неоабсолютизм, який намагався примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старою політичною системою. Перша російська революція спричинила зміну форми правління на дуалістичну монархію. Поряд із означеними процесами в надрах імперського соціуму формувалося громадянське суспільства. Однією з його інституційних основ були добровільні об'єднання. Останні стали наслідком формування громадянської ідентичності різних категорій населення: інтелігенції, робітників, селянства, військових, студентів тощо. В процесі взаємодії влади та суспільства проходили основні процеси модернізації: професіоналізація, виникнення нових соціальних груп і становлення громадянського суспільства.

З'ясовано, що суспільно-політична активність опозиційно налаштованої громадськості започаткувалася наприкінці 1904 – на початку 1905 рр., коли утворилася низка професійно-політичних союзів. У травні 1905 р. в Москві за участі 14 громадсько-політичних організацій засновано Союз союзів. Він боровся за скликання Установчих зборів і загальну демократизацію держави. В українських

губерніях його осередки знаходилися на етапі створення в Києві, Одесі та Харкові. Зрештою, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. його активні діячі були піддані репресіям і організація припинила свою діяльність.

Визначено, що до Союзу союзів входила низка союзів інтелігенції. Союзи інтелігенції, незважаючи на їх нечисельність, відігравали важливу роль, особливо у 1905 р., оскільки до них входили представники соціально значимих професій. Останні володіли високим суспільним авторитетом, великими можливостями для поширення власних ідей, впливом на державні органи та мали змогу фахово здійснювати захист засуджених опозиційних діячів. Їхні програми містили, переважно, політичні вимоги скликання народного представництва, Установчих зборів, політичних свобод тощо. В них домінували ліберальні та, меншою мірою, соціалістичні настрої. До таких об'єднань належить, зокрема, Всеросійський академічний союз, осередки якого утворилися в університетських містах Наддніпрянщини. Організація охопила 2/3 особового складу викладачів вищої школи імперії. На території підросійської України проживало 314 із 1650 її членів. Іншою організацією інтелігенції був Всеросійський союз інженерів і техніків. В Україні знаходилося 8 із 26 відділень ВСІТ. Впливовим був також Всеросійський союз адвокатів, осередки якого існували в трьох містах підросійської України та об'єднували 600 осіб. Публіцисти і журналісти періодичних опозиційних видань утворили Союз російських письменників. З українських губерній на його установчий з'їзд прибули представники 14 редакцій газет. Свої осередки у Наддніпрянщині мали Всеросійський союз медичного персоналу, Всеросійський союз фармацевтів, Союз ветеринарних лікарів тощо. Більшість із громадсько-політичних організацій інтелігенції зникла на початку 1906 р. в зв'язку з відсутністю умов для їхньої подальшої відкритої діяльності та небажанням і невмінням їх учасників діяти підпільно.

Встановлено, що у 1905–1908 рр. активізувалися гендерні й національні об'єднання, а саме – Всеросійський союз рівноправності жінок, Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу та Союз автономістів-федералістів. Вони в своїх програмах відстоювали як загальнодемократичні інтереси, так і

інтереси власних груп. Відділення ВСРЖ існували в Катеринославській, Харківській та Полтавській губерніях. СДПЄН мав свої відділення в усіх губерніях підросійської України, а САФ організували представники різних пригноблених народів Російської імперії в Петербурзі. В його створенні брали участь представники РУП (УСДРП) та УДРП. Зазначеним союзам вдалося продовжити роботу, незважаючи на репресії уряду, шляхом проведення своїх представників до парламенту, а також надання допомоги в розробці законодавства. На території підросійської України існувала також мережа польських громадсько-політичних організацій.

У 1905–1914 рр. на території українських губерній на конспіративних засадах діяли учнівські та студентські організації, зокрема Союз учнів середніх шкіл (Харків, Керч, Глухів), Союз учнів фельдшерських шкіл (Київ, Чернігів, Полтава), Всеросійський загальносемінарійський союз (Київ, Чернігів, Полтава, Кам'янець-Подільський, Житомир, Одеса). Основою їхньої програми була боротьба за освітні права та політичні свободи. Культурницьку й політичну роботу проводили польські студентські об'єднання Наддніпрянщини. Поширенню опозиційних і національних молодіжних організацій представники влади чинили перепони. Натомість, чорносотенні організації молоді отримували їхню підтримку.

Доведено, що під час Першої російської революції активізувалися чорносотенні та праволіберальні сили, які отримували від влади офіційну легалізацію. В 1906–1909 рр. на Правобережжі діяв Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю. Головною особливістю, яка визначила особливості його функціонування і подальше зникнення, стали проблеми взаємодії поміщиків російського і польського походження, які входили до нього.

З'ясовано, що Всеросійський селянський союз відстоював ідею необхідності скликання Установчих зборів, які мали справедливо вирішити аграрне питання. Найвищим проявом самоорганізації було створення «селянських республік», які перебирали на себе управління на місцях. У другій половині 1905 – січні 1906 рр. існувало 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних та 285 сільських організацій ВСС. Кількість членів організації в Україні сягала близько 120 тис. осіб. У 1906–1908 рр. союзи селян перейшли до нелегальної та конспіративної діяльності,

взаємодіючи з РСДРП і, особливо з ПСР. Всередині організації наростали революційні настрої. У цей час функціонувало 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків ВСС.

Засвідчено, що Всеросійський союз залізничних службовців та робітників, утворився у 1905 р. Він мав відділення на залізничних вузлах і великих станціях, зокрема, у Києві, Катеринославі, Конотопі тощо. Організація в своїй програмі поєднувала вимоги покращення економічного та правового становища залізничників із домаганнями політичних свобод і скликання Установчих зборів. ВСЗСР відіграв велику роль у ході загального політичного страйку. Після невдачі грудневого збройного повстання влада почала його переслідувати. У 1906–1908 рр. він діяв конспіративно, все більше підпадаючи під вплив ПСР та РСДРП. Чисельність його членів в імперії у 1906 р. сягала 11,5 тис. осіб, а в українських губерніях – 2-2,5 тис. Точилася дискусія про необхідність прийняття суто професійної програми.

Доведено, що Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників брав активну участь у поштово-телеграфному страйку в другій половині листопада – на початку грудня 1905 р. і зіштовхнувся з репресіями уряду. Його осередки функціонували в ряді українських міст. У 1906–1908 р. діяльність організацій ВСПТЧ в Україні поновилася. Вони перейшли до нелегальної діяльності, великого впливу на Союз поштово-телеграфних чиновників набули революційні партії.

З'ясовано, що в програмних положеннях Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти поєднувалися професійні та політичні вимоги. В 1905 р. осередки ВСВДНО, користуючись революційною ситуацією, діяли переважно відкрито в усіх губерніях підросійської України. Починаючи з кінця 1905 р. проводилися звільнення і арешти активістів організації. В українських губерніях від них постраждало 263 педагоги. В 1906–1908 рр. місцеві осередки вчительського союзу перейшли до нелегальної діяльності, а також здійснили безуспішну спробу переходу до винятково професійної платформи, яка зазнала невдачі у зв'язку з неможливістю нехтування політичними питаннями в своїй роботі. У 1906–1907 рр. про себе заявили Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти та Кримський союз татарських вчителів. Певну активність проявив також

Всеросійський союз вчителів та діячів середньої школи, який мав свої відділення в Україні.

Встановлено, що в роки революції 1905–1907 рр., незважаючи на наявність заборон та начальницький нагляд, у армії створювалися безпартійні громадсько-політичні організації, які ставили собі за мету демократизацію в країні та війську. Серед робітників у 1905 р. функціонували Ради робітничих депутатів, де діяли еседеки, есери, представники національних партій і безпартійні. Цікавим прецедентом було створення в Харкові Союзу робітників для захисту своїх прав, який наприкінці 1905 р. відмовився від співпраці з соціал-демократами. Його діячі взяли курс на участь у виборах до Державної Думи та виробили власну оригінальну політичну платформу.

Доведено, що в роки Першої світової війни Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст мали великі успіхи в допомозі фронту і тилу. Від співпраці з владою першого року війни зазначені організації перейшли до конфлікту та конфронтації. Напередодні та в роки Першої світової війни зростає політична активність української молоді. Учні та студенти Лівобережжя у квітні 1915 р. створили Юнацьку спілку – безпартійне об'єднання, до якого згодом доєдналася молодь усієї Наддніпрянської України. Організація мала на меті поєднати самоосвітню діяльність з політичною боротьбою. У 1916 р. посилюється вплив загальноросійських революційних партій, поширення набули автономістські та соціалістичні погляди. Самостійницькі ідеї розповсюджувалися такими молодіжними об'єднаннями, як Братство Самостійників та Українське національне коло. Зважаючи на невелику кількість членів, зазначені організації не створювало власних відкрито діючих об'єднань, а намагалося пропагувати власні ідеї в новостворених і вже діючих об'єднаннях, делегуючи туди своїх представників.

Загалом відзначимо, що влада не скористалася можливістю для налагодження діалогу з громадськістю та ліквідувала навіть ті осередки громадянського суспільства, котрі відзначалися поміркованістю, що посилювало вплив політичних радикалів.

Ключові слова: громадсько-політичні організації, Союз союзів, професійно-політичні організації, опозиційні організації, лоялістські організації, громадянське суспільство, влада.

SUMMARY

Mahas V.O. Socio-political organizations and authorities in Russian Ukraine (1905 – February, 1917). – Manuscript copyright qualifying research paper.

Doctoral dissertation (Historical Sciences) 07.00.01 – History of Ukraine. Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko National University, 2021.

It was found that within the study of socio-political organizations and its interaction with the authorities, the scientific papers of scholars should be divided into several groups: pre-revolutionary, Soviet, modern and foreign historiography. A number of works had been published by 1917, that were entirely or partially devoted to the problem under study, often from the standpoint of various political camps. Soviet historiography explored various aspects of the problem, however, its assessment was carried out through the prism of Marxist-Leninist ideology. The 1920s as well as the mid-1950s up to the 1980s were productive in studying the problem. The greatest attention was paid to the Unions of Peasants and Railroad Workers (M. Svidzinsky, Ye. Kiryukhina, and I. Pushkareva). The Unions of the Intelligentsia (V. Leikina-Svirska, A. Ivanov) were also studied. In the late 80's – early 90's of the XX-th century, a Soviet and Russian scholar S. Dmitriev described the activities of the Union of Unions and professional political organizations within the Russian Empire. Modern Ukrainian scholars have analyzed the activities of individual societies and unions (O. Bilobrovets, D. Kudinov, S. Naumov, O. Fedkov, etc.). In diasporic and foreign historiography some aspects of the problem were studied. At the same time, important aspects related to the activities of public and political organizations remain unclear. This necessitates the preparation of multi-method academic paper.

It was cleared up that the following groups of sources were used to study the outlined problem: 1) legislative acts; 2) record keeping documentation; 3) periodicals and political journalism; 4) statistical materials; 5) documents of special origin. The information from the National Archival Fund of Ukraine and the archives of the Russian Federation is of a particular value. These sources allow us to fully and comprehensively

consider the activities of socio-political organizations in Russian Ukraine in the studied period.

It is determined that when working upon the academic paper we held to the neoclassical model of historical research. In presenting the material, we proceeded from the concept of modernization. The modernization of the Russian Empire was catching up and took place in the context of its westernization. We synthesized social, political history, the elements of historical sociology and psychology using an interdisciplinary approach, macro- and microanalysis. In the process of writing the dissertation we adhered to interdisciplinary, institutional, systemic, structural-functional, dialectical, synergetic approaches and so on. In addition, we were guided by the principles of historicity, comprehensiveness, complexity, systemicity, continuity, criticality, completeness, representativeness, and so on. General scientific and special methods of other sciences as well as special-historical methods were used. The definitions of the paper were selected in accordance with the subject of the research and cover general scientific, professional concepts, terms and categories.

It is established that there was neo-absolutism at the beginning of the XX-th century in the Russian Empire, which tried to reconcile new modernization processes in various areas with the old political system. The first Russian revolution led to a change in the form of government to a dual monarchy. Along with these processes, a civil society was being formed in the belly of the imperial society. One of its institutional foundations was voluntary associations. The latter were the result of the civic identity formation of various categories of the population: intellectuals, workers, peasants, military, students, and so on. The main processes of modernization: professionalization, the emergence of new social groups and the formation of civil society took place in the interaction between the government and society.

It was found out that the socio-political activity of the opposition-minded public began in the late 1904 – early 1905, when a number of trade unions were formed. In May 1905, the Union of Unions was founded in Moscow with the participation of 14 socio-political organizations. It fought for the convening of the Constituent Assembly and the general democratization of the state. As for the Ukrainian provinces, its branches were in

the process of being established in Kyiv, Odesa, and Kharkiv. Eventually, in late 1905 and early 1906, its activists were repressed and the organization ceased its activity.

It was established that the Union of Unions included a number of Unions of Intellectuals. The Unions of Intellectuals, despite its small number of members, played an important role, especially in 1905, as it included the representatives of socially significant professions. The latter had a high public authority, great opportunities to spread its own ideas, influence on government bodies and the ability to professionally protect convicted opposition figures. Its programs contained mainly political demands for the convening of a people's representation, the Constituent Assembly, political freedoms, and so on. They were dominated by liberal and, to a lesser extent, socialist ideas. Such associations include, in particular, the All-Russian Academic Union, which branches were formed in the university cities of the Dnieper region. The organization covered 2/3 of the teachers of the higher educational institutions of the empire. 314 out of 1,650 of its members lived on the territory of Russian Ukraine. Another organization of the intelligentsia was the All-Russian Union of Engineers and Technicians. There were 8 out of 26 the All-Russian Union of Engineers and Technicians branches in Ukraine. The All-Russian Bar Association was also influential, which had branches in three cities in Russian Ukraine and had 600 members. Publicists and journalists of opposition periodicals formed the Union of Russian Writers. The representatives of 14 newspaper editorial offices from the Ukrainian provinces came to its Constituent Assembly. The Union of Medical Personnel, the All-Russian Union of Pharmacists, the Union of Veterinarians, etc. had their centers in the Dnieper region. Most of the socio-political organizations of the intelligentsia disappeared in early 1906 due to the lack of conditions for their further open activities and the reluctance as well as the inability of their members to act in secret.

It was established that in 1905–1908, gender and national associations became more active, namely the All-Russian Union for the Equality of Women, the Union for the Achievement of the Full Rights of the Jewish People, and the Union of Autonomous Federalists. In their programs, they defended both the general democratic interests and the interests of their own groups. The branches of the All-Russian Union for the Equality of Women existed in Ekaterinoslav, Kharkiv and Poltava provinces. The Union for the

Achievement of the Full Rights of the Jewish People had branches in all the provinces, and the Union of Autonomous Federalists was founded in St. Petersburg by the representatives of the various oppressed peoples of the Russian Empire. The representatives of Revolutionary Ukrainian Party (Ukrainian Social Democratic Labour party) and Ukrainian Democratic and Radical Party took part in its creation. These unions managed to continue their work, despite government repression, by taking their representatives to the parliament and assisting in drafting the legislation. There was also a network of Polish social and political organizations on the territory of Russian Ukraine.

In 1905–1914, pupils and students organizations, including the Union of Secondary School Students (Kharkiv, Kerch, Hlukhiv), the Union of Paramedic School Students (Kyiv, Chernihiv, and Poltava), and the All-Russian All-Seminar Union (Chernihiv, Poltava, Kamyanets-Podilsky, Zhytomyr, Odessa) operated on a secret basis in the Ukrainian provinces. The basis of their program was the struggle for educational rights and political freedoms. Cultural and political work was carried out by Polish student associations of the Dnieper region. Authorities obstructed the spread of the opposition and national youth organizations. Instead, black-hundred youth organizations were supported.

It is proved that during the First Russian Revolution, the Black Hundred and right-liberal forces became more active, receiving official legalization from the authorities. In 1906–1909, the Union of Landowners and Farmers of the Southwestern Territory operated on the Right Bank. The main feature that determined the peculiarities of its functioning and subsequent disappearance was the problems of interaction between the landowners of Russian and Polish origin, who were the participants of the unions.

It turned out that the All-Russian Peasants Union advocated the need to convene a Constituent Assembly, which was to fairly resolve the agrarian problem. The highest manifestation of self-organization was the creation of "peasant republics", which took over local government. In the second half of 1905 – January 1906 there were 7 provincial, 19 county, 39 township and 285 village organizations of the All-Russian Peasants Union. The number of members of the organization in Ukraine reached around 120 thousand people. In 1906–1908, the peasants unions turned to illegal and secret activities, interacting with the RSDLP and, especially, with the SRP. Revolutionary sentiments grew within the

organization. At that time, there were 8 provincial, 33 county, 2 township and 45 local branches of the All-Russian Peasants' Union.

It is proved that the All-Russian Union of Railway Employees and Workers was formed in 1905. It had branches at railway junctions and large stations, in particular, in Kyiv, Katerynoslav, Konotop, etc. The organization combined in its program the demands of improving the economic and legal situation of railway workers with the demands of political freedoms and the convening of the Constituent Assembly. The All-Russian Union of Railway Employees and Workers played a major role in the general political strike. After the failure of the December uprising, the authorities began the persecution. In 1906–1908, the Union acted in secret, increasingly falling under the influence of the SRP and the RSDLP. The number of its members in the empire reached 11.5 thousand people in 1906, and in the Ukrainian provinces – 2-2.5 thousand. There was a discussion about the need to adopt a purely professional program.

It is proved that the All-Russian Union of Post and Telegraph Officials took an active part in the post and telegraph strike in the second half of November – early December, 1905 and faced repression of the government. Its branches functioned in a number of Ukrainian cities. The activities of the All-Russian Union of Post and Telegraph Officials organizations in Ukraine resumed in 1906–1908. They turned to illegal activities, and the revolutionary parties gained great influence over the Union of Post and Telegraph Officials.

It was found out that the program provisions of the All-Russian Union of Teachers and Educators combined professional and political demands. In 1905, the All-Russian Union of Teachers and Educators centers, taking advantage of the revolutionary situation, operated mostly openly in all the provinces of Russian Ukraine. The layoffs and downsizing as well as arrests of activists began since late 1905. 263 teachers were affected by them in the Ukrainian provinces. In 1906–1908, the local branches of the Teachers Union went underground and made an unsuccessful attempt to move to a purely professional platform, which failed due to the impossibility of neglecting political issues in its activity. In 1906–1907, the All-Ukrainian Union of Teachers and Public Educators and

the Union of Crimean Tatar Teachers made a statement. The All-Russian Union of Secondary School Teachers and Activists, which had branches in Ukraine, was also active.

It was established that during the years of the Revolution of 1905–1907, non-partisan socio-political organizations, despite the existence of bans and executive supervision, were formed in the army, which aimed at democratization in the country and the army. The Councils of Workers' Members of the Parliament were active among the workers in 1905, which included social democrats, socialist-revolutionaries, representatives of national parties and non-partisans. An interesting precedent was the creation of the Workers Union in Kharkiv to defend their rights, which in late 1905 refused to cooperate with the Social Democrats. Its leaders set out to run in the State Duma elections and developed their own original political platform.

It is proved that the All-Russian Zemsky Union and the All-Russian Union of Cities had great success in helping the front and in the rear during the First World War. These organizations moved from cooperation with the authorities to conflict and confrontation during the first year of the war. On the eve and during the First World War, the political activity of Ukrainian youth increased. Pupils and students of the Left Bank formed the Youth Union in April 1915 – a non-partisan organization, which was later joined by young people from all of Dnieper Ukraine. The organization aimed to combine self-educational activities with political struggle. In 1916, the influence of all-Russian revolutionary parties intensified, and autonomist and socialist ideas became widespread. Independent ideas were spread by such youth organizations as the Brotherhood of Independents and the Ukrainian National Circle. Due to the small number of members, these organizations did not create their own open associations, but tried to promote their own ideas in the newly created and existing organizations by delegating their representatives there.

In general, it should be noted that the authorities did not take the opportunity to establish a dialogue with the public and closed down even those branches of civil society that were marked by moderation, which increased the influence of political radicals.

Key words: public and political organizations, the Union of Unions, professional and political organizations, opposition organizations, loyalist organizations, civil society, authorities.

Основні положення дисертації викладені автором у таких публікаціях

Монографія

1. *Магась В. О.* «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. 568 с.

Рец.: *Венгерська В.* Самоорганізована громадськість та імперська влада у 1905–1917 рр. // Старожитності Лукомор'я (Antiquities of Lukomorie). Електронний історичний журнал. 2021. №1(4). С. 118–122.

Степанчук Ю. В'ячеслав Магась. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. 568 с. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. XVI. С. 175–179.

Публікації у зарубіжних виданнях та виданнях, уведених до міжнародних наукометричних баз:

2. *Магась В. О.* Активізація громадськості Наддніпрянської України в другій половині 1904 р. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 110. С. 51–56.

3. *Магась В. О.* Всеросійський залізничний союз та влада в Україні у 1905–1908 рр.: трансформація взаємин // Український історичний журнал. 2018. № 4. С. 20–45. (Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази Emerging Sources Citation Index (Web of Science Core Collection)).

4. *Магась В. О.* Громадсько-політична активність союзу інженерів та техніків в підросійській Україні в добу Першої російської революції // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 154–166.

5. *Магась В. О.* Діяльність братства самостійників у підросійській Україні у 1914 – лютому 1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 137–141.

6. *Магась В. О.* Діяльність зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в роки Першої російської революції // Український селянин: зб. наук. пр. Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2017. № 17. С. 11–17.

7. *Магась В. О.* Діяльність націоналістичної молоді у культурницьких та суспільно-політичних організаціях Харкова в 1914-1917 рр. // Емінак. Науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14), Т. 3. С. 28–33.

8. *Магась В. О.* Діяльність Союзу робітників для захисту своїх прав в Харкові в роки Першої російської революції // Емінак. Науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21). Т. 3. С. 42–46.

9. *Магась В. О.* Діяльність Юнацької спілки в Україні (1915-1917 рр.) // *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2016. Volume 2, Issue 2. С. 35–43.

10. *Магась В. О.* Общественно-политическая деятельность Земского союза и Союза городов на Юго-Западном фронте в 1914-1917 гг. // Русин. Международный исторический журнал. 2016. № 2 (24). С. 212–228. (Видання, уведене до міжнародних наукометричних баз – Scopus, Emerging Sources Citation Index (Web of Science Core Collection)).

11. *Магась В. О.* Союз землевладельцев и земледельцев и попытка наладить русско-польское взаимодействие в Юго-Западном крае (1906–1909 гг.) // Вестник Томского государственного университета. 2017. Вып 416. С. 130–137. (Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази Emerging Sources Citation Index (Web of Science Core Collection)).

12. *Магась В. О., Корнійчук Ю. Г., Вигівська О. В.* Громадські організації підросійської України та політика щодо них уряду П.А. Столипіна (1906–1911 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 35–42.

13. *Магась В. О., Хабчук А. О.* Формування громадянської ідентичності різних категорій населення на початку ХХ ст. // Іван Огієнко і сучасна освіта та наука. Науковий збірник. Серія історична. Вип. XV Кам'янець-Подільський, 2019. С. 110–119.

14. *Magas V.* The All-Russian Peasant Union and Authorities in the Years of the First Russian Revolution in Ukraine // *Studia Warمیńskie*. 2016. № 53. P. 431–440. (Видання, уведене до міжнародної наукометричної бази Emerging Sources Citation Index (Web of Science Core Collection))

15. *Magas V.* The sources to analyze the interaction between the socio-political organizations and authorities in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in 1905–1917 // *International Journal of Economics and Society*. 2016. Vol. 2. Iss. 5. P. 93–98.

Публікації у наукових фахових виданнях:

16. *Кавун А. А., Магась В. О.* «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. // *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. № XXI. С. 10–14.

17. *Магась В. О.* Боротьба за «вільну школу» Одеського відділення Всеросійського загальносемінарського союзу в 1907–1908 рр. // *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 10. С. 28–33.

18. *Магась В. О.* Боротьба за громадянські й академічні свободи організацій Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905–1908 рр. // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 12 (261). С. 26–31.

19. *Магась В. О.* Боротьба за демократизацію освіти та суспільства організацій Всеросійського загальносемінарського союзу в Україні (1907–1908 рр.) // *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Випуск 88 (№ 9). С. 41–45.

20. *Магась В. О.* Діяльність Одеського відділення Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти в 1905–1907 рр. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVII. С. 89–92.

21. *Магась В. О.* Діяльність організацій Всеросійського академічного союзу в Харкові (1906–1908 рр.) // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність І-906 «Історія». Чернівці: Чернівецький національний університет, 2013. Вип. 17. С. 18–29.

22. *Магась В. О.* Діяльність організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні в 1905 р. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 42–45.

23. *Магась В. О.* Діяльність організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні у 1906–1908 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2013. № 4 (68). С. 103–108.

24. *Магась В. О.* Історіографія взаємовідносин суспільно-політичних організацій та влади у Наддніпрянській Україні (1905 – лютий 1917 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2015. № 22 (355). С. 57–65.

25. *Магась В. О.* Київське товариство грамотності та влада в 1904–1908 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2017. № 10. С. 349–362.

26. *Магась В. О.* Організаційна та координаційна діяльність Союзу Союзів в Україні в роки Першої російської революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 98–103.

27. *Магась В. О.* Союзи вчителів в Україні та проект створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти (1906–1908 рр.) // Українознавство: науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал. 2013. № 3-4. С. 144–147.

28. *Магась В. О.* Суспільно-політична діяльність академічного союзу в Одесі в 1905 р. // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2013. № 29 (282). С. 109–113.

29. *Магась В. О.* Суспільно-політична діяльність Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в роки Першої російської революції // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні

науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. С. 147–158.

30. *Магась В. О.* Суспільно-політична діяльність юридичних союзів, товариств та гуртків в Україні в 1905 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І.С. Зуляка]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–102.

31. *Магась В. О.* Учительські союзи в Україні в 1905 р.: Програмні засади функціонування та взаємодія з владою // Вісник Харківської державної академії культури. Харків: ХДАК, 2014. Вип. 42. С. 49–57.

32. *Магась В. О.* Центри зародження Всеросійського селянського союзу та періодизація його діяльності у Наддніпрянській Україні у 1905–1908 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIII. С. 155–160.

33. *Магась В. О., Глушковецький А. Л.* Трансформація державно-правової системи Російської імперії в 1905-1917 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2018. С. 517–531.

34. *Магась В. О., Корнійчук Ю. Г.* Громадсько-політичні організації армії та флоту в підросійській Україні (1905–1913 рр.) // Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. Київ: ЦП «Компринт», 2018. Вип. 1 (27). С. 5–10.

35. *Магась В. О., Магась-Демидас Ю. І.* Переслідування за політичними мотивами неполітичних громадських організацій в Російській імперії у 1905–1917 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 142–155.

36. *Магась В., Магась-Демидас Ю.* Місцева адміністрація та організації Всеросійського селянського союзу в 1905 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1, Ч. 2. С. 67–71.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

37. *Магась В. О.* Банкетна кампанія в Наддніпрянській Україні в другій половині 1904 р. // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 10–15.

38. *Магась В. О.* Боротьба за освітні та політичні реформи вчительських союзів в Україні в роки першої російської революції // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3 грудня 2014 року: у 4 ч. Ч. 4. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2014. С. 45–48.

39. *Магась В. О.* Братство самостійників у підросійській Україні у 1914 – лютому 1917 рр. // Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Українське військо в Національній революції 1917–1921 рр. (До 100-річчя армії УНР)». Львів, 2017. С. 30–31.

40. *Магась В. О.* Діяльність групи молодших викладачів Всеросійського академічного союзу в Харкові в 1905 р. // Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 27–28 жовтня 2017 р.) / [редкол.: Ю. О. Нікітін (голова), В. П. Капелюшний, Д. В. Кудінов, С. І. Дегтярьов]. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 101–105.

41. *Магась В. О.* Діяльність Союзу для досягнення повноправності єврейського народу в роки Першої російської революції в Україні // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / [голов. ред. М. М. Шитюк]. Випуск VII. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. С. 297–309.

42. *Магась В. О.* Земський з'їзд і земські зібрання в Наддніпрянській Україні в другій половині 1904 р. // Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 березня 2017 року. Житомир: ФОП Філінський Г.В., 2017. С. 320–323.

43. *Магась В. О.* Інженер Ф. О. Кондратьєв та створення ним Союзу робітників для захисту своїх прав у Харкові (1905–1907 рр.) // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / [редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко]. Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 52–56.

44. *Магась В. О.* Нормативно-правові основи функціонування суспільно-політичних та громадських організацій в Російській імперії на початку ХХ ст. // Літописець. Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 10. С. 16–19.

45. *Магась В. О.* Політизація діяльності Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в 1897–1906 рр. // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ / [ред. кол.: О.О. Салата, Г.В. Саган, Р.Р. Куцик]. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 21–28.

46. *Магась В. О.* Політизація діяльності Сумського сільськогосподарського товариства у роки Першої російської революції // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Регіональної науково-практичної конференції (Суми, 1 листопада 2019 р.) / [редкол.: О. В. Зосименко, Д. В. Кудінов, Ю. О. Нікітін, В. О. Оліцький]. Суми: НВВ КЗ СОІППО, 2019. С. 119–122.

47. *Магась В. О.* Популізм та прагматизм в українських політичних молодіжних організаціях підросійської України в роки Першої світової війни // Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах: матеріали XVI науково-практичної конференції. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 66–67.

48. *Магась В. О.* Програмні засади діяльності Юнацької спілки в Україні (1915–1917 рр.) // Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 3-4 листопада 2017 р.): Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2017. С. 27–30.

49. *Магась В. О.* Прояви політичної активності та самоорганізації учнів духовних семінарій в Україні (1907–1908 рр.) // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. Матеріалів Міжнар. Наук.-практ. конференції (Хмельницький, 1-2 червня 2018 р.) / [за ред. О. О. Заславської, В. В. Мудракова, Я. В. Ювсечка]. Хмельницький, 2018. С. 78–80.

50. *Магась В. О.* Союз адвокатів та його діяльність в Україні у 1905 р. // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / [редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін.]. В 2-х томах. Том 1. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 80–81.

51. *Магась В. О.* Союз робітників для захисту своїх прав та влада в роки Першої російської революції в Харкові // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 143–144.

52. *Магась В. О.* Союз російських письменників та його організації в Україні у 1905 р. // Матеріали Х Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 16–17 листопада 2018 р.): Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2018. С. 25–28.

53. *Магась В. О.* Суспільно-політична діяльність польських студентських організацій Унії Незалежності у 1912–1914 рр. // Тези всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвячених Дню науки. м. Житомир. 10-12 травня 2016 року. Житомир: ЖДТУ, 2016. С. 331–332.

54. *Магась В. О.* Участь А. П. Ковалівського в українському визвольному русі в роки Першої світової війни // Матеріали ІV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя

Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» / [за заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир: «Полісся», 2016. С. 26–30.

55. *Магась В. О.* Феномен професійно-політичних організацій в Російській імперії в 1905-1908 роках // Збірник тез і матеріалів доповідей Міжнародної наукової конференції «Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства» (м. Київ, 24–25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету 2017» / [за заг. ред. проф. Ф. М. Кирилюка]. Київ: Міжнародний центр громадянської політології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 2017. С. 47–51.

56. *Магась В. О., Корнійчук Ю. Г.* Діяльність самостійницького гуртка чернігівської молоді у 1914–1918 рр. // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 30 листопада 2018 р. Київ: НУОУ, 2018. С. 148–150.

57. *Магась В. О., Хабчук А. О.* Діяльність «Союзу офіцерів – друзів народу» на Чорноморському флоті в 1905 р. // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 29 листопада 2019 р. К. : НУОУ, 2019. С. 120.

58. *Магась В. О.* Всеросійський селянський союз на Поділлі в роки Першої російської революції // Межибіж. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. 2017. № 1, ч. 1. С. 253–258.

59. *Магась В., Магась-Демидас Ю.* Боротьба за професійні права та політичні свободи організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні (1905–1908 рр.) // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р.). Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2014. С. 32–34.

60. *Магась-Демидас Ю., Магась В.* Фактори формування позиції українського селянства щодо влади на початку ХХ ст. // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / [за заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир: Полісся, 2015. С. 34–37.

61. *Федьков О. М., Магась В. О.* «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.): монографія. Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. 272 с.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	26
ВСТУП	28
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ	
ДОСЛІДЖЕННЯ	37
1.1. Історіографія проблеми.....	37
1.2. Джерельна база роботи	56
1.3. Методологічні основи теми	69
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ВЛАДА І ПЕРЕДУМОВИ САМООРГАНІЗАЦІЇ	
НАСЕЛЕННЯ. ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ СОЮЗІВ У 1905–1906 рр.....	92
2.1. Еволюція державно-правової системи Російської імперії та формування громадянської ідентичності різних категорій населення	92
2.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності товариств та союзів у Російській імперії на початку ХХ ст.....	114
2.3. Активізація громадськості підросійської України. Періодизація діяльності та класифікація громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр. Координаційна та організаційна діяльність Союзу союзів.	138
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ’ЄДНАНЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ, УЧНІВСЬКИХ, ГЕНДЕРНИХ, НАЦІОНАЛЬНИХ І ВІРНОПІДДАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В НАДДНІПРЯНЩИНІ У 1905–1914 рр.....	162
3.1. Боротьба за громадянські й академічні свободи організацій Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905–1908 рр.	162
3.2. Громадсько-політична діяльність Всеросійського союзу інженерів і техніків	173
3.3. Суспільно-політична активність союзів інтелігенції.....	186
3.4. Гендерні та національні об’єднання у боротьбі за реформування суспільно-політичного устрою в державі у 1905-1914 рр.	200
3.5. Організації учнівсько-студентської молоді у 1905-1914 рр.....	224
3.6. Діяльність лоялістських та вірнопідданських організацій у Наддніпрянській Україні в 1905–1914 рр.	239

РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СЕЛЯН, РОБІТНИКІВ, СЛУЖБОВЦІВ, МОЛОДШОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ПЕРСОНАЛУ ТА ВІЙСЬКОВИХ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1905–1908 рр.	260
4.1. Всеросійський селянський союз і влада.....	260
4.2. Діяльність Всеросійського залізничного союзу як об’єднання демократично налаштованих службовців та робітників	277
4.3. Функціонування Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників ..	303
4.4. Боротьба за освітні та політичні реформи вчительських союзів в Україні у 1905–1908 рр.	314
4.5. Військові союзи та Союз робітників для захисту своїх прав	336
РОЗДІЛ 5. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВЛАДА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1914–1917 рр.	357
5.1. Взаємодія з владою Земського союзу та Союзу міст.....	357
5.2. Функціонування соціалістичних громадсько-політичних організацій молоді в умовах реакційної урядової політики.....	369
5.3. Діяльність молодіжних організацій націоналістичного та самостійницького спрямувань	381
ВИСНОВКИ	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	407
ДОДАТКИ	554

Перелік умовних скорочень:

- БС – Братство самостійників
- ВАС – Всеросійський академічний союз
- ВЗС – Всеросійський земський союз
- ВЗСС – Всеросійський загальносемінарійський союз
- ВПТС – Всеросійський поштово-телеграфний союз
- ВСА – Всеросійський союз адвокатів
- ВСВДНО – Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти
- ВСВДСШ – Всеросійський союз вчителів та діячів середньої школи
- ВСЗСР – Всеросійський союз залізничних службовців та робітників
- ВСІТ – Всеросійський союз інженерів і техніків, Союз інженерів
- ВСМ – Всеросійський союз міст
- ВСМП – Всеросійський союз медичного персоналу
- ВСПТЧ – Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників
- ВСРЖ – Всеросійський союз рівноправності жінок
- ВСС – Всеросійський селянський союз
- ВСФ – Всеросійський союз фармацевтів
- ВУСВДНО – Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти
- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
- ГЖУ – губернське жандармське управління
- ДП МВС – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- ПСР – Партія соціалістів-революціонерів
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории
- РГИА – Российский государственный исторический архив
- РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
- РУП – Революційна українська партія
- САФ – Союз автономістів-федералістів
- СДПЄН – Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу

СЗЗ – Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю

СРЗСП – Союз робітників для захисту своїх прав

СРН – Союз руского народа

СРП – Союз російських письменників

СС – Союз союзів

УНК – Українське національне коло

УНП – Українська народна партія

УСГ – Українська студентська громада

УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія

УСДС – Українська соціал-демократична спілка РСДРП

УСК – Український соціалістичний колектив

УСС – Українська селянська спілка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЮС – Юнацька спілка

ВСТУП

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії розгорталися модернізаційні процеси, що охопили різні сфери життя. Їх наслідком було перетворення Наддніпрянської України з аграрного на аграрно-індустріальний регіон із відповідною соціальною та професійною структурою населення. Відчутною також стала гостра необхідність в осучасненні самого державно-правового механізму, оскільки самодержавство як цивілізаційна модель влади, що виникла ще в аграрну епоху, уже не відповідала сучасним тенденціям розвитку суспільства, була застарілою. Це вплинуло на громадське життя, і в середовищі різних категорій населення активізувалося прагнення до самоорганізації. Таким чином протягом 1905–1907 рр. у країні виникла низка громадських організацій. Їх реєстрація була ускладнена бюрократичними процедурами, а легалізація опозиційних громадсько-політичних організацій – неможливою.

Революція 1905–1907 рр. прискорила процес самоідентифікації різних соціально-професійних груп населення. В ході революційних подій загострилися всі соціальні суперечності і водночас поживилася суспільно-політична та громадська активність різноманітних соціальних груп і прошарків, почали створюватися громадські, громадсько-політичні та професійно-політичні організації. Означені процеси були наслідком пробудження самодіяльності населення та стали свідченням формування громадянського суспільства. В надрах поліційної царської держави почала зароджуватися ініціативна та самодіяльна громадськість, частина якої перейшла в опозицію до правлячого режиму. Водночас частина жителів імперії виступала за непорушність державного устрою, створюючи охоронні та провладні організації. Таким чином, громадсько-політичні організації перетворилися на важливий чинник трансформації державного ладу Російської імперії.

Політичний аспект діяльності опозиційних громадських організацій полягав у тому, що справжнє вирішення нагальних проблем, на думку їх членів, було неможливе без проголошення громадянських та політичних свобод, зміни державного устрою та скликання повноправного народного представництва. Це знаходило своє відображення в програмних документах та діяльності організацій.

Опозиційна активність населення викликала негативну реакцію влади. Будь-які форми його самоорганізації опинялися під підозрою та прискіпливою увагою жандармських органів.

Вивчення громадсько-політичних організацій на початку ХХ ст. має особливу **актуальність** у зв'язку з процесами становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Досвід боротьби різних категорій населення за свої права та трансформацію державного устрою є важливим у контексті сучасних змін у нашій державі. До того ж діяльність громадсько-політичних об'єднань на початку ХХ ст. та їх відносини з владою досі залишаються мало висвітленими в історичній науці. Разом із тим, існує значний масив джерел, що дозволяє детально дослідити вказане питання.

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконується в руслі наукової теми «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів і до сьогодення» кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (номер державної реєстрації 0116U008422).

Мета дослідження – на основі широкого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, спеціальних досліджень істориків вивчити прояви організованої суспільно-політичної активності різних категорій населення та характер взаємовідносин їхніх об'єднань із владою в умовах кризи самодержавного ладу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми;
- охарактеризувати рівень та повноту забезпечення її джерельною базою;
- окреслити теоретико-методологічні засади дослідження;
- з'ясувати особливості еволюції державно-правової системи та формування громадянської ідентичності різних категорій населення;
- схарактеризувати нормативно-правове забезпечення діяльності товариств і союзів у Російській імперії на початку ХХ ст.;

- розглянути активізацію громадськості у підросійській Україні наприкінці 1904 р., а також координаційну та організаційну діяльність Союзу союзів у 1905–1906 рр., розробити періодизацію діяльності громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр. та їх класифікацію;
- проаналізувати боротьбу за громадянські й академічні свободи організацій Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905-1908 рр.;
- дати характеристику громадсько-політичній діяльності Союзу інженерів та техніків;
- розкрити особливості суспільно-політичної активності Союзу письменників, юридичних, медичних та інших об'єднань;
- розглянути діяльність опозиційних національних та гендерних об'єднань у боротьбі за реформування суспільно-політичного устрою в державі у 1905–1914 рр.;
- розкрити особливості функціонування організацій учнівсько-студентської молоді у 1905–1914 рр.;
- охарактеризувати діяльність лоялістських і вірнопідданських організацій в підросійській Україні у 1905–1914 рр.;
- простежити взаємовідносини Всеросійського селянського союзу і влади;
- розкрити діяльність Всеросійського залізничного союзу як об'єднання демократично налаштованих робітників та службовців;
- проаналізувати функціонування Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників;
- охарактеризувати боротьбу за освітні та політичні реформи вчительських союзів в Україні у 1905–1908 рр.;
- дослідити діяльність Союзу робітників для захисту своїх прав та військових союзів;
- розглянути взаємодію з владою Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст;

- простежити функціонування соціалістичних громадсько-політичних організацій молоді в умовах реакційної урядової політики;
- проаналізувати діяльність молодіжних організацій націоналістичного та самостійницького спрямувань.

Об'єктом дослідження є суспільно-політична активність різних категорій населення в підросійській Україні на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність громадсько-політичних організацій та їх взаємодія з владою в українських губерніях Російської імперії в 1905–1917 рр.

Територіальні межі роботи охоплюють переважно територію 9 українських губерній Російської імперії: Харківську, Полтавську, Чернігівську, Київську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську й Таврійську. Вказані губернії утворювали Наддніпрянську (підросійську) Україну. Подекуди, зважаючи на специфіку дослідження, здійснювався вихід за окреслені територіальні межі. Так, висвітлюючи діяльність Всеросійського селянського союзу, ми характеризували діяльність його осередків у Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського, де проживало українське селянство. В іншому випадку, при характеристиці діяльності Юнацької спілки, висвітлювалася діяльність її відділень у Білгородському повіті Курської губернії. Окремий відхід від вказаних географічних меж здійснювався в процесі вивчення Всеросійського залізничного союзу, Всеросійського загальносемінарійського союзу та інших союзів, а також при вивченні законодавства, а також при дослідженні діяльності центральних органів громадсько-політичних організацій та їх з'їздів. Такий відхід застосовувався для ліквідації змістових лакун.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від початку Першої російської революції в січні 1905 року, коли відбулася активізація громадянської активності населення Російської імперії та утворення перших громадсько-політичних організацій, до Лютневої революції 1917 р., яка змінила державний лад у країні та започаткувала нові суспільно-політичні процеси. Відхід від означеної хронології здійснювався для аналізу передумов формування громадсько-політичних

організацій, при характеристиці еволюції державно-правової системи та законодавства Російської імперії.

Методи дослідження. В ході написання роботи використовувалася неокласична модель історичного дослідження та концепція модернізації. Було синтезовано соціальну, політичну історію, елементи історичної соціології та психології при використанні міждисциплінарного підходу, макро- та мікроаналізу. Застосовувалися інтердисциплінарний, інституціональний, системний, структурно-функціональний, діалектичний, синергетичний підходи тощо. Були використані загальнонаукові, спеціальні методи інших наук та спеціально-історичні методи. Понятійний апарат роботи підібраний у відповідності до предмета дослідження і охоплює загальнонаукові, фахові поняття, терміни та категорії.

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів дисертації полягає в тому, що *вперше*:

- в науковий обіг введена велика кількість раніше неопублікованих джерел із архівів України та Російської Федерації, що мали належну репрезентативність та забезпечили всебічне висвітлення проблеми;
- систематизовано відомості щодо діяльності громадсько-політичних організацій у підросійській Україні на початку ХХ ст.;
- розроблено періодизацію діяльності громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр. та їх класифікацію;
- підраховано чисельність громадсько-політичних організацій в Україні та кількість їхніх членів;
- вперше цілісно розглянуто діяльність низки громадсько-політичних організацій в Україні та їх взаємовідносини з владою, зокрема Всеросійського союзу інженерів і техніків, Всеросійського загальносемінарійського союзу, Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю, Союзу робітників для захисту своїх прав в м. Харкові, військових громадсько-політичних організацій, Кримського союзу татарських вчителів, Київського гуртка «Союзу судових діячів» тощо.

Подальший розвиток отримали:

- питання про еволюцію державно-правової системи Російської імперії на початку ХХ ст.;
- нормативно-правове забезпечення діяльності товариств та союзів у Російській імперії;
- обставини активізації громадськості українських губерній романівської імперії наприкінці 1904 р.;
- питання про діяльність ряду громадсько-політичних союзів інтелігенції, гендерних, національних, лоялістських та вірнопідданських організацій та об'єднань;
- продовжено розгляд діяльності Всеросійського селянського союзу в Україні, а саме – його взаємодії з владою;
- цілісно розглянуто функціонування осередків Всеросійського залізничного союзу, Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників, а також вчительських союзів;
- вивчено спроби створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти;
- продовжено розгляд діяльності Юнацької спілки, Українського національного кола, Братства самостійників;
- охарактеризовано взаємовідносини з владою Земського союзу та Союзу міст.

Уточнено:

- кількість громадсько-політичних організацій та чисельність їх членів в українських губерніях Російської імперії, а також, в окремих випадках – в романівській імперії загалом;
- окремі епізоди біографій низки громадсько-політичних діячів;
- обставини політизації діяльності громадських організацій та переслідування за політичними мотивами неполітичних громадських організацій і їх представників.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання отриманих результатів у вивченні соціально-політичної історії України та Росії початку ХХ століття, написанні узагальнюючих праць, підручників, посібників, монографій, викладанні навчальних дисциплін та спецкурсів у закладах вищої освіти. Вивчення досвіду практичної діяльності та взаємодії з владою громадсько-політичних організацій початку ХХ ст. може бути корисним для політологів, політичних консультантів та функціонерів різних громадських організацій, суспільно-політичних рухів і партій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційної роботи апробовані на 10 міжнародних наукових конференціях («Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (м. Суми, 3 грудня 2014 р.), «Історія Карпато-Дністровських земель с найдавніших часів до початку ХХІ ст. (До 100-річчя Брусиловського прориву)» (Республіка Молдова, Кишинів, 24–25 травня 2016 р.), «Революційні потрясіння початку ХХ ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (з нагоди 100-ї річниці Української революції 1917-1921 рр.) (м. Черкаси, 3–4 березня 2017 р.), «Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах» (м. Житомир, 23–24 березня 2017 р.), «Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства» в рамках «Днів науки філософського факультету – 2017» (м. Київ, 24–25 квітня 2017 р.), «Каразінські читання» (м. Харків, 28 квітня 2017 р.), «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ, 19 травня 2017 р.), «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (м. Миколаїв, 24–26 квітня 2018 р.), «Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень», м. Хмельницький, 1–2 червня 2018 р., «Україна – Польща: спільні шляхи до свободи» (м. Житомир, 4–5 жовтня 2018 р.); 16 всеукраїнських (VII–X Волинських Всеукраїнських історико-краєзнавчих конференціях (м. Житомир, 7–8 листопада 2014 р., 20 листопада 2015 р., 3–4 листопада 2017 р., 16–17 листопада 2018 р.), II та IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Права людини: історичний вимір і сучасні тенденції» (м. Житомир, 26–27 листопада 2014 р., 24–25 листопада 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній on-line конференції аспірантів, молодих

учених та студентів, присвяченій Дню науки (м. Житомир, 10–12 травня 2016 р.), «Шляхами незалежності: історичний аспект (до 25-ої річниці Незалежності України)» (м. Київ, 18 серпня 2016 р.), «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» (м. Житомир, 18–19 листопада 2016 р.), «Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації (м. Київ, 10 березня 2017 р.), «Українська революція 1917–1921 рр. Передумови, процеси, наслідки, уроки» (Меджибіж, 24 березня 2017 р.), «Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції» (м. Суми, 27–28 жовтня 2017 р.), «Українське військо в Національній революції 1917–1921 рр. (До 100-річчя армії УНР)», (м. Львів, 3 листопада 2017 р.), III та IV Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (м. Київ, 30 листопада 2018 р., 29 листопада 2019 р.), «Сумські історико-краєзнавчі студії» (5 листопада 2020 р.); 2 регіональних («Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах» (м. Київ, 18 травня 2017 р.), «Сумські історико-краєзнавчі студії» (Суми, 1 листопада 2019 р.)) та 3 вишівських конференціях (звітній конференції молодих вчених КПНУ імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 5 жовтня 2016 р.), звітних конференціях викладачів, докторантів і здобувачів КПНУ імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 14–15 березня 2017 р., 14–15 березня 2018 р.)). Крім того, результати дослідження були предметом обговорення на засіданнях кафедри історії України, а також кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Всі результати та положення, які виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримані здобувачем особисто. Окремі факти з досліджуваної проблеми вміщено у монографії, написаній у співавторстві з О. Федьковим (12,6 др. арк. і 50%), а також роботах, здійснених у співавторстві з іншими науковцями (Ю. Магась-Демидас, А. Кавуном, Ю. Корнійчуком та А. Хабчуком) (загалом 1,9 др. арк. і 75%).

Публікації. Основні результати роботи опубліковано в монографії (29,15 др. арк.). Крім того, за матеріалами дослідження здійснено 60 публікацій, із них 30 у наукових фахових виданнях, визначених ДАК МОН України. 14 у виданнях іноземних держав або у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз. 4 статті надруковані у збірниках, включених до наукометричної бази Web of science, а одну з них внесено додатково до наукометричної бази Scopus.

Структура дисертації побудована відповідно до змісту досліджуваної теми, її мети та завдань, за проблемно-хронологічним принципом. Вона включає анотацію українською та англійською мовами, список публікацій автора, виконаних за тематикою дослідження, п'ять розділів, поділених на 20 підрозділів, висновки, список використаних джерел і літератури, додатки. Загальний обсяг дисертації становить 562 сторінки, із них 406 основного тексту з анотаціями, список використаних джерел та літератури (1325 позицій) та 4 додатки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

В історіографічному відношенні доробок науковців із досліджуваної проблематики доцільно поділити на декілька груп: дореволюційну, радянську, сучасну вітчизняну і зарубіжну історіографії. Кожна з них має свої особливості.

Вивчення історії громадсько-політичних організацій розпочалося на етапі їх утворення. Перші праці були написані сучасниками тих подій. Роботу на місцях вони описували фрагментарно та однотипно, вказуючи окремі фактичні і кількісні дані. Дослідниками майже не бралася до уваги історія опозиційних громадсько-політичних організацій після їх розгрому царським самодержавством наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Особлива увага приділялася програмним аспектам їх діяльності.

Вже 1906 року у видавництві І. Єфрона вийшло довідкове видання, що детально характеризувало обставини утворення громадсько-політичних союзів і містило окремі фактичні дані [652, с. 137-160].

Активне дослідження громадсько-політичного руху інтелігенції проводили меншовики В. Меч [922] і Н. Череванін [1260, с. 146-201]. У їхніх роботах була подана характеристика програмних положень і діяльності низки громадсько-політичних союзів. Досліджувалися також окремі аспекти, пов'язані з функціонуванням Всеросійського союзу адвокатів [917], Земського союзу [906], Всеросійського селянського союзу [664, с. 3142-3153], Всеросійського залізничного союзу [888, с. 17-47], Союзу інженерів та техніків [978], Союзу автономістів-федералістів [665, с. 26-33; 685, с. 588-593; 686, с. 203-208; 692, с. 1-29; 811, с. 64-68; 812, с. 110-122] тощо.

Відзначимо, що дореволюційна історіографія робила перші кроки в дослідженні громадсько-політичних організацій. Часто відомості подавалися безпосередніми учасниками тих подій. На оцінку характеру діяльності громадсько-політичних організацій першими дослідниками впливало те, до яких суспільно-політичних таборів вони належали.

Радянську історіографію вивчення громадсько-політичних організацій доцільно поділити на три етапи: 1920-і рр.; від 1930-х до першої половини 1950-х рр. і від середини 1950-х до 1991 рр. 20-і рр. ХХ ст. відзначалися відносним плюралізмом у вивченні історичного минулого. Зокрема, Б. Тітліновим була розглянута участь молоді у революційних подіях. Він проаналізував молодіжний рух у духовних та світських навчальних закладах [1229, с. 66, 126]. Також світ побачило колективне дослідження, присвячене історії армії в Першій російській революції, в якому було проаналізовано різні форми самоорганізації військових [1225].

На становлення концепції радянської історіографії про Всеросійський селянський союз вплинула дискусія 1920–1930-х рр. про соціальну природу і політичний характер діяльності цієї організації, ключовими постатями в якій були член Головного комітету ВСС С. Мазуренко [1106] та учасник його Установчого з'їзду, більшовик А. Шестаков [1280]. Зрештою, на декілька десятиліть утвердився погляд на Союз, як організацію дрібнобуржуазну. У 1928–1929 рр. у чотирьох номерах журналу «Літопис революції» вийшло перше спеціальне дослідження М. Свідзінського про діяльність ВСС в Україні в роки Першої російської революції, написане на багатому джерельному матеріалі [1199-1202].

До двадцятої річниці Першої російської революції світ побачила низка праць, присвячених революційному руху на залізниці. Особливу увагу привертає велика стаття голови Центрального бюро Всеросійського союзу залізничних службовців та робітників В. Переверзева. Це була перша наукова розвідка, яка присвячувалася виключно Всеросійському залізничному союзу. Стаття досить повно описувала обставини діяльності центральних органів ВСЗСР та фрагментарно торкалася його відділень на окремих залізницях у 1905-1907 рр. [1164, с. 36-69] Привертає до себе увагу висновок дослідника про те, що в «грандіозному русі, котрий змусив капітулювати уряд, керівна та вирішальна роль належала об'єднаним в єдину союзну організацію, дрібним безпартійним залізничникам, які вперше виступили на арену політичної боротьби» [1164, с. 69]. В 1926 році світ побачила книга Н. Ростова, який прагнув дати загальну картину руху серед залізничників. Автор

докладно охарактеризував діяльність центральних органів Залізничного союзу, а також його з'їзди та їх рішення [1192].

Зростала увага науковців і до діяльності ВСЗСР на місцях. П. Оленич-Гнененко опублікував короткий історичний нарис, присвячений т. зв. «Люботинській республіці» [1149, с. 5-6]. Революційний рух на Катерининській залізниці і судовий процес над його учасниками докладно змалював захисник на зазначеному процесі С. Анісімов [865]. Низка важливих відомостей щодо діяльності Залізничного союзу на Південно-Західній та Києво-Полтавській залізницях міститься в історичному нарисі М. Руденка та І. Очинського з історії революційного руху залізничників на Київщині у 1905 р. [1194, с. 110-135]

У 30–50-х рр. ХХ ст. дослідження більшості громадсько-політичних організацій, як об'єднань непролетарських, призупинилося. Так, наприклад, статтю дослідника І. Дроздова про селянські союзи на Чернігівщині не вдалося надрукувати в Україні, оскільки вона у 1933 р. отримала негативну рецензію від І. Слизького. На думку останнього, в ній перебільшувалася роль селянства в революції, панувала «описовість, спрощеність, недіалектичність, механіцизм та еkleктизм, суперечливість думок автора і некритичність» та відхід від марксизму-ленінізму [569, арк. 2-11]. Зрештою, зазначену статтю автору вдалося надрукувати лише у 1940 р. у виданні АН СРСР «Исторические записки» [940, с. 3-30]. Важливе значення в посиленні політики замовчування відіграв «Короткий курс історії ВКП(б)», виданий 1938 р. Він мав ідеологічний вплив на розвиток історичної науки впродовж наступних півтора десятиліть. У цьому підручнику історія громадсько-політичних організацій в 1905–1917 рр. замовчувалася, натомість, перебільшувалася роль більшовиків [967, с. 73-173]. Ця робота мала вплив, зокрема на працю Ф. Лося, присвячену Україні в добу сталинської реакції. Діяльність громадсько-політичних організацій у досліджувану добу у ній не розглядалася, основна увага зосереджена на міжпартійній боротьбі більшовиків та меншовиків. Інтерес становлять розділи, присвячені становищу робітників та селян, а також посиленню національного гніту [1133].

До 50-ї річниці Першої російської революції світ побачила низка праць, які ознаменували поновлення інтересу до вивчення окремих громадсько-політичних організацій, зокрема Всеросійських залізничного, поштово-телеграфного та селянського союзів як найбільш революційних. До таких робіт належить, зокрема, монографія Ф. Лося, присвячена революції 1905–1907 рр. [1041, с. 247-258] Окремі матеріали про утворення та діяльність Всеросійського селянського союзу містилися в роботах М. Лещенка, присвячених селянському руху [1030, с. 164-172; 1031].

У статті Л. Іванова з історії революції 1905-1907 рр. в Україні відзначено велику роль Селянського союзу. Його віднесено до революційно-демократичних організацій. Водночас поміркованість та мирний характер діяльності ряду осередків ВСС в Україні автор вважав результатом впливу лібералів та українських націоналістів [966, с. 106-108]. Він засудив гасло «Селяни всієї України, єднайтеся!», під яким проходила робота зі скликання Всеукраїнського селянського з'їзду, оскільки, за його словами, воно було спрямоване проти «інтернаціоналізму пролетаріату, проти союзу робітників та селян» [966, с. 139]. Українську селянську спілку він неправильно вважав продуктом діяльності полтавської організації українських націоналістів [966, с. 108]. Таким чином, дане дослідження було написане з позицій боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».

В цей же час світ побачили роботи Є. Кирюхіної, в яких досліджувалася діяльність Всеросійського селянського союзу як у центрі [980, с. 95-141], так і на місцях [981, с. 83-157]. Використовуючи значну документальну базу, дослідниця показала процес зародження Союзу, простежила боротьбу на установчому та делегатському з'їздах із вироблення резолюцій з основних соціально-економічних і політичних питань, висвітлила діяльність керівних органів, розглянула діяльність місцевих організацій ВСС та зробила кількісні підрахунки.

У 1960-70-х рр. рух серед залізничників у буржуазних революціях початку ХХ ст. докладно дослідила І. Пушкарьова, своєрідним підсумком чого стала видана нею в 1975 р. монографія [1176]. У зазначеній ґрунтовній праці, виконаній на основі широкого кола джерел, простежується тенденція применшення ролі Всеросійського залізничного союзу в Першій російській революції, і критичне ставлення до нього.

Так, наприклад, говорячи про роль Залізничного союзу в подіях жовтня 1905 р., І. Пушкарьова стверджувала, що «хоча популярність ВСЗСР у дні загального страйку і зростає», однак «справжнім керівником і організатором загального виступу залізничників він не став» [1176, с. 156]. Водночас простежувалося намагання перебільшити роль та значення Російської соціал-демократичної робітничої партії в діяльності організації. Так, аналізуючи політичну платформу Залізничного союзу, дослідниця стверджувала, що «програма ВСЗСР має на собі відбиток соціал-демократичного впливу», оскільки в той час, коли вона була прийнята, «жодна інша партія, окрім РСДРП, не мала чітко вираженої і сформульованої програми» [1176, с. 115]. Зважаючи на це, подані в роботі висновки слід сприймати критично і враховувати наявність подібних ідеологічних перекручень. Згадані недоліки характерні також для роботи С. Нестерцової, присвяченої ролі залізничників України у революції 1905-1907 рр., яка найбільше уваги у своїй роботі приділила висвітленню діяльності залізничних комітетів під керівництвом РСДРП. Особливу увагу дослідниці привернув лише вихід із Всеросійського залізничного союзу соціал-демократів після його третього з'їзду у грудні 1906 р. [1312].

Новим етапом у дослідженні Всеросійського селянського союзу стали роботи М. Лещенка, видані в другій половині 1970-х рр. У них уперше було наведено підрахунки організацій ВСС. За цими даними, в листопаді-грудні 1905 р. в Україні налічувалося 7 губернських, 12 повітових комітетів і понад 120 сільських та волосних організацій Союзу. Водночас автор цілком справедливо наголосив на тому, що ці підрахунки є далеко не повними [1032, с. 190; 1033, с. 38].

Низку робіт радянських дослідників другої половини 60–80-х рр. ХХ ст. було присвячено розвитку монархії та ставленню царизму до різних громадсько-політичних організацій після перевороту 3 червня 1907 р., зокрема Є. Черменського [1263], В. Дякіна [943-944], А. Авреха [853-855], В. Старцева [1214] тощо.

Ситуація з дослідженням громадсько-політичних союзів інтелігенції змінюється в 60–80-ті рр. коли Л. Єрманом [946] та В. Лейкіною-Свірською [1028, с. 218-255] було звернуто увагу на участь цієї соціальної групи у Першій російській революції. В. Лейкіна-Свірська, зокрема, розглянула історію центральних органів

Союзу союзів та організацій, що входили до його складу. Оцінка діяльності союзів робилася з марксистсько-ленінських позицій, що призвело до окремих фактичних помилок. Так, Л. Єрман зазначав, що в «Союз інженерів, як організацію, яка стояла на ліберально-буржуазній платформі, більшовики не входили» [946, с. 206]. Насправді ж один із найближчих друзів В. Леніна, більшовик Г. Кржижановський, входив до бюро Союзу інженерів Південно-Західного краю та Постійного комітету з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків, брав участь у його всеросійському делегатському з'їзді.

Дослідженням самоорганізації медичних працівників у добу революції 1905-1907 рр. займалися радянські дослідники І. Слонімска [1209], І. Леонов, О. Лотова [1323, с. 105-107] тощо. Для їхніх праць характерна гіперболізація ролі більшовиків у революційних процесах серед лікарів загалом та у процесі формування політичної частини програми Всеросійського союзу медичного персоналу зокрема.

Важливим є також дослідження П. Зирянова [961], в якому на основі великого фактичного матеріалу подана характеристика руху семінаристів у роки революції 1905–1907 рр.

Дослідження історії Всеросійського союзу рівноправності жінок було започатковано у 1977 р. З. Грішиною, яка на матеріалах архівних установ охарактеризувала діяльність згаданої організації в масштабах всієї імперії. Недоліком зазначеної праці є перебільшення ролі РСДРП у розвої жіночого руху на початку ХХ ст. [926, с. 255-272].

Розгортання політичної активності громадськості наприкінці 1904 р. вивчалось в контексті історії ліберального руху. Визначним радянським дослідником із цієї проблематики був К. Шацилло [1272; 1273, с. 50-98], роботи якого досі не втратили актуальності. Він, зокрема, розглянув банкетну кампанію, активізацію земського руху, а також зародження ідеї Союзу союзів та професійно-політичних союзів у середовищі ліберальних діячів.

Наприкінці 1980-х рр. діяльність Союзу союзів у роки Першої російської революції дослідив російський історик С. Дмитрієв, який велику увагу приділив формуванню й роботі центральних органів Союзу та інших професійно-політичних

організацій [933, с. 40-55; 1304]. Він виокремив у діяльності Союзу союзів дві тенденції – ліберальну та революційно-демократичну, і зробив висновок, що політична платформа СС розвивалася шляхом посилення в ній революційно-демократичної складової. В подібному напрямі еволюціонувала і тактика Союзу союзів, що проявилось в переході від поміркованих до більш рішучих дій [1304, с. 20-21].

Вивчення суспільно-політичної діяльності професорів та викладачів започаткував А. Іванов, який у своїй монографії, виданій 1991 р., охарактеризував політичне життя студентства та окремі напрями роботи Академічного союзу. Особливу увагу автор звертав на діяльність його центральних органів і всеросійські з'їзди. Крім того, його роботи характеризують загальну атмосферу в університетах Російської імперії, яка склалася в добу революції 1905–1907 рр. та період подальшої реакції [965, с. 228-252, 303-314].

Загалом, радянська історіографія велику увагу приділяла робітничим та селянським організаціям, перебільшуючи вплив на них більшовиків. Незважаючи на це, у 60-80-х рр. ХХ ст. посилилася увага до союзів інтелігенції та Союзу союзів.

Починаючи з 1991 р. зник ідеологічний диктат і відкрилися нові можливості для вивчення та переоцінки історичного минулого. Одним із піонерів дослідження громадських організацій був М. Пашков, який ще 1992 р. опублікував статтю, присвячену формуванню системи громадських об'єднань в Україні. У ній, поміж іншого, зверталася увага й на організації, що діяли в досліджуваний період. Відзначимо, що автор характеризував діяльність політичних партій і професійних, благодійних та культурно-освітніх організацій, натомість майже нічого не згадував про громадсько-політичні організації. Особливий інтерес становить висновок щодо того, що на зламі ХІХ та ХХ ст. виникла масштабна система громадських об'єднань, які мали на меті національне відродження. Автор відзначив також, що в роки революції 1905–1907 рр. окреслилася національна стратифікація населення, що проявилось у діяльності громадських організацій [1161, с. 75-91].

Низку питань, пов'язаних із діяльністю громадсько-політичних об'єднань в Україні на початку ХХ ст., висвітлено в колективній монографії «Нариси історії

української інтелігенції (перша половина XX ст.)», виданій Інститутом історії України НАН України у 1994 р. [1135, с. 65]. Цією ж установою 2013 р. було видано іншу колективну монографію, присвячену взаєминам влади і суспільства в Україні на різних етапах історичного розвитку. Розділ, що висвітлює взаємодію влади та суспільства у 1775–1917 рр., написала В. Шандра. В ньому містяться цінні відомості про наростання опозиційних настроїв у суспільстві наприкінці 1904 р., репресії влади проти низки громадських організацій, діяльність української громади у I Державній Думі тощо [908, с. 237-280].

Серед узагальнюючих праць сучасних українських істориків варто відмітити узагальнюючу роботу А. Павка з історії українських політичних партій та організацій наприкінці XIX – на початку XX ст. На жаль, діяльність низки громадсько-політичних організацій початку XX ст. не знайшла відображення на сторінках його праці [1156].

Багаторічне дослідження громадсько-політичних організацій та політичних партій продовжує О. Федьков. У своїх працях він розглянув діяльність Всеросійського селянського союзу, прийшовши до висновку, що 1905 р. в роботі селянських союзів взяли участь як члени лівих партій, так і безпартійні представники ліберальної інтелігенції. У 1906–1907 рр. ВСС перетворюється у революційну конспіративну організацію селянства, впливом в якій користувалися соціалісти-революціонери та соціал-демократи. Одним із перших у сучасній українській історіографії він дослідив роботу зі створення Всеукраїнської селянської спілки та скликання Всеукраїнського селянського з'їзду [1253; 1319]. Спільно з автором цієї роботи він видав монографію, яка комплексно розглядає діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні у 1905–1907 рр. [1250] Крім того, О. Федьковим було проаналізовано громадянську ідентичність робітників [1249, с. 59-63; 1320, с. 77-101] та селянства [1253, с. 15-25]. Його праці відзначаються ґрунтовним опрацюванням фактологічного матеріалу, оригінальними висновками та використанням теорії модернізації в інтерпретації історичних явищ.

С. Корновенко та О. Герасименко у спільній монографії розглянули революційну активність селян у 1905-1907 рр. Відзначимо, що особливу увагу при цьому було приділено вивченню феномену селянських республік [995].

У сучасній українській науці з'явилася також низка досліджень, присвячених історіографії взаємодії громадсько-політичних організацій та влади в Наддніпрянській Україні в 1905-1917 рр. Зокрема, О. Купріячук проаналізував новітню історіографію політизації українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. та його організаційне оформлення [1015, с. 148-156], О. Кульчицька розглянула громадські та політичні організації півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії [1014, с. 381-385], О. Головіна дослідила сучасну історіографію монархічних організацій в Україні [920, с. 70-77]. Д. Кудінов здійснив ґрунтовний огляд історіографії Всеросійського селянського союзу в Україні [1011, с. 60-71, 211-243] тощо.

Окремі аспекти активізації населення наприкінці 1904 р. висвітлюють дослідники ліберального руху. Зокрема, Л. Щербін робить це в контексті розгляду історії становлення партії кадетів [1288, с. 37-38], а Д. Кудінов – при розгляді участі сумських лібералів у визвольному русі [1008, с. 52-54].

У монографії В. Борисенка та Г. Непорожньої було подано характеристику з'їздів Всеросійського вчительського союзу та розкрито діяльність окремих його осередків в Україні [893].

У сучасній українській історіографії посилився інтерес до громадсько-політичних організацій учнівсько-студентської молоді. Так, Н. Гончарова в кандидатській дисертації проаналізувала національно-політичний рух студентської та учнівської молоді, зокрема його організаційні форми в Україні в 90-ті рр. ХІХ ст. – лютому 1917 р. [1303] Суспільно-політичну активність студентів, а також функціонування їхніх позапартійних організацій у роки Першої світової війни в Україні дослідили І. Михальський [1122] і А. Чортенко [1267, с. 169-178]. Життя та побут студентства підросійської України розглянула М. Кругляк у монографії, виданій у 2015 р. Особливий інтерес при цьому становить підрозділ, присвячений громадсько-політичній активності студентів [1006, с. 254-267].

Продовжується вивчення діяльності Всеросійського залізничного союзу. Особливо інтерес до нього посилюється у 2006 р., коли до 100-ї річниці профспілкового руху залізничників України було видано колективний історичний нарис, перший розділ якого присвячено діяльності Залізничного союзу в контексті профспілкового руху. Дослідження виконано на основі широкої джерельної бази, однак його недоліком є розгляд організації як профспілки й ігнорування професійно-політичного характеру діяльності ВСЗСР. Крім того, в роботі майже повністю відсутні згадки про партійну боротьбу всередині організації [1219]. У статті С. Богатчук побіжно і дотично згадано Всеросійський залізничний союз в контексті висвітлення руху залізничників на початку ХХ ст. [888, с. 17-20].

Останнім часом зростає увага і до вивчення окремих аспектів руху залізничників на початку ХХ ст. Так, короткому існуванню «Люботинської республіки» присвячені роботи В. Стрільця [1220] та О. Гавриша [912, с. 64-65], в яких розглянуто основні етапи її функціонування, обставини її знищення та подальший судовий процес. Кілька ґрунтовних статей, присвячених страйкам залізничників Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці в 1905 р., підготував Д. Кудінов. Він докладно охарактеризував соціально-економічне ставище залізничників, вплив ВСЗСР на розгортання страйків, а також взаємодію ВСЗСР і ВСС на Сумській лінії Харківсько-Миколаївської залізниці [1009, с. 122-134; 1293, р. 4-17].

В дисертації О. Силки розглянуто діяльність сільських громадських організацій неполітичного спрямування. Певна увага приділена аналізу Тимчасових правил про товариства та союзи [1316].

Громадянську ідентичність єврейського населення на початку ХХ ст. досліджував у своїй дисертації О. Безаров. На жаль, ним не була проаналізована участь євреїв у ряді громадсько-політичних організацій [1299, с. 81-155]. Побіжно діяльності Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу торкався М. Гаухман. Він припустився помилки, віднісши, відповідно до класифікації С. Дубнова, Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу до «асиміляторських» організацій [914, с. 283]. Сам же С. Дубнов, який від початку до

кінця працював у СДПЄН, використовував цей поділ для характеристики ситуації в самій організації, що поєднала три складові єврейського руху: «асиміляторську», «автономістську» та сіоністську [822, с. 259-287]. Така неоднорідність, зрештою, й стала однією з причин розпаду організації.

Вивченням громадської активності поляків у 1905-1914 рр. на Правобережжі займаються українські науковці Є. Степанович [1216, с. 107-114; 1217, с. 126-133], яка дослідила політичну активність польських студентів, О. Білобровець [880, с. 256-257; 884, с. 72-74; 1300, с. 103-104], котра в ряді праць всебічно охарактеризувала діяльність польських громадсько-політичних організацій на Правобережжі, а також С. Оліпер, яка в своїй роботі дослідила легальні та нелегальні польські організації [1313, с. 87-117].

Дослідженнями громадсько-політичної активності жінок на початку ХХ ст. займаються вітчизняні історикині Л. Войтова та О. Ніколаєнко. Л. Войтова, зокрема, приходить до висновку, що просвітницько-педагогічний жіночий рух сприяв боротьбі за рівність громадських прав жінок у досліджувану добу, а Союз жіночої рівноправності взяв активну участь у його організації та поширенні [909, с. 102-113]. В свою чергу, О. Ніколаєнко зосереджує свій інтерес на громадському русі серед польських жінок підросійської України [1142, с. 55-70; 1144].

У дослідженнях В. Волковинського [911, с. 63-74], І. Омелянчука [1151-1153], О. Реєнта та О. Сердюка [1185] була висвітлена діяльність чорносотенних організацій та різноманітні аспекти їхньої взаємодії з владою. В роботі В. Волковинського розглянуто діяльність найбільших загальноросійських чорносотенних організацій, причому акцент зроблено на їх погромницьку діяльність. І. Омелянчук розглянув проблему комплексно і всебічно, зауваживши, що окремі об'єднання були осередками загальноросійських союзів, деякі приєднувалися до них згодом, а окремі існували як повністю автономні організації. Комплексністю характеризується також робота О. Реєнта і О. Сердюка. Специфікою дослідження є аналіз впливів чорносотенного руху на суспільно-політичні настрої населення на місцях [1185, с. 63-92].

Сучасні вітчизняні дослідники звернули також увагу на українські юнацькі та молодіжні організації 1914-1917 рр. Зокрема, Юнацька спілка згадується в тритомній колективній науковій монографії «Українське питання» в Російській імперії», виданій Інститутом історії НАН України [1243, с. 226-228], а перше спеціальне дослідження ЮС належить Л. Філоретовій [1256, с. 183-195], хоча для цих робіт характерні певні фрагментарність та неточності. Крім того, вивчалася діяльність ЮС на Полтавщині [1181, с. 189-195], а також у контексті політичної діяльності студентства [1267, с. 169-178].

Існування Братства самостійників у своїх роботах доводять Ф. Турченко [1239, с. 208-210] та І. Робак [1186, с. 155-156; 1187, с. 16-18]. Їхніми опонентами виступають В. Солдатенко [1211, с. 101-106] та В. Верстюк [905, с. 25-26]. С. Кот, натомість, починає відлік існування Братства самостійників із 1917 р. [997, с. 664-665]. Чернігівський історик В. Бойко в своїй роботі 1995 р. визнавав свідчення Р. Бжеського про існування Братства самостійників досить сумнівними [891, с. 50]. Натомість у примітках до його спогадів, опублікованих 2015 р., він та чернігівська дослідниця Т. Демченко не піддають сумніву існування організації, але вказують, що «її нечисленність, відсутність програмових документів, діловодства сприяли тому, що вона не потрапила в поле зору ні царської таємної поліції, ні радянських чекістів» [816, с. 118].

ЮС, БС, УНК найбільш повно на сьогодні дослідив харківський науковець С. Наумов у монографії, присвяченій українському політичному рухові на Лівобережній Україні у 90-і рр. XIX ст. – лютому 1917 рр. [1139, с. 236-250] та ряді інших праць [1136, с. 21-34; 1138, с. 176-181; 1140, с. 294-304]. Для його робіт характерні системність, ґрунтовне опрацювання першоджерел та глибоке розкриття досліджуваної проблеми. Окрім цього, він першим дослідив участь А. Ковалівського (відомого українознавця та сходознавця) в українських учнівських та студентських організаціях [1137, с. 59-63]. Останнє питання знайшло своє відображення і у дисертації Н. Малиновської [1310, с. 38-40].

Сучасними українськими дослідниками не приділено достатньої уваги діяльності Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю.

Зустрічаються лише епізодичні згадки про його функціонування в роботах О. Білобровець [883, с. 18], О. Буравського [897, с. 77], О. Любовець [1044, с. 285], О. Федькова [1253, с. 114-115], Н. Черкаської [1262, с. 198-199] тощо.

Досліджують українські науковці також діяльність Всеросійського земського союзу та Всеросійського союзу міст. Серед них вирізняються роботи О. Доніка [937, с. 22-37], присвячені добродійній діяльності Земського союзу, а також роботи І. Кузьміної, яка звернула увагу на національний аспект діяльності Союзу міст [1012, с. 329-348]. Окремі політичні аспекти діяльності Земського союзу та союзу міст в 1914–1918 рр. в Україні розглянув у своїй монографії В. Литвин [1038, с. 191-198]. Фінансову складову діяльності ВЗС в Галичині та Буковині в своїй дисертації розглянула С. Орлик [1314].

Таким чином, українська історіографія ліквідувала ряд лакун у вивченні громадсько-політичних організацій, особливо це стосується Всеросійського селянського союзу, молодіжних організацій доби Першої світової війни, польських громадсько-політичних організацій тощо.

Серед досліджень, які належать до зарубіжної історіографії, особливу увагу привертають роботи написані представниками української діаспори. Діяльність Братства самостійників в своїх роботах розглянув діаспорний дослідник та безпосередній учасник організації – Р. Бжеський, який під різними псевдонімами у своїх історичних працях розкривав окремі аспекти функціонування Братства у роки Першої світової війни та Української революції [801, 8-11; 879, с. 49-179; 1126-1127].

В Україні 1995 р. побачила світ монографія американської дослідниці українського походження М. Богачевської-Хомяк, яка частково торкалася громадсько-політичної активності життя жінок Наддніпрянщини на початку ХХ ст. [889, с. 76-77].

Велику увагу вивченню суспільно-політичної активності різних прошарків населення Російської імперії, їх організаціям та взаємовідносинам останніх з владою приділяють російські дослідники після 1991 року. Було опубліковано дослідження, в тому числі узагальнюючого характеру [968; 1163], авторам яких вдалося подолати

догматичні положення радянського періоду та розглянути взаємовідносини громадських організацій та влади неупереджено та у відповідності до новітніх історіографічних тенденцій.

Російські дослідники відобразили модернізаційні аспекти епохи правління Миколи II [1128, с. 106-144; 1241, с. 223-271]. Аналіз зазначених праць дозволяє зробити висновок про відсутність єдиних підходів у погляді на трансформацію соціально-економічної, державно-правової та політичної системи в досліджуваний період.

Продовжив вивчення історії Союзу союзів та професійно-політичних об'єднань у 1905–1906 рр. С. Дмитрієв, який видав окрему монографію [934], що містить важливі кількісні підрахунки діяльності Союзу союзів та об'єднань, які до нього входили; автором простежено час їх виникнення, розглянуто програмні засади діяльності СС, напрями діяльності його центральних органів та місцевих осередків.

На сучасному етапі російськими дослідниками вивчаються окремі питання, пов'язані з функціонуванням Союзу союзів у контексті історії професійних організацій, громадських об'єднань та становлення громадянського суспільства [1307].

Варто також відзначити роботи О. Кураєва, котрий розглянув взаємовідносини партій та масових громадсько-політичних організацій у роки Першої російської революції [1016], а також діяльність масових громадських організацій в контексті формування громадянського суспільства в Російській імперії [1017].

Багаторічним дослідником самоорганізації населення імперії на початку ХХ ст. є А. Туманова, яка у двох своїх докторських дисертаціях [1317; 1318], а також у монографічних [1236] та інших дослідженнях розглянула діяльність громадських організацій на початку ХХ ст., урядову політику щодо них і законодавчі основи їх функціонування. Також А. Тумановою було розглянуто діяльність громадських організацій Російської імперії в роки Першої світової війни [1237]. Спеціальна увага діяльності громадсько-політичних організацій на території України в її роботах не приділялася.

Згадана А. Туманова також є відповідальним редактором та автором кількох розділів колективної монографії «Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в.». У цій роботі були розглянуті різноманітні аспекти діяльності громадсько-політичних об'єднань у Російській імперії, в т.ч. і в національних окраїнах [1198].

Зростає увага російських науковців до питань взаємовідносин суспільства та влади. В ряді сучасних досліджень вивчено стан розвитку російського суспільства у XIX – на початку XX ст., зокрема в роботах В. Гросула [928] та А. Кореліна [992]. Інститутом російської історії РАН була підготовлена колективна монографія «Россия в начале XX века: народ, власть, общество», в якій охарактеризована суспільно-політична трансформація Російської імперії на початку XX ст. [1190].

Банкетну кампанію кінця 1904 р., земські зібрання та інші форми активності населення імперії досліджують історики А. Белов [875, с. 88-91], О. Крилова [1007, с. 40-42], С. Степанов [1215, с. 75-84] тощо. Вони звернули увагу на обставини утворення перших професійно-політичних організацій.

Предметом вивчення російських дослідників виступає також громадянська ідентичність населення. Зокрема, у 2013 р. побачив світ збірник статей, присвячений дослідженню соціальної ідентичності, громадянства та громадянського суспільства, соціальних практик, колективних та персональних ідентичностей представників інтелектуальних професій [925]. Вивчається також сфера громадянської діяльності представників різних соціальних груп [924] та громадянська ідентичність феміністок [1309]. В цих роботах проаналізовано процеси професіоналізації суспільства та залучення до суспільно-політичної боротьби різних категорій населення. Досліджуються також питання, пов'язані з формуванням національної ідентичності та політикою властей. Націоналізм, як нове явище в житті імперії епохи Романових, та феномен українського націоналізму в низці праць охарактеризував О. Міллер, який намагається розглядати українське питання з неупереджених і наукових позицій [1116-1117].

Діяльність Академічного союзу отримала подальшу розробку в роботах А. Іванова, присвячених науковцям доби революції 1905-1907 рр. [963, с. 82-89] та витокам партії кадетів [964, с. 202-212].

Окремі аспекти діяльності Союзу інженерів і техніків у контексті вивчення історії російської технічної інтелігенції вивчає дослідниця Д. Лозовська [1039, с. 44-48; 1040, с. 136-139]. Для її робіт характерні певні неточності. Наприклад, ВСІТ безпідставно було названо першим легальним професійним союзом на території Російської імперії [1039, с. 45]. Насправді ж зазначену організацію так і не було легалізовано в офіційно встановленому порядку, і вона майже не мала в своїй програмі професійних вимог, зосереджуючись на політичній складовій.

Побіжно розглянута діяльність центральних органів Союзу адвокатів та рішення обох його з'їздів у монографічному дослідженні Ю. Стецовського [1218, с. 91-95]. Роль адвокатів у політичних процесах 1905 р., в тому числі в контексті їх участі в Союзі адвокатів, проаналізував С. Мосолкін [1131, с. 40-41].

В центрі уваги російських науковців залишається участь лікарів у революції. І якщо деякі з них відійшли від радянських стереотипів і простежують вплив на медиків різних партій та суспільно-політичних сил [1210, с. 48-52], то інші, базуючись на працях радянського періоду, продовжують наполягати на провідній ролі більшовиків в означених процесах [932, с. 62-64].

У Російській Федерації вивчається протестний рух учнів духовних семінарій. Зокрема, була захищена дисертація Т. Павленко [1315], в якій охарактеризовано рух загалом, а особлива увага звернена на Ставропольську, Казанську, Володимирську, Тифліську, Пензенську й Тамбовську семінарії. При цьому рух семінаристів на території сучасної України висвітлено фрагментарно. Окрім того, на увагу заслуговує велика стаття Ю. Філіппова, присвячена революційному руху в стінах духовних семінарій [1255], щоправда, в ній наявні окремі фактичні помилки. Наприклад, автор заперечував сам факт існування відділення Всеросійського загальносемінарійського союзу у Одеській духовній семінарії.

Багаторічним дослідником діяльності Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу є російський історик В. Кельнер. Він зосереджує увагу на

діяльності його центральних органів, на рішеннях з'їздів та міжпартійній боротьбі всередині організації [976, с. 27-50; 977, с. 61-79].

Увага до діяльності громадських організацій жінок загалом (Р. Меджитова [1111, с. 330-333]) та Всеросійського союзу рівноправності жінок зокрема (Н. Баннікова, В. Міняшев [872, с. 149-152], О. Мінаєва [1118, с. 86-96]), характерна для сучасних російських дослідників. Зазначеним дослідженням властиве подолання недоліків радянської доби та об'єктивне відображення партійно-політичних впливів на жіночий рух початку ХХ ст. Подібні тенденції властиві й роботі сучасної білоруської дослідниці О. Волкової [910, с. 8-12].

Триває також вивчення діяльності Всеросійського селянського союзу. Так, важливе місце серед досліджень посідають монографії А. Курьонишева [1018] та Д. Колесніченко [987]. В них проаналізовано діяльність Союзу з нових позицій, охарактеризована участь його представників у думській кампанії, а також містяться окремі дані про функціонування осередків Селянського союзу в українських губерніях.

До 100-ї річниці профспілок на залізниці в Російській імперії в 2006 р. побачила світ велика колективна праця, котра містила історичну розвідку та документи з історії Залізничного союзу [949]. Періодика, що видавалася окремими відділеннями ВСЗСР, була охарактеризована В. Марасановою в контексті характеристики профспілкової преси 1905-1907 рр. [1108, с. 5-9].

Питанням революційного руху в армії та на флоті, ставленням військових до самодержавства на початку ХХ ст. займаються сучасні російські вчені Є. Вапілін [1301], М. Вязьмітінов [1302], А. Панов [1159], П. Сімашенков [1207] тощо. Вони розкрили загальну суспільно-політичну ситуацію у військовій галузі. Громадські організації офіцерів на флоті дослідив С. Журавльов, відзначивши політичну опозиційну активність окремих із них [1305].

Окрім благодійної сторони діяльності Всеросійського селянського союзу та Всеросійського союзу міст, у сучасній російській історіографії в останні кілька десятиліть з'являється все більше робіт, у яких автори відстежують політичну складову в діяльності ВЗС і ВСМ [913, с. 92-114; 1013, с. 17-67; 1110]. Вони

звертають увагу на їхній зв'язок із Прогресивним блоком Державної Думи, підтримку його резолюцій та на поступовий перехід в опозицію до влади.

Зазначене коло проблем було досліджено також вченими з низки інших зарубіжних країн. Загальні особливості розвитку самодержавства доби Миколи II розглянули французька дослідниця російського походження Е. Каррер д'Анкосс [974, с. 118-141], німецький вчений російського походження В. Леонтович [1029, с. 291-436] та ін.

Одним із перших серед зарубіжних дослідників, котрі вивчали діяльність Союзу союзів, був ізраїльський історик Ш. Галай. Він також певну увагу приділив діяльності професійно-політичних організацій, зокрема впливам політичних партій у них, особливо в союзах лібералів. Негативним аспектом є те, що розгляд питання обмежено 1905 р. [1292, с. 512-525].

Діяльності Всеросійського селянського союзу [1297, с. 51-67] та Всеросійського союзу вчителів [1298] присвячено роботи американського дослідника С. Дж. Серегні. Зокрема, у монографії про діяльність народних учителів особливе місце відведено участі останніх у роботі Союзу вчителів та поширенню ідей ВСС. Праці вказаного науковця вирізняються значною джерельною базою, широтою реалізованих завдань та ґрунтовними висновками.

Історію Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу розглядає американський історик Н. Меїр. Його дослідження обмежено діяльністю СДПЄН у м. Києві [1113, с. 324-327]. Польські організації Києва розглянув у своїй монографії польський дослідник М. Коженювський [985, с. 372-590]. Перебіг Першої російської революції, взаємовідносини влади та суспільства, а також окремі згадки про діяльність Союзу союзів і організацій, що входили до нього, висвітлив американський історик Р. Пайпс [1157, с. 40]. Різноманітні форми самоорганізації населення та його суспільно-політичну активність у своїй роботі розглянув англійський історик російського походження Т. Шанін. Особливу увагу він приділив діяльності Всеросійського селянського союзу та його Сумського осередку [1268]. Французький дослідник Д. Бовуа охарактеризував участь поляків у соціо-етнічних конфліктах в Україні. У своїй роботі він аналізував діяльність Союзу землевласників

і землеробів Південно-Західного краю, але, на жаль, до кінця це питання не розкрив [887, с. 285].

Японський вчений К. Мацузато розглянув діяльність Всеросійських земського та міського союзів. Він звернув увагу на їх благодійну та політичну складову [1110]. Робота американського дослідника Дж. Бредлі «Громадські організації в царській Росії: наука, патріотизм і громадянське суспільство» була присвячена формуванню громадянського суспільства в імперії, що знайшло свій вияв у діяльності наукових товариств. Зазначимо, що автор майже не висвітлює політичні аспекти їхньої діяльності, які мали місце, особливо в період революції 1905-1907 рр. [896].

Отже, зарубіжна історіографія також зосереджує свою увагу на діяльності громадсько-політичних організацій початку ХХ ст. На функціонування українських організацій найбільшу увагу звертали представники української діаспори, натомість російські вчені та представники західноєвропейської та американської історіографії акцентували увагу на загальноросійських союзах та товариствах.

Історіографія взаємовідносин громадсько-політичних організацій і влади була нами розглянута в окремій публікації [1068].

Таким чином, огляд дореволюційної, радянської та сучасної історіографії засвідчив інтерес дослідників до взаємовідносин громадсько-політичних організацій Наддніпрянщини та влади. Ними було розглянуто діяльність окремих громадських організацій, урядове регулювання їхньої діяльності, процеси формування громадянського суспільства в Російській імперії тощо. Разом з тим, ряд проблем потребують подальшого опрацювання, особливо питання, пов'язані з функціонуванням громадсько-політичних організацій на українських землях у 1905-1917 рр., їх відносинами з владою, оскільки більшість авторів звертала увагу переважно на роботу їхніх центральних органів.

Загалом, зроблений огляд підтверджує недостатній рівень дослідження означеної проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії та засвідчує можливість і необхідність підготовки узагальнюючої праці.

1.2. Джерельна база роботи

При вивченні громадських організацій використовувалися різноманітні джерела. Згідно із сучасною класифікацією російських дослідників А. Голікова та Т. Круглової, їх можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження [919]. Комплексне використання зазначених груп джерел створило можливість для всебічного розгляду історії громадсько-політичних організацій на українських землях у складі Російської імперії у 1905-1907 рр.

Аналіз законодавчих актів уможливив характеристику правового становища громадсько-політичних організацій, а також дозволив з'ясувати юридичні умови, за яких їм доводилося функціонувати. Принагідно зазначимо, що до 1906 р. у Російській імперії під законом розуміли все, що затверджувалося імператором (грамоти, положення, статuti, укази, маніфести тощо). Під час Першої російської революції у законодавчій практиці відбулися зміни, пов'язані зі створенням нового державного інституту – Державної Думи.

Отже, до законодавчих джерел належать: указ 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну кампанію, у ході якої приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції щодо удосконалення державного устрою [616, с. 133]; Маніфест 17 жовтня того ж року «Про удосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні [631, с. 754-755]; указ 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» [735, с. 5-6]; Основні державні закони 23 квітня 1906 р. [611, с. 456-461] тощо. Перші два названих нормативно-правові акти створили сприятливі умови для розгортання діяльності громадсько-політичних організацій, натомість останній указ та новозатверджені Основні державні закони стали однією з причин переходу низки опозиційних організацій до конспіративної діяльності у 1906-1917 рр. Крім того, аналізувалися норми, які обмежували участь різних категорій населення у громадських організаціях, правила проведення публічних зібрань тощо.

Другу, найбільшу, групу джерел становлять діловодні документи. Їх варто поділити на 2 основні комплекси: 1) документація державних установ; 2) документи громадських організацій та політичних партій. Залежно від форми викладу та цільового призначення, серед матеріалів цієї групи можна виділити певні різновиди: а) нормативні документи (положення, приписи, статuti тощо); б) протокольна документація (журнали засідань земств, протоколи); в) ділове листування (розпорядження, офіційні листи, циркуляри, доповідні записки); г) звітна документація (звіти, доповіді тощо) [919, с. 256-257].

Зазначені види документації містяться в українських і російських архівах. Нами опрацьовано матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Державних архівів Київської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Дніпропетровської областей, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Російського державного історичного архіву. Загалом 600 справ, які зберігаються у 101 фондї 4 центральних, 8 обласних, 1 міського та 3 зарубіжних архівів. Використання зазначених матеріалів дозволило ввести в науковий обіг значний масив документів та надати дослідженню наукової новизни.

У процесі написання роботи ми послуговувалися масовими історичними джерелами. Під ними ми розуміємо документи, що відображають одиничні факти чи явища, які в комплексі дозволяють розкрити поставлену проблему. До масових джерел відносимо матеріали карної та судової практики, в яких відображені окремі випадки функціонування громадсько-політичних організацій, котрі в сукупності здатні дати повну картину їх функціонування.

Крім того, частина діловодної документації вже опублікована й міститься в збірниках документів та матеріалів, протоколах, спеціалізованих періодичних виданнях та хроніках революційного руху. Особливий інтерес становлять протоколи

з'їздів громадсько-політичних організацій, а також багатотомник «Высший подъём революции 1905-1907 гг.» [639-640], виданий Академією наук СРСР до 50-ї річниці Першої російської революції, та польський збірник «Zanim przyszła «Pożoga», присвячений політичній та громадській діяльності поляків на Поділлі в 1905-1910 роках [658].

Розглянемо першу групу ділових документів – матеріали державних установ. Сюди належать документи канцелярії генерал-губернатора, тимчасових генерал-губернаторів та губернаторів, правоохоронних та судових органів, земств.

Із протокольної документації державних установ значний інтерес становлять матеріали засідань Сенату Російської імперії, який розглядав скарги засновників товариств на заборону реєстрації їхніх статутів [469, арк. 14-14 зв.] та закриття товариств [464, арк. 5]. Важливими є також матеріали Ради Міністрів. Зокрема, заслуговує на увагу циркуляр Ради Міністрів від 14 вересня 1906 р. про заборону участі посадових осіб у діяльності опозиційних партій та громадських організацій [510, арк. 98-99 зв.]. Важливе місце займають матеріали губернських у справах про товариства присутствій. Фонди, що містять зазначені матеріали, перебувають у ряді обласних архівів, зокрема, Державних архівів Київської (фонд 10), Житомирської (фонд 329), Харківської (фонд 29) областей, Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (фонд 442) [285] тощо. В них знаходимо клопотання щодо відкриття різних типів товариств, рішення присутствій про відмову у реєстрації, які розкривають офіційні причини та мотиви представників влади щодо таких відмов, перелік існуючих у різних місцевостях товариств тощо.

Значну частину джерел, що характеризують відносини громадсько-політичних організацій та влади, становлять матеріали ділового листування, переважно вхідна та вихідна кореспонденція генерал-губернатора, губернаторів та правоохоронних органів (відношення, рапорти, донесення, офіційні листи тощо). Цей вид документації є дуже важливим, оскільки містить відомості про різноманітні громадські організації, форми їхньої діяльності, чисельність, персоналії, дати утворення та ліквідації окремих осередків союзів та товариств, різноманітні форми агітації тощо. Однією з форм ділового спілкування були також циркуляри, за

допомогою яких можна простежити ставлення офіційних органів влади до провладних та опозиційних громадських організацій, з'ясувати окремі факти з історії товариств і союзів, заходи, що вживалися урядом задля припинення їх діяльності. Прикладом обіжника, який суттєво вплинув на діяльність громадських організацій, став документ, розісланий 20 січня 1910 р. П. Столипіним губернаторам, що спрямовувався проти т. зв. «інородчеських» організацій, до яких зараховувалися й українські товариства. Вказаний циркуляр посилив переслідування національно-культурних і благодійних організацій та унеможливив їх подальше відкриття [600, арк. 22-22 зв.].

Узагальнені дані з приводу революційного руху в масштабах усієї Російської імперії та у її окремих місцевостях містяться у звітній документації. Звіти, доповіді та повідомлення губернаторів, начальників губернських жандармських управлінь, повітових справників, приставів містять важливі відомості про зміст та характер діяльності осередків громадсько-політичних організацій в Україні у 1905-1917 рр. Використовуючи документи правоохоронних органів, можна отримати багато цінної інформації. Наприклад, для вивчення історії Всеросійського залізничного союзу велике значення має огляд архіву, отриманого агентурним шляхом наприкінці 1907 р., який висвітлював як загальне становище справ в організації, так і в окремих її осередках [40, арк. 2-5 зв.]. Із наростанням суспільно-політичного руху Департамент поліції активізував свою діяльність. Один за одним видавалися циркуляри, які вводили керівників політичного розшуку на місцях у курс справ, знайомили з новими організаціями та їх програмами [1165, с. 94]. Продовжували нагляд за таємними товариствами жандарми і в період Першої світової війни. Зокрема, в процесі відстеження українського національного руху в Харкові було звернуто особливу увагу на діяльність таємної і малочисельної української організації – Українського національного кола, за допомогою агентурних даних була отримана її програма та здійснювався нагляд за діяльністю її членів [250, арк. 38-39, 66-69, 152-154 зв.].

Зауважимо, що початок ХХ ст. позначився розширенням мережі політичної поліції, особливо проявилось в роки революції 1905-1907 рр. [894, с. 220-221] В цей

час керівництво поліції інколи звертало увагу на малу обізнаність [764, с. 4] та помилковість [75, арк. 347 зв.-349 зв.; 723, с. 3] відомостей представників жандармських органів у політичних справах. Подекуди відчувався брак особового складу на місцях [521, арк. 11-11 зв.].

Революція змінила також порядок розгляду судами кримінальних справ. Міністерство юстиції розіслало прокурорам судових палат затверджену імператором 18 березня 1906 р. думку Державної Ради про заходи щодо скорочення часу провадження найбільш важливих кримінальних справ. Це стосувалося, насамперед, державних злочинів, аграрних посягань, проступків у сфері друку тощо [422, арк. 2-2 зв.]. Під зазначені обвинувачення підпадали передусім справи, що стосувалися т. зв. «політичних злочинів», в тому числі і пов'язаних із діяльністю громадсько-політичних організацій. У зв'язку з цим, розглядаючи справи за прискореною процедурою, судові органи не мали можливостей докладно та повно з'ясувати їх обставини. Це варто враховувати при характеристиці звинувачувальних актів та іншої діловодної документації судів. Водночас у ряді актів діяльність громадських організацій була розглянута досить докладно. Це стосується, зокрема, об'ємного обвинувального акта про організацію та діяльність ВСС у Кобеляцькому повіті Полтавської губернії [19, арк. 1-62] та такого ж докладного документа, присвяченого повстанню на Катерининській залізниці в грудні 1905 р. [2, арк. 1-358].

Робота жандармських установ щодо виявлення громадсько-політичних організацій упродовж Першої світової війни ускладнювалася низкою чинників. Зокрема, органам політичного нагляду заборонялося вербувати нових агентів в армії. Це спричинило посилення революційної пропаганди у військах, а також поширення серед військових революційної літератури [69, арк. 19 зв.]. Саме тому про цю добу ми не володіємо достатньою повнотою даних.

Другу групу діловодної документації становлять документи громадських організацій та політичних партій. Нормативний характер мають постанови з'їздів та зібрань союзів і товариств, політичних партій та їх регіональних осередків, що містяться у матеріалах досудового слідства, канцеляріях губернаторів, а також опублікованих документах і матеріалах. Завдяки їм можна скласти уявлення про

ідеологію та програму громадсько-політичних організацій, а також ставлення до них інших політичних сил. Існують і опубліковані збірки з програмами громадських організацій. Цінним джерелом є збірник програм політичних партій, союзів та ліг, виданий у 1906 р., який містить окремий розділ, присвячений програмним документам всеросійських професійно-політичних союзів [651, с. 142-242].

До нормативної документації можна віднести проекти статутів та статuti громадсько-політичних організацій, як офіційно затверджені, так і нелегальні, а також селянські присуди про приєднання до Всеросійського селянського союзу й звернення до Трудової групи Державної Думи. У цих джерелах містяться головні програмні засади та організаційні принципи діяльності осередків союзів та товариств. Крім того, селянські присуди дають уявлення про регіональну поширеність певних вимог, зокрема щодо автономії України та навчання українською мовою. Нами проаналізовані статuti громадських організацій, які створювалися у офіційно встановленому порядку [431, арк. 26-33 зв.; 462, арк. 3-6; 465, арк. 1-1 зв.], а також незареєстровані установчі документи опозиційних організацій [143, арк. 50; 258, арк. 1-1 зв.; 347, арк. 1].

Особливу увагу приділили також протоколам, що послідовно фіксували хід засідань та рішення з'їздів громадсько-політичних організацій. Із них ми дізнаємося про перебіг обговорень, атмосферу, що панувала на засіданнях і з'їздах товариств та союзів. Так, наприклад, в архівах містяться протоколи засідань землевласників Правобережжя, на яких відбувалося створення Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю [472, арк. 4-4 зв., 9-10]. В іншому випадку протоколи засідань делегатів земських службовців канцелярії Херсонської земської управи засвідчили створення Союзу земських службовців Херсонського повіту з політичною опозиційною програмою [282, арк. 29-32 зв.].

Велику увагу веденню протокольної документації приділяли також окремі осередки товариств та союзів. Журнали засідань офіційно зареєстрованих та підпільних організацій є досить рідкісним і надзвичайно цінним джерелом, за допомогою якого можна скласти цілісне уявлення про роботу низових осередків громадсько-політичних організацій. Так, наприклад, протоколи зібрання Київського

товариства грамотності засвідчили обговорення актуальних політичних питань на його засіданні у квітні 1905 р. [559, арк. 1-5 зв.]. Подібні ж тенденції спостерігалися на засіданнях ради Київського політехнічного інституту впродовж 1905 р., де спостерігалось наростання впливу місцевої організації Академічного союзу на їхній хід [540, арк. 26-28, 119-124 зв., 125-128, 133-138 зв., 139-160].

Третя важлива група джерел – періодична преса та публіцистика. Існуючі на той час видання можна класифікувати за ідеологічним спрямуванням і партійною приналежністю, зокрема на такі: консервативні, ліберальні, соціалістичні, націоналістичні, міжпартійні та безпартійні. Така класифікація дозволяє критично оцінити опубліковані матеріали.

Видання консервативного напрямку висвітлювали в позитивному ключі діяльність чорносотенних організацій і засуджували, або висміювали опозиційні громадсько-політичні організації, як от публікації в київській газеті «Киевлянин», житомирській «Волынской жизни», харківському «Южном крае» та «Черниговском слове». Незважаючи на зазначену видань та антиреволюційну і антиліберальну спрямованість, у них міститься цінний фактичний матеріал, який потребує критичної уваги дослідника. Зокрема, докладні відомості про створення, діяльність та занепад Союзу землевласників і землеробів містяться в газеті «Волынская жизнь» [667; 681; 711; 787; 788; 790].

Велику увагу діяльності товариств та союзів було приділено на сторінках ліберальної преси. Суспільно-політичне життя країни активно висвітлювала столична юридична газета «Право», у якій, окрім хроніки революційного руху, публікувалися також розгорнуті аналітичні матеріали з розбором трансформації системи державної влади, змін до законодавства, діяльності громадських організацій тощо. Крім того, видання публікувало відозви губернаторів із приводу незаконності ряду громадсько-політичних організацій в українських губерніях Російської імперії [664; 669; 785].

Серед ліберальних видань в Україні особливу увагу привертають «Киевские отклики», «Киевское слово», газета «Полтавщина», харківські часописи «Мир», «Будущее», «Волна», газети «Бессарабская жизнь», «Сумской голос», чернігівська

газета «Десна». Ці видання перебували під впливом загальноросійських ліберальних партій та організацій. У них містилися дописи, агітаційно-пропагандистські матеріали, матеріали з'їздів різноманітних союзів [684; 742; 774-776; 796].

До видань соціалістичного неонародницького спрямування можна віднести друковані органи Трудової групи у І Державній Думі «Трудовую Россию», «Известия крестьянских депутатов» та «Крестьянский депутат», що виходили у Санкт-Петербурзі. Окремі публікації, вміщені у них, стосувалися суспільно-політичного життя в українських губерніях [744, с. 4]. Частина статей містила накази, надслані селянами українських губерній у Трудову групу Державної Думи [667; 668]. Особливе місце на сторінках періодики отримала також діяльність ВСВДНО [712; 799].

Діяльність українських громадсько-політичних організацій висвітлювалася в українській пресі Наддніпрянської України, яка в добу революції 1905-1907 рр. отримала можливості для розвитку, коли було знято низку обмежень на друк українською мовою, пом'якшено цензуру та надано певну свободу пресі [406, арк. 3-3 зв.; 530, арк. 1-1 зв.; 581, арк. 9-10; 999, с. 47-48]. Окрему увагу українські періодичні видання приділяли діяльності національних організацій.

Українською соціал-демократією видавалася газета «Боротьба», де публікувалися матеріали про роботу окремих товариств та союзів і переслідування їхніх діячів [718, с. 6].

Націоналістичний характер мали часопис «Хлібороб», що виходив у Лубнах (редактор – член Української народної партії М. Шемет), та одеська газета «Народня справа» (головний редактор – член Української народної партії І. Луценко). Обидва видання звертали особливу увагу на діяльність українських культурницьких та політичних організацій, а також брали участь у проєкті створення Української селянської спілки. Прикметним у цьому відношенні було гасло, під яким друкувався «Хлібороб»: «Селяни усієї України, єднайтеся!» [691; 768; 798] Відзначимо також газету «Вільна думка», яка видавалася самостійниками гектографічним способом у Києві під час Першої світової війни [527, арк. 1-18].

В окремих випадках матеріали періодики не можливо вкласти в тісні партійні рамки. Так, петербурзька ліберальна газета «Сын Отечества», що широко висвітлювала діяльність громадсько-політичних організацій, у листопаді 1905 р. перетворилася на друкований орган Партії соціалістів-революціонерів. Зміна партійного обличчя не позначилася негативно на висвітленні діяльності опозиційних організацій. На сторінках часопису містилися дописи з українських губерній [714; 715]. Ліберали й неонародники брали участь у підготовці одеського тижневика «Южные записки», що активно висвітлював роботу товариств і союзів, зокрема Всеросійського селянського союзу [678; 679]. Міжпартійний характер мав київський часопис «Громадська думка», куди подавали дописи представники українських політичних партій і безпартійна інтелігенція [1213, с. 5-26]. В газеті висвітлювалася діяльність Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної просвіти, до створення якого була причетна редакція зазначеної газети [717; 769; 773]. Міжпартійний характер мала також київська польська газета «Dziennik Kijowski», на сторінках якої було надруковано відозву польських поміщиків проти можливого політичного блокування з російськими землевласниками на Правобережжі, що вплинуло на спрямованість діяльності Союзу землевласників та землеробів Південно-Західного краю [813, с. 1-2].

Варто також згадати періодику громадсько-політичних організацій, яка була вільна від впливу будь-яких політичних партій, наприклад журнал «Вестник учителей» [749, с. 88-96]. Такі видання популяризували ідеї громадських організацій, а матеріали в них мали інформаційний та агітаційно-пропагандистський характер.

Загалом найбільший інтерес преси до опозиційних громадсько-політичних організацій спостерігався в листопаді 1905 – січні 1906 рр. Після цього періодика висвітлювала переважно діяльність проволіберальних та чорносотенних союзів.

Серед матеріалів публіцистики, присвячених громадсько-політичним організаціям, відзначимо роботи німецького політолога М. Вебера [673, с. 95-99], одного з лідерів «Партії народної свободи» П. Мілюкова [726, с. 35-50], лідера більшовиків В. Леніна [719, с. 266-267] тощо. Ці автори допомагають із різних

позицій розглянути проблему: відстежити європейський погляд на події в Російській імперії, з'ясувати позицію лідерів політичних партій з різних питань, думку ліберальної інтелігенції тощо.

До цієї ж групи джерел належить агітаційно-пропагандистська література. Сюди ми відносимо брошури, листівки, прокламації та відозви. Вони містяться у справах фондів правоохоронних і судових органів, однак особливу цінність для нас становить колекція листівок Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (фонд 838), в якій знаходиться багато різновидів агітаційно-пропагандистської літератури громадсько-політичних організацій. Означені матеріали є цінним джерелом для з'ясування зміни програми й тактики союзів і товариств у 1905-1917 рр. У згаданому фонді є також листівки Всеросійського офіцерського союзу [331, арк. 1], Всеросійського залізничного союзу [336, арк. 1], Всеросійського поштово-телеграфного союзу [341, арк. 1], Союзу автомобістів-федералістів [344, арк. 1] тощо.

Четверту групу джерел становить статистика, матеріали якої містяться у спеціалізованих виданнях та публікаціях. Так, при вивченні причин та передумов виникнення селянських організацій, для з'ясування економічного становища селянства можна звернутися до роботи М. Порша «Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р.» [646, с. 1-36].

П'ята група документів – матеріали особового походження. До них належать щоденники, приватне листування та спогади [919, с. 394]. Аналізуючи щоденники, необхідно враховувати те, що події подавалися крізь призму авторського сприйняття. Значний інтерес становить також приватне листування, з якого ми довідуємося про успіхи пропагандистської діяльності агітаторів різних організацій в окремих місцевостях, відносини низових осередків та окремих членів з центральними органами, репресивні заходи уряду тощо. Крім того, листування було одним зі способів поширення інформації про громадсько-політичні організації, зокрема, Союз союзів, Союз адвокатів, Союз вчителів та Селянський союз. Приватне листування таємна поліція здобувала за допомогою перлюстрації. Під цим

поняттям розуміється передрук приватної кореспонденції. Зазвичай нею займалися секретні відділення – «чорні кабінети», що діяли при поштамтах. В Україні вони функціонували в Києві, Харкові та Одесі. Там, де не було цих установ, копіюванням займалися окремі чиновники поштово-телеграфних відомств [1290, с. 153-155]. Перлюстровані листи містяться у великій кількості в матеріалах жандармських установ у Центральному державному історичному архіві в м. Києві.

Нами використані також спогади безпосередніх учасників тих подій. До таких джерел належать мемуари відомого громадського діяча та науковця В. Богораз-Тана [841] та згаданого вже письменника та публіциста В. Короленка [830]. Важливими для з'ясування національних аспектів діяльності громадсько-політичних організацій є спогади визначних українських громадських діячів С. Єфремова [825], Д. Дорошенка [820-821], Є. Чикаленка [848], О. Лотоцького [833-834], В. Приходька [837] тощо.

1907 р. в галицькій газеті «Діло» вперше були надруковані мемуари Г. Хоткевича, котрий на основі власних спогадів та залучених матеріалів преси охарактеризував суспільно-політичний рух на Харківсько-Миколаївській залізниці. Крім того, в його роботі подано фрагментарні відомості щодо діяльності сусідньої Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці та обставин функціонування Центрального бюро Всеросійського залізничного союзу в грудні 1905 р. Ці спогади були перевидані Державним видавництвом УСРР у 1926 р. окремою книгою як приклад «ліберально-обивательського попутництва революції 1905 р.» та участі в останній безпартійної інтелігенції, що «в 1917 р. спробувала була стати за гальмо до побідної ходи пролетарської революції», як зазначалося в редакційній передмові до мемуарів [846].

Низка робіт мають змішаний науково-мемуарний характер, оскільки писалися безпосередніми учасниками тих подій. Про рух на Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці йшлося у мемуарах його керівників Александрова та С. Говорова. У спогадах знаходимо важливі дані про позицію соціал-демократів на Всеросійському залізничному з'їзді в жовтні 1905 р., їх боротьбу з більшістю

делегатів, що стояли на позиціях Всеросійського залізничного союзу [815, с. 174-188].

У 1925 р. були видані [850, с. 335-365], а 1931 р. перевидані з незначними змінами [851, с. 154-176] спогади О. Шліхтера, котрий очолював Західне відділення Всеросійського залізничного союзу в 1905 р. Це відділення керувало суспільно-політичним рухом на Південно-Західній та Києво-Полтавській залізницях. О. Шліхтер також залишив цінні відомості про перебіг жовтневого політичного страйку в Києві. Крім того, цікавим видається його спостереження про те, що, на відміну від 1917 р., у Першій російській революції маси були байдужими до партійності ораторів та агітаторів. Більш важливим фактором виступала «персональна вага кожного фактичного керівника руху, його особисті здібності», а маси вимагали «єдності всіх партій» [850, с. 338-339].

Важливі відомості про діяльність лейтенанта П. Шмідта містяться в спогадах його сина Є. Шмідта-Очаківського, які вперше побачили світ 1926 р. в Празі, а через 80 років вперше були перевидані в Одесі. Йдеться, зокрема, про політичні погляди П. Шмідта, його ініціативу з утворення «Союзу офіцерів-друзів народу», намагання зазначеної організації поширити свій вплив на Чорноморському флоті та налагодити співпрацю з Союзом союзів тощо [849, с. 6-82].

Важливим джерелом, в якому змальовано діяльність Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу, є мемуари С. Дубнова. Він від початку до кінця працював у Союзі. Цікавою є його класифікація для характеристики ситуації в самій організації, що поєднала три складові єврейського руху: «асиміляторську», «автономістську» та сіоністську [822, с. 259-287]. Неоднорідність членів і стала зрештою однією з причин розпаду організації. Ще одним цінним джерелом з діяльності зазначеної організації були спогади В. Жаботинського, який репрезентував сіоністський напрям в її діяльності [826].

Діяльність окремих організацій досі не були представлені в історіографії. Їх можна було дослідити лише завдяки матеріалам жандармських органів та мемуарної літератури. Такою організацією є, наприклад, харківський Союз робітників для захисту своїх прав. Дана обставина зумовлена тим, що Союз виник уже в період

репресій, і його активна самостійна діяльність була припинена владою впродовж кількох місяців. В подальшому ж його активність слабо проявлялася в контексті виборчих кампаній до двох Державних Дум. Союз, діючи в умовах реакції та конкурентної боротьби з РСДРП, не встиг набути широкої популярності й вийти за межі Харківського паровозобудівного заводу. Окрім того, в радянський період політична спрямованість Союзу робітників для захисту своїх прав не вписувалася в загальну концепцію розвитку робітничого руху, оскільки засвідчувала створення у 1905-1907 рр. альтернативних соціалістичних робітничих організацій. У зв'язку з цим важливе значення мають спогади техніка Ф. Кондатьяєва [843], що довгий час зберігалися в сімейному архіві, а нещодавно були оприлюднені його онуком, харківським істориком-краєзнавцем Ю. Д'яченком [842].

Значний інтерес для вивчення революційного руху лікарів та Союзу медичного персоналу в 1905-1907 рр. становлять спогади лікаря, соціал-демократа С. Міцкевича. Перевагою його роботи є характеристика впливів (хоч і з позицій члена РСДРП), які мали представники соціалістичного, ліберального та консервативного табору на медичну спільноту [1123, с. 133-142].

Різні обставини функціонування Братства самостійників висвітлені в мемуарах Р. Бжеського [816; 845]. 2014 р. Україну відвідала його дочка М. Андраде-Бжеська (яка нині проживає в Бразилії), котра оприлюднила частину раніше неопублікованих спогадів свого батька. У них йдеться про обставини входження мемуариста до Братства самостійників, яке було скріплене урочистою присягою у Спаському соборі Чернігова. 2015 р. вона надіслала до Чернігова розповідь «З Чернігова у світ – мій батько», де подано низку біографічних відомостей про Р. Бжеського та відзначено, що «найвпливовішим фактором його життя була приналежність до таємного «Братства самостійників». У рамках цієї таємної організації батько склав присягу на все життя: цілковито присвятитися єдиній меті – створенню Української держави!» [816, с. 111-112].

Про діяльність самостійницького гуртка молоді в м. Києві в роки Першої світової війни згадувала у своїх спогадах А. Франко-Ключко [844, с. 109-110].

Відомості щодо діяльності Юнацької спілки містяться в спогадах Д. Солов'я, який стояв біля витоків організації в Харкові та Полтаві. В роботі міститься критика спогадів Р. Бжеського та його намагання зобразити Юнацьку спілку продуктом діяльності Братства самостійників [839].

В одній із публікацій нами була розглянута джерела, які характеризують взаємовідносини громадсько-політичних організацій і влади [1295].

Таким чином, наведений огляд джерел засвідчив існування значного підґрунтя для виконання поставлених у ході дослідження завдань, показав їх репрезентативність та достовірність, а також необхідність ґрунтовного історичного аналізу. Вони згруповані в законодавчі акти, діловодну документацію, періодичну пресу й публіцистику, статистичні матеріали, а також документи особового походження. Особливо широко в процесі виконання дослідження, у зв'язку з його специфікою, нами використовувалася діловодна документація та законодавчі акти.

1.3. Методологічні основи теми

Методологічним підґрунтям роботи є широкий комплекс підходів, принципів та методів історичного пізнання, що спрямовані на всебічне висвітлення фактів, подій і явищ, пов'язаних із історією громадсько-політичних організацій у підросійській Україні протягом 1905-1917 рр.

У період існування Радянського Союзу ключовою була методологія марксизму-ленінізму. Вона мала низку недоліків, зокрема: економізм (пріоритет економічних факторів); апріоризм (прагнення вкласти факти в існуючі теоретичні схеми); презентизм (проєціювання в минуле сучасних досліднику прагнень і сподівань); об'єктивізм (розгляд інтелектуальних конструктів, наприклад поняття «класу» як об'єктивної реальності); матеріалізм (недооцінка ідей та суб'єктивних факторів в історії); універсалізм (недооцінка особливостей розвитку окремих країн); ідеологізація й політизація історичної науки [1120, с. 21-22]. Домінуюча ідеологія обмежувала дослідника, заганняючи його в рамки класового підходу щодо пояснення історичних явищ та процесів. У добу перебудови намітився методологічний поворот, що полягав у зміні наукових парадигм та предметного поля досліджень, методів наукового пізнання, а також переході від монізму до плюралізму у процесі

досліджень. Здобуття незалежності України зменшило, а згодом і цілком нівелювало вплив попередніх методів та підходів історичної науки. Розпочалися методологічні пошуки нового та відмова від усталених догм.

Під час написання роботи ми притримувалися методології, яка називається неокласичною моделлю історичного дослідження. Виникнення останньої пов'язане з протидією постмодернізму, представники якого вважають, що минуле створюється самими істориками і набуває сенсу лише тоді, коли отримує відображення в працях дослідників [956, с. 199-205]. Постмодернізм критикується, зокрема, за абсолютизацію ролі мови, котра, на думку прихильників зазначеної концепції, творить і конструює реальність, за презентизм, надмірну увагу до одиничного в дослідженнях, а також за ідею, що історична праця є видом літературної творчості [880, с. 162-165]. Ми свідомо відмовлялися від презентизму та постмодерністських підходів, відповідно до яких минуле оцінюється та аналізується з позицій сьогодення, а історики не відтворюють історичну реальність, а творять її, виходячи з власних позицій [1120, с. 25]. На наш погляд, історик реконструює історичну реальність в межах власного світогляду та культурно-історичного контексту, але ця реальність певною мірою відповідає історичній дійсності.

Представники неокласичної моделі критикують також застарілі методологічні засади класичної історичної науки, яка зосереджується на вивченні загальних закономірностей, ігнорує історичну казуальність, притримується концепції однолінійного прогресизму, відстоює принцип «нейтральності» дослідження, хоча відокремити повністю історичні факти від їх ціннісної інтерпретації неможливо, а також дотримується крайнього об'єктивізму, вважаючи, що «факти говорять самі за себе». Натомість представники неокласичного підходу вважають, що зміст історичних фактів визначається не лише історичною реальністю, а й залежить від позицій самих істориків. Відкидають вони і принцип «нейтральності» [1042, с. 264], який передбачає необхідність повного неупередженого вивчення поставленої проблеми, водночас оціночні судження при цьому зводяться до мінімуму. Суб'єктивності належить евристична роль при виборі вихідних методологічних підстав для історичного дослідження [1112, с. 328]. Крім того, «неокласики»

прагнуть поєднувати номотетичний та ідеографічний підходи в процесі вивчення конкретної проблеми, тобто аналізують як загальні закономірності, так і своєрідність досліджуваних явищ та процесів [1325, с. 263]. Загалом неокласична модель передбачає дихотомічний стиль мислення та синтез різноманітних пізнавальних підходів. Зокрема, в класичній науці мікроісторичні події розглядалися як одиничні випадки макроісторичних процесів. Натомість прихильники неокласичного підходу розглядають мікро- та макроподії як різні рівні історичного минулого [1325, с. 270-271]. Так, у процесі написання роботи нами приділялася однакова увага як тим громадсько-політичним організаціям, у творенні яких узяли участь великі маси населення (Всеросійські залізничний, селянський, вчительський союзи), так і невеликим гурткам, що також прагнули перерости у більші організації, однак їхні ініціативи не мали належної підтримки з певних причин (Українське національне коло, Союз робітників для захисту своїх прав, Братство самостійників тощо), розглядалися також спроби створення Всеукраїнських селянської та вчительської спілок.

Крім того, «неокласики» вважають, що дослідник має не лише висувати наукові гіпотези та пояснювати факти, а й проникати в атмосферу минулого, розуміти настрої людей досліджуваного періоду. Історику доводиться постійно стикатися з інформаційними лакунами та в процесі вивчення історичних джерел заповнювати їх уявними картинами [1325, с. 273]. На думку В. Швірева, сучасна раціональність має не просто констатуючий, а проєктно-конструюючий характер. Суб'єкт процесу пізнання створює власний «образ-реальність», у якому нерозривно поєднані уявлення про дійсність із самою дійсністю [1274, с. 166]. Крім того, в історичному дослідженні повністю відділити дослідника від його цінностей неможливо. Творче сприйняття дослідником своїх матеріалів є справою унікальною, а інтерпретація відомих і загальноновизнаних історичних фактів обумовлюється соціальним досвідом і є предметом для постійних суперечок між фахівцями. Однак, на думку «неокласиків», історики мають утримуватися від інтерпретаційного свавілля та дотримуватися професійних стандартів (аналізувати власні погляди й переконання, не підганяти реальність під сформульовані раніше гіпотези та

враховувати історичний контекст). Завданням дослідника є не лише емпірична реконструкція історичних подій, але й теоретична інтерпретація історичних фактів у категоріях науки. В неокласичній моделі вивчення історії нормою вважається багатоманіття підходів та оцінок, що варто вважати перевагою, а не недоліком наукового дослідження, оскільки в результаті зіткнення різних інтерпретацій відбувається прогрес історичного знання. Отже, основною метою є не створення універсальних методологій, а їх вдале поєднання. Успішність дослідження залежить від здатності дослідника розширити коло дослідницьких засобів та самостійно синтезувати їх для дослідження конкретної проблеми, що дасть можливість створити нове, інтегроване знання про досліджуваний об'єкт [1325, с. 276]. Загалом під час нашого наукового пошуку, у відповідності з неокласичною моделлю історичного дослідження, ми синтезували соціальну, політичну історію, елементи історичної соціології та психології при використанні міждисциплінарного підходу, макро- та мікроаналізу.

Сьогодні завданням неокласичної моделі історичного дослідження є не просто поєднання різних підходів та методів, а створення нових методологій, спрямованих на взаємодію різних підходів до вивчення історичного минулого.

Взагалі, в будь-якій сучасній концепції розуміння історії є раціональне зерно, кожна по-своєму допомагає розуміти минуле, при вдумливому їх використанні вони можуть взаємодоповнювати одна одну та слугувати основою для побудови гіпотез, що потребують взаємодоповнення та перевірки, а також дозволяють зосереджуватися як на вивченні загальних закономірностей (номотетичний підхід), так і на своєрідності досліджуваних явищ (ідеографічний підхід).

Для вирішення поставлених у роботі завдань нам довелося долати застарілі радянські ідеологічні постулати, котрі, оцінюючи розвиток Російської імперії та її суспільно-політичне життя на початку ХХ ст., використовували тези про вирішальну роль пролетаріату та більшовиків у тих процесах. Крім того, державно-правові та економічні перетворення в країні ігнорувалися, використовувалися ідеологічні штампи про повну закостенілість бюрократичного державного механізму. Сьогодні зазначена теза продовжує повторюватися багатьма

дослідниками. Водночас поширення набуває концепція модернізації, котра відстежує існування низки зрушень у державно-політичній, економічній та культурній сферах романівської імперії на початку ХХ ст.

Поняття модернізації розглядається в сучасній науці як процес переходу від традиційного суспільства до модерного, від аграрного до індустріального. Крім того, ним можна позначати оновлення об'єкта відповідно до умов сучасності, а також для опису трансформацій, які здійснюються з метою наближення до характеристик найрозвиненіших суспільств. В контексті нашого дослідження модернізацію варто розглядати як історичний процес глибинних та багаторівневих перетворень політичної та соціальної систем, економіки та повсякденного життя, перетворення цінностей поведінки та стереотипів людей, спрямованих на перехід від традиційного до сучасного суспільства. Ці перетворення можуть бути представлені як сукупність процесів індустріалізації, урбанізації, бюрократизації, професіоналізації, раціоналізації, демократизації, становлення сучасних ціннісно-мотиваційних механізмів, освітніх та комунікативних революцій. Під час модернізації трансформується політична культура суспільства та політичні інститути, які передбачають вплив населення на процеси формування влади та прийняття рішень. Політична модернізація в Європі почалася в епоху буржуазних революцій і проявилася у встановленні конституційного устрою, впровадженні принципу розподілу влад, формуванні громадянського суспільства, розвитку виборчого права тощо. На думку американського економічного та політичного мислителя В. Ростоу, Російська імперія вступила в стадію промислового перевороту і стадію індустріального розвитку суспільства несинхронно до інших суспільств. Так, Великобританія вступила в стадію промислового перевороту 1783 р., а в стадію індустріалізму – 1802 р., Франція відповідно в 1830-1860 рр., США – в 1843-1860 рр.; Німеччина – в 1850-1873 рр., Японія – в 1878-1890 рр, Російська імперія – в 1890-1914 рр. Індустріалізм спричинив соціокультурні трансформації та демонтаж феодально-абсолютистських станових систем. Прихильники теорії модернізації вважали, що важливим елементом переходу від традиційного до індустріального суспільства є посилення ліберально-демократичних тенденцій у

державі [1325, с. 128]. Одним із проявів їх посилення в Російській імперії стала поява громадсько-політичних організацій.

На формування модернізаційної теорії значний вплив мали соціологічні концепції XIX – початку XX ст. (еволюціонізму та структурного функціоналізму), які розробили принцип протиставлення традиційного (аграрного) та сучасного (індустріального) суспільств. Крім того, з еволюційної теорії було запозичено вчення про повільні та поступальні (не революційні) зміни в суспільстві, тобто для формування сучасних суспільств необхідний час. Громадсько-політичні організації так само проходять певну еволюцію. Так, в Російській імперії професійно-політичні організації стали початковим етапом у їх формуванні, оскільки об'єднання відбувалося, в першу чергу, всередині згуртованих професійних груп. Зі структурного функціоналізму було запозичено вчення про те, що суспільство як система перебуває в стані гомеостатичної рівноваги, а в разі змін у якійсь із його частин інші елементи змінюються відповідним чином, тобто реформи будь-якого елемента суспільства спричиняють певні трансформації в усіх інших елементах. В процесі модернізації відбувається демонтаж традиційного суспільства, перебудова його інституційних та соціокультурних засад. У зв'язку з цим досліджувані об'єднання розглядаються як зародки модерного суспільства.

Науковці розрізняють органічну та неорганічну модернізацію. Якщо перша характерна для передових суспільств, то остання – для наздоганяючих. Основними акторами органічної модернізації є підприємці, фермери та інтелігенція, а неорганічної – владна еліта, інтелектуали, торговельна буржуазія, зорієнтована на зовнішні ринки тощо. Суспільства-піонери здійснюють модернізацію комплексно, спираючись на власні культурні традиції та соціальні інститути, сформовані їхнім попереднім розвитком. У свою чергу, наздоганяючі суспільства реагують на зовнішні виклики фрагментарно, запозичуючи чужий досвід [1325, с. 299-300]. Російська імперія досить пізно стала на шлях модернізації, яка спочатку торкнулася економіки та сфери державного управління. Суспільні відносини також поступово модернізувалися. Це в повній мірі відобразилося на її протіканні в українських губерніях. Серед громадсько-політичних організацій підросійської України можемо

виокремити такі, що були носіями цінностей як аграрного (Селянський союз, Союз робітників для захисту своїх прав), так і індустріального суспільства (Академічний союз, Союз інженерів і техніків, Союз адвокатів тощо).

З огляду на зазначені характеристики модернізацію Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. варто віднести до наздоганяючої. Так, в концепції «ешелонів розвитку капіталізму» А. Гершенкрона, її віднесено до другого наздоганяючого ешелону, в якому велику роль відіграє держава [1155, с. 52-53]. До наздоганяючих типів модернізації зарахував Росію і С. Блек, який відніс її до суспільств, котрі розвивалися під керівництвом власних традиційних урядів, однак під опосередкованим впливом модернізованих суспільств. Особливістю наздоганяючих реформ є підлаштування запозичених інститутів та традицій до потреб країни-реципієнта, трансформація їхніх початкових форм у зв'язку з неможливістю штучного переносу досягнень чужої культури на новий ґрунт [1228, с. 148-149].

Для кращого розуміння модернізаційних процесів у Російській імперії варто брати до уваги і модернізаційну концепцію С. Гантінгтона, яка набула поширення у 60-70-х рр. XX ст. Він, класифікуючи регіональні модернізаційні процеси, виокремив типи «надтріснутих» та «розколотих» периферійних країн. У «надтріснутих» країнах групи населення належать до різних цивілізацій. У свою чергу, в «розколотих» країнах домінує одна цивілізація, але їх лідери прагнуть змінити цивілізаційну ідентичність. На думку С. Гантінгтона, Росія належала до «розколотих» країн ще з часів Петра I [1257, с. 209-218].

В 1970-1980-х рр. під впливом теорії військової революції поширення набула концепція фрагментованої парціальної модернізації. В ній «політика самопосилення» пов'язувалася з військовим протистоянням між модернізованими суспільствами та їхніми сусідами. Прагнення модернізаційних еліт створювати адекватну загрозам військову інфраструктуру призводило до реформ, а також до перебудови самих еліт. Такий тип модернізації мав місце в Росії, Японії, Османській імперії тощо. Негативним наслідком подібного фрагментарного розвитку був сплеск насильства всередині системи, соціальний розкол та ефект «застрягання» на етапі

часткової модернізації. Зазначені процеси мали свою регіональну специфіку, були зворотними, фрагментарними та багатолінійними [1325, с. 305].

Після 1991 р. модернізаційний підхід почав широко використовуватися російськими дослідниками для пояснення переходу від традиційного суспільства до сучасності.

Російськими істориками було розроблено кілька підходів, що по різному трактують модернізаційні процеси в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. На думку Б. Миронова, це була справжня модернізація, що повторювала історію Західної Європи і Північної Америки, хоча й відбувалася з певним запізненням. Основою модернізаційних процесів, за Б. Мироновим, було європейське походження основ «російської державності, побуту і менталітету». Дослідник наголошує на поступальності та нормальності (неунікальності) розвитку Російської імперії впродовж двох останніх століть її існування. Він, зокрема, акцентує увагу на відсутності принципової різниці між процесами модернізації в Росії та Західній Європі, наприклад щодо процесів створення парламенту та прийняття конституції у 1905-1906 рр., яких, на думку дослідника, не можна вважати «псевдопарламентом і псевдоконституцією». Деякі розбіжності в ході та в результатах реформ він пов'язує з економічними, соціальними, психологічними та іншими можливостями й потребами російського суспільства. Принципи громадянського суспільства та правової держави Б. Миронов вважає ідеалом, котрий з тим чи іншим успіхом втілювався в кожній країні, що стала на шлях модернізації. Еліта та уряд Російської імперії також прагнули цього ідеалу, хоч і досягли на шляху до нього порівняно менших успіхів [1120, с. 12-21].

Відповідно до іншого підходу, найяскравішим представником якого є А. Ахієзер, при розгляді зазначених процесів мова має йти про псевдомодернізацію, яка була невдалою спробою вийти на західний шлях розвитку. Їй були властиві негармонійність розвитку різних сфер, неефективність політико-правових та соціальних інститутів, соціокультурний розкол в суспільстві, маргіналізація значної частини населення [869, с. 309-351]. С. Тютюкін, якого можна віднести до цього ж напрямку, зокрема, зазначав: «В Росії... характерний для країн Заходу органічний

розвиток громадянських відносин «знизу» було історично задавлено їх насадженням та жорстким регулюванням «зверху» державними структурами...». Він також підкреслював нерівномірність проходження модернізаційних процесів у різних сферах життя суспільства [1128, с. 110-112]. В. Тянь, у свою чергу, відзначав, що запізнілі перетворення були неефективними та не могли позбавити розвиток імперії «своєрідності», а соціальна напруга штовхала самодержавство до посилення режиму, що ще більше віддаляло владу від народу. При цьому ресурс модернізації устрою не було вичерпано ще й тоді, коли відбувся крах усієї системи [1241, с. 343]. До кризового (розколотого) соціуму відносив Російську імперію початку ХХ ст. російський соціолог М. Лапін, який притримувався соціокультурного підходу при аналізі соціальної реальності. Згідно з цим підходом, традиціоналізм асоціюється з авторитаризмом, натомість модернізація ототожнюється з процесом лібералізації. Таким чином, події початку ХХ ст. характеризуються М. Лапіним як рух від традиціоналізму до лібералізму. Революція 1905-1907 рр., на його думку, була спробою підірвати «законсервований традиціоналізм» [1022, с. 3-19; 1023, с. 34-35].

В Україні одним із найбільших дослідників концепції модернізації виступає О. Шляхов. Проаналізувавши процеси, які відбувалися в підросійській Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., він зауважив, що в Україні мала місце ініційована зверху конфліктна модернізація, якій був властивий наздоганяючий характер. Влада, ініціюючи зміни, прагнула перш за все посилити військовий потенціал імперії. Зміни торкнулися як економічної, так і соціальної сфери, а також ціннісних установок населення, спричинили перехід до аграрно-індустріального суспільства [1285].

За загальним визнанням вітчизняних та зарубіжних дослідників, модернізація Російської імперії відбувалася в контексті її вестернізації, тобто орієнтації на досягнення західної цивілізації в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах.

Загалом концепція модернізації пояснює процес переходу традиційного, аграрного суспільства до індустріального. Модернізація пов'язана з появою нових явищ у політиці, економіці та культурі. Це, в свою чергу, сприяє соціальному

розвитку, ускладненню структури суспільства, його диференціації та самоорганізації. Процес модернізації має свою регіональну і цивілізаційну специфіку. Сучасні концепції модернізації виходять з уявлень про її нелінійний характер. Відповідно до цих уявлень, існує два типи модернізації: органічна та наздоганяюча.

Процес модернізації в Російській імперії ускладнювався позицією більшості представників офіційної влади та особисто імператора, котрі не сприймали та всіляко перешкоджали її політичній складовій. Так, починаючи з перших днів царювання Миколи II, імперією ширилися чутки, котрі пророкували майбутні реформи та неодмінну лібералізацію. На ім'я царя почали надходити адреси від земських діячів, котрі містили подібні сподівання. З метою заперечення зазначених чуток імператор виступив 17 січня 1895 р. перед земськими депутаціями, які зібралися в Зимовому палаці. У виголошеній ним промові, зокрема, зазначалося, що останнім часом на земських зібраннях лунали голоси людей, які захопилися «безглуздими мріями» про участь представників земства у справах внутрішнього управління. Новий імператор пообіцяв тримати «прапор самодержавства» так само твердо та неухильно, як тримав його батько [863, с. 38-41].

Теоретичною основою дослідження були роботи, що узагальнювали досвід взаємодії влади та суспільства: державних інститутів (монархічної форми правління) та громадсько-політичних організацій.

Дисертація написана в межах політичної та соціальної історії. Підходи політичної історії застосовувалися, коли мова йшла про інституційну організацію держави та функціонування громадсько-політичних організацій. Елементи соціальної історії мали місце під час з'ясування соціальної ідентичності різних категорій населення.

Вибір методологічного інструментарію дослідження обумовлений потребою комплексного розгляду питання розвитку громадсько-політичних організацій у Наддніпрянській Україні в 1905-1917 рр. Методологія дослідження включає в себе сукупність підходів, принципів та методів наукового пізнання. Під методологічними

підходами ми розуміємо методологічну орієнтацію дослідження, котра визначає його загальну мету та стратегію.

На сучасному етапі поширення набуває тенденція до еkleктичного поєднання різноманітних підходів, методів та принципів, комбінування старого з новим, а також до комплексного вивчення історичних явищ. Багатоаспектність досліджуваної проблеми зумовила використання усталених методологічних підходів, а також звернення до методів інших наук.

Під інтердисциплінарним підходом розуміють інтегральний підхід до вивчення минулого на межі гуманітарних та соціальних наук, що базується на міждисциплінарній кооперації. Нове знання при такому підході отримується шляхом доповнення історичних методів наробітками інших дисциплін. Підхід спрямовано, перш за все, на подолання дисциплінарної обмеженості у вивченні історії. Міждисциплінарна взаємодія полягала в застосуванні дослідницького інструментарію, запозиченого із суміжних соціальних наук. Такий підхід, зокрема, мав місце при здійсненні аналізу нормативно-правових норм, котрі регулювали діяльність громадсько-політичних організацій, а також при вивченні трансформації державно-правового устрою Російської імперії. Крім того, зв'язок з юриспруденцією простежується і в контексті висвітлення особливостей діяльності жандармських та судових органів. Метод використовувався з метою подолання дисциплінарних обмежень при вивченні історії.

У процесі дослідження були застосовані елементи позитивістського підходу, зокрема, використання емпіричних даних (матеріалів архівів, законодавства тощо) для неупередженого відновлення історичної картини минулого.

Застосовано також сучасний сцієнтистський підхід, котрий передбачає відтворення історичної реальності за допомогою додаткової верифікації історичного знання. Це простежується у вивченні різних аспектів дослідження, котрі були вже частково розглянуті в історіографії, або висвітлені в мемуарах. Залучення діловодної документації, документів особового походження, а також публіцистичних та літературних джерел дозволило перевірити та підтвердити достовірність, або ж скоригувати дані, що містилися в науковій літературі, спогадах тощо. Процедуру

додаткової верифікації ми, зокрема, використовували при з'ясуванні обставин діяльності Всеросійського залізничного союзу, Юнацької спілки, Братства самостійників тощо.

Крім того, не відкидався й антропологічний підхід [956, с. 207], що полягав у врахуванні особистісного чинника в історичному процесі та застосовувався при аналізі мемуарної та епістолярної спадщини.

На сучасному етапі домінуючого впливу набув підхід історичного плюралізму, що полягає в намаганні дослідників вийти за межі будь-яких ідеологічних обмежень та підходити до розв'язання поставлених завдань незаангажовано і якомога об'єктивніше. Він дозволяє комбінувати різні підходи і методи.

Нами було використано інституціональний підхід, відповідно до якого історична реальність досліджується як сукупність інститутів: організацій, правил та норм, а також соціальних практик. Так, особлива увага приділялася діяльності таких інститутів громадянського суспільства, як громадсько-політичні організації, а також трансформації та становленню нових державно-правових інститутів.

Системний підхід полягає у вивченні об'єкта дослідження як системи, а саме – як цілісної множини елементів у сукупності їх зв'язків та відношень. Соціальна реальність існує у вигляді організованих соціальних систем [899, с.]. Їх багато, вони виконують різноманітні функції, взаємно перегруповуються, змінюються, зникають і виникають знову. Система передбачає існування у власній структурі взаємопов'язаних компонентів (підсистем і елементів) [982, с. 173-178]. Від стану зазначених компонентів залежить стабільність системи в цілому. Громадсько-політичні організації є елементом політичної системи суспільства (державні установи, партії та союзи, громадсько-політичні організації). У ході дослідження окремих громадсько-політичних організацій нам вдалося знайти спільні риси між ними, що дозволило віднести їх до різних груп, проаналізувати окремі елементи і дійти висновків про властивості системи в цілому.

Комплексний підхід передбачає всебічне вивчення історичних явищ на базі відомостей різних джерел із метою докладної всебічної характеристики. З цією ж

метою активно залучалися дані інших наук. Зазначений підхід реалізує принцип всебічності, що передбачає виокремлення та вивчення різних сторін предмету дослідження.

Тісно пов'язаним із ним є структурно-функціональний підхід до дослідження суспільства, відповідно до якого при поясненні систем розглядаються їхні окремі складові, взаємозалежності та взаємодія між ними в межах єдиного цілого [1112, с. 204-224]. Кожен елемент будь-якої системи є необхідною її складовою і виконує визначену функцію. Діяльність елементів системи обумовлена загальною структурною організацією і трансформація одного елемента впливає на зміну інших. Зазначений підхід було започатковано американськими дослідниками Т. Парсонсом та Р. Мертоном [1228, с. 291]. Однією з характерних властивостей структурного-функціонального підходу є твердження про те, що будь-яка соціальна система має спеціальні механізми, які зберігають її у рівновазі, а в разі порушення останньої повертають систему знову в попередній стан [1196, с. 636-644].

Діалектичний підхід передбачає розгляд подій у їх розвитку, взаємодії, усьому різноманітті їх проявів, причинності, взаємозв'язку та взаємозалежності. За допомогою цього підходу ми виявляли закономірності [988, с. 146, 150] в розвитку суспільно-правого життя Російської імперії початку ХХ ст. та функціонуванні громадсько-політичних організацій. Діалектичний підхід, що, як зазначалося, допомагає з'ясувати основні закономірності розвитку державних інститутів та громадсько-політичних організацій в досліджуваний період, був доповнений синергетичним.

Синергетичний підхід орієнтує дослідників у контексті теорії самоорганізації складних динамічних систем. Зазначений підхід розглядає суспільство як складну систему, що постійно еволюціонує та самоорганізовується. В основі цих процесів знаходиться постійний перехід від нестійкого стану (хаосу) до відносно стійкого (порядку) та зворотній процес. Важливе місце при цьому належить випадковості, яка розглядається як творча сила, що виводить систему зі стану нерівноваги на атрактор (відносно стійке становище). Вибір подальшого шляху розвитку залежить від випадкових факторів, що проявляються через діяльність конкретних соціальних

груп, а подекуди і окремих особистостей. Роль випадковості при цьому може бути як конструктивною, так і деструктивною. Під її впливом система може або посилитися, або реформуватися, або дезінтегруватися [1120, с. 55]. Відповідно до цієї концепції революція 1905-1907 рр. є т. зв. точкою біфуркації, тобто періодом нестабільності, який відкрив перед імперією та її частинами різні можливості (сценарії) розвитку. Реалізований зрештою сценарій є одним із багатьох, і на його реалізацію впливала низка випадкових факторів. Ці сценарії не передбачали існування жорстких причинно-наслідкових зв'язків, розвиток суспільства не був інваріантним. Навпаки, різноманітні сценарії могли бути зреалізованими. Наприклад, членами Союзу визволення був спроектований і частково зреалізований сценарій широкого залучення населення імперії до громадсько-політичного життя в межах професійно-політичних, національно-політичних та гендерних об'єднань. Було створено також спроектований ними Союз союзів як об'єднання зазначених союзів, однак йому не вдалося перетворитися на Установчі збори, оскільки в ході жовтневого та грудневого політичних страйків самодержавство встояло, хоч серед правлячої еліти простежувалися й панічні настрої, котрі могли за певних обставин призвести до більш глобальних зрушень.

У ході роботи над дисертацією ми керувалися певними принципами. Під принципами пізнання варто розуміти групу найзагальніших методів та установок, які застосовуються в усіх випадках пізнавальної діяльності [1119, с. 165-167]. Це певні вимоги до дослідження, які визначаються світоглядом науковця [1160, с. 57]. Ключовими принципами були такі:

- історизму, згідно з яким будь-яку історичну подію варто вивчати з урахуванням обставин та конкретної ситуації;
- всебічності, що полягає у вичерпному пізнанні історичних явищ і фактів (всебічність дослідження сприяє розгляду всіх аспектів досліджуваної проблеми);
- комплексності та системності, які дозволили нам викласти матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати умови виникнення подій, процесів та явищ, їх розвиток та встановити причинно-наслідкові зв'язки;

- цілісності, у відповідності з яким у процесі історичного дослідження явища минулого слід розглядати як цілісну систему, функціонування якої визначається системоутворюючим елементом, що надає стійкості структурі системи в цілому; однак системоутворюючим чинником варто брати не конкретний елемент, як це мало місце в марксистській теорії, а відмінні елементи, які впливають на різні типи систем, що характерно для цивілізаційної концепції;

- наступності, коли досліджується континуїтет суспільно-політичних процесів (крім того, дисертація є продовженням роботи попередніх поколінь науковців);

- критичності щодо використання інформації, що міститься в різних джерелах, із метою з'ясування об'єктивної картини дійсності;

- об'єктивності, що передбачає установку на науковість дослідження, на отримання знань, адекватних історичній реальності (достовірність) та прагнення до встановлення істини (принцип проявляється в неупередженому вивченні досліджуваної проблеми, прагненні уникати перекручень історичного процесу та спиратися на факти, а також використанні достовірної інформації [1233, с. 193-197]. Відзначимо, що згідно з неокласичною моделлю історичного дослідження та діалектичним підходом, ми визнаємо тісну взаємодію об'єктивного та суб'єктивного начал в історії, оскільки історія є продуктом взаємодії об'єктивних закономірних процесів та суб'єктивної діяльності людей. До речі, ще І. Дройзен вказував, що результатом критичного опрацювання джерел є не «достовірний історичний факт», а є докладне вивчення матеріалу «для отримання відносно точного і конкретного міркування») [941, с. 474];

- ідеологічного плюралізму (оскільки сучасний рівень розвитку історичної науки вимагає докорінного перегляду багатьох догматичних положень, особливо це стосується інтерпретації досліджень радянської доби, – необхідність дотримання принципу плюралізму обумовлена різноманіттям історичної дійсності та можливістю її трактування з різних позицій. Останнє створює передумови для створення кількох варіантів історичної теорії, а різниця в мисленні дослідників є необхідною умовою формування нового знання та розвитку історичного пізнання);

- повноти, що полягає в максимальному використанні існуючих джерел та матеріалів досліджень інших авторів для встановлення історичних фактів (це стало можливим лише завдяки залученню широкого кола архівних джерел, матеріалів періодичних видань, статистичних відомостей, аналізу вітчизняної та зарубіжної історіографії);

- репрезентативності, що полягає в здатності вибірки з комплексу досліджених історичних джерел відтворювати базові властивості досліджуваного явища та дозволяє максимально ефективно використовувати і важливу, і другорядну інформацію;

- культурологічного підходу при аналізі поведінки індивідів (врахування психологічних чинників при аналізі мотивації членів громадсько-політичних організацій; під час дослідження поведінки особи на початку ХХ ст. поєднується макроісторичне полотно та мікроісторія).

При написанні дисертації ми використовували загальнонаукові, спеціальні методи інших наук та спеціально-історичні методи.

Під загальнонауковими методами розуміють сукупність методів, що використовуються на всіх стадіях дослідницького процесу (теоретичному та емпіричному) усіма науками. В основі зазначених методів лежать універсальні пізнавальні процедури [982, с. 154-155]. Нами використовувалися аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, індукція, дедукція тощо [982, с. 182]. Вони сформували теоретичні атрибути дослідження. Зокрема, ми проаналізували передумови та причини виникнення громадсько-політичних організацій, їх ідеологію та програму, взаємовідносини з політичними партіями, особливості практичної діяльності тощо. Синтез полягав у вивченні явищ історичного життя в їх цілісності та взаємозв'язку частин. Узагальнення передбачало перехід на більш високий рівень абстракції, зазвичай при формулюванні висновків до підрозділів, розділів та роботи загалом. Під систематизацією розуміють процес впорядкування історичної інформації в певній формі (текстовій, табличній), що створює можливість для її подальшого використання та аналізу. В процесі написання дослідження однією з форм систематизації був історичний опис та створення таблиць із

кількісними показниками функціонування громадсько-політичних організацій. Метод індукції, що полягає у формулюванні висновків на основі окремих фактів, використовувався при вивченні історичних джерел та систематизації фактів. Отримане історичне знання було результатом неповної індукції, що є результатом часткової збереженості документів. Дедукція передбачає виведення одиничних висновків із загальних положень. Цей метод використовувався, коли з існуючого на той час законодавства робився висновок щодо функціонування державних інституцій та громадсько-політичних організацій.

Багатовимірний та різноплановий характер дослідження обумовив використання спеціальних методів інших наук. Міждисциплінарні методи створюють основу для комплексного дослідження історії громадсько-політичних організацій початку ХХ ст. Міждисциплінарність сприяє подоланню рамок та обмеженості історичної науки та поєднанню підходів різних дисциплін.

Так, кількісні методи були орієнтовані на збір, систематизацію й аналіз історичної інформації, що представлена в кількісному виразі [982, с. 309-322]. Квантитативні методи включають як статистичні методи, так і методи системного аналізу. Статистичний метод використовувався при підрахунках кількості громадсько-політичних організацій, визначенні часу їх появи. Кількісно-аналітичний метод застосовувався під час інтерпретації кількісних характеристик. Його застосування дозволило, зокрема, аналізувати зміни в чисельності організацій та кількості їх членів у різні історичні періоди.

У зв'язку зі специфікою роботи велика роль належала спеціально-юридичним методам. Так, нами використовувався нормативно-юридичний метод, згідно з яким здійснювалася характеристика юридичних норм щодо функціонування державно-правових інститутів та громадсько-політичних організацій на початку ХХ ст. Було проаналізовано відносини в державі та їх відповідність існуючій нормативно-правовій базі. Порівняльно-юридичний метод полягав у зіставленні юридичних норм різних періодів для з'ясування напрямів їх розвитку, посилення чи послаблення певних тенденцій у законодавстві, наприклад, у розвитку прав і свобод громадян, їхнього права на участь у громадсько-політичних організаціях.

Використаний догматично-правовий метод передбачав застосування юридичних понять і термінів досліджуваної доби в контексті дослідження. Зокрема, з урахуванням існуючої тоді нормативно-правової бази розглядалися поняття «союз» і «товариство».

Широко використовувалися також спеціально-історичні методи. Під ними розуміють методи історичного дослідження, розроблені в межах історичної науки [982, с. 182-183]. До найбільш значущих методів відносять:

- історіографічний аналіз, якому присвячено окремий підрозділ дослідження, і який передбачає оцінку наукових історичних праць;

- джерелознавчий аналіз передбачає вивчення основних носіїв історичної інформації – історичних джерел. Його вивченню також присвячено окремий підрозділ дослідження;

- історико-системний метод – один із основних методів історичного дослідження, який реалізує основні принципи системного підходу, а його основу складає структурно-функціональний аналіз, доповнений врахуванням властивостей системи. В історичному дослідженні структурно-функціональний аналіз включає в себе виокремлення окремого елемента системи, а також характеристику його становища та функцій у системі [982, с. 179-180]. Громадсько-політичні організації початку ХХ ст. в більшості випадків опинялися поза законом. Це стосується, насамперед, організацій ліво-ліберального, соціалістичного та націоналістичного спрямування. Натомість праволіберальні, консервативні та шовіністичні організації отримали офіційну реєстрацію та своє місце в системі, виконуючи функцію ідеологічного виховання та мобілізації населення. Крім того, вони протидіяли нелегальним, позасистемним організаціям. Пізнавальний потенціал структурно-функціонального методу полягає в описі структурно-функціональних параметрів історичних об'єктів та явищ. Так, при дослідженні становища Російської імперії зроблено висновки щодо системної кризи, яка охопила країну на початку ХХ ст., результатом чого став початок Першої російської революції.

При характеристиці джерельної бази дослідження нами було використано метод класифікації. Остання передбачає побудову ієрархічних систем класів та

підкласів на підставі ознак, що не властиві самим об'єктам [982, с. 165-166]. Так, джерела було охарактеризовано відповідно до сучасної класифікації, запропонованої А. Голіковим та Т. Кругловою. Крім того, при опрацюванні джерел використовувалися методи архівної евристики, верифікації та критичного порівняння документів. Нами також було використано класифікацію громадсько-політичних організацій Російської імперії початку ХХ ст., виходячи з їхніх політичних, професійних, національних та гендерних ознак.

Одним із різновидів історико-типологічного методу є метод історичної аналогії, відповідно до якого уявлення про відомі події та явища переносяться на менш вивчені з метою їх типологізації. Історико-типологічний метод використовувався нами в процесі застосування концепції модернізації щодо розвитку Російської імперії та українських земель на початку ХХ ст. Крім того, аналогію ми вживали при характеристиці державно-правового устрою Російської імперії, порівнюючи, зокрема, Основні закони Російської імперії 23 квітня 1906 р. з дарованими (октройованими) конституціями в інших монархіях.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод є одним із ключових методів історичної науки, який полягає у послідовному розкритті походження та етапів розвитку конкретних історичних явищ, аналізі причинності. Зовні цей метод має вигляд описового, однак мета його полягає у виявленні причинності явищ [982, с. 184]. За своїм змістом метод найбільше відповідає принципів історизму [1114, с. 143-147; 1233, с. 142-144] та дозволяє простежити еволюцію проблеми, яка досліджується.

Проблемно-хронологічний метод використовувався при висвітленні історіографії проблеми. В межах окремих періодів розглянуто характерні оцінки дослідників громадсько-політичних організацій та ступінь вивченості різних аспектів його діяльності.

Порівняльно-аналітичний метод передбачає виявлення спільного та відмінного на підставі співставлення історичних об'єктів і явищ. Він мав місце при з'ясуванні особливостей кожного з періодів та підперіодів. Особливістю порівняльного аналізу як методу історичного дослідження є його орієнтованість

об'єктів, що володіють, перш за все, різними просторовими та часовими характеристиками [282, с. 186-187]. Нами здійснювалося порівняння ступеня поширеності та особливостей діяльності громадсько-політичних організацій у різних українських губерніях та регіонах, а також, частково, в масштабах усєї Російської імперії в 1905-1917 рр.

Історико-біографічний метод спрямований на опис, реконструкцію та аналіз обставин життя й діяльності історичних особистостей. Метод використовувався при реконструкції елементів біографії С. Вітте, П. Столипіна, Р. Бжеського, В. Еллана-Блакитного, А. Ковалівського, Ф. Кондратьєва, Г. Хоткевича тощо. Для дослідження біографій досліджуваних осіб ми використовували як документи особового походження (мемуари, листи, щоденники, автобіографії), так і свідчення, отримані з іншої літератури та джерел. Розкриття окремих обставин життєписів цих особистостей сприяло кращому розкриттю досліджуваної проблеми. Крім того, слід враховувати, що в історії суспільства поєднуються як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, тому варто враховувати особистісний фактор.

Використаний нами метод періодизації передбачає поділ на тимчасові відрізки, які відображають найсуттєвіші ознаки досліджуваного явища [951, с. 157-158, 173-174]. Він дозволив визначити певні відмінності у змісті та характері функціонування громадсько-політичних організацій у підросійській Україні у 1905-1917 рр. та виокремити основні періоди їх діяльності та кілька підперіодів, подати їх характеристику. Періодизація дозволила краще систематизувати та узагальнити наявний матеріал, структурувати дисертаційну роботу.

Крім того, в процесі написання дисертації було використано історико-синхронний та історико-діахронний методи. Синхронний метод передбачає паралельне вивчення та порівняння подій, що проходили в різних місцевостях. Діахронний метод полягає у вивченні певного явища в його розвитку, або дослідження зміни періодів, етапів в історії певного регіону [982, с. 205-207]. Синхронний метод застосовувався при вивченні громадсько-політичних організацій у конкретний історичний період, а саме в добу російської революції 1905-1907 рр., після третьочервневого перевороту та під час Першої світової війни. Діахронний

метод був використаний при порівнянні розвитку зазначених організацій у вказані періоди. Тісно пов'язаним із діахронним є історико-динамічний метод. Його особливістю є використання статистичних даних і математичних методів [1103, с. 436]. Використання останніх обмежено фрагментарністю матеріалів дослідження, відсутністю цілісних статистичних даних у зв'язку з нелегальним та напівлегальним становищем більшості досліджуваних громадсько-політичних організацій. Діахронний і динамічний методи базуються на діалектичному підході до вивчення історичних процесів та явищ.

Вибірковий метод історичного дослідження застосовувався при роботі з масовими джерелами, котрі залишили по собі громадсько-політичні організації. Варто відзначити, що вся сукупність джерел організацій не збереглася, тому застосовувалася природна вибірка. Під поняттям «природна вибірка» розуміють частково збережений комплекс масових джерел. Саме поняття було введено в науковий обіг І. Ковальченком [983, с. 5-22]. Природна вибірка є специфічним явищем, яке притаманне, в першу чергу, історичним дослідженням. Вона базується на вивченні документів, які збереглися в архівах та складають лише частину від первинного комплексу документів. Документи, які містяться в архіві, відображають основні періоди виникнення, розвитку та функціонування громадсько-політичних організацій, однак не мають системного характеру. Здебільшого це справи судових і слідчих органів, оскільки більшість громадсько-політичних організацій діяла нелегально і не залишила власної протокольно-звітної документації. Природна вибірка документів окремих організацій має невеликий об'єм, що, безумовно, впливає на достовірність та інтерпретацію. У таких випадках ми застосовували додаткову верифікацію. При опрацюванні історичних джерел базовою дослідницькою процедурою була історична інтерпретація, яка дозволяє правильно зрозуміти та використати документ. Правильна історична інтерпретація була б неможливою без критичної оцінки досліджуваного матеріалу та залучення для кращого розуміння історичної реальності праць інших вчених. Методологія інтерпретації історичного джерела була докладно розроблена О. Лаппо-Данилевським. За його концепцією, дослідник має враховувати психічні властивості

особистості автора та специфіку його індивідуальності, технічні особливості створення джерела та еволюційно-історичний вимір його створення [1024-1025]. Впродовж подальшого періоду дослідженням інтерпретації займалася переважно така галузь науки, як герменевтика.

Понятійно-категоріальний апарат дослідження дібраний відповідно до предмета дослідження і охоплює загальнонаукові, фахові поняття, терміни та категорії. Під історичним терміном варто розуміти наукове поняття, що характеризується високим рівнем абстракції та відображає найбільш суттєві зв'язки й відношення минулого до процесу історичного пізнання. Зміст історичного терміну розкривається в формі дефініції, тобто визначення поняття [982, с. 208-209].

В процесі історичного дослідження застосовувалися поняття, що використовуються різними суспільними науками. Окремі використані терміни походять із політичних і соціологічних наук, що обумовлюється специфікою дослідження, зокрема «громадсько-політичні організації», «політичні партії», «громадянське суспільство», «громадянська ідентичність», «соціальні класи та прошарки», «гендер».

Ряд використаних понять мають юридичне походження та стосуються теорії держави і права. Мова, зокрема, йде про такі категорії, як «абсолютна монархія», «дуалістична монархія», «основні закони», «Конституція», «самодержавство», «парламентаризм», «маніфест», «указ», «закон», «правила». Ряд категорій належить до історичної науки, зокрема «Перша російська революція», «третьочервнева монархія», «Перша світова війна», «банкетна кампанія» тощо.

Таким чином, в основі дослідження лежить сукупність традиційних та сучасних методів, що є адекватними до поставленої мети й дібрані оптимально з метою вирішення поставленої дослідницької проблеми.

Висновки до першого розділу. В історіографічному плані різні аспекти зазначеного питання досліджені в працях ряду вітчизняних і зарубіжних дослідників. Аналіз історіографії засвідчив, що досліджувана проблема досі не була предметом самостійного вивчення і має наукову новизну, яка обумовлюється також використанням неопублікованих джерел.

Опрацьована нами джерельна база складається з п'яти груп, кожна з яких висвітлює різні аспекти історії громадсько-політичних організацій у 1905-1917 рр. Ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, діловодної документації, матеріалів періодичної преси, статистичних матеріалів, документів особового походження та агітаційно-пропагандистської літератури дозволить комплексно проаналізувати взаємодію громадських організацій та влади. Кожен із видів документів має свої особливості, вимагає критичного осмислення.

У методологічному плані в основі нашої роботи лежить неокласична концепція історичного дослідження. Використання комплексу підходів, принципів та методів дозволило нам глибше розкрити історію громадсько-політичних організацій початку ХХ ст., розглянути проблеми, які досі залишалися поза увагою дослідників. Запропоновані методи історичного дослідження відповідають вимогам коректності, ефективності, результативності та достовірності отриманих результатів.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ВЛАДА І ПЕРЕДУМОВИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ. ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ СОЮЗІВ У 1905–1906 рр.

2.1. Еволюція державно-правової системи Російської імперії та формування громадянської ідентичності різних категорій населення

На межі XIX–XX ст. Російська імперія залишалася однією з небагатьох необмежених монархій. Імператор володів всією повнотою законодавчої та виконавчої влади [1171, с. 387]. Під впливом загальної модернізації економічної сфери країни, зрушень соціальної структури та суспільно-політичних рухів проходила поступова еволюція державно-правової системи. Функціонування ключових елементів державно-правової системи було закріплене в Основних державних законах Російської імперії. Вперше вони були кодифіковані в 1832 р. в часи правління Миколи I. Першою статтею Основних законів закріплювалася самодержавна та необмежена влада монарха [633, с. 1].

Трансформацію законодавства та прийняття нових Основних законів спричинили події 1905–1907 рр. Під впливом наростання революційної хвилі в країні було підготовлено проєкт створення центрального народного представництва. Він був розроблений у відомстві міністра внутрішніх справ О. Булігіна та затверджений імператором 6 серпня 1905 р. Закон передбачав створення Державної Думи, до повноважень якої входила попередня розробка та обговорення законодавчих пропозицій для їх подальшого направлення через Державну раду до верховної самодержавної влади. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акта, виборче право поширювалося на доволі вузьке коло осіб. Виборчого права повністю позбавлялися робітники, жінки, а також частина селянства на підставі майнового цензу [610, с. 640-645]. Таким чином, Дума наділялася лише дорадчими функціями, а ряд соціальних категорій та прошарків було позбавлено права голосу, що в свою чергу спричинило незадоволення в суспільстві.

Загальний жовтневий всеросійський політичний страйк припинив підготовку до виборів за вказаним законом. 17 жовтня 1905 р. Микола II підписав Маніфест «Про удосконалення державного ладу». Документ декларував надання населенню громадянських прав та його широку участь у призначених виборах до Державної

Думи; жоден закон не міг набути юридичної сили без схвалення останньої [631, с. 754].

Впродовж XIX – початку XX ст. вносилися зміни до організації виконавчої влади на найвищому рівні. Очолював її, як і раніше, імператор. Допоміжну функцію виконували Комітет Міністрів, який було запроваджено ще 1802 р. (дорадчий орган для попереднього обговорення виконавчих справ) та Рада Міністрів, утворена 1861 р. (до повноважень якої належав розгляд справ, що вимагали не лише найвищого затвердження, але й особистої присутності імператора) [994, с. 235-247]. Пробудження громадської активності кінця 1904 р. та події Першої російської революції спричинили залучення зазначених органів до назрілих перетворень імперії та розширення їх повноважень. Так, указом 12 грудня 1904 р. на Кабінет Міністрів покладено розгляд питання про найкращий спосіб втілення в життя низки невідкладних заходів, що мали забезпечити якнайшвидше реформування країни, з подальшим їх поданням на розгляд імператора [625, с. 1196-1198]. 18 лютого 1905 р. Раді Міністрів надали додаткові повноваження з розгляду пропозицій, надісланих монарху від приватних осіб та установ, щодо удосконалення державного устрою та покращення народного добробуту [616, с. 133]. Зрештою, відповідно до найвищого указу 19 жовтня 1905 р., Раду Міністрів Російської імперії реорганізували за зразком відповідних установ конституційних держав, що, однак, не ліквідувало Комітет Міністрів. У зазначеному указі, зокрема, зазначалося, що «всі міністерства і головні управління складають єдине правління і жодне з них не може відділятися від інших». Рада Міністрів складалася з рівноправних міністрів і головноуправляючих окремими частинами під головуванням одного з міністрів, що призначався імператором. У виняткових випадках у Раді Міністрів міг головувати імператор [621, с. 759-761]. Розширення функцій Ради Міністрів, до якої перейшли всі найважливіші функції колишнього Комітету Міністрів, звело до мінімуму значення останнього. Найвищим указом 23 квітня 1906 р. Комітет Міністрів було скасовано, а його повноваження передано до законодавчих та виконавчих органів [627, с. 455-456]. Основні закони Російської імперії, затверджені того ж дня, встановили принцип, що Рада Міністрів і окремі міністри відповідають перед імператором не

лише за свої особисті дії та розпорядження, а й за загальний хід державного управління [611, с. 461]. Таким чином, міністри в новоутвореному органі втратили свою автономність у прийнятті рішень. Першим головою оновленої Ради Міністрів став граф С. Вітте.

Маніфест 17 жовтня 1905 р. започаткував також роботу зі зміни закону про Державну Думу та положення про створення Державної Ради [819, с. 230]. 11 грудня 1905 р. було видано указ імператора «Про зміни Положення про вибори в Державну Думу та виданих в доповнення до нього узаконень». Право голосу отримували дрібні землевласники, сільська інтелігенція та середні міські прошарки, в губерніях, де число промислових робітників перевищувало 10 тис. осіб, утворювалися робітничі курії [626, с. 877-882]. Таким чином, число виборців збільшилося за рахунок менш заможних прошарків.

20 лютого 1906 р. Микола II підписав указ «Про перебудову заснування Державної Ради», котрий перетворював дорадчий орган на верхню палату парламенту Російської імперії з законодавчими повноваженнями поряд із його нижчою палатою (Державною Думою). Половина членів Державної Ради призначалася імператором, інша – обиралася [622, с. 154-160].

Як зазначалося, нові Основні закони Російської імперії імператор підписав 23 квітня 1906 р. Метою їх видання було окреслення основних змін державного ладу, а також повноважень керівних органів країни. Основні закони зберегли за імператором широкі верховні та державні права [1029, с. 357]. Крім того, вони регулювали діяльність Ради Міністрів, міністрів та головноуправляючих [611, с. 461].

В Основних законах були сформульовані також базові права та обов'язки підданих. До останніх належали військовий обов'язок для чоловіків і необхідність сплати податків. Натомість встановлювалися досить широкі права, що включали свободу слова, друку, союзів, зібрань та совісті, недоторканість житла та приватної власності (крім випадків нагальної державної потреби чи у разі необхідності надання справедливої компенсації), право на вільний вибір місця проживання в країні, вільний виїзд за кордон та вільний вибір професії, впроваджувалися гарантії

на випадок арешту та судового переслідування, а також принцип, що кримінальні норми не мали зворотної дії [1029, с. 358-359]. Таким чином, порівняно з попереднім законодавством, було зроблено значний крок уперед у справі принципового визнання громадянських прав та свобод, що відчутно вплинуло на умови подальшого функціонування громадсько-політичних організацій. Це, проте, не свідчило про однозначну можливість жителів імперії вільно скористатися громадянськими свободами. Гострою була проблема відповідності нормативно-правових актів та адміністративної практики конституційним принципам [1029, с. 359]. Найбільші успіхи в розкритті норм Основних законів були пов'язані з законодавством, розробленим у період до їх прийняття, коли Комітет Міністрів та Раду Міністрів очолював С. Вітте. Насамперед це стосувалося закону про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. [613, с. 258-262], Тимчасових правил про друк від 24 листопада 1905 р. [512, арк. 7 а; 618, с. 837-840], про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. [620, с. 201-207], а також про зібрання, підписаних імператором того ж дня [619, с. 207-210]. Зазначені норми зберігали свою дію аж до краху монархії. Наміри щодо вдосконалення законодавства про свободу віросповідань, рівноправ'я підданих, їх недоторканість мав і П. Столипін, про що він сповістив у своїй промові перед Державною Думою другого скликання [838, с. 66-85], однак йому не вдалося провести ці реформи в зазначеному напрямі через парламент [867, с. 12; 1168, с. 163].

Крім того, в нових Основних законах закріплювалися законодавчі повноваження верхньої та нижньої палат парламенту. В ст. 4 вказувалося, що імператору належить верховна самодержавна влада. Порівнюючи цей текст із текстом першої статті попередніх Основних законів, можна зробити висновок, що в новому визначенні влади імператора була вилучена ознака необмеженості, натомість збережені ознаки самодержавності та верховності. На противагу попереднім формулюванням, у ст. 42 зазначалося, що імперія керується на засадах законів, виданих у встановленому порядку. Відповідно до ст. 7 імператор мав здійснювати законодавчу владу в єдності з Державною Радою та Державною Думою, а згідно зі статтею 44, жоден новий закон не міг бути прийнятий без

затвердження Державною Радою та Державною Думою та набути чинності без схвалення імператора. Останнім також видавалися укази та повеління відповідно до наявних законів. Управління державою здійснювалося імператором безпосередньо або через його уповноважених та іншими державними органами [611, с. 457-459].

У лівому та ліберальному таборах одразу після прийняття Основних законів Російської імперії було прийнято доводити, що документ є «лжеконституцією» і «замаскованим самодержавством» [836, с. 559-560]. «Псевдоконституційним» назвав новий лад Російської імперії і класик політичної думки М. Вебер у 1906 р., після розпуску першої Державної Думи, діяльність якої, як він зазначав, була зведена до нуля [673, с. 95-99].

Претензії громадськості стосувалися і Державної Ради, де половина складу призначалася. Однак варто мати на увазі, що разом із представниками вищих прошарків туди потрапляли видатні управлінці та науковці того часу [836, с. 591]. Щоправда, у виключному віданні імператора залишилися всі питання російського імператорського дому, церковне та військове управління [611, с. 456-461]. В цих елементах положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. були дійсно звужені. Крім того, особливі зауваження викликала і ст. 45, яка у період припинення діяльності Державної Думи дозволяла Раді Міністрів, у разі нагальної потреби та після узгодження з імператором, видавати необхідні закони. Це не стосувалося Основних законів і законів про створення Державної Ради та Державної Думи. Дія означеної норми припинялася, якщо відповідний законопроект не вносився на розгляд парламенту впродовж двох місяців після відновлення роботи Думи [611, с. 459]. Потреба в зазначеній статті справді існувала у виняткових випадках, однак, якщо спочатку вона планувалася як екстраординарний захід, то, зрештою, нею почали зловживати [836, с. 575-576]. С. Вітте з обуренням писав про це у своїх мемуарах, відзначаючи, що П. Столипін під маркою заходів, викликаних надзвичайними обставинами, почав оприлюднювати важливі закони [819, с. 232-233]. Крім того, згадана стаття Основних законів надавала нижній палаті парламенту певні переваги перед верхньою за умови існування згоди між монархом і Державною Думою. Імператор міг впровадити прийнятий Думою, але відхилений Державною радою

закон у перерві між сесіями парламенту. Після відновлення роботи парламенту закон потрапляв до нижчої палати, однак Дума могла не виносити його на розгляд, і тоді він залишався в силі всупереч Державній Раді. Щоправда, зазначена технологія не набула поширення [836, с. 593]. Розголосу їй надав П. Столипін, котрий скористався нею, зі згоди імператора, для впровадження виборного земства в Західному краї, для чого діяльність парламенту монарх припинив на три дні. Закон прийняли 14 березня 1911 р. в редакції Державної Думи. Коли, після вбивства П. Столипіна, закон внесли в нижню палату парламенту, то остання не стала його розглядати, залишивши документ у дії і не допустивши до розгляду в Державній Раді [836, с. 573-578].

Ретельне вивчення Основних законів дозволяє зробити висновок, що вони були саме конституцією хоча б тому, що обмежили законодавчу владу монарха [836, с. 561-563]. Зі старих законів зі згоди імператора було вилучено не просто визначення, а право, тож нові Основні закони обмежили його попередні права. Волю монарха було обмежено тими законами, змінювати які одноособово він вже не міг [836, с. 566-567]. Також відзначимо, що Основні державні закони 23 квітня 1906 р. були державним документом, який визначав державний устрій, порядок і принципи функціонування органів державної влади, а також права та свободи російських підданих. Хоча виборче право й не було загальним, проте в ході виборів до першої та частково другої Дум достатньо вільно та без вирішального втручання адміністрації проходив виборчий процес, вибори були таємними і вільними. Існували й офіційно зареєстровані політичні партії, і хоч опозиційні ліберальні та соціалістичні партії не мали можливостей для легального існування, їхні представники все одно потрапляли до парламенту як позапартійні самостійні кандидати і створювали там свої фракції. В Думі панувала свобода слова для депутатів, щоправда, це не заважало владі переслідувати особливо активних діячів уже після розпусків першої та другої Дум: першої – після випуску Виборзької відозви, другої – після звинувачення частини нижньої палати парламенту у державній зраді [1029, с. 360]. Сучасний український дослідник О. Коник наполягає

на тому, що про «парламентаризм» у Російській імперії можна говорити лише умовно [991, с. 16].

Ст. 11 Основних законів, згідно з якою імператор, у порядку верховного правління, видавав укази на підставі законів, обмежувала самодержав'я вже в області управління [611, с. 457]. Ст. 80 встановлювала, що постанови, інструкції та розпорядження, які видавалися Радою Міністрів, міністрами і головноуправляючими на правах міністрів, також не мали суперечити законам [611, с. 461]. У свою чергу, ст. 66 надавала верхній та нижній палатам парламенту право здійснення запитів до міністрів та головноуправляючих на правах міністрів [611, с. 460]. Таким чином, було встановлено принцип підзаконності усього управління, в тому числі й верховного, а також підзвітності міністрів та головноуправляючих.

Зазначимо, що наділення імператора правом абсолютного вето (законопроект не міг стати законом без його згоди) не є ознакою абсолютизму. Це характерно для дуалістичної монархії як одного з різновидів конституційної. Правом вето з усіх пропозицій уряду і правом законодавчої ініціативи володіла й Державна Дума та Державна Рада, але вони, на відміну від імператора, не мали права законодавчої ініціативи щодо Основних та виборчих законів [836, с. 581]. Саме тому думка про те, що Основні закони 23 квітня 1906 р. є псевдоконституцією, – безпідставна і тенденційна [1029, с. 361]. Можна погодитися з висновками члена правого крила Партії народної свободи адвоката В. Маклакова, що Основні закони не лише проголосили монархію обмеженою, але й забезпечили народному представництву право пропонувати нові закони і критикувати владу, тоді як абсолютизм і диктатура не надають права їх публічного засудження і обговорення [836, с. 598-599].

Новий виборчий закон Микола II підписав 3 червня 1907 р., у день розпуску другої Державної Думи. Приводом до останнього стало обвинувачення соціал-демократичної фракції в підготовці збройного перевороту [568, арк. 13]. На цій підставі Столипін вимагав виключення з Думи 55 депутатів-представників соціал-демократичної фракції (остання налічувала загалом 65 осіб) і санкції на негайний арешт 16 з них [855, с. 17]. Справжньою причиною такого кроку була неможливість налагодити співпрацю між нижньою палатою парламенту і урядом [1029, с. 425]. У

Маніфесті імператора з приводу розпуску нижньої палати парламенту йшлося про те, що значна частина її складу не виправдала очікувань. Це виявилось в гальмуванні роботи Думи під час прийняття вироблених урядом необхідних для реформування країни законів, повільному затвердженні державного розпису доходів і видатків, зловживанні правом запитів до уряду. Відсутність негайної реакції на «законні вимоги властей» щодо змови проти держави та царської влади стала, як зазначалося, останньою краплею і приводом для розпуску другої Державної Думи. Крім того, вказувалося, що зміненням буде лише виборчий закон, у той час як інші права, надані Маніфестом 17 жовтня 1905 р., залишаються незмінними [630, с. 320].

Микола II розпустив Державну Думу на підставі ст. 105 зведення Основних державних законів, котра надавала йому таке право [630, с. 319-320]. Незважаючи на це, стався, по суті, державний переворот, який полягав у заміні виборчого закону 11 грудня 1905 р. виборчим законом 3 червня 1907 р., що відбулося з порушенням Основних законів від 23 квітня 1906 р. [855, с. 16]. За діючими на той час нормами, імператор хоча й мав право виключної законодавчої ініціативи щодо виборчого законодавства, проте новоприйнятий закон мав схвалюватися ним спільно з верхньою та нижньою палатами парламенту [611, с. 459]. Зазначене положення Основних законів було порушено. Натомість у виданому до розпуску Думи царському Маніфесті стверджувалося, що лише «історичній владі», яка дарувала перший виборчий закон, належить право скасувати його та замінити новим [630, с. 320].

Загалом, існуючий устрій не було скасовано. Відбулося лише звуження кола осіб, котрі мали право голосу. Попередні порівняно широкі виборчі права були звужені. Виборчий закон від 3 червня 1907 р. перерозподіляв число виборщиків на користь землевласників та заможних жителів міст, а також зменшував представництво національних меншин [603, с. 321-335].

Нове виборче законодавство дозволило забезпечити представникам праволіберального «Союзу 17 жовтня» провідну роль у Думі. П. Столипін отримав від них повну підтримку свого курсу, навіть найсуперечливіших заходів [1029, с. 427-431].

Внаслідок перевороту сформувалася т. зв. «третьочервнева політична система», коли в Державній Думі було утворено дві більшості з октябристським центром: право-октябристська та октябристсько-прогресистсько-кадетська. Це дозволяло уряду шляхом маневрування та домовленостей проводити через парламент закони, необхідні для реалізації поміркованих реформ [853, с. 3]. Функціонування обох названих більшостей здійснювалося за принципом маятника, роль якого виконували октябристи. Вже в самому цьому механізмі були закладені елементи майбутньої кризи та краху системи, оскільки рівновага трималася лише на збігові обставин та хиткому балансі інтересів царизму та його союзників [853, с. 249]. У процесі виборів до четвертої Державної Думи царизм, за допомогою втручання в перебіг виборчого процесу, прагнув дещо змінити розстановку сил у нижній палаті парламенту, посиливши правий фланг і примусивши його діяти більш активно. В результаті становище суттєво не змінилося, хоч вплив центру (октябристів) послабився, а позиції флангів (правого та прогресистсько-кадетського) посилилися. В парламенті й надалі зберігалася дві більшості [854, с. 24-27]. Вже в 1913–1914 рр. Микола II неодноразово висловлювався за необхідність перетворення Думи на дорадчий орган та висловлював переконання у недоцільності її існування [1168, с. 111].

Верховна влада делегувала частину своїх повноважень місцевим органам [908, с. 252]. Земські установи в Російській імперії були введені 1864 р. [1145, с. 22]. В Україні їх одразу запровадили скрізь, крім Правобережжя. На Лівобережжі та Півдні земства були утворені в 1865–1866 рр. [993, с. 532-533] Нормативно-правовим актом, який регулював діяльність земських установ аж до лютого 1917 р., стало Положення про земські установи від 12 червня 1890 р. У відповідності до останнього, з політичних міркувань, було внесено низку поправок до попереднього Положення 1864 р. З самого початку земські установи створювалися як суто громадські, позбавлені державного характеру, організації. Це часто призводило до відсутності єдності та згоди в діях органів влади та земств, а подекуди спричиняло явний антагонізм між ними. Згадане Положення формально спрямовувалося на ліквідацію відокремленості земських та урядових установ, але фактично

посилювало урядовий вплив на земську справу [993, с. 536-537]. Було створено також спеціальний місцевий орган нагляду за земським самоврядуванням – губернське у земських справах присутствіє [604, с. 493-511]. Нова виборча система до земських зборів надавала пріоритет великим землевласникам та заможним громадянам [1145, с. 23].

Законом 2 квітня 1903 р. про управління земським господарством у західних губерніях (в т. ч. Київській, Подільській та Волинській) запроваджувалися губернські та повітові комітети й управи зі справ земського господарства [567, арк. 24-25]. Відповідно до зазначеного закону земство не обиралося, а призначалося міністром внутрішніх справ за поданням губернатора. Крім того, не було створено земств на повітовому рівні [1145, с. 23]. Незважаючи на це, т. зв. «куце земство» за час свого недовгого існування підготувало ґрунт для справжнього самоврядування [567, арк. 24-25]. Виборне земство на Правобережжі було запроваджене П. Столипіним 14 березня 1911 р. [836, с. 577-578]. Відповідно до прийнятого закону, на вказаній території створювалися органи земського самоврядування, які формувалися не за становим, а за національним принципом. Вибори відбувалися у «польській» та «руській» куріях [1145, с. 23].

Земське законодавство в Російській імперії характеризувалося певною половинчастістю, яка обумовлювалася невідповідністю існуючої в імперії самодержавно-бюрократичної системи влади прагненню до подальшого розвитку та розширення самоврядування на місцях. Відзначимо, що діяльність досліджуваних нами громадсько-політичних організацій була найактивнішою на Лівобережжі та Півдні, а найменш активною – на Правобережжі. Можна припустити, що це пов'язано з набутим досвідом самоорганізації активної частини населення під час роботи в земських установах.

Міська реформа 1870 р. також передбачала створення самоуправління жителів міст на засадах всестановості та самоврядування. За виборними органами (думою й управою) закріплювалося міське господарство та благоустрій міст із правом формувати і використовувати бюджет міста. У 1892 р. світ побачило нове Міське положення, яке зменшило представництво в думах від нижчих прошарків містян.

Влада прагнула контролювати міське самоврядування так само, як і земське, а тому створило місцеві державні структури: спершу губернське в міських справах присутствіє, яке згодом об'єдналося із земським в одному органі – губернському у земських і міських справах присутствії [908, с. 255-256].

Перша світова війна призвела до загострення суперечностей у правлячих колах та подальшого руйнування існуючої системи управління. Датою зникнення третьочервневої системи, на думку одного з її дослідників А. Авреха, варто вважати серпень 1915 р., коли в Державній Думі четвертого скликання була утворена нова опозиційна до влади більшість – Прогресивний блок, який вимагав створення «уряду довіри» [853, с. 3]. Голова четвертої Державної Думи М. Родзянко, пояснюючи її опозиційність, зазначав, що вся внутрішня політика уряду неминуче вела до революції [1275, с. 184]. Таким чином, уряд втратив свій вплив на нижню палату парламенту та перейшов щодо неї в стан конфронтації. Можна погодитися з думкою радянського та російського дослідника В. Старцева про те, що зміст наступного періоду (аж до лютого 1917 рр.) полягав у намаганні опозиції домовитися з імператором про її допуск до виконавчої влади з формуванням відповідального перед парламентом уряду [1214, с. 5-7].

На початку ХХ ст. під впливом бурхливих політичних подій проходили складні процеси формування елементів громадянського суспільства та громадянської ідентичності населення. В західноєвропейській традиції сформувалося класичне визначення громадянства, запропоноване Т. Маршаллом. Відповідно до нього, під громадянством розуміють закріплену на рівні правових норм сукупність громадянських, політичних та соціальних прав індивіда в його ставленні до держави. Під впливом актуальних тенденцій у політичних та соціальних науках це визначення було доповнене поняттям ідентичності. Громадянство почало інтерпретуватися як найбільш рефлексивна та домінуюча ідентичність, що конструюється не щодо інших індивідів, а щодо абстрактної ідеї держави [1175, с. 37]. Крім того, громадянство інтерпретувалося в контексті ідеї громадянського суспільства в теорії Ю. Габермаса та його послідовників, котрі розглядали громадянську ідентичність як результат процесу раціональної

комунікації в просторі публічної сфери, що є незалежною від держави та ринкових відносин. Основою громадянської ідентичності, на думку прихильників цього підходу, є прихильність усіх учасників комунікації до раціонально-логічних правил та існування певного консенсусу, що являє собою основу функціонування громадянського суспільства як сфери вільної комунікації [1175, с. 45-46]. Загалом поняття громадянської ідентичності зводиться до двох ідентифікацій. Відповідно до західноєвропейської традиції, суб'єкт ідентифікує себе в якості члена політичного співтовариства, наділеного на цій підставі певним обсягом прав та обов'язків. Відповідно до німецькомовної традиції особа ідентифікує себе як учасника вільної, не опосередкованої державою та ринком, комунікації у публічній сфері, тобто як члена егалітарного комунікативного співтовариства [925, с. 10].

Взаємодія влади і суспільства складала динамічний контекст, у якому проходили основні процеси модернізації: професіоналізація, виникнення нових соціальних груп та, зрештою, становлення громадянського суспільства. Процес формування останнього в надрах імперської системи являв собою пошук індивідами та їх об'єднаннями нових типів соціальних зв'язків та засобів самовираження, а також статусу, що виходив за межі державного чи станового дискурсу. Інституційною основою громадянського суспільства, що зароджувалося, були добровільні асоціації, преса, університети, професійні та культурні організації, що були посередниками між особистістю та державною владою. Остання виступала основним агентом модернізації, перебуваючи під тиском як внутрішніх, так і зовнішніх факторів [925, с. 8].

Формувалася громадянська ідентичність різних професійних груп інтелігенції. Прагнення до демократизації Російської імперії породжувало активність інтелектуалів, що посилювалася із наростанням кризових проявів у внутрішній та зовнішній політиці царизму. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на з'їздах інтелігенції висувалися вимоги щодо покращення освіти, охорони здоров'я, науки, культури тощо, однак, у той час вони не пов'язувалися напряму з революційною зміною влади. Напередодні революції 1905–1907 рр. намітилася деяка лібералізація суспільного життя. В інтелігенції сформувалося враження про близькість перемоги

демократії, значна її частина підтримувала різноманітні опозиційні течії, партії та організації. Разом із тим, ставлення інтелектуалів до революції було суперечливим, оскільки політичне безправ'я більшості населення, засилля бюрократії, поганий стан охорони здоров'я, освіти, культури викликали їхнє незадоволення, та й значна частина їх самих мала низький рівень життя. В привілейованому становищі знаходилася лише верхівка осіб розумової праці. Симпатії більшості інтелігенції були переважно на боці визвольного руху, виникла навіть мода на опозиційність. На потребу боротьби з самодержавством жертвувалися кошти без огляду на будь-яку партійну спрямованість [975, с. 52-53].

Події 9 січня 1905 р. суттєво вплинули на інтелігенцію. Країною прокотилася хвиля мітингів та зборів, на яких засуджувався розстріл робітників. Важливим кроком у консолідації осіб розумової праці стало створення їхніми представниками професійно-політичних союзів та Союзу союзів, а також їхня участь у діяльності революційних та ліберальних партій. Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та подальшого посилення репресивної політики уряду процес полівіння інтелектуалів пішов на спад, водночас посилювалися ліберальні настрої. Інтелігенція, здебільшого, не була схильна до насильницьких методів, покладаючись на мирний шлях, у її середовищі були сильні побоювання, що в революції руйнівні мотиви переважатимуть над творчими. Після закінчення Першої російської революції інтелектуали, в переважній своїй більшості, відійшли від революційних процесів, долучившись до діяльності легальних професійних, кооперативних та культурно-просвітницьких товариств і союзів [975, с. 53-54].

Особливим прошарком інтелігенції був т. зв. «третій земський елемент». Його поява була одним із наслідків земської реформи 1864 р. Сюди належали агрономи, статистики, техніки, лікарі, ветеринари, вчителі тощо [1259, с. 10-11]. На межі XIX–XX століть із більшою інтенсивністю почала виявлятися їхня громадянська активність. Маючи досвід участі в земському самоврядуванні, порівняно високий рівень освіти та переважно активну громадянську позицію, ці люди часто були носіями ліберально-демократичних та революційних ідей. Опозиційні до влади ліво-ліберальні настрої земських діячів проявилися в ході їхніх з'їздів у 1904–1905 рр.

[357, арк. 1-1 зв.; 485, арк. 4-5, 18-19, 48-52, 56]. Саме тому напередодні та в роки революції 1905–1907 рр. вони долучилися до суспільно-політичної боротьби у складі ліберального та соціалістичного рухів. Після закінчення революції, у 1907–1908 рр., відбулися наради прогресивних земських діячів, на яких представники з усієї імперії домовлялися про координацію своїх дій з метою досягнення демократичних перетворень у місцевому самоуправлінні [56, арк. 2-8; 89, арк. 196-197 зв.; 298, арк. 1-4 зв.]. Подібна активність була характерна для земців і в подальшому [366, арк. 11; 375, арк. 21-23, 40]. В добу «третьочервневої монархії» вони переспрямували свою діяльність на культурницьку роботу та економічне просвітництво населення, а в період Першої світової війни – на благодійницьку роботу [567, арк. 34-48].

У середовищі професури, інженерів, юристів, письменників тощо набули значного поширення ліберальні ідеї. Так, наприклад, основною цінністю для професури була етика громадянськості, яка базувалася на принципах вільного розвитку особистості, толерантності та плюралізму. Вона активно долучалася до громадської та культурної діяльності, влаштовуючи публічні лекції та виступи, що збирали величезну кількість слухачів. На цих заходах, а також через участь у різноманітних об'єднаннях культурного, наукового і політичного характеру, професори пропонували проєкти реформування пізньоімперської Росії. Напередодні лютової революції 1917 р. професура була зрілим елементом громадянського суспільства [1143, с. 99].

На противагу їй, народні вчителі мали низький рівень життя, однак належали до однієї з найбільш масових груп інтелігенції в Російській імперії. Базовими елементами їхньої громадянської ідентифікації було служіння суспільному благу та тісне співробітництво з місцевим самоврядуванням. Вчителі народних шкіл на межі ХІХ–ХХ ст. включились у процес формування громадянської культури, стали частиною спільноти, яка прагнула досягнення загального добробуту та політичного прогресу. З цією метою вчителі видавали свої газети та журнали, створювали об'єднання та вступали в суспільно-політичну боротьбу разом із представниками

інших соціальних груп, доєднавшись, здебільшого, до революційно-демократичного табору [960, с. 161-162].

Особливу активність проявляли також представники юридичних професій. Судова реформа 1864 р. створила модерну судову систему в надрах самодержавного деспотизму, ввела незалежний публічний суд, усне змагальне судочинство та суд присяжних. Крім того, вона покликала до життя засновану на спеціальній освіті професію юриста [1244, с. 9]. Серед останніх велику громадянську активність проявляли адвокати. Характерними особливостями цього типу громадянської ідентичності були ідентифікація з егалітарним професійним співтовариством, усвідомлення права та обов'язку участі в корпоративному самоуправлінні, що створювали в середовищі адвокатів традиції політичної культури участі та політичного активізму, а також орієнтація на ідеал суспільного служіння. Адвокатська корпорація претендувала на те, щоб нести відповідальність за такий суттєвий аспект розвитку Російської імперії, як забезпечення законності, та була важливим структурним елементом громадянського суспільства, що перебувало на етапі формування [885, с. 200-201].

Активною учасницею технічної модернізації суспільства й наукового прогресу на початку ХХ ст. виступала інженерно-технічна інтелігенція, однією з характерних особливостей якої був багатонаціональний склад. Ця група інтелектуалів убачала головним своїм завданням зробити людську працю найбільш продуктивною. Саме тому інженери піднімали голос за все нове, передове і прогресивне, що приносило колективам, у яких вони працювали, та суспільству загалом найбільшу користь [935, с. 4]. На зламі ХІХ–ХХ ст. змінилися джерела формування кадрів інженерно-технічної інтелігенції: якщо раніше вони формувалися лише з дворян, то в зазначений час відбувалася модернізація її складу з середовища різночинців, селян та міщан [935, с. 60]. Саме цим можна пояснити бажання інженерно-технічної інтелігенції звільнити суспільство від бюрократично-самодержавного впливу, яке виявилось в 1905–1907 рр., коли їх об'єднання були втягнуті в революційні події.

Особливу групу інтелігенції становили поштово-телеграфні службовці, які належали до категорії державних чиновників. Вони перебували у надзвичайно

важкому становищі: мали невелику платню та ненормований робочий день, рядові службовці були безправними та повністю залежали від сваволі адміністрації. Остання впродовж багатьох років виховувала службовців у дусі відданості самодержавству, однак скрутне становище поштово-телеграфних чиновників посилювало опозиційні настрої. На початку ХХ ст. їхня політична свідомість ще була вкрай низькою та виключала створення політичних та професійних організацій. Подекуди організовувалися розрізнені нелегальні гуртки для захисту економічних та правових інтересів, котрі швидко зникали під тиском поліції. Офіційно дозволялося створювати бібліотеки, каси взаємодопомоги, похоронні каси, їдальні, проте до будь-яких типів самоорганізації поштово-телеграфних службовців влада ставилася з пересторогою. Зазначені легальні та нелегальні типи організацій допомагали поштово-телеграфним чиновникам здобути досвід власної громадянської активності, що сприяло появі їхніх професійних та професійно-політичних організацій у добу Першої російської революції [1026, с. 6-34].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. намітилося поступове зростання громадсько-політичної активності медичної спільноти. Лікар почував себе не лише цілителем, але й громадянином, зацікавленим у покращенні охорони здоров'я в країні загалом. Більшість лікарів притримувалася демократичних поглядів та прагнула проводити «культурну роботу в масах». Наприкінці 1904 – на початку 1905 р. активна частина медичних працівників була втягнута до революційного руху. Серед них уже існувала досить згуртована, об'єднана тісним ідейним зв'язком, група земських лікарів. Вони брали активну участь у роботі Пироговського товариства (найбільш авторитетної організації медиків) та його з'їздах, що й обумовило демократичну спрямованість його діяльності в 1905-1907 рр. [1210, с. 48-49]. Демократичністю та революційними настроями вирізнялася також робота інших з'їздів лікарів [290, арк. 12-21].

Активну громадянську позицію виявляла творча інтелігенція, зокрема письменники. Останні раніше за інших висловлювалися на підтримку змін, що мали місце в політичному та соціокультурному житті суспільства. У публіцистичних і художніх творах порушувалися питання свободи особистості, її взаємодії з владою,

що було ознакою формування громадянського суспільства. Письменники зазвичай виступали проти лівого та правого радикалізму, прагнули бути виразниками загальнолюдських цінностей, відчуваючи власну відповідальність перед суспільством. Основним засобом впливу творчої інтелігенції на владу та суспільство була власна творча самореалізація [1178, с. 213-216].

Особливу суспільну групу становило також студентство. На початку ХХ ст. відбулися значні зміни в їхньому кількісному та якісному складі: відкривалися нові вищі навчальні заклади, в тому числі й приватні. В останніх отримали змогу навчатися категорії населення, яким раніше шлях до вищої освіти був закритий, зокрема жінки. Відбулася демократизація станової структури студентства за рахунок збільшення в ній різночинного елемента та скорочення дворянського. Незважаючи на певну демократизацію, студентство залишалося об'єктом шовіністичної політики самодержавства, котра проявлялася в навчанні у всіх вишах виключно російською мовою, поділі студентства у статистичних відомостях за конфесійною приналежністю й занесення українців до групи православних, протегування вступу до українських вищих навчальних закладів осіб з центральної частини Російської імперії тощо. Студентів не задовольняв їхній правовий статус, прагнення до розширення корпоративних і особистих прав стало однією з головних причин їх втягнення в революційні події 1905–1907 рр. Студентство долучалося до політичної боротьби, беручи участь у діяльності політичних партій та громадсько-політичних організацій як революційно-демократичного, так і консервативного спрямування. Молодь брала активну участь і в національному русі, зокрема польському та українському [1006, с. 254-267, 363-364].

Процеси становлення громадянського суспільства та формування громадянської ідентичності були пов'язані не лише з об'єднанням груп за професійною ознакою, а й створенням інших об'єднань, які вибудовували горизонтальні зв'язки в обхід вертикальних соціальних ієрархій традиційного суспільства. На основі гендерної ідеології формувалися об'єднання жінок. Лідерки та активістки феміністичного руху прагнули сформувати понадполітичне та позастанове співтовариство, що базувалося на спільному для всіх жінок

пригніченому та нерівноправному становищі. Основою для об'єднання виступали благодійні й політичні товариства, а також часописи. За їхньою допомогою поширювалися ідеали вільної, свідомої, суспільно активної жінки, наділеної усією повнотою політичних та громадянських прав. Жіноцтво мало вийти за тісні рамки приватної сфери на широку арену суспільно-громадянської активності, щоб змінити усталені норми, котрі регулювали її повсякдення. Таким чином, проходив специфічний процес формування гендерного варіанту громадянської ідентичності [1002, с. 250-255].

У складному становищі на початку ХХ ст. знаходився робітничий клас. Низька оплата праці, порушення норм технічної безпеки на підприємствах, велика тривалість робочого дня, свавілля адміністрації та погані санітарно-гігієнічні побутові умови були типовими ознаками повсякденного життя трудівника [1130, с. 213]. Ситуацію ускладнювали політико-правове безправ'я, неможливість захистити свої соціально-економічні інтереси. Ці фактори призводили до робітничих страйків, які часто придушувалися силами карально-репресивних органів [1296, с. 64-66].

Робітничий клас українських губерній вирізнявся надзвичайною строкатістю. Робітники поділялися за характером праці на зайнятих у промисловості, землеробстві, робітничій та кустарній промисловості; прикметною рисою пролетаріату України був багатонаціональний склад. Важливим показником його зрілості була наявність постійних і кваліфікованих робітників. Серед них активну роботу проводили революційні партії. Натомість учорашні селяни становили близько половини робітників та не мали розвинутої політичної свідомості. Ситуація поступово трансформувалася до початку Першої світової війни, однак кардинально не змінилася. Загалом робітничий склад українських губерній залишався до кінця не сформованим. Українське за походженням робітництво складало 39-44% пролетаріату й поповнювалося за рахунок українського селянства. Воно було здебільшого малограмотним, а тому в умовах російськомовного міського середовища підпадало під вплив російських революційних партій [1249, с. 63].

Формувалася також громадянська ідентичність залізничників. Напередодні Першої російської революції працівники залізниці були складним утворенням із досить неоднорідним соціальним обличчям різних груп. Умовно усіх залізничників можна було поділити на три великі групи. До першої належали лінійні службовці, котрі постійно знаходилися в русі, або на різних ділянках залізниці невеликими групами на далеких відстанях одна від одної, що ускладнювало можливості щодо їх самоорганізації. Кращі умови для консолідації мали представники двох інших груп: до однієї з них належали управлінці, сконцентровані в містах, до іншої – працівники депо та залізничних майстерень [1192, с. 8]. Крім того, все чисельнішою ставала група технічних службовців, що займалися розумовою працею [1176, с. 47].

У 1905 р. залізнична мережа України становила 10721 верст, що складало 19,3% протяжності всієї мережі Російської імперії. В цей час в Україні нараховувалося 141,9 тисяч залізничників – 18,9% від їх загальної маси. Основний контингент залізничників складали росіяни та українці (відповідно 45,9 % та 43,6 %) [1312, с. 12-13]. Умови праці залізничників були надзвичайно важкими. Подекуди їм доводилося працювати безперервно по 16 та більше годин. На залізниці панувало повне безправ'я та низька оплата праці. В зарплаті вищих, нижчих службовців та робітників існували величезні розбіжності [1164, с. 37]. 77,6% працюючих на залізниці мали заробітну плату менше 30 руб. [1009, с. 123-125]. Не проводилося й будь-якої культурно-просвітницької роботи, не існувало ніяких читалень, бібліотек, професійних об'єднань. Головним способом відпочинку для залізничників було вживання алкоголю та картярські ігри [1164, с. 37]. Таким чином, їхнє соціально-економічне становище залишалося вкрай незадовільним, правове становище було не кращим: за залізничниками пильно стежили жандармські органи, особливо при влаштуванні на роботу; в будь-який момент на вимогу поліції залізничник міг бути звільненим [1009, с. 125]. Звичайні працівники були незахищеними від можливої сваволі представників адміністрації [1192, с. 20-21].

На початку ХХ ст. більшість залізничників залишались абсолютно байдужою до будь-якої політичної та громадської діяльності, до всіляких ідеологій та, часто, взагалі до будь-яких культурних проявів. Зазвичай це були люди без спеціальної

освіти, які не мали жодних кар'єрних альтернатив [846, с. 1; 1164, с. 37]. Зрушення в їхній політичній свідомості спричинили події 9 січня 1905 р., що виявлялося на початковому етапі в неорганізованому стихійному русі. Значно посилювався інтерес до питань політичного характеру, про які основна маса залізничників раніше не замислювалась, і до самостійного вирішення яких не була підготовлена [1164, с. 37-38].

Втягувалися в боротьбу демократично налаштовані службовці залізниці. Частина з них тяжіла до ліберальної інтелігенції, що часто належала до категорії вищих залізничних службовців [1176, с. 89]. Саме службовці стали на початковому етапі головною професійною групою, котра підтримала вимоги Залізничного союзу. Пробуджувалася політична свідомість і у кваліфікованих робітників депо, котрі належали до робітничої еліти і знаходилися у дещо привілейованому становищі. Серед них активно проводилася соціалістична агітація, подекуди вони утворювали організовані гуртки, що брали участь у професійному русі. Саме цей найбільш організований та розпропагований робітничий елемент на початковому етапі майже не входив до організацій Всеросійського залізничного союзу під впливом агітації проти цього революційних політичних партій [1164, с. 37-38].

Українське селянство наприкінці XIX – на початку XX ст. переживало час глибокого господарського занепаду. Це було спричинено, з одного боку, селянським безземеллям і малоземеллям, а з іншого – зростанням рівня капіталізації сільського господарства [1125, с. 4]. Аграрне питання було одним із найгостріших у соціально-економічному розвитку України на початку XX ст. [1134, с. 113]. Селянство України було обмежене як у громадських, так і в майнових правах. Законоположення обмежували права селян на вільний вихід із общини чи сільської громади. Звільнившись із особистої залежності від поміщика, селянин фактично потрапляв у залежність від громади, був прикріплений до мізерного наділу [1034, с. 30-31]. В Україні, у зв'язку з пригнобленим становищем селянства, низьким рівнем його культурного розвитку, поширилися п'янство та алкоголізм. Набули розповсюдження шинки та інші питні заклади, які стали осередками цього соціального зла. Великою проблемою, що існувала в українському селі напередодні Першої російської

революції, була неосвіченість переважної більшості селян [1154, с. 125]. Бракувало розуміння необхідності освіти і в середовищі самих селян, значна частина яких уважала її непотрібною розкішшю, оскільки головною чеснотою для них залишалося вміння працювати на землі [971, с. 52]. Не цінуючи належним чином вагу розумової праці, в тому числі діяльності сільських учителів, українські хлібороби визнавали, підтримували та добровільно фінансували лише таку освіту, яка задовольняла їхні господарські та релігійно-світоглядні потреби, тобто власне сільські інтереси [1173, с. 31]. Проте у середовищі селян поступово вироблялася думка, що освіта – це засіб отримати посаду чиновника чи збагатитися. Поширення набували міркування про необхідність «стати людиною», «вибитися в люди», «зробити з сина людину» [1173, с. 27].

Більшість селян мала слаборозвинуте відчуття національної ідентичності. Село зберігало свій етнос лише з огляду на загальну консервативність. Канадський політолог українського походження Б. Кравченко зазначає: «То була ідентичність не сучасної нації, а людей, обділених хвилиною модернізації» [1001, с. 49].

Напередодні революції 1905–1907 рр. зросла кількість освічених селян, посилилася їхня тяга до знань, читання не лише книг, але й газет [971, с. 54]. Ставлення селянства до влади було традиційно негативним, і під час революційних подій воно стало ще більш неприязним. Закінчення революції та крах надій на здійснення реальних демократичних перетворень спричинили втрату інтересу селянства до владних установ, зокрема, новоствореної Державної Думи, оскільки її діяльність не приносила швидких та очевидних результатів. Спостерігалася певна ерозія монархічних поглядів, хоча в основній масі хлібороби традиційно сприймали царя як непорушну основу держави. Перша світова війна призвела до сплеску патріотичних почуттів, однак, із плином часу її тяготи ставали чим далі відчутнішими у житті селянина, патріотизм згасав, а критика влади ставала дедалі більш характерним явищем для хліборобів [1100, с. 25-27; 1101, с. 34-37].

Період революції 1905–1907 рр. став етапом відкритого і гострого світоглядного, політичного й психологічного розколу в військах на ґрунті суперечки про перспективи розвитку країни. Легітимність влади в армії трималася на офіцерах,

однак поступово авторитет самодержавства занепадав [1301, с. 425-426]. Причинами цього були як поразка в російсько-японській війні, так і діяльність опозиційних та революційних партій і громадсько-політичних організацій.

До політичної боротьби в армії долучилися офіцери. Соціальне обличчя цього прошарку значно змінилося в досліджуваний період, що спричинилося втратою офіцерством станової однорідності. До його лав почали потрапляти різночинні елементи, котрі були носіями інших цінностей. У результаті в офіцерському середовищі почала спостерігатися поступова ерозія релігійних і монархічних поглядів. Упродовж 1905–1906 рр. збільшилася кількість офіцерів, засуджених військово-польовими судами за революційну діяльність або в зв'язку з недостатньо рішучою боротьбою з антиурядовими виступами. У 1905 р. в імперії засудили 156 осіб офіцерського звання (0,7 % від загальної кількості засуджених військовослужбовців), а в 1906 р. – 241 особу (0,8 %) [1207, с. 16-27]. Таким чином, революціонізація офіцерства не мала характеру масового явища, однак поступово наростала.

Незважаючи на модернізаційні процеси на початку ХХ ст., які торкнулися низки суспільних прошарків, у Російській імперії так і не склалося громадянського суспільства. Імперська свідомість правлячих кіл, політична індиферентність буржуазного та поміщицького прошарків, зростання етнічної самосвідомості представників різних національностей гальмували визрівання спільних громадянських цінностей та громадянського суспільства [1174, с. 288-290].

Трансформації державно-правової системи Російської імперії у 1905-1917 рр. дисертант присвятив одну зі своїх публікацій [1089]. У двох статтях нами розглянуто формування громадянської ідентичності різних категорій населення на початку ХХ ст. [1095; 1101].

Таким чином, Маніфест 17 жовтня 1905 р. та нові Основні державні закони Російської імперії засвідчили перетворення останньої з необмеженої в конституційну монархію дуалістичного типу. З нових Основних законів прибрали згадки про необмеженість влади імператора. Державний переворот 3 червня 1907 р. обмежив участь окремих категорій населення в виборах. В результаті в парламенті

утворилася провладна більшість, що дозволяло здійснювати необхідні помірковані реформи. Руйнування цієї більшості в четвертій Державній Думі та створення в ній опозиційної до діючої влади більшості (так званого «Прогресивного блоку»), котра вимагала створення «міністерства довіри», стали ознакою краху третьочервненої системи.

Важливим фактором формування елементів громадянського суспільства в Російській імперії став процес професіоналізації та формування громадянської ідентичності різних категорій населення, що дозволяв органічно поєднати професійні та громадянські цінності.

2.2. Нормативно-правове забезпечення діяльності товариств та союзів у Російській імперії на початку ХХ ст.

Для подальшого розгляду проблеми важливо охарактеризувати юридичне забезпечення діяльності громадських та громадсько-політичних організацій на початку ХХ ст.

Основи законодавства про товариства та союзи було закладено ще у ХІХ ст. Неполітичні товариства могли утворюватися тільки за допомогою т. зв. «концесійного» (дозвільного) порядку (на противагу явочному, коли організація лише сповіщала адміністрацію про факт свого утворення). Концесійний порядок утворення товариств у Російській імперії було започатковано Статутом добротності (поліцейським) Катерини ІІ від 8 квітня 1782 р. [1238, с. 32-33]. Відповідно до нього заборонялося створювати в містах товариства, братства та подібні організації без відома чи згоди уряду [635, с. 478]. Поліція охороняла дозволені законом громадські організації, натомість не визнавала за існуючі незатвержені в установленому порядку, а у разі відсутності від останніх користі або ж наявності загрози суспільним інтересам вони підлягали закриттю та забороні [635, с. 467].

Правові основи функціонування об'єднань населення ґрунтувались на заборонних нормах. Для боротьби з таємними організаціями 1 серпня 1822 р. було видано рескрипт «Про знищення Масонських лож та всяких таємних товариств», який мав на меті «створити тверду перепону усьому, що шкоді держави слугувати

може». У розпорядженні йшлося про необхідність закриття всіх таємних товариств в імперії та містилася вимога до всіх осіб, котрі знаходилися на військовій та цивільній службі, повідомити про свою приналежність до таких організацій, вийти з них, а також дати зобов'язання в подальшому до таємних товариств не належати [629, с. 579-580]. Проте ніхто з тих, хто раніше був членом нелегальних організацій, відкрито так і не заявив про це, що стало однією з причин видання 21 квітня 1826 р. розпорядження «Про витребування від чиновників зобов'язань про непереребування в таємних товариствах». Іншою причиною стала недовіра до ряду культурних та благодійних товариств, котрі, як йшлося в документі, «прагнули залучити до своїх лав людей порядних, приваблюючи їх хибними благими намірами товариств» [628, с. 390-391].

Заборонні норми щодо нелегальних організацій були включені до затвердженого 3 червня 1837 р. «Наказу чинам та служителям земської поліції». В його дев'ятому параграфі зазначалося, що земська поліція не лише має право, але й зобов'язана припиняти всі таємні, а також заборонені законом зібрання, товариства, братства, масонські ложі тощо. Станові пристави, отримавши свідчення про існування зазначених об'єднань, зобов'язані були робити донесення про це земському суду, котрий, у свою чергу, мав негайно повідомити про вищезазначене начальнику губернії та діяти в подальшому відповідно до розпоряджень останнього [612, с. 486].

Зазначені вище норми увійшли до «Статуту про попередження та припинення злочинів». У зазначеному Статуті знову використали формулювання про заборону створення громадських організацій «у містах». Це сталося тому, що стаття, яка містила це положення, була взята з катерининського Статуту доброчесності, де вона стосувалася виключно міст. Але на практиці ця норма поступово отримала інше тлумачення, поширюючись на всі населені пункти [993, с. 458]. Крім того, у Статуті про попередження та припинення злочинів у главі «Про незаконні та таємні товариства» мова йшла і про заборону організацій, що під виглядом благих намірів, просвітництва та людинолюбства приховували шкідливі антидержавницькі умисли

[634, с. 32]. Таким чином, влада ставилася підозріло до будь-якої самоорганізації населення, переслідуючи як таємні, так і окремі легальні товариства.

У затвердженому Миколою I 15 серпня 1845 р. «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» глава VI була присвячена таємним товариствам і забороненим зібранням. У ній засновники та керівники таких організацій, що спрямовували свою діяльність на зміну існуючого в державі ладу, визнавалися державними злочинцями та підлягали покаранню через смертну кару або ж тривалого терміну каторжних робіт. Передбачалися також суворі покарання за участь у таких об'єднаннях, надання їм приміщення та неповідомлення про їхнє існування. За утворення нелегальних товариств, котрі не мали політичної спрямованості та визнавалися нешкідливими, передбачалися штрафні санкції [609, с. 598-1010].

Реформи 1860–1870-х рр. стосувалися різних сфер життя суспільства і закладали основи для подальших перетворень [1037, с. 128-152]. Вони, як зазначала Л. Захарова, були поворотним моментом в історії Російської імперії, який хоч і не забезпечував одночасного перевороту в усіх сферах державного життя, однак дозволяв продовжувати модернізацію на новій основі – звільненій від кріпацтва праці, розвитку приватної ініціативи та зародженні громадянського суспільства [955, с. 161-164]. В країні відбулася певна демократизація життя, але для громадських організацій мало що змінилося. Осередками громадянської активності ставали земське та міське самоврядування.

27 березня 1867 р. імператор затвердив думку Державної Ради «Про протизаконні товариства», де містилося оновлене визначення протизаконних товариств, під якими розумілися: а) всі таємні товариства, з якою б метою вони не були створені; б) всі гуртки, артілі, зібрання і взагалі будь-які об'єднання, незалежно від назви, котрі діяли за згодою кількох осіб та мали шкідливу мету; в) будь-які товариства, що отримали всі необхідні дозволи для своєї діяльності, однак відхилювалися від мети, задекларованої в установчих документах, або ж діяли на шкоду державі чи суспільній моралі, прикриваючись іншою суспільно корисною діяльністю. Крім того, законом вносилися зміни до діючого «Уложення про

покарання кримінальні та виправні» щодо певного пом'якшення санкцій за участь у протизаконних товариствах [601, с. 329-331]. Зміни та доповнення у вказаному напрямку вносила також затверджена на найвищому рівні 4 червня 1874 р. думка Державної Ради «Про покарання за створення протизаконних співтовариств та участь у них» [602, с. 852-854]. Два останні нормативно-правові акти стали основними заборонними нормами, що регулювали діяльність як незареєстрованих, так і легалізованих товариств до Першої російської революції [1198, с. 194].

Санкції за участь у незаконних товариствах містилися в затвердженому імператором 22 березня 1903 р. Кримінальному уложенні. Його статтею 102 каралася участь у товаристві, створеному для насильницької зміни державного ладу в країні чи спроби відторгнення від неї якої-небудь частини. Статтею 118 каралася участь у товаристві, утвореному для вчинення зради, а статтею 125 – участь у товаристві, котре метою своєї діяльності обрало підбурювання до непокори чи протидії законам, постановам чи розпорядженням влади, сприяння формуванню ворожості між окремими частинами, класами та станами населення, між власниками та робітниками, а також заохочення робітників до страйків [608, с. 191-196].

Під тиском революційної хвилі 1905–1907 рр. держава розширила можливості об'єднання та кооперування громадян у різних сферах. Аналіз законодавчих актів тієї доби дозволяє нам охарактеризувати правове становище громадсько-політичних організацій. Основними нормативно-правовими актами, у руслі яких відбувалася їхня діяльність, стали указ 18 лютого 1905 р., Маніфест 17 жовтня 1905 р., укази 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» та 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про зібрання».

Підставою для започаткування громадсько-політичної активності населення та його об'єднань стала присудна кампанія, дозволена царським указом 18 лютого 1905 р. Відповідно до нього, приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції стосовно удосконалення державного устрою та народного добробуту [616, с. 133]. Водночас в указі зазначалося, що «основні закони імперії» повинні бути «недоторканими та обов'язково збереженими» [1206, с. 28].

Вказаний документ спричинив досить жваву реакцію у всіх верствах суспільства. Вироблення означених пропозицій відбувалося в земських зборах, на засіданнях міських дум, нарадах різних товариств та в середовищі адвокатури. Крім того, для обговорення політичних питань населення почало утворювати різні гуртки та скликати з'їзди. Це занепокоїло міністра внутрішніх справ, який звернувся за тлумаченням указу 18 лютого до Ради Міністрів. Остання зробила застереження, що указ хоч і надає право подачі заяв без будь-яких обмежень окремим особам та установам, дозволеним законом та урядом, але все-таки не дає прав, які раніше їм не належали: публічного колективного обговорення різних питань, скликання для цього з'їздів, влаштування небезпечних для суспільного порядку зібрань та сходів, виголошення, складення та розповсюдження промов і творів злочинного змісту тощо. Водночас Рада Міністрів, у разі посягань на основи самодержавного ладу, рекомендувала місцевій владі використовувати усі доступні їй засоби. Означене тлумачення було скріплене підписом монарха 1 квітня 1905 р. [186, арк. 76-76 зв.] Таким чином, указ 18 лютого виявився досить суперечливим, у ньому здійснена дивна спроба поєднати ознаки лібералізму з непорушністю засад самодержавного ладу. Однак, все ж це була певна поступка з боку самодержавства. Створювалася видимість безпосереднього зв'язку царя з народом, що сприяло посиленню монархічних ілюзій і спрямовувало стихійну самоорганізацію населення у мирне річище петиційної кампанії [1206, с. 28-29].

Зрештою, указ 18 лютого 1905 р. скасували водночас із оприлюдненням 6 серпня того ж року постанови «Про створення Державної Думи» та «Положення» про вибори до неї [1206, с. 32]. Незважаючи на це, саме на підставі указу 18 лютого та в його межах відбувалася діяльність професійно-політичних союзів та низки інших об'єднань громадян, що почали стихійно утворюватися по всій території Російської імперії, – з лютого по серпень 1905 р.

Задля унеможливлення участі в обговоренні окремих категорій населення адміністрація почала вдаватися до обмежувальних заходів. Так, 24 березня 1905 р. Земський відділ Міністерства внутрішніх справ направив до губернаторів обіжник за підписом О. Булигіна із рекомендаціями негайно звертати увагу та впливати на

осіб, котрі, перебуваючи на державній службі, брали участь у земських, міських зборах, засіданнях всіляких товариств та приватних зібрань, на яких обговорювалися реформи державного ладу та проходила антиурядова агітація. Висловлювалася думка про необхідність покласти край такому «ненормальному явищу», а також «порушенню службового обов'язку та дисципліни» [117, с. 127-127 зв.].

Аналогічний за змістом циркуляр було розіслано начальникам Губернських жандармських управлінь 2 вересня 1905 р. особливим відділом Департаменту поліції МВС, у зв'язку початком передвиборчої кампанії. В документі наголошувалося на несумісності державної служби з участю в зібраннях та товариствах, засуджувалося також «антидержавницька» позиція окремих посадових осіб. Департамент поліції просив начальників ГЖУ сповіщати про імена посадових осіб, які брали участь у передвиборчій агітації [377, арк. 185]. Урядове повідомлення подібного змісту надрукував «Правительственный вестник» 18 грудня 1905 р. [511, арк. 4]

Іншою законодавчою передумовою функціонування громадсько-політичних організацій став царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні. Він сповістив про те, що Росії дарується свобода слова, зборів та організацій [520, арк. 130-130 зв.; 614, с. 150-151]. У надрукованому в той самий час меморандумі голова Ради Міністрів С. Вітте визначив метою маніфесту створення «правового ладу» [1268, с. 86]. Значення цього нормативно-правового акта було епохальним: вперше громадсько-політичні організації та союзи отримали законодавче підґрунтя для свого функціонування [1324, с. 11-12].

Особливістю названого маніфесту стала його декларативність і відсутність чіткої регламентації діяльності об'єднань громадян. Так, міністр внутрішніх справ П. Дурново у своїй доповідній записці царю зазначав, що означений нормативно-правовий акт проголосив різні свободи та не врегулював їх законодавчо [642, с. 94-95]. Незважаючи на це, на місцях Маніфест 17 жовтня сприйняли з довірою, захопленням та ентузіазмом, що викликало масову самоорганізацію населення. Оскільки для населення важливою була вища санкція, то оголошені свободи

(особливо зборів та організацій) ставали основою для подальшого створення та діяльності різних організацій. Не зважаючи на це, окремі суспільно-політичні сили сприйняли Маніфест досить критично. Так, наприклад, у листопаді 1905 р. на Харківщині члени Всеросійського селянського союзу видали відозву до вчителів та лікарського персоналу, в якій наголошувалося як на позитивних (свобода обговорень і об'єднань, створення виборного законодавчого органу), так і на негативних сторонах царського Маніфесту. До останніх автори документу відносили відсутність в ньому положення про пряме, таємне, загальне, рівне виборче право, короткий термін для передвиборної агітації, відсутність пункту про запровадження станової рівності та рівності усіх перед законом, а також повне ігнорування нагального аграрного питання [13, с. 25-26].

Незважаючи на декларовану свободу об'єднань, влада трактувала її по-своєму. Так, в урядовому повідомленні, виданому наприкінці 1905 р., вказувалося, що серед політичних партій і громадських організацій, які виникли в той час, існували такі, що поставили собі за мету протидію засадам політичного ладу, сповіщеного Маніфестом 17 жовтня. Задля його реалізації уряд вказав на доцільність проведення низки заходів, а саме: боротьба зі зловживанням друкованим словом (оскільки повідомлення зазначених політичних сил часто з'являлися в ЗМІ), чому мали слугувати нові Тимчасові правила про друк; видання особливого закону, котрий мав забезпечити країні безперервність роботи шляхів сполучень та інших комунікації, що спрямовувалось проти залізничних і поштово-телеграфних страйків, а також проти Залізничного та Поштово-телеграфного союзів; посилення діяльності судових установ, котрі мали активніше застосовувати покарання до винних. Крім того, зазначалося, що в окремих випадках владі для протидії революціонерам доведеться вдаватися до виняткових заходів [510, арк. 2-3; 512, арк. 6-6 зв., 7 а].

Зазначені в повідомленні плани втілювалися в законодавстві кінця 1905 р. 24 листопада 1905 р. вийшов указ імператора Правлячому Сенату «Про тимчасові правила про періодичні видання», котрий хоч і зменшував втручання адміністрації у видавничу справу та ліквідував попередню цензуру, однак передбачав також санкції у вигляді арешту того чи іншого номера, призупинення видань, штрафів та

судового переслідування та інших заходів щодо видань, у змісті номерів яких містилися ознаки злочинного діяння [618, с. 837-840]. Крім того, 2 грудня 1905 р. Микола II підписав указ, що визначав суворі покарання за участь у страйках робітників і службовців підприємств державного значення. Цей закон спрямовувався насамперед проти залізничників та поштово-телеграфних службовців [617, с. 850-852].

Водночас, після видання Маніфесту, розпочалася певна лібералізація в законодавстві щодо громадських організацій. Так, наприклад, спростили порядок затвердження статутів приватних товариств (для товариств споживчих, допомоги нужденним учням, допомоги бідним тощо), про що Відділ народного здоров'я і громадського піклування Головного управління у справах місцевого господарства 17 листопада 1905 р. надіслав циркулярне повідомлення на місця [148, арк. 547-547 зв.; 201, арк. 142-142 зв.; 253, арк. 27-28].

Проголошені в Маніфесті права отримали закріплення в новому зведенні Основних законів Російської імперії, запровадженому 23 квітня 1906 р. Вони визнавали за підданими свободу зібрань (ст. 36) і союзів (ст. 38). Зокрема, щодо останнього зазначалося, що російські піддані мають право утворювати товариства і союзи з метою, яка не суперечить законодавству. У подальшому передбачалося видання окремого закону [611, с. 456-461]. Однак, зрештою, додаткової регламентації у вигляді окремого законодавчого акту так і не прийняли. Натомість дещо раніше, а саме 4 березня 1906 р., імператор своїм указом затвердив вироблені Радою Міністрів і обговорені попередньо Державною Радою «Тимчасові правила про товариства та союзи». Ці правила, розвиваючи положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., регламентували діяльність об'єднань громадян. Вони хоч і мали статус тимчасових, але фактично діяли до часу завершення існування Російської імперії у лютому 1917 р. На їх основі здійснювалися відкриття, закриття та діяльність товариств і союзів у 1906–1917 рр. Варто відзначити, що дія правил 4 березня 1906 р. не поширювалася на союзи та товариства, котрі мали релігійну мету, а також товариства, утворені з дозволу навчального начальства учнями в освітніх закладах (розділ I, ст. 4).

В указі «Про тимчасові правила про товариства та союзи» 4-го березня 1906 р. зазначалося, що під товариством слід розуміти «об'єднання кількох осіб, котрі, не маючи завдання отримання для себе прибутку від ведення будь-якого підприємства, обрали предметом своєї спільної діяльності певну мету»; а під союзом – об'єднання двох або кількох таких товариств (розділ I, ст. 1).

Товариства та союзи могли утворюватися без офіційного дозволу урядової влади (розділ I, ст. 2). Обов'язковою умовою утворення товариств з відділеннями, а також союзів визнавалася наявність статуту, зареєстрованого у встановленому порядку (розділ I, ст. 3) [620, с. 201]. Обставини прийняття зазначеного та інших пунктів «Тимчасових правил про товариства і союзи», а також дискусії, що точилися при його обговоренні, допомагають розкрити суть Журналу Державної Ради по проекту тимчасових правил про товариства та союзи. Під час обговорення третьої статті висловлювалася думка щодо необхідності надання дозволів на створення союзів та товариств із відділеннями лише з дозволу центральної урядової влади. Натомість більшість схилилася до більш спрощеного порядку їх утворення у зв'язку з тим, що шкідливий та небезпечний напрям їх діяльності важко передбачити, за окремими винятками, на етапі створення. Натомість для них встановлювалася особлива процедура закриття [632, с. 88-89]. Міністр внутрішніх справ мав спеціальне право закривати союзи та товариства з відділеннями у будь-який час на власний розсуд, якщо діяльність цих товариств і союзів визнавалася ним такою, що загрожувала громадському спокою та безпеці (розділ I, ст. 3).

Заборонялися товариства, котрі мали мету, яка суперечила суспільній моралі чи були заборонені кримінальним законодавством, або ж загрожували громадському спокою чи безпеці, а також керувалися установами чи особами, котрі перебували за кордоном, якщо останні переслідували політичні цілі (відділення I, ст. 6) [620, с. 201]. Під час обговорення Державною Радою ст. 6 першого відділення Тимчасових правил зазначалося, що на практиці, безумовно, траплятимуться випадки, коли шкідливу діяльність товариства не можна буде підвести під жодну статтю Кримінального уложення, або ж закрити його за відхилення від статуту. Зазначалося, що за певних умов діяльність товариства, котра не відхиляється від

його статуту, може виявитися шкідливою. Такою на певному етапі могла стати діяльність національно-культурних товариств у випадку, якщо у місцевостях, населених певною народністю, виникатимуть політичні рухи, котрі навіть можуть і не проявлятися у безпорядках, страйках та інших надзвичайних обставинах. У подібних випадках, на думку представників Державної Ради, не варто послуговуватися лише нормами права та дотриманням чи недотриманням статуту. Слід керуватися міркуваннями доцільності та державними інтересами. Також Державна Рада відзначила, що ставлення уряду до політичних товариств має визначатися залежно від умов, місця й часу, оскільки одне й те ж товариство, небезпечне в певний період у певній місцевості, може вільно створюватись та функціонувати в інший час та іншій місцевості [632, с. 83-85].

Положення про заборону товариств, які загрожували громадському спокою чи безпеці, Державна Рада внесла для протидії союзам з політичною метою, що масово почали виникати в 1905 р., оскільки вони «встигли проявити особливо шкідливе та небезпечне для держави спрямування», але не могли бути притягнутими до кримінальної відповідальності на підставі діючих норм [632, с. 90]. Надалі ст. 6 першого відділення Тимчасових правил використовувалася для боротьби з опозиційними силами, унеможлививши офіційну реєстрацію партій та громадсько-політичних організацій як соціалістичного, так і ліберального спрямування. Так, у 1910 р. Правлячим Сенатом розглядалася скарга на відмову Санкт-Петербурзького особливого у справах про товариства присутствія в реєстрації організаційного комітету Народно-соціалістичної партії. В указі Правлячого Сенату щодо цієї справи вказувалося, що сама ідея відкритої діяльності соціалістичної партії підпадає під дію ст. 6 Тимчасових правил про товариства та союзи, а тому немає жодних підстав на задоволення скарги засновників [632, с. 8].

У Тимчасових правилах встановлювалися також обмеження щодо осіб, котрі могли брати участь в товариствах і союзах. Не допускалися до утворення товариств та участі в них неповнолітні та учні середніх навчальних закладів. Особи, що навчалися у вишах, допускалися до утворення та участі в товариствах, які діяли поза

навчальними закладами, лише на підставах, визначених статутами закладів освіти (розділ I, ст. 7).

Особи, що знаходилися на військовій та військово-морській службі, підпадали під дію Найвищого веління від 16 грудня 1905 р. (розділ I, ст. 8) [620, с. 201]. Згідно з ним, заборонялася будь-яка участь офіцерів усіх чинів, цивільних чиновників військового відомства, в тому числі й вільнонайманих, військового духовенства та всіх нижніх чинів, як стройових, так і нестройових і вільнонайманих в будь-яких союзах, групах, організаціях, товариствах, партіях та інших об'єднаннях, утворених із політичною метою. Участь же зазначених категорій осіб у товариствах, утворених без політичної мети, допускалася лише з дозволу начальства. У разі порушень передбачалися різноманітні санкції: щодо осіб, котрі підпадали під дію веління – кримінальне переслідування чи дисциплінарне стягнення, а щодо офіцерів та цивільних чиновників – також і звільнення [605, с. 893].

Крім того, відповідно до тимчасових правил, існували обмеження щодо участі у товариствах та союзах і для цивільних осіб, а саме: службовців урядових установ, казенних і приватних залізниць, телефонних підприємств загального користування. Зазначеним категоріям осіб дозволялося лише створення у своєму середовищі товариств для цілей благодійних, а також для задоволення духовних і матеріальних потреб, але тільки на підставі статуту, затвердженого начальством (розділ I, ст. 9) [620, с. 201-202]. Згодом зазначене положення розтлумачив циркуляр МВС 20 жовтня 1909 р., де вказувалося, що під дію згаданої статті підпадали також статuti товариств, утворених особами, які служили в земських, міських і станових установах (що також належали до урядових установ) [632, с. 11].

Утворення службовцями товариств поза межами їхнього середовища та участь у них могли бути забороненими, якщо їхнє начальство визнавало це невідповідним вимогам служби (розділ I, ст. 12). Заборонялося об'єднання зазначених товариств у союзи, а також утворення серед визначених категорій службовців товариств із політичною метою або несумісних із вимогами службового обов'язку (розділ I, ст. 10). Закриватися такі товариства могли міністром чи керуючим окремої галузі у

випадку, якщо було помічено відхилення їх від власних статутів (розділ I, ст. 11) [620, с. 201-202].

У Державній Раді існувала також думка щодо необхідності встановлення заборони участі у політичних товариствах для осіб жіночої статі. Вказувалося, що останні подекуди проявляли крайні політичні погляди, особливо це стосувалося осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах. В переважній же більшості випадків жінки стримували політичний радикалізм чоловіків, а тому, незважаючи на відсутність у них політичних прав, члени Державної Ради вирішили не забороняти жінкам брати участь у товариствах, що переслідують політичні цілі [632, с. 91-92].

Правила встановлювали особливий порядок подання заяв про утворення товариств і реєстрацію їх статутів; створювалися спеціальні установи для завідування справами про відкриття, реєстрацію, заборону та закриття товариств і союзів [993, с. 461]. Ними були губернські або обласні у справах про товариства присутствія, склад яких збігався, за загальним правилом, зі складом губернських по земським і міським справам присутствій (голова – губернатор, члени: губернський предводитель, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи та один член за вибором губернських земських зборів) (відділення I, ст. 13-16) [620, с. 202] Такий порядок, на думку представників Державної Ради, дозволяв найкраще поєднувати державні та громадські інтереси в одній установі. Крім того, на противагу судовому порядку, за яким справи про політичні товариства мали би проходити три інстанції, за встановленим порядком передбачалося вирішення подібних справ лише в двох інстанціях: новоутворених губернських присутствіях та першому департаменті Правлячого Сенату [632, с. 86].

Особи, котрі бажали утворити товариство, були зобов'язані подати про це письмову заяву губернатору або градоначальнику із зазначенням мети товариства, імен засновників, району діяльності, порядку обрання керівника товариства або його правління тощо. У разі, якщо губернатор або градоначальник вбачали певну перешкоду для існування товариства, вони передавали заяву на розгляд присутствію. Якщо ж впродовж двох тижнів із часу отримання заяви особам, що її

подали, не повідомили рішення присутствія про відмову в задоволенні заяви, із зазначенням підстав цієї відмови, то товариство могло розпочинати свою діяльність (розділ I, ст. 17-18).

Обов'язковій реєстрації підлягали товариства, в яких мали утворюватися відділення, союзи (розділ I, ст. 3), а також товариства, що бажали мати право купувати і відчужувати нерухоме майно, утворювати капітали, укладати договори, мати зобов'язання та позиватися й відповідати в суді (розділ I, ст. 20). Останні мали бути зареєстровані на підставі особливого статуту, зміст якого відображала ст. 21 розділу I Тимчасових правил, де вказувалися мета, район дії товариства, порядок ведення звітності, зміни статуту тощо [620, с. 203]. Невідповідність мети могла стати підставою для відмови у реєстрації товариства. Так, 1908 р. Правлячий Сенат залишив без наслідку скаргу на постанову Санкт-Петербурзького особливого у справах про товариства присутствія з приводу відмови Партії народної свободи у реєстрації, оскільки, як вказувалося у рішенні, під поняття монархії на конституційних та демократичних засадах могли підвести багато різновидів державного устрою, а тому мета побудови такого устрою не відповідає ст. 21 Тимчасових правил про товариства та союзи [632, с. 8].

Процедура реєстрації передбачала попереднє подання проекту статуту товариства губернатору або градоначальнику. Потім воно вносилося в губернське або міське у справах про товариства присутствіє. Останнє розглядало проєкт упродовж десяти днів із дня подачі заяви й дозволяло реєстрацію або відмовляло в ній (розділ I, ст. 23).

До компетенції губернських або міських у справах про товариства присутствій входило питання закриття товариств, діяльність яких порушувала їхні статутні положення чи заяви, або про заснування яких не було заявлено в установленому порядку (розділ I, ст. 33). Губернатор або градоначальник мав право, до внесення справи про закриття товариств у присутствіє, запропонувати самому товариству у визначений термін здійснити необхідні заходи для усунення допущених недоліків (розділ I, ст. 34). Якщо ж діяльність товариства загрожувала громадській безпеці та спокою або набувала аморального характеру, губернатор або градоначальник мали

право призупинити власною владою дію товариства, а питання про його закриття винести на розсуд присутствія (розділ I, ст. 35). Попередньо, за дорученням губернатора чи градоначальника, одним із членів присутствія могло бути проведено дізнання (розділ I, ст. 37).

Про день слухання справи в присутствії сповіщалися зацікавлені особи. Їх допускали до обговорення питання про закриття товариства для надання усних пояснень (розділ I, ст. 37). Рішення губернського або міського у справах про товариства присутствія могли бути оскарженими у двотижневий термін у першому департаменті Правлячого Сенату (розділ I, ст. 38), якому належало право остаточного вирішення всіх справ про товариства (розділ I, ст. 40).

У разі незгоди губернатора чи градоначальника з думкою більшості членів присутствія виконання рішення останнього призупинялося, а справа невідкладно передавалася міністру внутрішніх справ, котрий або пропонував губернатору чи градоначальнику виконати рішення, або звертався до Сенату з пропозицією про його скасування (розділ I, ст. 39).

У розділі II указу 4-го березня 1906 р. містилися тимчасові правила про професійні товариства. Крім того, у розділах III і IV закріплювалася кримінальна відповідальність (ув'язнення або штрафні санкції) за утворення об'єднання, управління та участь у ньому, якщо воно створювалося з недотриманням законодавства і діяло з порушеннями.

В останньому розділі містилося також положення про те, що утворені до оприлюднення Тимчасових правил товариства і союзи, котрі не мали затвердженого у встановленому порядку статуту, зобов'язувалися для подальшого функціонування виконати нові вимоги, що містилися в означеному нормативно-правовому акті [620, с. 201-207].

Загалом, указ «Про тимчасові правила про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. унеможливив подальшу відкриту діяльність організацій ліберального та соціалістичного спрямування. На офіційне визнання змогли претендувати лише неполітичні, а також праві вірнопідданські та чорносотенні організації.

Важливе значення для функціонування громадських організацій мали норми, що регулювали публічні збори, оскільки, відповідно до ст. 30 розділу I «Тимчасових правил про товариства і союзи», зібрання, що влаштовувалися товариствами, мали підпорядковуватися діючим правилам [632, с. 26]. 12 жовтня 1905 р. імператор затвердив положення Ради Міністрів «Про встановлення тимчасових заходів в доповнення діючих постанов про збори». У ньому містилися правила проведення зібрань із державних, громадських та економічних питань. Такі збори потребували попереднього затвердження й мали проходити в закритих приміщеннях. Натомість зібрання, котрі були визнані протизаконними, або ж їх проведення загрожувало громадському порядку, заборонялися начальником поліції про що організаторів повідомляли за добу. На зібрання не допускалися люди зі зброєю, військові, малолітні, в т. ч. учні нижчих та середніх навчальних закладів. Забезпечувати порядок на зборах мав його організатор. У разі обрання голови зборів до останнього переходив і обов'язок нагляду. Не допускалися будь-яке відхилення від предмету обговорення, присутність сторонніх осіб, недозволені грошові збори, вигукування гасел тощо. Після двох безрезультатних попереджень нарада мала бути закритою. Губернатор чи начальник місцевої поліції повинен був призначати для присутності на зборах посадову особу для нагляду за порядком на зборах. Представник влади мав право закривати зібрання. Так само припинялися будь-які збори, що відбувалися без дозволу, або незважаючи на заборону. Під відкритим небом зібрання із державних, громадських чи економічних питань допускалися лише з дозволу губернатора чи градоначальника. Дозвіл на проведення з'їздів, у тому числі й для представників певних професій, надавався міністром внутрішніх справ, який за потреби міг проводити консультації з іншими міністрами чи керівниками певних галузей. У разі порушення встановлених правил передбачалося покарання арештом чи штрафними санкціями [607, с. 435-437].

17 жовтня 1905 р., як уже зазначалося, було проголошено царський Маніфест, котрий обіцяв свободу союзів і зібрань, але не врегулював ці питання законодавчо.

Зрештою, 4 березня 1906 р. імператором було затверджено указ «Про тимчасові правила про публічні збори», якими унормовувалася свобода зібрань. Передбачалося видання спеціального закону з цього питання в подальшому.

«Тимчасові правила про публічні збори» розрізняли зібрання публічні і такі, що не вважалися публічними. Останні влаштовувалися вільно, без заяви і дозволу урядової влади (розділ I). Публічними визнавалися збори, доступні невизначеній кількості осіб або певному колу осіб, що були особисто невідомими організаторам. Збори, в яких брали участь члени законно існуючого товариства або союзу, і на яких не були присутні сторонні особи, не вважалися публічними. Крім того, публічними вважали збори, що влаштовуються в певних приміщеннях, а саме: в театрах, концертних та виставкових залах, будівлях громадських і станових установ, а також у приміщеннях, пристосованих спеціально для публічних зібрань, або таких, що віддаються для цієї мети в оренду (розділ II). Правилами розрізнялися також публічні збори в приміщеннях та під відкритим небом (розділ III, ст. 1-3). Для публічних зборів під відкритим небом щоразу був необхідний дозвіл губернатора, градоначальника або ж начальника місцевої поліції (розділ III, ст. 5-6).

Заборонялося проведення будь-яких публічних зборів ненавчального характеру в приміщеннях навчальних закладів (розділ III, ст. 1). Ця стаття враховувала досвід революційної боротьби у 1905 р., коли, зважаючи на автономію університетів, стіни вищих навчальних закладів ставали місцем проведення публічних мітингів, зборів, нарад політичних партій та громадсько-політичних організацій. Положення про заборону проведення публічних зборів в готелях, ресторанах, громадських їдальнях, трактирах враховувало досвід банкетної кампанії 1904 р. та унеможлиблювало в подальшому проведення подібних заходів (розділ III, ст. 1). Для законності публічних зборів його організатор за три доби мав письмовою заявою попередити про них начальника місцевої поліції (розділ III, ст. 1).

Щодо участі у публічних зборах осіб, котрі знаходилися на військовій та військово-морській службі, діяло згадуване вже Найвище веління від 16 грудня 1905 р. (розділ III, ст. 9) [620, с. 207-208]. Відповідно до нього зазначеним

категоріям осіб заборонялося брати безпосередню участь чи бути присутніми на зборах, сходках і маніфестаціях з будь-якого приводу [605, с. 893].

Низка нормативно-правових актів спрямовувалася на обмеження участі посадових осіб у політичному житті країни. Ще в грудні 1905 р. імператор висловив побажання, щоб кожен міністр видав відповідний указ по своєму відомству [535, арк. 66]. 11 січня 1906 р. Рада Міністрів надала з цього приводу загальні вказівки відомствам, зазначивши, що хоча приналежність до тієї чи іншої політичної сили і є справою особистого переконання кожного, але участь осіб, що знаходилися на державній службі в партіях, які прагнули повалення існуючого державного ладу, вважалася неприпустимою [517, арк. 124].

14 вересня 1906 р. Радою Міністрів було надіслано на місця циркулярне повідомлення за підписом її голови П. Столипіна, яке регулювало участь посадових осіб у громадсько-політичних організаціях. У ньому, зокрема, зазначалося, що Маніфести 6 серпня і 17 жовтня 1905 р. відкрили населенню широкий доступ до закритої раніше для нього політичної діяльності, але в критиці уряду та антидержавній агітації помітну участь взяли службовці державних установ, що визнавалося неприйнятним, оскільки, як зазначалося, закони, які надали населенню політичні права, не скасовували основних засад діяльності службовців [510, арк. 98; 595, арк. 18-18 зв.]. Участь останніх у політичному житті країни визнавалася можливою лише остільки, оскільки вона не суперечила посадовим обов'язкам та службовій дисципліні. Прямим обов'язком службовців в урядових установах визнавалося сумлінне виконання волі імператора та посадових обов'язків, незалежно від програми тієї чи іншої політичної сили, тобто заняття політикою не мало перешкоджати виконанню службових обов'язків. У зв'язку з цим керівники управлінь та установ не могли очолювати різні партійні бюро і комітети [430, арк. 16; 517, арк. 26].

Крім того, посадовим особам заборонялася будь-яка участь у політичних партіях, товариствах та союзах, і не лише явно революційних, а й таких, які хоч і не зараховували себе відкрито до таких, проте в програмах та відозвах (наприклад, Виборзькій) та інших проявах своєї діяльності виявляли прагнення до боротьби з

урядом або закликали до неї населення. Особливе застереження у циркулярі було зроблено щодо участі чиновників у політичних союзах. Вказувалося, що її варто обмежити особливо, оскільки, як зазначалося, союзи являли собою згуртовані організації, котрі переслідували власні, часто ворожі державі цілі. Вони, набуваючи значного впливу внаслідок участі в них посадових осіб, завдавали країні величезної шкоди, порушуючи звичний перебіг державного і суспільного життя. Союзи мали на своїх членів великий вплив, що було несумісним зі службовою субординацією. Зазначалося, що участь посадових осіб у політичних союзах могла допускалися лише як виняток, і стосуватися лише таких організацій, діяльність яких ні явно, ні приховано не була спрямована на руйнування державності та монархічного ладу. У циркулярі також зазначалося, що, відповідно до згадуваного Найвищого веління від 16 грудня 1905 р., всім особам, які перебували на військовій і військово-морській службі, взагалі заборонялася участь у будь-яких політичних союзах, організаціях, товариствах, партіях, а також присутність на політичних зборах. Вказувалося, що лише поліцейського та судового переслідування для боротьби з зазначеними явищами недостатньо – необхідний був постійний нагляд начальства за своїми підлеглими та широке застосування ними дисциплінарних стягнень, аж до звільнення. На думку авторів циркуляру, успішність зазначених заходів мала забезпечуватися єдністю вимог усіх відомств, а тому спостереження за точним виконанням зазначених вказівок покладалася на керівників відомств, генерал-губернаторів, губернаторів і керівників окремих місцевих установ [191, арк. 87, 87зв, 87а; 546, арк. 114-114 зв.].

Слідом за цим циркуляром, 6 жовтня 1906 р. особливий відділ Департаменту поліції направив таємний циркуляр начальникам губернських, міських і залізничних поліцейських жандармських управлінь та охоронних відділень, що встановлював додаткові заходи контролю за виконанням циркулярного розпорядження Ради Міністрів від 14 вересня 1906 р. Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ запропонував адресатам здійснювати всіляке сприяння начальникам губерній і керівникам міст у здійсненні зазначених вище завдань, негайно повідомляючи їм усі негласні отримані відомості щодо діяльності союзів, товариств та їх відділень, а

також приналежності до них посадових осіб із земських, міських і станових установ. Вони ж мали передавати відомості про це до ДП МВС лише в тому разі, коли той чи інший посадовець, після передачі місцевій адміністрації компрометуючих відомостей, продовжував залишатися на службі. При цьому Департамент поліції закликав начальників жандармських управлінь та охоронних відділень ставитися досить обережно та відповідально до зібраних відомостей, оскільки вони могли мати для чиновників вкрай серйозні наслідки. Крім того, недостовірність зібраних матеріалів могла поставити урядову владу в компрометуюче становище [117, арк. 35-35 зв.].

Для інформування громадськості було видано урядове повідомлення, в якому зазначалося, що влада не терпітиме більше на службі чиновників, котрі протидіють її завданням і не підкоряються законній владі. Вказувалося, що такі особи повинні залишити свої посади і поступитися ними іншим, які «бажають присвятити свої сили служінню державі» [430, арк. 8].

Водночас на місцях при виконанні циркуляру Ради Міністрів від 14 вересня 1906 р. траплялися перегини. Так, наприкінці 1906 р. до міністра фінансів дійшли відомості про те, що зазначений документ був інтерпретований начальниками деяких місцевих установ у сенсі недопущення вступу службовців до будь-яких політичних партій, товариств та союзів, незалежно від їх програм та тактики. Міністр фінансів зазначав, що таке тлумачення зовсім не відповідало справжньому значенню циркуляру та вказав, що основною метою останнього було обмеження участі службовців державних установ не в усіх політичних організаціях, а лише у відверто революційних або таких, що в різних проявах своєї діяльності протидіяли уряду [4, арк. 88].

Враховуючи те, що Правила про товариства та союзи 4 березня 1906 р. прийняли в революційний період, і вони мали тимчасовий характер, у 1908 р. при Департаменті загальних справ МВС було створено особливу міжвідомчу нараду з перегляду Тимчасових правил про товариства та союзи під керівництвом О. Арбузова. Протягом 1908–1910 рр. співробітники ДП МВС М. Блажчук та М. Харламов розробили низку пропозицій щодо вдосконалення законодавства про

громадські організації. Розробники зійшлися на думці, що законодавство створило вкрай сприятливі умови для появи нових товариств, а також можливих зловживань із боку революціонерів, котрі використовували всі переваги легальної діяльності. Ключовою проблемою визнавався недостатній контроль влади над роботою товариств. Пропонувалося впровадити посилений нагляд за діяльністю політичних, просвітницьких, професійних, авіаторських організацій, а також воєнізованих товариств самооборони, оскільки саме вони, на думку представників ДП МВС, становили найбільшу політичну загрозу. Зокрема, зазначалося, що авіаційні товариства в недалекому майбутньому можуть бути використані революціонерами зі шкідливою метою, а товариства самооборони, у разі «смути», стануть постачальниками ворожих до уряду та суспільно небезпечних кадрів. Пропонувалося також заборонити студентам брати участь в організаціях та створювати їх, а також обмежити участь іногородців та іноземців. Загалом поліцейські чиновники виступали за розширення повноважень адміністрації щодо нагляду за громадською самоорганізацією, прагнучи зробити розвиток громадської самодіяльності прогнозованим та контрольованим [1169, арк. 77-83].

Окремі нормативно-правові акти врегульовували діяльність об'єднань студентів. Ще 27 серпня 1905 р. імператор підписав указ «Про введення в дію тимчасових правил про управління вищими навчальними закладами відомства Міністерства Народної Просвіти», яким запроваджував автономію університетів. Відповідно до нього, усі ключові питання життя вишів знаходилися у віданні університетських рад [551, арк. 18-18 зв.; 615, с. 658-659]. Зазначений нормативно-правовий акт впливав на хід університетського життя впродовж революції 1905–1907 рр., коли від позиції керівного органу навчального закладу залежала можливість створення та характер студентських об'єднань, інтенсивність студентських зібрань. Стіни вищих навчальних закладів у цей час перетворилися на місце проведення багатолюдних мітингів і публічних зборів, до яких подекуди долучалися представники різних суспільно-політичних сил. Крім того, серед студентства почали утворюватися різноманітні гуртки (в тому числі й політичні), під впливом яких часто знаходилося усе внутрішнє життя університетів і на які

змушена була зважати адміністрація [5, арк. 100]. З метою протидії зазначеним явищам та регламентації зібрань і діяльності студентських організацій, 11 червня 1907 р. імператор затвердив відповідне положення Ради Міністрів. У ньому, зокрема, зазначалося, що студентам ВНЗ дозволено створювати організації, статут яких мала затвердити рада університету. Натомість студентські об'єднання, які не мали затверджених у встановленому порядку статутів, визнавалися незаконними. При цьому жодні студентські гуртки, товариства або інші організації не могли бути визнаними представницьким органом усіх студентів навчального закладу. Адміністрація не мала права вступати в жодні відносини з такими організаціями. У стінах вишів допускалося влаштування у встановленому порядку публічних зібрань (лише навчального характеру) та приватних зібрань студентів цього ВНЗ. У випадку існування сумнівів у законності зібрання, на нього для проведення перевірки могли прибути представники поліції. Організатори зборів, що порушували законодавство, притягувалися до відповідальності в дисциплінарному або судовому порядку [606, арк. 352-353]. Таким чином, зазначений нормативно-правовий акт спрямовувався проти надмірної, на думку влади, автономії університетів.

Тимчасові правила від 11 червня 1907 р. не принесли владі бажаного ефекту, їх бойкотували студенти, а чимало осіб з професорсько-викладацького складу схвалювало існування студентських представницьких органів. На думку члена Ради Міністрів народної освіти С. Спешкова, після видання згаданих правил студентське представництво та політичні студентські організації в одних навчальних закладах пішли в підпілля, в інших – замаскувалися, хоча подекуди продовжили існувати без жодних перешкод [969, с. 23-24]. Протест проти прийняття зазначеного закону висловлювало студентство українських губерній. Так, у Київському політехнічному інституті 13 вересня 1907 р. пройшло офіційно дозволене зібрання студентів із метою обговорення правил 11 червня 1907 р. Більшістю голосів прийняли резолюцію, яка категорично їх заперечувала [549, арк. 104].

По завершенню революції 1905–1907 рр. постало питання про збереження досягнутих позицій. Так, представники гуртка юридичних наук КПІ, 6 лютого

1908 р., обговоривши на своєму засіданні стан справ у країні та питання автономії університетів, дійшли до висновку, що, по-перше, загальне політичне становище країни характеризувалося розпадом громадських організацій, створених ще у 1905 р., по-друге, що інтелігенція та народні маси усвідомлювали крах революційних і конституційних ілюзій, по-третє, що реакція, підтримувана керівними прошарками суспільства, щодня посилюючи тиск, і з дедалі більшим успіхом насаджуючи аполітичність серед населення. Саме тому головним завданням моменту визнали не ігнорування указу 27 серпня 1905 р. і правил 11 червня 1907 р. та боротьбу за розширення прав, а, навпаки, збереження останніх, оскільки існуюче становище, на думку членів гуртка, гарантувало професорам і студентам ширшу, порівняно з загальним становищем країни, свободу викладання та самовизначення. Будь-які протести, допоки уряд дотримувався формально-юридичного статусу-кво, вирішили відкласти до «піднесення народного руху і звільнення як усїєї країни, так і університету від старого ладу» [18, арк. 75-77].

Нове піднесення студентського руху наприкінці 1910 р. викликало репресивні заходи з боку уряду. 10 грудня 1910 р. Рада Міністрів розпорядилася відраховувати з вищих навчальних закладів тих осіб, які закликали до безпорядків, не бажали коритися закону та встановленим у навчальних закладах правилам. 11 січня 1910 р. Рада Міністрів «тимчасово» заборонила всі сходки та зібрання в вишах. Студентів членів революційних організацій, революційних рад та інших недозволених структур, належало притягнутими до відповідальності. Відповіддю на зазначені норми став загальноросійський студентський страйк, що розпочався у січні 1911 р. Для боротьби з ним влада вдалася до репресій. Усього в 1911 р. за участь у безпорядках у цілому по країні відрахували близько 6 тис. студентів та курсисток [969, с. 26-28].

20 січня 1910 р. П. Столипін надіслав циркулярний лист губернаторам, який спрямовувався проти будь-яких «організацій інородців» (до останніх можновладець зараховував і українські товариства), утворених відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи» 4 березня 1906 р. На думку П. Столипіна, їх існування загрожувало громадському спокою та безпеці, що, відповідно до п. I ст. 6 розділу I.

згаданих правил, було підставою для закриття товариства. Така загроза вбачалася у «культурно-просвітницькому розвитку вузької національно-політичної самосвідомості» в межах утворених об'єднань, які «вели до збільшення національної окремішності та ворожнечі». Висловлюючи зазначені міркування, П. Столипін наголошував на недопустимості утворення таких товариств і посилався на роз'яснення, що містилися в указах Правлячого Сенату з приводу українського товариства «Просвіта» (18 червня 1908 р.), а також польського товариства «Освята» (4 вересня 1909 р.). В циркулярі наголошувалося на необхідності особливо прискіпливого розгляду справ про утворення об'єднань «іногородців» місцевими у справах про товариства присутствіями. За найменшої підозри рекомендувалося відмовляти у реєстрації їхніх статутів. Крім того, П. Столипін зобов'язав губернаторів ретельно ознайомитися з діяльністю вже існуючих товариств «іногородців» та, за необхідності, порушити у встановленому порядку питання про їх закриття [600, арк. 22-22 зв.].

На початку 1910 р. департамент загальних справ МВС у своєму циркулярному повідомленні, спрямованому на місця, вимагав надати відомості щодо товариств, які мали на меті єднання слов'янських племен (як тих, що населяли імперію, так і зарубіжних). У повідомленні зазначалося, що ідея їхнього племінного єднання йде врозріз із основною ідеєю російської державної політики – асимілювання російською народністю іногородчих та іноплемянних елементів [22, арк. 1].

З початком Першої світової війни посилювалися переслідування громадських організацій підданих іноземних держав, що воювали з Російською імперією. Так, 3 грудня 1914 р. Микола II схвалив постанову Ради Міністрів, одним із пунктів якої передбачалося закриття існуючих у межах імперії союзів, зібрань, клубів та інших громадських організацій іноземних підданих. Для останніх, що діяли в районі театру воєнних дій і займалися виключно благодійністю, передбачався поступовий порядок закриття, і лише у виключних випадках міг бути наданий дозвіл на продовження їхньої діяльності [112, арк. 256]. Цю постанову продублювали й окремі відомства [535, арк. 224].

В роки війни представники влади в центрі та на місцях продовжили спостереження за політичною благонадійністю громадських організацій. Так, 28 грудня 1916 р. та 3 лютого 1917 р. начальник Херсонського губернського жандармського управління розіслав своїм помічникам розпорядження про необхідність проведення ретельного та систематичного спостереження за напрямом діяльності громадських організацій щоб запобігти їх використанню з революційною метою. Відтак зверталася особлива увага помічників на необхідність забезпечення інформаторами та допоміжними агентами в цій сфері, і застосування всіх доступних заходів для встановлення осіб, які прагнули використовувати громадські організації для агітації [260, арк. 1].

В одній зі своїх публікацій ми розглянули нормативно-правові основи функціонування громадських організацій в Російській імперії на початку ХХ ст. [1070], а в іншій – політику уряду П. Столипіна щодо громадських організацій Наддніпрянщини [1092].

Таким чином, законодавство Російської імперії спочатку регулювало діяльність громадсько-політичних організацій за допомогою заборонних норм. Можливість утворення таких організацій обумовлювалася царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р., котрий задекларував свободу об'єднань громадян, та указом «Про тимчасові правила про товариства та союзи», що розкривав механізм функціонування таких об'єднань. Легалізовувалися лише вірнопідданські організації. Товариства з відділеннями і союзи (об'єднання товариств) могли ліквідуватися лише за розпорядженням міністра внутрішніх справ. Звичайні товариства хоч і відкривалися без дозволів, однак присутствіє про товариства та союзи могло в будь-який момент заборонити їх подальше функціонування, а оскарження такого рішення в першому департаменті Правлячого Сенату, як правило, не мало позитивного результату. Переслідування т. зв. «організацій іноземців» почалося з приходом до влади П. Столипіна. Протягом 1914–1917 рр. відбувалися утиски організацій іноземних підданих.

2.3. Активізація громадськості підросійської України. Періодизація діяльності та класифікація громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр. Координаційна та організаційна діяльність Союзу союзів.

Наприкінці 1904 р. по всій Російській імперії поширився суспільно-політичний рух, що зародився в середовищі ліберальної інтелігенції та земських діячів. Визначну роль у його розгортанні відіграли члени нелегальних організацій – Союзу визволення та Союзу земців-конституціоналістів, утворених у 1903 р. За їх активної участі та сприяння в країні було проведено низку заходів, серед яких особливу увагу привертають земські з'їзди та банкетна кампанія. Ці та інші події набули широкого розголосу і надали унікальну можливість підданам імперії висловити свої побажання щодо переоблаштування державного устрою. Різні категорії населення отримали важливий досвід самоорганізації та громадянської активності напередодні Першої російської революції, спричинивши в подальшому появу професійно-політичних організацій та їх інтеграційного центру – Союзу союзів, котрий, за задумом його організаторів, мав стати прообразом майбутніх Установчих зборів.

Активізація суспільно-політичного життя Російської імперії в другій половині 1904 р. пов'язана з невдачами у російсько-японській війні. Вони продемонстрували відсталість Російської імперії та існування системних проблем. Із приходом 26 серпня 1904 р. на посаду ліберально налаштованого міністра внутрішніх справ князя П. Святополка-Мирського [652, с. 5-6; 777, с. 3] у підданих імперії з'явилися надії на зміни.

Союз земців-конституціоналістів, утворений 1903 р., сприяв проведенню земського з'їзду та земських зібрань. Важливу роль в пошкваленні громадської активності інтелігенції та земських діячів відіграв також Союз визволення, який було утворено того ж 1903 р. До нього входили як ліберали, так і помірковані соціалісти, – не даремно при створенні організації її голова І. Петрункевич зауважив: «У нас немає ворогів зліва» [1215, с. 75-76]. В подальшому з розширенням соціальної бази Союзу визволення відбувався процес його подальшого

політичного полівіння [945, с. 390]. Ідеї конституціоналізму та лібералізму, починаючи з 1899 рр., поширювалися також гуртком «Бесіда» [1212, с. 229-234].

8 жовтня 1904 р. рада Союзу визволення, з метою запровадження в Російській імперії конституціоналізму, запропонувала низку заходів [1273, с. 83]: 1) взяти діяльну участь у запланованому з'їзді земських та міських діячів та використати всі сили, щоб спрямувати його на шлях відкритого висловлення конституційних вимог; 2) 20 листопада 1904 р., до 40-річчя судових статутів, організувати в Петербурзі, Москві та якомога більшій кількості інших міст банкет, на яких слід приймати більш радикальні резолюції, ніж на з'їзді земських та міських діячів; 3) порушити через своїх членів-земців на майбутніх повітових та губернських земських зібраннях питання про запровадження в державі конституційного устрою та необхідності скликання народного представництва на демократичних засадах; 4) наступним рішенням, за свідченням історика та земського діяча І. Белокопського, став пункт про початок агітації за створення професійно-політичних союзів (адвокатів, професорів, інженерів, письменників тощо) та формування на їхній основі своєрідного «передпарламенту» – Союзу союзів [876, с. 210-211]. За свідченням же іншого земського діяча Д. Шаховського, останнє положення в формі конкретної пропозиції не виставлялося, хоч певні думки щодо цього напрямку вже існували, однак саме рішення внесли до тактики Союзу визволення пізніше [1269, с. 569].

Невдовзі питання проведення земського з'їзду набуло несподіваного характеру. Голова Харківської повітової земської управи В. Колокольцев у приватній бесіді розповів про запланований з'їзд своєму товаришу – начальнику Головного управління у справах земського та міського господарства в МВС С. Гербелю. Той запропонував свої послуги у наданні з'їзду офіційного характеру і розповів про плановане зібрання земців міністру внутрішніх справ П. Святополку-Мирському, який, у свою чергу, домігся від Миколи II офіційного дозволу на його проведення, переконавши царя, що земці обмежаться лише розглядом своїх місцевих справ. 19 жовтня 1904 р. організаційне бюро з'їзду вирішило, окрім традиційних земських питань, додати пункт про «Загальні умови, що не сприяють правильному розвитку нашого земсько-державного життя, та бажані до них зміни»

[1273, с. 83-86]. Саме через загрозу прийняття політичних резолюцій з'їзд було скасовано владою на завершальному етапі підготовки. Незважаючи на це, делегати, що прибули на з'їзд, вирішили зібратися неофіційно [131, арк. 58].

З'їзд земських діячів пройшов 6-8 листопада 1904 р. в Санкт-Петербурзі. Низка делегатів репрезентувала земські установи українських губерній Російської імперії: Катеринославську губернію представляли голова губернської управи М. Родзянко та повітовий гласний Олександрівського повіту М. Каришев, Херсонську – голова губернської управи граф В. Стенбок-Фермор, Таврійську – голова губернської управи Я. Харченко, Харківську – голова повітової управи В. Колокольцев та голова Сумської повітової управи П. Линтварьов, Полтавську – голова губернської управи Ф. Лизогуб, Чернігівську – голова губернської управи О. Свечин та колишній голова губернської управи В. Хижняков [1035, с. 609-611]. На з'їзді прийняли резолюцію, в якій існуючий характер взаємин суспільства та влади визнавався незадовільним та піддавався гострій критиці. Зокрема, вказувалося на те, що уряд перешкоджав розвиткові громадської самодіяльності та постійно прагнув усунути суспільство від участі у внутрішньому державному управлінні. Наслідком такої ситуації стало бюрократичне свавілля та беззаконня, що підривало довіру до уряду. З метою подолання зазначених негативних явищ пропонувалося встановити та послідовно впроваджувати в життя принципи рівності громадян перед законом, недоторканості особи та житла, забезпечення свободи совісті, віросповідання, слова, друку, зібрань і союзів. Також висловлювалася пропозиція щодо становлення порядку притягнення посадових осіб до цивільної та кримінальної відповідальності для забезпечення законності управління. Особлива увага приділялася селянству, котрий, на думку земців, слід було зрівняти в правах із представниками інших станів, звільнити від адміністративної опіки та захистити правильною формою суду. Пропонувалося реформувати також міські та земські установи, при формуванні яких мали бути скасовані станові обмеження, а повноваження – розширені. Йшлося також про скликання народного представництва, обраного на підставі вільних виборів, і якщо більшість (71 особа)

схилилася до його законодавчої, регулюючої та контролюючої функцій, то меншість (27 осіб) наголошувала лише на його законодавчих повноваженнях [485, арк. 4-5].

Зазначену резолюцію підписали 102 особи, в тому числі представники земських управ Катеринославської, Таврійської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Ухилилося від підписання 2 особи, зокрема представник Херсонської губернської управи. Було обрано делегатів для зустрічі з міністром внутрішніх справ П. Святополком-Мирським для передачі резолюції далі Миколі II [357, арк. 1-1 зв.].

Міністр прийняв делегатів, однак зустрівся з ними як неофіційна особа та відмовився приймати резолюцію, вказавши, що щиро співчуває висловленим ідеям, так само як імператриця Марія Федорівна (мати Миколи II), яка вказала, що краще, якщо Конституція буде дана «зверху а не знизу» [131, арк. 58-58 зв.].

Незважаючи на це, за свідченням сучасників, з'їзд мав визначний вплив на суспільно-політичне життя імперії. Особливе враження справила його резолюція, а також те, що він зібрався, незважаючи на наявні заборони, а його делегати не були піддані репресіям. Це активізувало різні прошарки громадськості та створило сприятливі умови для проведення запланованих Союзом визволення банкетів та земських зібрань, котрі мали прийняти свої постанови та резолюції [1102, с. 38]. За даними Департаменту поліції, до початку Першої російської революції у різних містах Російської імперії пройшло більше 120 зібрань і банкетів [1007, с. 42].

Один із найбільших за кількістю учасників банкетів пройшов у Києві. Захід вдалося провести на базі легально діючого Літературно-артистичного товариства. Відповідно до свого статуту, воно було створене задля об'єднання і зближення літераторів та артистів, забезпечення можливостей для їх самовдосконалення і взаємодопомоги. Для досягнення зазначених цілей товариство мало право на влаштування публічних лекцій та читань, художньо-драматичних вечорів та різних розважальних заходів [73, арк. 1а-1а зв.]. Станом на кінець 1904 р., всупереч статуту, у Літературно-артистичному товаристві регулярно проводилися наради, на яких виголошувалися промови політичного змісту. Зазначені заходи могли відвідувати не лише члени товариства, але й інші особи, сплативши 15 коп. за вхідну

марку [73, арк. 31]. Ввечері 20 листопада 1904 р. в Літературно-артистичному товаристві під виглядом відзначення 40-річчя Судової реформи 1864 р. та без дозволу поліції відбувся обід, у якому брало участь більше 300 професорів і педагогів, представників суду та адвокатури, місцевих літераторів [73, арк. 35], а також понад 200 осіб, що представляли інші соціальні групи (переважно студенти та робітники) [73, арк. 12-12 зв.]. На банкеті виголосили понад півтора десятка промов, більшість із яких мала антиурядовий характер. Підсумовуючи заслухані виступи, професор Ю. Вагнер зазначив, що необхідно вимагати конституції та повної амністії для всіх засуджених за політичними мотивами, а також запропонував ушанувати пам'ять усіх героїв, що загинули в боротьбі за свободу [73, арк. 12-12 зв.; 1271, с. 46]. Було затверджено текст резолюції, в якому зазначалося, що присутні на банкеті цілком приєднуються до рішень земського з'їзду 6-8 листопада 1904 р. та прагнуть затвердження законодавчих гарантій свободи особистості, слова, совісті, союзів, страйків, повної рівності у громадянських і політичних правах без національних, релігійних та інших обмежень, а також скликання вибраних на основі т. зв. «чотиричленної формули» (загального, рівного, прямого та таємного виборчого права) Установчих зборів для вироблення конституції та негайного оголошення амністії всім політичним в'язням [73, арк. 35; 471, арк. 35]. Під час засідання перед приміщенням, в якому відбувався банкет, група революційно налаштованої молоді поширювала прокламації та прагнула влаштувати демонстрацію, однак цим планам завадив наряд поліції [73, арк. 12-12 зв.].

В Одесі банкету передувала організований 18 листопада 1904 р. соціал-демократами багатолюдний революційний мітинг у Товаристві охорони народного здоров'я. На ньому було присутньо 1-2 тис. осіб, переважно робітників, учнівської молоді та інтелігенції. На мітингу були виставлені вимоги скликання Установчих зборів на основі чотиричленної формули. Мітинг завершився вуличною демонстрацією [1260, с. 151].

20 листопада 1904 р. відбулося організоване соціал-демократами засідання юридичного товариства, на якому адвокат І. Хмельницький виголосив промову на тему про сорокаріччя судових статутів. Присутні (кілька сотень осіб) прийняли

резолуцію, що виражала недовіру уряду, закликала до запровадження Установчих зборів на основі чотиричленної формули та негайного припинення війни. Засідання завершилося вуличною демонстрацією [1260, с. 151-152].

Банкет до 40-річчя Судової реформи пройшов того ж дня у с. Благодатному, що поблизу Одеси. Зібрання організували представники інтелігенції: прибуло 400-500 учасників, більшість із яких (близько 300 осіб) згрупувалася навколо резолюції земського з'їзду в Санкт-Петербурзі. Альтернативна їй, більш радикальну резолюцію підтримали 116 присутніх [1260, с. 152].

28 листопада 1904 р. відбувся банкет у Катеринославі, на якому голова Катеринославської земської управи М. Родзянко познайомив присутніх із постановами земського з'їзду. Утім резолюції не було прийнято [1260, с. 150].

Банкет із приводу реформи 1864 р. відбувся також у Харкові. Передбачаючи, що призначений на 5 грудня 1914 р. захід може набути революційного характеру, виконуючий обов'язки харківського губернатора віце-губернатор В. Азанчевський-Азанчєєв повідомив в місцевих газетах про заборону зібрань та сходок, попередивши, що їх учасники можуть зазнати адміністративного покарання. Окрім цього, голові Харківської губернської земської управи В. Колокольцеву надіслали офіційного листа з вимогою недопущення запланованого банкету [205, арк. 83 зв.].

Незважаючи на зазначені заборони, 5 грудня 1904 р., о восьмій годині вечора в приміщенні Харківської губернської земської управи розпочався ювілейний банкет. Організаторами заходу виступили В. Колокольцев, гласний губернського земства Г. Линтварьов і присяжний повірений Є. Рапп. Вони встановили доволі високу плату за вхідний квиток: 3 руб. 50 коп., із яких 1 руб. 50 коп. передбачалося передати місцевим революційним організаціям. Квитки мали іменний характер та розповсюджувалися лише за рекомендацією від осіб, що були відомі жандармським органам своєю політичною неблагонадійністю. Крім того, за розпорядженням В. Колокольцева, на зібрання без придбання квитків допустили до 30-ти робітників і таку ж кількість студентів [205, арк. 84].

Перед початком зібрання В. Колокольцев повідомив про згадані заборони проведення запланованого заходу, однак заявив, що підтримує мету банкету і не

заперечуватиме у разі його продовження. Публіка погодилася із запропонованою ініціативою, узявши таким чином відповідальність на себе. Головуючим на заході обрали професора Харківського університету Д. Овсяннико-Куликовського. Було складено порядок денний та заслухано ряд осіб із промовами, котрі вказали на низку проблем, що існували в системі судочинства й державного управління. Оратори наголошували на необхідності скликання народного представництва. Присутні заслухали і схвалили постанову земського з'їзду 6-8 листопада 1904 р. Під час банкету збиралися кошти на допомогу політичним в'язням [131, арк. 140-143].

У грудні 1904 р. ліберальний поміщик і земський діяч Г. Линтварьов організував банкет у м. Сумах Харківської губернії. На жаль, про обставини його проведення нічого не відомо [1008, с. 52; 1208, с. 168].

Існують відомості про проведення банкету до 40-річчя Судової реформи в Чернігові [1260, с. 149]. Він відбувся наприкінці 1904 р. за директивою Союзу визволення. На банкет запросили гласних міської думи, земства, земських і міських службовців, адвокатів і навіть чиновників із ліберальним світоглядом. Соціал-демократи його проігнорували [1005, с. 57].

Земський з'їзд спричинив також проведення низки земських зібрань наприкінці 1904 – на початку 1905 рр. [876, с. 240]

Катеринославське губернське зібрання в своєму клопотанні на ім'я П. Святополка-Мирського наголошувало на необхідності скликання «вільно обраних представників для постійної участі їх в розробці законоположень» та «розгляду усіх взагалі законів у вищих державних установах» [876, с. 243].

В Полтавському земському адресі до вищої влади зазначалося, що «лише вільний розвиток, широка діяльність громадських установ та правильна участь народних представників, як особливої виборної установи, у здійсненні законодавчої влади, у встановленні розпису доходів і видатків та в контролі за законністю діяльності адміністрації – нададуть стійкості внутрішньому життю Росії» [876, с. 246].

В адресі Таврійського губернського земства йшлося про те, що виконання вказівок царя «можливе лише за участі у здійсненні законодавчої влади вільно

обраних представників усього народу». Також містився заклик до створення в імперії «царства вільних і повноправних громадян» [876, с. 253].

Харківське губернське земство в адресі на ім'я імператора закликала його скликати народних представників для участі у здійсненні законодавчої влади, щоб відвернути «криваві міжусобиці та потрясіння Престолу» [876, с. 255].

У резолюції Чернігівського губернського земства, прийнятій на зібраннях 4-5 грудня 1904 р. [1005, с. 57], вказувалося, що бюрократична система управління, котра зберігала повну відокремленість верховної влади від суспільства, «довела країну до вкрай важкого становища», а повне безправ'я підданих, відсутність свобод людини та громадянина створило «численні біди населенню у всіх проявах його приватного та громадського життя» та викликало загальне невдоволення. Відновлення законності та порядку в Російській імперії пов'язувалося зі скликанням вільно обраних представників земства, які мали скласти проєкт державних реформ, що задовольняв би потреби населення та представити вироблений документ Миколі II. 6 грудня 1904 р. голова Чернігівського губернського земського зібрання, предводитель дворянства О. Муханов передав телеграфом означене клопотання, яке було визнане владою недоречним, бо, на її переконання, «займатися питаннями державного управління не є справою земських зібрань, коло діяльності та прав яких чітко окреслене законом» [876, с. 255-257]. Резолюція викликала велике несприйняття особисто у Миколи II, який зробив до неї примітку про зухвалість і нетактовність [652, с. 9]. 27 грудня 1904 року О. Муханова відсторонили від виконуваних ним обов'язків, у відставку був змушений подати також голова Чернігівської губернської земської управи О. Свечин [876, с. 59].

Хвилю банкетів та земських зібрань підтримали своїми виступами студенти на своїх сходках та демонстраціях, що мали місце в низці студентських міст імперії, в т. ч. Києві (в Університеті Св. Володимира та Політехнічному інституті), Харкові та Одесі. Студентами приймалися резолюції про необхідність припинення війни та скликання Установчих зборів на основі чотиричленної формули [1260, с. 162-163].

Крім того, в листопаді-грудні 1904 р. в Петербурзі та деяких інших містах розпочалися засідання різноманітних груп інтелігенції [525, арк. 1; 945, с. 396].

Наприклад, на початку грудня 1904 р. із власною резолюцією виступила рада професорів Київського політехнічного інституту, в якій містилася вимога запровадження в країні «представницького правління» [539, арк. 11-13; 1260, с. 154]. Так зароджувалися осередки майбутніх професійно-політичних союзів, що у 1905 р. утворили Союз союзів [945, с. 396].

Пробуджувалося й українство, яке на хвилі зібрань та банкетів почало подавати владі петиції національного характеру. Зокрема, 12 грудня 1904 р. від «громадян м. Харкова» було надіслано петицію на ім'я голови Комітету Міністрів С. Вітте з проханням про зняття обмежень щодо вживання української мови, накладених Емським указом 1876 р. [564, арк. 1-2].

Влада накладала цензурні обмеження з метою запобігання поширенню інформації про зібрання політичного характеру та їх резолюції. Так, 3 грудня 1904 р. Головне управління у справах друку направило циркулярний лист губернаторам, які за допомогою цензорів місцевих періодичних видань мали перешкодити друку звітів, повідомлень та статей про постанови, заяви та промови, що мали місце в земських, міських, станових зібраннях, а також зборах учених та інших товариств чи приватних осіб (т. зв. «банкетах») [118, арк. 269].

Реакцією центральної влади на земський з'їзд, банкетну кампанію, резолюції нарад земців, викладачів та інших категорій населення також стала публікація двох суперечливих один одному нормативно-правових актів, а саме: Височайшого указу Правлячому Сенату 12 грудня 1904 р. та урядового повідомлення 14 грудня 1904 р. В царському указі наголошувалося на непорушності основних законів імперії, декларувалася особлива увага щодо становища селянства, окреслювалися масштабні внутрішні перетворення в найближчому майбутньому та шляхи впровадження невідкладних нововведень. Зокрема, йшлося про необхідність зміцнення законності, розширення участі земських та міських установ у місцевому благоустрої, гарантування рівності перед судом усіх прошарків та забезпечення належної самостійності судових установ, запровадження системи державного страхування робітників, а ще – перегляду законодавства щодо «злочинної діяльності ворогів державного ладу» та скорочення переліку місцевостей, де діяли виключні закони,

дотримання терпимості в справах віри, перегляду діючого законодавства щодо іногородців та усунення окремих обмежень друку [625, с. 1196-1198]. В урядовому повідомленні, надрукованому в газетах поряд із царським указом, громадські зібрання кінця 1904 р. визнавалися замахом на «споконвічний непорушний державний устрій» та підступом осіб, що «прагнули внести в суспільне та державне життя розруху» і діяли на користь ворогів Батьківщини. З метою збереження недоторканості «правильного ходу внутрішнього життя» імперії всілякі зібрання політичного характеру мали припинятися всіма доступними владі засобами, а їхні організатори та учасники, особливо ті, що перебували на державній службі, – притягатися до відповідальності. Також у повідомленні містилося застереження міським і земським управлінням та іншим установам щодо виходу за межі своєї компетенції і висловлення ними пропозицій із вдосконалення державного устрою: такі дії кваліфікувалися як злочинні. Обов'язком друкованих органів визнавалося «тверезе ставлення до поточних подій» та зняття суспільної напруги [876, с. 260-261].

Крім того, 16 грудня 1904 р. Департаментом поліції було розіслано циркуляр губернаторам, градоначальникам та оберполіцмейстерам. У зазначеному документі «абсолютно неприпустимими» називалися численні випадки прийняття та спрямування представникам вищих органів державної влади резолюцій із вимогами змін існуючого державного ладу. В зв'язку з цим вказувалося на необхідність ужиття місцевою владою запобіжних заходів, спрямованих на недопущення подібних зборів, у тому числі й шляхом перешкоджання наданню організаторам необхідних приміщень у ресторанах, готелях, буфетах тощо. Збори, яким не вдалося перешкодити, мали закриватися добровільно чи примусово на вимогу поліції, а особи, що виголошували найрадикальніші промови, притягалися до відповідальності, за правопорушення, що містили ознаки державного злочину, згідно зі статтею 1035 Статуту кримінального судочинства [377, арк. 163].

Урядове повідомлення та циркуляр Департаменту поліції тимчасово призупинили подальшу мобілізацію опозиційної громадськості, однак, комплекс проведених заходів став одним із каталізаторів Першої російської революції. За

свідченням Г. Гапона, петиція робітників царю, яку вони мали намір подати 9 січня 1905 р., була ним задумана, з подачі членів Союзу визволення, як частина кампанії урочистих обідів та професійних з'їздів. Розстріл незброєних робітників, що прямували хресним ходом до імператорського палацу, став великим ударом по авторитету самодержавства та об'єднав у спільному наступі на владу як соціалістичні, так і ліберальні сили [411, арк. 42].

Активізація громадськості в Російській імперії наприкінці 1904 р. стала передумовою для утворення в подальшому численних громадсько-політичних організацій, які в своєму розвитку вони пройшли ряд етапів. Аналіз особливостей функціонування громадсько-політичних об'єднань в українських губерніях романівської монархії упродовж 1905–1917 рр. дозволив нам розробити таку періодизацію їх діяльності:

1. Січень 1905 – січень 1906 рр. – напівлегальний період існування громадсько-політичних організацій. Він розпочався після подій «кривавої неділі», коли представники різних соціальних груп започаткували створення громадсько-політичних організацій. У 1905 – січні 1906 рр. зазначені організації діяли переважно відкрито й напіввідкрито, користуючись певною «безпорадністю» властей та можливостями, створеними завдяки окремим законодавчим нормам, зокрема Указом 18 лютого 1905 р. та Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Після оприлюднення останнього документу діяльність громадсько-політичних організацій набула великого розмаху, утворилася значна кількість їхніх осередків, проводилися мітинги та демонстрації. У безпартійних опозиційних союзах активну діяльність розгорнули представники українських та загальноросійських політичних сил революційного й ліберального спрямування;

2. Лютий 1906 р. – червень 1914 р. – нелегальний період існування опозиційних організацій та створення можливостей для офіційної легалізації лоялістських об'єднань відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. Подальша відкрита діяльність професійно-політичних союзів ставала неможливою. Інтелігентські громадсько-політичні організації переважно припинили свою роботу, натомість союзи робітників, службовців, селян, військових

та народних учителів реорганізувалися і здійснювали конспіративну діяльність, що, в свою чергу, спричинило їх радикалізацію, а окремі з них намагалися перейти на суто професійні рейки. Однак і ці організації припинили, зрештою, свою діяльність у 1907-1908 рр. Певний час продовжували функціонувати гендерно-політичні та національно-політичні союзи, які тісно пов'язали свою діяльність із роботою першої та другої Державних Дум. У 1906–1914 рр. також активізуються молодіжні та юнацькі громадські організації, зокрема Всеросійський загальносемінарійський союз і польські студентські й учнівські організації. Починаючи з 1906 р. пошавили роботу праволіберальні та чорносотенні (в т.ч. і студентські) громадсько-політичні спілки;

3. Липень 1914 р. – лютий 1917 р. – громадські організації доби Першої світової війни. Протягом цього періоду були створені нові типи громадських організацій із колективним членством, – Всеросійські союзи земств та міст, – які здійснювали допомогу армії і поступово від вірнопідданських позицій перейшли до критики влади та підтримки політичної програми Прогресивного блоку Державної Думи. В цей же час активно діяли організації української студентської та учнівської молоді соціалістичного й націоналістичного спрямування.

При характеристиці громадсько-політичних організацій нами була здійснена класифікація згідно з різними критеріями. Зокрема, найпростішим і найочевиднішим є поділ за соціальним складом. Відтак, виокремлюємо селянські, робітничі, інтелігентські, дворянсько-поміщицькі організації, об'єднання дрібних чиновників та службовців тощо. Окремі об'єднання згуртовували представників різних соціальних прошарків. Це стосується ряду монархічних союзів, гендерних, національних, молодіжних, деяких професійно-політичних організацій. Так, наприклад, Залізничний союз сполучав робітників і службовців, членами Селянського союзу могли стати всі, хто підтримував програму цієї організації, внаслідок чого до неї доєдналися не лише селяни, а й вчителі, агрономи, священники, дворяни тощо.

За національною ознакою вирізняємо полінаціональні організації (професійно-політичні союзи, союзи міст і земств, об'єднання створені за гендерної ознакою

тощо), організації «русского народа», об'єднання окремих національностей (українські, єврейські, польські тощо).

За домінуючою ідеологією виокремлено об'єднання переважно соціалістичні (організації селянські, робітничі, дрібних чиновників та службовців, народних вчителів, військових тощо), ліволіберальні (Академічний союз, об'єднання інженерів, адвокатів, лікарів тощо), праволіберальні (Союз землевласників та землеробів Південно-Західного краю, Харківське товариство партій центру тощо) та консервативні (чорносотенні монархічні об'єднання) організації.

З зазначеним поділом корелюється класифікація створена за критерієм ставлення до влади. У відповідності до неї виокремлено опозиційні та лоялістські організації. Опозиційний характер мали соціалістичні та ліволіберальні об'єднання, лоялістське спрямування – праволіберальні та консервативні.

Натомість із боку влади, особливо після прийняття на початку 1906 р. «Тимчасових правил про Товариства та Союзи», організації поділялися на офіційно дозволені та заборонені (протизаконні). Дозвіл на їх створення отримували лише лоялісти, натомість опозиційні об'єднання не мали перспектив легалізації.

Надалі, розглядаючи діяльність громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр. та їх взаємодію з владою, ми будемо поєднувати зазначені класифікації, виходячи з проблемно-хронологічного підходу.

У листопаді-грудні 1904 р. в столиці та деяких інших містах розпочалися засідання різноманітних груп інтелігенції. Наприклад, на початку грудня 1904 р. з власною резолюцією виступила рада професорів Київського політехнічного інституту, в якій містилася вимога запровадження в країні «представницького правління» [1260, с. 154]. Пізніше в КПІ утворився осередок Академічного союзу. На початку 1905 р. по всій імперії виникла низка професійно-політичних союзів, які мали на меті залучити їх до боротьби за політичні свободи та сприяти скликанню Установчих зборів. З цього приводу ліберал В. Маклаков згадував, що Адвокатський союз, до якого він належав, не обстоював колективних інтересів своїх членів і не займався питаннями правознавства, натомість використовував престиж своєї професії для надання ваги вимогам про парламентаризм та конституцію. Те ж можна

було сказати й про інші союзи. Рух за їх створення значно поживався після указу 18 лютого 1905 р. [1157, с. 39-40].

Вже з січня 1905 р. проходила організаційна робота зі створення Союзу союзів [934, с. 23]. Перші збори щодо об'єднання пройшли в Москві 14 і 22 квітня 1905 р., на них прибули члени центральних бюро професійно-політичних союзів та їх окремі регіональні представники, зокрема Харківського бюро Союзу інженерів [934, с. 26]. На зібранні було прийнято рішення звести всі програми і резолюції з'їздів союзів в єдиний документ. Установчий з'їзд Союзу союзів відбувся 8 і 9 травня 1905 р. в Москві за участю представників від 14 союзів: агрономів і статистиків, конторників і бухгалтерів, журналістів і письменників, інженерів і техніків, академічного, адвокатів, лікарів, ветеринарів, фармацевтів, залізничників, земців-конституціоналістів, учителів, жіночої рівноправності та повноправ'я євреїв. Загалом було делеговано 58 осіб [96, арк. 61]. У політичному плані члени та провідні діячі Союзу союзів мали різні погляди – як ліберальні, так і соціалістичні [1268, с. 78].

Організаційний комітет Союзу союзів виробив основні засади його діяльності. Він мав об'єднати на федеративній основі автономні всеросійські союзи, що вели боротьбу за політичну свободу Росії. Згідно з ухвалою цього з'їзду, завдання СС мали реалізовуватись за допомогою зборів делегатів окремих союзів і постійного Центрального бюро, що складалося з осіб, уповноважених від окремих союзів (по 2 від кожного). Тактика діяльності Союзу союзів полягала в: 1) організації лекцій, бесід із метою обговорення важливих питань; 2) реалізації прав на свободу друку, слова, зборів, союзів тощо; 3) пасивному та активному опорі уряду в формі подання заяв, вимог, у професійних політичних страйках; 4) бойкоті представників професій, діяльність яких ішла у розріз із цілями союзів; 5) невиконанні законів і розпоряджень, що суперечать принципам правової держави (наприклад, відмова від свідчень у справах союзів); 6) участі у русі народних мас і акціях об'єднань громадян (наприклад, у всенародних мітингах, демонстраціях, спільних заявах і страйках); 7) моральній та матеріальній підтримці акцій, у яких особа не може брати безпосередньої участі; 8) сприянні виникненню нових політичних організацій. На

з'їзді було запропоновано здійснити політичне страхування на випадок арешту і втрати заробітку шляхом утворення Всеросійського союзу взаємного страхування [96, арк. 61-62; 271, арк. 322-323].

24-26 травня 1905 р. відбувся другий з'їзд Союзу союзів. У ньому не брали участі представники Академічного союзу, проте приєднався новостворений Всеросійський селянський союз. Делегати заявили, що, на їхню думку, проти страшної загрози, яка полягає в самому факті подальшого існування чинного уряду, всі засоби тепер законні і мають бути випробувані. СС звернувся до всіх суспільних груп, партій, союзів, організацій та приватних об'єднань із закликом боротися за скликання Установчих зборів на основі загального, таємного, рівного і прямого голосування, незалежно від статі, віросповідання та національності, задля зміни суспільно-політичного ладу в державі. Були також прийняті постанови про заборону членам союзів давати свідчення слідству з політичних справ (як у ролі обвинувачених, так і свідків), і рекомендацію проводити відповідну агітацію в середовищі робітників. Центральному бюро Союзу союзів доручили обміркувати можливість участі окремих союзів у загальному політичному страйку, а також влаштування мітингів і банкетів задля поширення ідей Союзу [96, арк. 62-62 зв.; 271, арк. 323-323 зв.].

На початку липня 1905 р. в Санкт-Петербурзі мав відбутися третій з'їзд Союзу союзів, однак влада його не допустила. Зважаючи на це, зібрання перенесли до м. Теріокі (Фінляндія). На з'їзді, що пройшов 1-3 липня 1905 р., з огляду на необхідність координування діяльності, визнали за доцільне, поряд із центральними органами Союзу союзів, започаткувати його регіональні осередки у провінції (об'єднані бюро відділень різних союзів). Також обговорили Булігінський проєкт Державної Думи. Більшістю присутніх прийняли резолюцію, що таку Думу не слід вважати справжнім народним представництвом [96, арк. 61-63 зв.; 271, арк. 322-324 зв.], оскільки вона передбачала створення не народного представництва, а лише службову комісію при Державній Раді. Відтак вирішили мобілізувати усіх демократично налаштованих осіб на масові протести проти згаданого проєкту закону. Крім того, неприпустимою визнали участь членів Союзу союзів у виборах

до Думи. Протягом виборчого періоду вони мали проводити роз'яснювальну роботу з населенням [349, арк. 1].

Отже, на зазначених з'їздах Союзу союзів були сформульовані програмні та тактичні засади його діяльності, що узагальнювали програмні документи різних професійно-політичних союзів. Було взято курс на демократизацію держави шляхом скликання Установчих зборів, здійснення політико-просвітницької та агітаційної діяльності, мітингову, страйкову боротьбу, а також координацію діяльності різних союзів у центрі й на місцях.

На початковому етапі діяльності керівником Союзу союзів, що головував на трьох означених з'їздах [1264, с. 37], був ліберал П. Мілюков. У листопаді 1905 р. йому на зміну прийшов представник Союзу інженерів, позапартійний інтелігент Л. Лутугін. Разом з ним керівні повноваження в союзі отримала група позапартійних діячів, які були за світоглядом «дещо лівішими, ніж кадети» [1189, с. 109-110].

Союз союзів та професійно-політичні союзи взяли активну участь у жовтневому політичному страйку. 5 жовтня 1905 р. ЦБ ВСЗСР прийняло постанову про його [934, с. 129]. 12 жовтня 1905 р до протесту вирішив приєднатися Союз союзів, а 14 жовтня до загального політичного страйку долучилися майже всі політико-професійні союзи. Значення останніх полягало у втягненні до активної політичної боротьби великої кількості інтелігенції та службовців, що не були їх членами. За таких умов професійно-політичні організації відігравали роль своєрідних центрів, що проводили власні зібрання та мітинги й довкола яких групувалися різні категорії населення [934, с. 130].

Під впливом рішень фінляндського з'їзду щодо створення регіональних осередків СС у провінціях розпочалося розгортання центрів організації на основі місцевих відділень різних союзів. Біля витоків Союзу союзів в м. Києві стояв активний діяч Академічного союзу та Союзу інженерів професор Київського політехнічного інституту М. Тихвінський [542, арк. 1-1 зв.]. 20 листопада 1905 р. на засіданні групи Академічного союзу КПІ, окрім іншого, розглядалися також проекти організації Київського відділу Союзу союзів [47, арк. 228]. У програмній замітці з цього приводу професор М. Тихвінський наголошував, що більшість тогочасних

професійних союзів прагнуло у своїй діяльності реалізувати політичні завдання. Він схвально висловився щодо політико-професійних союзів як засобу залучення до суспільно-політичного життя широкого кола учасників, і вказав, що зі зміною політичного ладу будуть створені всі умови для існування виключно професійних організацій, тобто зміниться характер існуючих союзів. Професор відзначив, що союзи об'єднували представників різного політичного світогляду і спільними для них були лише широкі, демократичні вимоги, які полягали у скликанні Установчих зборів і гарантуванні прав людини та громадянина. Такої програми рекомендувалося притримуватися й надалі – задля збереження найширшого кола учасників. Метою СС як єдиної загальнодемократичної організації він убачав у сприянні вже діючим союзам та координації їхніх дій. Отже, Союз союзів не мав виробляти окремої політичної програми й змагатися з програмами демократичних партій. Натомість його найголовнішим завданням було узгодження дій професійно-політичних союзів із кроками демократичних сил та всіяке сприяння останнім [47, арк. 255-256]. Також М. Тихвінський розробив «Статут каси взаємного страхування», в якому роз'яснювалося, що каса заснована «на випадок арешту, заслання і тимчасового позбавлення заробітку за умовами політичної діяльності». Знайдені під час обшуку в червні 1905 р. у М. Тихвінського списки осіб, що здійснили внески у розмірі 3-25 руб., можуть свідчити про практичну організацію ним каси взаємного страхування [47, арк. 39-39 зв.]. Активна участь професора в діяльності професійно-політичних організацій набула розголосу, зокрема в листі на його ім'я від 10 січня 1906 р. невідомий відправник писав: «...чув про Вас і Вашу діяльність, як про стійкого і благородного поборника за славу і щастя нашої Батьківщини...» [47, арк. 15-16 зв.].

Існували відділення Союзу союзів та Союзу взаємного страхування в м. Одеса, до яких входили місцеві професійно-політичні організації. Здійснювалася робота із залучення нових членів до вказаних союзів. Зокрема, 9 листопада 1905 р. в приміщенні Новоросійського університету перед поштово-телеграфними чиновниками виступив приват-доцент Р. Орженцький, який переконував присутніх приєднатися до Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників та Союзу

союзів. Щодо останнього, то він, зокрема, зазначав, що «раніше професорів судили і звільняли зі служби, а його самого навіть вислали з Одеси, але коли Союз професорів приєднався до Союзу союзів, то його повернули із заслання, а Союз союзів видав йому допомогу в розмірі тисячі рублів». На завершення оратор додав, що працівникам пошти й телеграфу слід об'єднатися у власний Союз та долучитися до СС, котрий, зрештою, зосередить у своїх руках величезну силу і, погрожуючи загальним страйком, зможе диктувати свої вимоги уряду. За таких умов Союз союзів, за словами промовця, може перетворитися на Установчі збори. Промова Р. Орженцького мала надзвичайний успіх у слухачів, а поставлену на голосування пропозицію про приєднання до СС прийняли переважною більшістю голосів [257, арк. 2 зв.-3].

Одним із найбільших центрів Союзу союзів в Україні став Харків. Ідеї його створення почали потрапляти на Харківщину на етапі зародження самої організації, – ще у квітні 1905 р. Зокрема, у листі з Харкова до Берліна студент Харківського університету Л. Берман писав респонденту, що адвокати, котрі повернулися із всеросійського з'їзду представників цієї професії, розповіли йому про «дуже розумну організацію усіх мислячих людей». Цією ідеєю якраз і була думка про створення Союзу союзів. У листі також висвітлювалася ідея Всеросійського союзу взаємного страхування, що солідарно мав захищати його членів і їхні сім'ї від негативних матеріальних наслідків можливих переслідувань та репресій. За словами автора листа, цей страховий союз функціонував уже цілком відкрито (наприклад, публікував свої оголошення в газетах), хоч і без жодного дозволу. Л. Берман вважав, що планована організація була раціональною та мала великі перспективи [133, арк. 99-99 зв.].

Проект створення Союзу союзів обговорювався 8 квітня 1905 р. на засіданні Харківського товариства грамотності [133, арк. 97 зв.], де головував професор Харківського університету М. Чубинський. Збори ухвалили резолюцію з вимогою скликання Установчих зборів і припинення війни, оскільки існуючі умови не сприяють поширенню освіти [133, арк.101-101 зв.].

Таким чином, ідеї створення Союзу союзів поширювалися в Харкові ще в квітні 1905 р., однак навіть після липневого рішення третього з'їзду щодо початку створення осередків на місцях, у Харкові не одразу розпочалася їх організація. За даними, надісланими Харківським охоронним відділенням до Департаменту поліції, наприкінці серпня 1905 р. в Харкові організації СС не існувало, однак її створення планувалося. Із об'єднань, що входили до Союзу союзів, у місті на той час активно діяли Академічний союз та Союз інженерів [146, арк. 131-132].

Формування Союзу союзів на Харківщині пов'язане з періодом найвищого піднесення Першої російської революції – всеросійським загальним політичним страйком та грудневим збройним повстанням. Тоді створили об'єднану організацію харківського Союзу союзів, із якою через своїх представників були пов'язані місцеві професійно-політичні союзи [237, арк. 35 зв.; 322, арк. 54]. Організація займалася координаційною, агітаційною й організаційною діяльністю. Зокрема, харківському губернатору надійшла пропозиція від СС щодо передачі останньому повноважень із організації похорону жертв зіткнень із урядовими силами 12 грудня 1905 р. та охорони порядку поховальної процесії, причому війська і поліція мали залишити вулиці міста. Губернатор категорично відкинув цю пропозицію, заявивши, що похорон відбудеться тільки під опікою поліції та військ. У свою чергу, Союз союзів у відозві до жителів міста від 14 грудня 1905 р. закликав готуватися до «можливого зрадницького кровопролиття на похоронах» [350, арк. 1]. В іншій відозві, виданій цього ж дня, СС закликав усіх трудящих приєднуватися до загального політичного страйку, а також бойкотувати представників адміністрації та військових, причетних до репресій і вбивств [351, арк. 1].

У грудні 1905 р. Харківським відділенням організації почало видавати «Бюлетень Союзу союзів», у якому висвітлювався перебіг революційних подій у країні та місті [223, арк. 16-16 зв.]. Кошти з продажу видань Союзу союзів ішли на підтримку громадянської активності професійно-політичних організацій [352, арк. 1]. Туди ж спрямовувалися й інші надходження. Зокрема, лікарі А. Мамутов, О. Фінкельштейн і М. Футран, котрі входили до комісії Союзу союзів з обкладання осіб лікарської професії податком на прибуток, обходили будинки та квартири колег

і збирали гроші, видаючи при цьому квитанції Союзу союзів. Особливу увагу поліції привернув випадок, коли вони отримали від лікаря Гіршмана 800 руб. [205, арк. 81; 321, арк. 281].

Активним членом харківського Союзу союзів і Союзу лікарів був лікар М. Светухін. Він очолював легальне медичне товариство, на засіданні якого присутніми виголошувалися антиурядові промови та проводився збір коштів на потреби визвольного руху [205, арк. 83 зв.; 243, арк. 21 зв.; 323, арк. 8 зв.].

До складу СС входив Є. Раш, який також був членом Союзу визволення і співпрацював із Федеративною радою харківських комітетів РСДРП. У період революційного піднесення він влаштовував у себе на квартирі політичні зібрання, у жовтні 1905 р. брав участь у мітингах, на яких закликав до повалення самодержавства, займався організацією бойових дружин тощо [205, арк.126].

Іще одним активним учасником Союзу союзів був професор Харківського університету, декан юридичного факультету, конституційний-демократ М. Гредескул, що в 1905 р. проводив активну агітаційно-пропагандистську діяльність. Він був активним діячем місцевого Академічного союзу та як член КДП співпрацював із Федеративною радою харківських комітетів РСДРП [205, арк.129-129 зв.].

У грудні 1905 року розпочалися репресії проти керівництва [1189, с. 111-112] та активних діячів Союзу союзів, зокрема заарештували М. Гредескула. 13 грудня 1905 р. в інформаційному листі, що видавався місцевим Бюро Союзу союзів від імені об'єднаних груп Харківського академічного союзу, виступили з протестом проти арешту Гредескула та інших харків'ян. Тут також містилися вимоги щодо негайного звільнення заарештованих і скасування спеціальних законів, спрямованих на придушення революційного руху. З подібними заявами на сторінках видання Союзу союзів виступили група викладачів середньої школи, рада Харківського юридичного товариства, Союз рівноправності жінок [352, арк. 1-1 зв.], Медичне товариство, Союз сценічних діячів, ректор Харківського університету Л. Рейнгард, Харківське бюро союзу адвокатів та місцевий комітет конституційно-демократичної партії [353, арк. 1].

14-16 січня 1906 р. відбувся IV з'їзд Союзу союзів. У прийнятій ним резолюції зазначалося, що необхідно усіма способами проводити роз'яснювальну роботу в країні з метою тлумачення справжнього змісту положень про Державну Думу від 6 серпня та 11 грудня 1905 р. та зменшення її авторитету в країні й на міжнародній арені; декларувалася відмова від участі у виборах на всіх стадіях; передвиборчу кампанію передбачалося використати для пропаганди ідеї Установчих зборів [354, арк. 1]. Таким чином, Союз союзів на всеросійському рівні приєднався до загального бойкоту Державної Думи.

На законодавчому рівні основною перешкодою для функціонування Союзу союзів став указ «Про тимчасові правила про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. [620, с. 201]. З огляду на антиурядову спрямованість зазначеної організації, він унеможливив її подальшу відкриту діяльність. Союз союзів припинив свою діяльність у 1906 р.

Робота Союзу союзів та професійно-політичних союзів здобула свою оцінку в працях сучасників. Звертає на себе увагу характеристика СС, зроблена одним із його засновників П. Мілюковим. Він вказував, що професійно-політичні союзи мали велике значення на початковому етапі політизації населення, а широка недеталізована програма дозволяла приваблювати до їхніх лав широке коло осіб із невизначеними чітко та недеталізованими політичними поглядами, які об'єднувалися в групи за професійною ознакою, але які цікавилися, передусім, політичними питаннями. В майбутньому, за наявності певної політичної свободи, такі союзи могли створити ресурс для політичних партій, вважав Мілюков. Те, що більше десятка союзів виникло протягом лише кількох місяців, він вважав особливістю історичного моменту, викликаного потребою самоорганізовуватися. Союз союзів натомість мав головним завданням координувати діяльність таких організацій [726, с. 35-37, 44-50].

У вересні 1905 р. стосовно діяльності професійно-політичних союзів інтелігенції висловився В. Ленін. Він кваліфікував їх як союзи ліберальні, що складають ядро конституційно-демократичної партії. В зв'язку з цим він рекомендував соціал-демократам не вступати в зазначені організації. «Двом богам

не можна служити. В двох партіях не можна бути членом», – зазначав лідер більшовиків [719, с. 266-267].

Надалі здійснювалося кілька спроб відродити СС у різних формах. Під час виборів до Державної Думи другого скликання була надрукована відозва від Всеросійського трудового виборчого союзу, що об'єднав Трудову парламентську групу, Залізничний союз, Селянський союз, Союз медичного персоналу, Поштово-телеграфний та Вчительський союзи. У ній вони закликали боротися за Установчі збори, об'єднуватися у союзи в містах і селах, створювати на їхній основі виборчі комітети трудового союзу та обирати до парламенту представників Трудової групи, союзів та лівих партій [87, арк. 34-35 зв.].

Вже в період реакції, на початку 1909 р., в Департамент поліції надійшли відомості, що в Санкт-Петербурзі утворився конспіративний комітет із представників усіх революційних і опозиційних партій, який мав на меті відновити Союз союзів та активізувати революційні й протестні рухи різних верств населення [84, арк. 28; 149, арк. 124-124 зв.]. Однак про результати цієї ініціативи нічого не відомо.

У низці публікацій нами розглянута активізація громадськості в другій половині 1904 р. [1048-1049; 1066], а також діяльність Союзу союзів в підросійській Україні у 1905-1906 рр. [1072; 1087].

Таким чином, комплекс заходів, проведений опозиційними організаціями наприкінці 1904 р. із залучення широких прошарків громадськості до суспільного життя, став важливим досвідом громадянської активності та сприяв її подальшій самоорганізації, утворенню професійно-політичних союзів та їх консолідації в Союз союзів. Водночас цензурні, поліцейні та законодавчі обмеження, які чинив уряд, а також негнучкість влади щодо назрілих змін у країні спричинили подальшу радикалізацію настроїв та початок Першої російської революції із активізацією громадсько-політичних організацій. В Москві у травні 1905 р., за участі 14 професійно-політичних союзів Російської імперії, було створено Союз союзів. Його центрами в Україні стали Київ, Одеса, Харків та інші міста. СС мав максимально широкі програмні вимоги, що узгоджувалися з базовими положеннями

програмних документів інших професійно-політичних союзів та включали вимоги щодо загальної демократизації держави і скликання Установчих зборів. Органічною складовою СС був Всеросійський союз взаємного страхування, що мав на меті мінімізацію ризиків, пов'язаних із суспільною та громадською активністю членів професійно-політичних організацій. Упродовж 1905 р., у зв'язку з революційною політичною ситуацією в країні, Союз союзів діяв відкрито, а його існування уможлиблювалося діючими нормативно-правовими актами. Проте вже наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. його активні діячі були піддані репресіям, а діяльність подібних організацій на законодавчому рівні було заборонено. Загалом, Союз союзів перебував на етапі свого становлення і створення перших організацій на місцях. Досвід Харкова та інших міст засвідчив, що за сприятливих умов він міг перетворитися на значний організаційний і координаційний центр професійно-політичних організацій країни та сприяти втіленню їх основних вимог.

Висновки до другого розділу. У 1905–1906 рр. Російська імперія за формою правління перетворилася з необмеженої на конституційну монархію дуалістичного типу, населенню було надано ряд громадянських прав. 3 червня 1907 р. відбулося звуження кола осіб, котрі мали право голосу, та скасування запроваджених раніше порівняно широких виборчих прав. Разом з тим, реформований державний устрій зберігався. Разом з тим, вказані події в історіографії трактуються як державний переворот, оскільки цар порушив юридичну процедуру прийняття законодавчих актів щодо виборів, перевищивши свої повноваження. В результаті в парламенті була утворена провладна більшість, що дозволяло здійснювати необхідні помірковані реформи. Руйнування цієї більшості в четвертій Державній Думі та створення в ній опозиційної до діючої влади більшості були ознакою краху третьочервневої системи.

Революція 1905–1907 рр. та подальші процеси спричинили посилену самоорганізацію різних суспільних груп за професійною, гендерною та іншими ознаками в громадсько-політичні, культурно-просвітницькі, благодійні та професійно-економічні товариства. Діяльність громадсько-політичних організацій у Російській імперії на початковому етапі регулювалася заборонними нормами. В

роки революції 1905–1907 рр. з'явилося законодавство, яке змінило цей порядок на явочний. Незважаючи на певну лібералізацію, влада зберігала контроль над утворенням товариств та союзів, затверджуючи чи відхиляючи їх статuti. Можливість легалізуватися мали лише вірнопідданські організації або такі, у яких влада не вбачала небезпеки. Переслідування т. зв. «організацій інородців» посилювалися з ініціативи П. Столипіна.

Опозиційні об'єднання наприкінці 1904 р. намітили комплекс заходів задля залучення широких прошарків громадськості до політичної боротьби. На початку 1905 р. розпочалися утворення професійно-політичних союзів та їх консолідація в Союз союзів. Останній мав максимально широкі програмні вимоги, які узгоджувалися з базовими положеннями програм інших професійно-політичних союзів, що обстоювали загальну демократизацію держави та скликання Установчих зборів. Із посиленням репресій наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Союз союзів згортає свою діяльність, хоча в подальшому і було кілька спроб поновлення його діяльності.

РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ ОБ'ЄДНАНЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ, УЧНІВСЬКИХ, ГЕНДЕРНИХ, НАЦІОНАЛЬНИХ І ВІРНОПІДДАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В НАДДНІПРЯНЩИНІ У 1905–1914 рр.

3.1. Боротьба за громадянські й академічні свободи організацій Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905–1908 рр.

Професорсько-викладацька інтелектуальна еліта становила в роки Першої російської революції найосвіченішу частину населення, яка шукала шляхи виходу країни з революційної кризи, утворювала власні політико-професійні об'єднання та пропонувала проєкти реформування країни.

На початку 1905 р. в середовищі викладачів вищих навчальних закладів імперії зародилася ідея Академічного союзу. Такі об'єднання спочатку були суто професорськими, а згодом почали виникати професійно-політичні союзи молодших викладачів – приват-доцентів та лекторів, що не входили до складу рад університетів [43, арк. 2].

Зародження організації припадає на початок січня 1905 р., коли в Москві оприлюднили «Записку про потреби освіти». Її планували оголосити 12 січня 1905 р. на святкуванні 150-річчя Московського університету, однак, у зв'язку з трагічними подіями 9 січня 1905 р., плановані урочистості уряд скасував. Незважаючи на це, записку оприлюднили у визначений термін із підписами 342 осіб (тому вона отримала неофіційну назву «Записка 342-х»). Документ набув значного суспільного розголосу, під ним почали підписуватись інші особи. В записці діячі вищої школи вперше чітко означили свою політичну позицію та погляди на подальший розвиток Російської імперії, її освітньої системи [651, с. 495-496]. Зокрема, розглядалися проблеми початкової, середньої й вищої освіти та містилася теза про те, що досягнення необхідної для розвитку науки академічної свободи неможливе без реформування застарілого державно-бюрократичного устрою [651, с. 175-176].

Біля витоків Всеросійського академічного союзу стояв згадуваний професор Київського політехнічного інституту М. Тихвінський, котрий розробив проєкт професорської асоціації. Документ було схвалено постановою професорської наради в Москві 12-13 січня 1905 р. [47, арк. 262].

Установчий з'їзд Всеросійського академічного союзу пройшов 25-28 березня 1905 р. в Санкт-Петербурзі. На цьому та подальших з'їздах Союзу активну участь взяли представники вищої школи з українських губерній Російської імперії. У прийнятій з'їздом політичній декларації містився заклик до царського уряду найближчим часом провести «глибоку політичну реформу» державного устрою задля попередження анархії, що загрожує «численними бідами країні». Ця реформа, вказувалося в декларації, мала ґрунтуватися на «послідовному та безумовному демократизмі». Єдиний засіб порятунку від революційного свавілля члени Союзу вбачали у народному представництві, скликаному на демократичних засадах. В академічній резолюції містився заклик до уряду зупинити поліційно-бюрократичний вплив на студентство. Саме у припиненні репресій та насильства у стінах вищих навчальних закладів вбачали можливість відновлення навчального процесу [1198, с. 504-508]. Головною суспільною метою існування Академічного союзу на тогочасному етапі визнавалися поширення політичних та правових знань шляхом публікацій у пресі, видання популярної літератури, проведення лекцій, влаштування гуртків тощо [651, с. 181].

Другий делегатський з'їзд Всеросійського академічного союзу відбувся 25-28 серпня 1905 р. в Петербурзі з офіційного дозволу влади. Найважливіші рішення на означеному форумі стали результатом тривалої дискусії та компромісу, що обумовлювалося певною поміркованістю діячів вищої школи. Зокрема, при обговоренні царського маніфесту 6 серпня 1905 р. та «Положення про вибори в Державну Думу», що було оприлюднене того ж дня, діячі Союзу більшістю голосів вирішили, що, незважаючи на обмеженість та половинчастість нормативно-правових актів, неприпустимо нехтувати можливістю отримання нового каналу комунікації з владою, а тому участь у виборах визнавалася необхідною [1198, с. 512]. 27 серпня 1905 р. розглядали питання про доцільність відновлення навчальних занять і прийняли резолюцію, в якій, зокрема, вказувалося, що ВНЗ, «незважаючи на важкі умови, повинні відновити навчальні заняття». Таке рішення стало реакцією на «Тимчасові правила про автономію», оприлюднені того дня

урядом. «Будемо втілювати в життя академічну свободу, а разом із нею свободу слова, зібрань, союзів», – йшлося у постанові [207, арк. 165].

Окрім того, на з'їзді з'ясувалося, що на кінець серпня 1905 р. в Україні осередки Всеросійського академічного союзу утворилися в 5 містах (в межах усієї імперії організації Союзу існували в 13 містах). Зокрема, вони виникли в Києві (111 осіб), Харкові (112 осіб), Одесі (72 особи), Катеринославі (16 осіб) та Ніжині (3 особи) – загалом 314 осіб (19 %) із 1650 членів Союзу. Причому надалі кількість членів організації зроста в незначній мірі, оскільки на той час Союз охоплював уже 2/3 особового складу викладачів вищої школи. За межами організації залишалися лише представники т. зв. «академічної правої» професури [1198, с. 502]. Відзначимо, що до жовтня 1905 р. ВАС об'єднував вже 1800 професорів та викладачів 3 вищих навчальних закладів [965, с. 248].

Третій і останній з'їзд Академічного союзу проходив в січні 1906 р. Він підтвердив колишній політичний курс, однак в умовах розгортання в країні репресій не мав особливого суспільного розголосу та значення [1198, с. 516].

У Києві діяло територіальне бюро Академічного союзу, що об'єднувало бюро групи Київського політехнічного інституту та групи Університету св. Володимира. Головним завданням територіального бюро була постійна підтримка зв'язку з центральними органами союзу, а також взаємна координація дій названих груп м. Києва [47, арк. 128-129].

Головою територіального бюро був професор Київського політехнічного інституту Ю. Вагнер. Посаду секретаря обіймав штатний лаборант КПІ Г. Арнольд. До складу бюро від КПІ входили професори М. Тихвінській, Н. Артем'єв, В. Іжевський, Д. Рузький, К. Шиндлер, М. Коновалов, В. Тимофєєв, М. Салтиков, С. Булгаков, Г. Левицький та лаборант Є. Перепьолкін. Університет св. Володимира репрезентували професори М. Довнар-Запольський, В. Перетц, Е. Трубецький, К. Трітшель, І. Лучицький, А. Коротнєв, С. Навашин та доцент В. Железнов [78, арк. 4-5]

Виборна рада Київського політехнічного інституту впродовж 1905 р. неодноразово у своїх резолюціях висловлювалася ліберально з актуальних питань

суспільно-політичного життя [543, арк. 1-1 зв., 8, 39-40]. Це зумовлювалося значною активністю групи Академічного союзу КПІ, котра тісно взаємодіяла з правлінням інституту [540, арк. 121 зв., 158 зв.; 541, арк. 231-233 зв.]. Прийнятий статут регламентував основні організаційні аспекти функціонування групи. Зокрема, в статуті зазначалася основна мета існування групи – досягнення та забезпечення нормального облаштування академічного життя на засадах автономії та академічної свободи, котра розглядалася як частина громадянської свободи. До неї могли належати всі представники викладацького складу КПІ [47, арк. 128-129]. Уявлення про зміст засідань означеної групи дає оголошення про його проведення на 20 листопада 1905 р. Означене засідання присвячувалося обговоренню поточних проблем, прийняттю нових членів, розгляду проєктів організації Київського відділу Союзу союзів, статуту ВНЗ, обговоренню пропозиції про допущення представників студентства на наступні збори, а також заяви «Союзу нижчих службовців Політехнічного інституту» [47, арк. 228]. Таким чином, засідання Союзу в КПІ проходили демократично, з розглядом проблем нижчих службовців та бажанням долучити до обговорень студентство.

Політичну активність у КПІ проявляли навіть лаборанти, які затвердили резолюцію такого змісту: «Оскільки рекомендована міністерством для вищих навчальних закладів величезна кількість практичних занять призводить до систематичного отупіння не лише студентської молоді, але і її керівників, а порядку в Російській імперії немає, то ми, лаборанти КПІ, що підписалися нижче, маємо честь уклінно просити... про негайне скасування всіх практичних занять, а також і самодержавства» [47, арк. 102]. Відзначимо, що на створення зазначеного документу Академічний союз впливу не мав. Резолюція є наслідком опозиційних настроїв, які панували в стінах університету, та засвідчує слабку політичну обізнаність лаборантів.

Найбільшу активність у Київському осередку ВАС проявляв згаданий професор КПІ М. Тихвінський. Окрім цієї організації, він належав також до Союзу інженерів та був активним організатором і популяризатором Союзу союзів. При

обшуку у нього було знайдено програмні розробки, присвячені означеним політичним силам [47, арк. 15-16 зв.].

Причиною поступового згасання руху стало те, що ректор КПІ довів до відома персоналу ВНЗ заборону губернатора проводити в приміщенні інституту «засідання т. зв. академічного союзу, котрий нічого спільного зі справою управління інститутом не має, і до складу якого входять особи, до інституту зовсім непричетні». Всю відповідальність за проведення цих зібрань губернатор поклав на ректора. Зі свого боку, загальні збори Київської політехнічної групи Академічного союзу, які відбулися 14 грудня 1905 р., прийняли резолюцію, у якій процитували рішення другого делегатського з'їзду ВАС про те, що в «у нашій діяльності, спрямованій на досягнення цілей, які покладені в основу академічного союзу, нас не зупинять ні погрози, ні репресії». Далі група повідомила про колективну, а не лише ректора, відповідальність за влаштування зборів усього Всеросійського академічного союзу, та поінформувала про свій намір і надалі використовувати будівлю інституту для проведення засідань без будь-якого дозволу явочним порядком [67, арк. 1]. Таким чином, у період найвищого підйому революції 1905–1907 рр. група продемонструвала своїм рішенням громадянську єдність та намір за будь-яку ціну відстоювати своє право на об'єднання та мирні зібрання, надане їм Маніфестом 17 жовтня 1905 р.

4 березня 1905 р. утворилося місцеве відділення Всеросійського академічного союзу в Одесі. Його ініціатором та головою був ректор Новоросійського університету професор С. Ярошенко. До одеського відділення Академічного союзу входили професори та молодші викладачі соціалістичних і ліберальних поглядів [43, арк. 5-6 зв.]. Засідання Академічного союзу в Одесі проходили 20 березня, 12 і 20 квітня, 1 і 18 травня 1905 р. [43, арк. 5 зв.] Зрештою, С. Ярошенка заарештували та в липні 1905 р. вислали до Вологодської губернії [37, арк. 418; 810, с. 2]. Після цих подій організація деякий час діяла конспіративно й не влаштовувала зборів, однак із відновленням університетської автономії «Тимчасовими правилами» 27 серпня 1905 р. і обранням ректора – члена Академічного союзу професора І. Занчевського – Новоросійський університет знов опинився в центрі суспільно-

політичного життя. В цей період у ньому продовжувала домінувати ліберальна професура, натомість активність її консервативної частини була паралізована революційною хвилею осені 1905 року [572, арк. 3-4 зв.].

У вересні 1905 р. засідання за участю професорів та молодших викладачів поновилися. Група професорів збиралася в актовій залі головного корпусу Новоросійського університету, а молодші викладачі – в кабінеті І. Занчевського. При цьому двері в коридорах університету замикалися, а ключі на час проведення нарад зберігав у себе ректор. Робилося це з метою недопущення на засідання професорів прaviх поглядів. Збори обох груп проходили одночасно, однак на засідання професорів із правом дорадчого голосу із середовища молодших викладачів допускалися приват-доценти Б. Каган, С. Шатуновський, Н. Зеленецький, Е. Буніцький. Активними діячами групи молодших викладачів були приват-доценти Новоросійського університету А. Бичихін, А. Орбинський, І. Тимченко, Ф. Селіванов, асистент В. Воробйов і лаборант П. Казанецький [43, арк. 5 зв.-6].

Продовжував брати участь у суспільно-політичному житті міста та Академічного союзу колишній ректор Новоросійського університету С. Ярошенко, якому дозволили виїхати з місць заслання за кордон, де він і отримав дозвіл на відвідування Одеси. Зустріч його на вокзалі 4 жовтня 1905 р. була багатолюдною і набула характеру політичного мітингу. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. С. Ярошенко періодично з'являвся в університеті на мітингах, у яких брали участь професори, студенти, робітники та моряки [29, арк. 22].

За даними жандармських органів, головним змістом засідань одеського Академічного союзу було «наси́льницьке захоплення урядової влади та установ». Крім того, відділення «взяло на себе обов'язок озброєння мас, організації медичної допомоги пораненим і вжиття заходів щодо заснування міської міліції для заміни нею урядової поліції» [29, арк. 21-21 зв.]. Насправді в переважній більшості випадків засідання мали характер обговорень суспільно-політичної ситуації в країні та проєктів реформування державного устрою. Жандарми традиційно

перебільшували революційність опозиційних організацій, що розширювало можливості для їх подальшого переслідування.

У жовтні 1905 р., під час загального політичного страйку, в приміщенні університету відбувалися сходки за участю сторонньої публіки та представників ліберальних і революційних партій, що знайомили присутніх із програмними положеннями своїх політичних сил [30, арк. 56-56 зв.]. За даними жандармських органів, особливим радикалізмом відзначалася діяльність професорів із ліберальними поглядами А. Медведєва [269, арк. 75] та В. Косинського [30, арк. 56-56 зв.]. Останній у жовтні 1905 р. відвідував сходки студентської молоді, що проходили в Новоросійському університеті [267, арк. 12].

Загалом у дні т. зв. «жовтневих свобод» Одеський університет став центром проведення нарад та мітингів, що не влаштовувало адміністрацію. 15 листопада 1905 р. навчальний процес в університеті припинили за наказом міністра освіти. Рада університету протестувала проти такого рішення телеграмою [572, арк. 4 зв.].

Відзначимо, що наприкінці 1905 р. в Одеському університеті перед професурою також постало питання відкриття українських кафедр. Ще 8 жовтня 1905 р. на сходці студентів було вирішено підтримати клопотання української громади міста про утворення чотирьох україномовних кафедр у Новоросійському університеті: історії України, історії українського права, української мови та історії української літератури. Надалі в закладі пройшло два українських мітинги (23 листопада та 4 грудня 1905 р.), що привернули увагу громадськості та преси. Зрештою, до ради університету надійшла петиція від полтавського Союзу рівноправності жінок. У ній, окрім клопотання про дозвіл жінкам вступати до університету, також ішлося про необхідність утворення чотирьох українських кафедр (історії України, української мови, історії української літератури та етнографії України). Крім того, жінки прохали доповнити бібліотеку університету українськими книгами, надрукованими як у Російській імперії, так і за її межами. Це питання внесли до порядку денного засідання Ради Новоросійського університету 21 грудня 1905 р. Клопотання задовольнили частково, прийнявши рішення про відкриття курсів, а не кафедр української історії, літератури та мови. За таке рішення проголосували члени

Академічного союзу професори І. Занчевський, Е. Васьковський, О. Шпаков, В. Зав'ялов, О. Корш, А. Медведев та ін. Однак, у зв'язку зі спадом революційного і демократичного руху, воно так і не було втілене в життя (ще 15 грудня 1905 р. в Одесі було оголошено воєнний стан). У 1906 р. до ради університету надійшло ще дві петиції щодо необхідності відкриття українських кафедр, однак у дискусії лібералів та консерваторів цього разу перемогу здобули останні, й клопотання відхилили [572, арк. 3-9].

Загалом у подальший період діяльність організацій академічного союзу в стінах Новоросійського університету припиняється, хоча окремі його члени і надалі проявляли суспільно-політичну активність [30, арк. 56-56 зв.; 43, арк. 6 зв.].

Місцеві організації Академічного союзу на Харківщині були не чисельними і почали формуватися ще напередодні його установчого з'їзду [1198, с. 501]. На установчому з'їзді в березні 1905 р. Всеросійський академічний союз представляли професори Харківського університету М. Гредескул, Д. Багалій, Д. Овсянико-Куликовський та члени Союзу молодших викладачів А. Фатєєв і Т. Тимофєєв. Як наслідок, 12 квітня 1905 р. у Харківському університеті пройшло спільне засідання викладачів, де було обговорено перебіг та результати з'їзду, а також створено відділ Всеросійського академічного союзу [133, арк. 100-100 зв.].

У проєкті статуту Харківського відділу ВАС вказувалося, що він є автономною частиною Всеросійського союзу професорів і викладачів вищих навчальних закладів. Його метою визнавалося поліпшення всіх сторін академічного життя на засадах повної автономії та академічної свободи. Членами відділу могли бути дійсні та колишні професори й викладачі вищих навчальних закладів м. Харкова. Харківський відділ складався з двох груп: професорської та викладацької, кожна з яких могла обирати представників іншої групи. Нових членів мали затверджувати голосуванням. Усі питання поточного функціонування вирішувалися на зборах. Керівництво поточними справами здійснювали обрані групами бюро, а спільними справами займалося загальне бюро. В окремих випадках передбачалося проведення об'єднаних засідань професорів та викладачів. Обов'язковою визнавалася участь членів Харківського відділу у фонді

взаємодопомоги Всеросійського академічного союзу. Розмір членських внесків мав становити 5 руб. на рік [322, арк. 55-55 зв.].

Затверджений статут Харківської групи молодших викладачів повністю відповідав зазначеному проєкту та конкретизував мету існування групи. Зокрема вказувалося, що для поліпшення всіх сторін академічного життя група в різних формах (загальних зборах, спеціальних комісіях, колективних заявах у пресі, статтях, лекціях, читаннях тощо) бере участь у виробленні та втіленні в життя нового статуту вищих навчальних закладів, обговорює поточні події академічного життя та пов'язані з ним факти життя суспільного і, по можливості, активно реагує на ці явища задля виконання завдань Союзу [237, арк. 37-37 зв.].

Особливою революційністю відзначалася діяльність молодших викладачів, натомість багатьох професорів цікавили лише питання академічної свободи [1198, с. 503-505]. Разом з тим, можна назвати ряд професорів, що були політично активними: М. Гредескул, який допомагав революціонерам та організовував мітинги і демонстрації [135, арк. 7-8], М. Максименко, М. Светухін, Г. Коршун, П. Шатилов, М. Сумцов, М. Трінклев, а також ректор Харківського університету Д. Багалій [243, арк. 21-35 зв.]

Група молодших викладачів ВАС включала представників таких харківських вишів: класичного, технологічного та ветеринарного. У січні 1906 р. до неї входило 108 осіб, із них – 4 професори (така можливість передбачалася статутом) [237, арк. 35 зв.; 504, арк. 1-2]. У складі групового бюро перебували: приват-доцент А. Фатєєв (голова), приват-доцент Т. Тимофєєв (товариш голови), приват-доцент П. Шатилов (скарбник), приват-доцент Б. Попов і лаборант Н. Валяшко (секетарі) [322, арк. 59].

Діяльність групи молодших викладачів Академічного союзу в Харкові в 1905 р. проявилася у скликанні загальних зборів, де обговорювалися академічні та суспільно-політичні питання, приймалися резолюції, збиралися кошти на підтримку діяльності організації та визвольного руху. Протягом 1 лютого 1905 – 30 січня 1906 рр. організація провела 15 загальних зборів своїх членів та 2 спільних засідання з групою професорів. Після обговорення проблем академічного життя об'єднання

виробило й опублікувало ряд таких думок та заяв: 1) про страйк студентів (1 лютого 1905 р.); 2) про ставлення до загрози уряду звільнити студентів і професорів (16 травня 1905 р.), 3) про початок занять (10 вересня 1905 р.), 4) про ставлення до проекту статуту, виробленого ректорами (24 листопада 1905 р.), 5) про ставлення до роботи за статутом міністерської комісії (30 січня 1906 р.) [237, арк. 35-35 зв.].

Зокрема, на засіданні 16 травня 1905 р. було прийнято резолюцію про те, що ліберально-опозиційний та революційний настрій викладачів і студентів є відображенням загального настрою країни, а тому неправильним є прагнення уряду перекласти відповідальність за революційну діяльність студентів ВНЗ на професорсько-викладацький склад. Назрілими визнавалися потреба народного представництва, що похитнуло би монополію держави на управління країною, та необхідність реформування державного устрою. В документі висловлювався жаль із приводу закритості комунікаційних каналів уряду і неможливості довести до його відома проекти трансформації державного ладу Російської імперії. В умовах ізоляваності головним винуватцем наростання опозиційних настроїв, на думку молодших викладачів, визнавався уряд. «При напорі громадських сил живому державному механізму на мертвій точці довго залишатися не можна. Вибух неминучий. А потім, рано чи пізно, природне русло все одно буде знайдено», – стверджувалося у документі. Визнавалося неможливим досягнення академічної свободи без свободи політичної, оскільки кожен «небажаний член тимчасової автономії» міг постраждати за свої переконання [237, арк. 40-41]. Таким чином, у разі відмови уряду розширити канал комунікації, студентські заворушення та масові звільнення викладачів були б неминучими.

Крім того, група молодших викладачів здійснила безуспішну спробу налагодити контакт зі студентами. Ще менш вдалим було намагання домогтися участі молодших викладачів в управлінні університетом.

Вказана організація жваво цікавилася суспільно-політичним життям краю, зокрема здійснювала матеріальну підтримку діяльності громадських організацій. Крім того, вона оголосила протест проти масових арештів у грудні 1905 року. Також підтримувала своїх членів у взаємодії з адміністрацією навчальних закладів, зокрема

вона заперечувала спроби накладення адміністративного стягнення щодо приват-доцента Коршуна. Група молодших викладачів через своїх делегатів була представлена в об'єднаній організації харківського Союзу союзів [237, арк. 35 зв.].

У грудні 1905 р. розпочалися репресії проти активних діячів організації. На початку 1906 р. Академічний союз у Харкові тимчасово припинив свою діяльність [323, арк. 8-9].

Катеринославське відділення не відзначалося масовістю (як уже зазначалося, в серпні 1905 р. там нараховувалося 17 осіб). Жандармські органи не виявили в ньому певної організаційної структури, але серед можливих учасників Академічного союзу називали професорів Катеринославського вищого гірничого училища В. Курилова та А. Родзевича-Белевича [151, арк. 2 зв.-3].

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр., під тиском репресивних заходів уряду, місцеві організації ВАС тимчасово припинили свою роботу, або ж перейшли на конспіративні засади функціонування. Велика кількість викладачів поповнила ряди партії кадетів та частково – октябристів [965, с. 248]. Містом, у якому Академічний союз тимчасово відновив свою діяльність, став Харків: він функціонував у другій половині 1907–1908 рр. за участю професорів і викладачів Харківського технологічного інституту (10 осіб) та професорів Харківського університету, зокрема М. Максименка та Д. Багалія. Діяльність організації проходила конспіративно, що зумовило брак інформації про неї в цей період. Відбувалися наради, де обговорювались різні суспільно-політичні й освітні питання [323, арк. 8-24 зв.].

В своїх публікаціях дисертант розглянув діяльність Академічного союзу в підросійській Україні загалом [1050], а також функціонування його відділень в Одесі [1083] і Харкові [1058; 1061] зокрема.

Таким чином, у 1905 р. Академічний союз відіграв значну роль у залученні професорів та молодших викладачів ліберальних і соціалістичних поглядів до обговорення назрілих освітніх та суспільно-політичних проблем, а також до поширення політико-правової грамотності серед студентів та інших категорій населення. В межах організації функціонували Союзи професорів та Союзи

молодших викладачів. В Україні осередки ВАС утворилися в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та Ніжині. В Харкові Академічний союз відновив свою діяльність у 1907–1908 рр.

3.2. Громадсько-політична діяльність Всеросійського союзу інженерів і техніків

На хвилі революційного піднесення кінця 1904 р. та періоду Першої російської революції посилилася громадсько-політична активність технічної інтелігенції, котра взяла участь у роботі партій і громадсько-політичних організацій. Однією з таких був Всеросійський союз інженерів і техніків, що утворився під впливом т. зв. «банкетної кампанії» і став першим із багатьох інших професійно-політичних організацій цього періоду [934, с. 8].

ВСІТ започаткували на банкеті інженерів і техніків різних спеціальностей, який відбувся в Санкт-Петербурзі 5 грудня 1904 р. У ньому брали участь 15 генералів, багато власників промислових підприємств, голів правлінь і директорів найбільших заводів Російської імперії. Натомість зовсім не були представлені робітники [1260, с. 159-160]. Результатом обговорення стало написання колективної записки про потреби промисловості. В ній, зокрема, зазначалося, що «успіх російської промисловості можливий лише на ґрунті широкого розвитку громадської і особистої самодіяльності». Неодмінною умовою такої самодіяльності визнавали свободу зібрань і союзів, слова та друку, а також заміну існуючого бюрократичного ладу представницькою формою правління. Також учасники зібрання наполягали на необхідності негайного скликання народних представників для вироблення нових засад державного життя, скасування положення про посилену охорону, запровадження свободи друку та повної амністії всіх засуджених і адміністративно висланих за політичні злочини. Цю записку одразу підписали 492 особи. На додачу делегати схвалили пропозицію про утворення Всеросійського союзу інженерів і техніків, а також обрали Бюро Союзу, головою якого став професор В. Кирпичов [784, с. 835].

Новим поштовхом для розвитку ВСІТ стали події 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі, відомі як «кривава неділя». На засіданнях 13 та 14 січня склали відому

«Записку 198 інженерів», до якої з часом приєдналося 800 осіб [652, с. 152]. У документі йшлося про те, що причини подій 9 січня варто шукати не в агітації революціонерів чи в іноземних впливах, а в «корінному облаштуванні громадянського життя», що особливо яскраво проявилось в становищі робітничого класу, позбавленого законних інструментів для захисту своїх інтересів. Тільки задоволення найважливіших потреб робітничого класу могло слугувати виходом зі становища, що склалося, – зазначалося в записці. Останню подали від ВСІТ голові Комітету Міністрів С. Вітте 23 січня 1905 р. [1234, с. 563] Він визнав ґрунтовність і важливість викладених в документі положень та пообіцяв винести їх на обговорення уряду [784, с. 836].

У своїй діяльності Союз інженерів дістав велику підтримку Імператорського російського технічного товариства, котре на своєму засіданні 29 січня 1905 р. виступило за всебічну розробку робітничого питання, скликання з цього приводу всеросійського з'їзду. Форум висловився за впровадження демократичних свобод і приєднався до вимог зібрання інженерів різних спеціальностей, оголошених 5 грудня 1904 р. Технічне товариство надало у розпорядження Бюро ВСІТ власне приміщення, а також спільно з ним створило особливу комісію для з'ясування робітничого питання [783, с. 837].

Бюро ВСІТ у січні-березні 1905 р. провело низку зібрань та мітингів, на яких організувало збір коштів на допомогу постраждалим робітникам [652, с. 152], вирішувало питання про облаштування столових для голодуючих дітей робітників [700, с. 1111-1112]. Організація висловила протест щодо арешту робітників-делегатів, обраних до комісії сенатора М. Шидловського, створеної для з'ясування причин невдоволення, які призвели до подій «кривавої неділі», та їх подальшого усунення [757, с. 667]. Також інженери виступили за чесне розслідування та справедливий суд над винними у зіткненнях у бакинському промисловому районі на початку 1905 р. [676, с. 659-677].

На початку 1905 р. думка про необхідність утворення місцевих союзів інженерів виникла майже одночасно та незалежно одна від одної серед інженерів Південно-Західного краю, Харківського [784, с. 840] та Московського районів [701,

с. 675; 805, с. 450] тощо. Повсюдно союзи організовувалися під впливом новин зі столиці, особливо після подій «кривавої неділі» [682, с. 1395].

Діяльність досліджуваної організації та її відділень проходила цілком відкрито й гласно, при активній взаємодії з пресою для постійного інформування громадськості щодо перебігу засідань та діяльності центральних органів Союзу і його відділень, публічного висловлювання позицій із актуальних суспільно-політичних питань [784, с. 838].

У лютому 1905 р. із підтримкою постанов зібрання інженерів 5 грудня 1904 р., а також засідання Імператорського російського технічного товариства 29 січня 1905 р., виступили у своїй записці 39 інженерів різних спеціальностей району м. Катеринослава. Вони погодилися з висновками зазначених постанов про причини потрясінь у промисловості, висловилися стосовно нагальності розробки робітничого законодавства за умови негайного проголошення повної свободи обговорень у зібраннях і пресі, а також наполягали на важливості надання інших гарантій [695, с. 504-505].

До початку квітня 1905 р. осередки ВСІТ виникли у Києві та Харкові. 85 інженерів і техніків Правобережної України підтримали петербурзьких інженерів із приводу аналізу подій «кривавої неділі», викладеного у «Записці 198 інженерів», а також висловилися за впровадження в країні представницької форми правління на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Також у Києві утворився Союз інженерів Південно-Західного краю [785, с. 841] у складі 72 осіб [682, с. 1394]. До бюро Союзу ввійшли професори, викладачі та лаборанти Київського політехнічного інституту К. Богомаз, А. Драмінський, А. Кованько, А. Радциг, М. Тихвінський, К. Шиндлер працівник Південно-Західної залізниці, більшовик Г. Кржижановський [1040, с. 137]. В оголошенні, присвяченому утворенню Союзу інженерів Південно-Західного краю, повідомлялося, що він організаційно пов'язаний із петербурзьким ВСІТ. Також зазначалося, що головним органом будуть спільні зібрання, а найбільша увага приділятиметься обговоренню аграрного та національного питань, хоча конкретний зміст «колективних занять» визначатиметься потребами життя. Вказувалося, що лише самодіяльність народу та

діяльна участь громадськості можуть привести країну до процвітання. Наголошувалося, що проміжне становище інженерів між «молотом капіталу та ковадлом праці» забезпечує йому достатню неупередженість «третейського голосу» членів організації [785, с. 842-843]. Це оголошення стало об'єктом критики з боку консервативної газети «Киевлянин», яка засудила намір інженерів займатися обговоренням невластивих їм питань [709, с. 3]. Загалом же в роботі Союзу інженерів Південно-Західного краю, як і передбачалося, в зв'язку з відносною нерозвиненістю промисловості Правобережної України, а також тим, що більшість заводів знаходилася в селах і тісно взаємодіяла з селянством, на перший план вийшло аграрне питання, вивченню та обговоренню якого приділялося багато часу [682, с. 1394].

У Харкові Союзу інженерів і техніків довелося долати різні перешкоди з боку адміністрації. Перше зібрання організації за участю 35 осіб постановило вважати себе відділенням петербурзького ВСІТ. Станом на квітень 1905 р. відділення нараховувало 80 членів [682, с. 1395].

Одеський осередок ВСІТ виник у квітні 1905 р. Він налічував близько 30 членів, але мав потенціал для зростання [682, с. 1394-1395].

22-25 квітня 1905 р. в Санкт-Петербурзі та Теріюкі відбувся перший всеросійський делегатський з'їзд ВСІТ. На нього прибуло 125 делегатів, котрі представляли 3228 інженерів та техніків [750, с. 1666]. Українські губернії Російської імперії представляло 12 делегатів: від Києва – Д. Нагорський, А. Кованько, М. Названов, А. Кудашев; від Харкова – С. Ренчлерський, О. Мойсеєнко, В. Городицький; від Одеси – К. Скачков, М. Безсчастнов; від Катеринослава – А. Мінцер; від Юзівки Бахмутського повіту Катеринославської губернії – Б. Соколов; від станції Алмазної (Юр'ївський завод) тієї ж губернії – І. Федорович [750, с. 1674]. Крім того, в Петербурзі був присутній член бюро Союзу інженерів Південно-Західного краю більшовик Г. Кржижановський [1040, с. 137].

Досить велика група делегатів-поляків (22 особи) поставила свою участь у з'їзді в залежність від підтримки присутніми вимоги автономії Царства Польського. Їхню заяву зустріли оплесками та схвалили одногосно. З вимогою автономії

Литви та загальнодемократичних свобод виступила литовська делегація. З'їзд зустрів означену заяву зі співчуттям. Учасники зібрання заслухали повідомлення про організацію та діяльність союзів інженерів і техніків у провінції, зокрема повідомлення київського, харківського та одеського делегатів [750, с. 1667-1668].

З'їзд отримав привітальні телеграми від Союзу конторників і бухгалтерів та Союзу залізничників, представники якого взяли участь цьому зібранні. У свою чергу, було надіслано вітальні адреси Академічному союзу, Союзу адвокатів, земському та Пироговському з'їздам [76, арк. 5; 682, с. 1397].

Під час обговорення проєкту майбутньої програми з'їзду представник Києва більшовик Г. Кржижановський запропонував включити до програми Союзу обов'язкову підтримку вимог робітників загальним страйком, для чого мав бути створений спеціальний страйковий фонд [682, с. 1397].

Після тривалих обговорень затвердили ідеологічну платформу організації та розробили організаційні засади його діяльності. Головною метою визнавалося об'єднання інженерів і техніків Російської імперії для спільної суспільно-політичної активності й захисту своїх професійних інтересів. З'їзд констатував, що в існуючих у країні політичних умовах відсутні можливості для нормального розвитку промисловості. В програмі містилася вимога негайного скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного та таємного виборчого права для розробки демократичної Конституції. При цьому в різних частинах імперії мали бути скасовані положення про посилену охорону та обмежувальні закони, проведена повна амністія засуджених за політичними чи релігійними мотивами, а також запроваджені недоторканість особистості й житла, свободи совісті, слова, друку, страйків, зібрань, союзів і маніфестацій. Також обстоювалося право націй на самовизначення (надання автономії для окремих національних та територіальних частин, наприклад, Польщі, Литви чи Кавказу), за умови збереження державної єдності Росії [651, с. 191-192].

Важливе місце платформі ВСІТ посідало питання злиденного та безправного становища робітників і селян. Передбачалася розробка робітничого законодавства під контролем незалежних інспекцій праці для захисту всіх видів найманої праці в

промисловості, сільському господарстві, транспорті, торгівлі тощо. Вимагалися: скорочення робочого дня до 8 годин і запровадження державного соціального й пенсійного страхування під контролем робітничих організацій; охорона дитячої та жіночої праці; заборона нічних робіт у галузях, в яких це не передбачено перебігом виробничого процесу; заборона понаднормових робіт, окрім випадків крайньої необхідності; запровадження обов'язкового 36-годинного безперервного відпочинку раз на тиждень. Із метою вирішення трудових конфліктів планувалося створення т. зв. «примирювальних камер», до складу яких порівну мали входити представники підприємців та робітників. Крім того, нагальною визнавалася потреба докорінної аграрної реформи, котра, як зазначалося, потребувала окремих законодавчих та фінансових умов і була несумісною з тодішнім бюрократично-самодержавним устроєм [651, с. 192-193].

У тактичній частині платформи зазначалося, що Союз інженерів і техніків, як політична організація, за необхідності буде здійснювати тимчасову співпрацю з «прогресивними партіями, що прагнуть усунення поліційно-бюрократичного режиму». Крім того, передбачалося «словом і ділом» втілювати в життя рівноправність єврейського народу, що потерпав від переслідувань. Будь-які утиски першотравневої демонстрації Союз інженерів зобов'язався вважати утисками громадянських прав. З'їзд також висловився за організацію всеросійського з'їзду робітників. Було визначено важливим завданням реалізацію свобод совісті, слова, друку, страйків, зібрань, союзів, маніфестацій та національного самовизначення. З'їзд визнав бажаним страйк інженерів і техніків та розпочав роботу з його організації. ВСІТ взяв на себе зобов'язання надавати матеріальну та юридичну допомогу своїм членам, які постраждали від репресій з боку адміністрації, а також допомогу всім борцям за свободу слова в аналогічних випадках. Іншим напрямом діяльності мало стати поширення всебічної інформації про Союз та ситуацію в країні усно й на сторінках легальної та нелегальної преси. Шляхом відмови від вживання алкоголю і тютюну планувалося пропагувати бойкот акцизу й монополії. Принцип бойкоту також мав застосовуватися до членів Союзу, котрі порушують його постанови, а також щодо інших осіб чи установ, що перешкоджають діяльності

організації. Союз зобов'язувався діяти відкрито, як діяли інші легальні організації. З цією метою звернення до всіх установ, закладів, організацій і товариств мали здійснюватися від імені Союзу, його відділень і федерацій [651, с. 193-194].

В організаційному аспекті передбачалося входження до складу ВСІТ відділень та федерацій (зокрема, на федеративних засадах до нього ввійшов Союз польських інженерів і техніків Царства Польського). Склад кожного відділення і федерацій Всеросійського союзу інженерів і техніків мав визначатися ними самостійно. Прийняття платформи Союзу визначено обов'язковою умовою для вступу. Спільним органом Союзу оголошувався періодичний З'їзд делегатів відділень та федерацій. Останні мали бути представлені на з'їзді пропорційно до визначеного попереднім з'їздом відсотка своїх членів. Перший з'їзд встановив цю норму в 4 відсотки. Виконавчим органом з'їзду визначено Постійний комітет з'їздів у складі осіб, обраних із його представників [651, с. 194-195].

Більшістю голосів делегати обрали Постійний комітет з'їздів із 15 осіб, до якого увійшли 12 петербурзьких і 3 провінційних представники. Членом Комітету від Києва став згадуваний Г. Кржижановський [750, с. 1674], котрий у 1905-1906 рр. періодично перебував у столиці імперії [1040, с. 137].

Одразу після закінчення з'їзду відбувся арешт низки керівних діячів Союзу інженерів і техніків відповідно до ст. 126 Кримінального уложення, яка передбачала відповідальність за участь у товаристві, що мало на меті повалення існуючого державного устрою. З метою захисту своїх колег і однодумців ряд інженерів, а також представники союзу медичного персоналу та організації майстрів і техніків звернулися до жандармських органів із заявою про свою приналежність до Союзу інженерів і техніків, або ж аналогічних організацій, і про повну підтримку поглядів осіб, котрі потрапили під слідство та прохали притягнути їх до судової відповідальності [802, с. 2001]. Масовістю заяв, що подавалися до відповідних установ, зазначені особи прагнули паралізувати каральну систему й домогтися звільнення заарештованих. У відповідь на таку тактику, з метою залякування, поліція в окремих місцевостях притягала до відповідальності членів Союзу за згаданою статтею [803, с. 3100]. 28 липня 1905 р. Департамент поліції розіслав до

Охоронних відділень агентурні дані з переліком 22 адресатів, які використовував Постійний комітет з'їздів Всеросійського союзу інженерів і техніків для листування. В списку містилися відомості про одержувачів листів із Києва, Харкова, Одеси, Миколаєва, Катеринослава та Юр'ївського заводу Катеринославської губернії [392, арк. 316-316 зв.]. Таким чином, нагляд з боку жандармських органів за осередками Союзу на місцях поступово посилювався.

Наприкінці серпня 1905 р. начальних Харківського охоронного відділення звітував перед директором Департаменту поліції про діяльність у Харкові революційних організацій. До останніх він відніс і Харківське бюро Союзу інженерів, а також констатував відсутність у нього власної друкарні [146, арк. 132]. Останнє було закономірним, оскільки, як зазначалося, принциповою позицією діяльності Всеросійського союзу інженерів і техніків та його відділень була повна відкритість, публічність та взаємодія з легальною пресою.

Проведення Всеросійського з'їзду інженерів і техніків спричинило пожвавлення організаційної роботи на місцях. Так, після повернення делегатів з'їзду до Харкова, із дозволу губернатора відбулося засідання харківського відділення ВСІТ. Присутні одногolosно схвалили платформу організації, прийняту на всеросійському з'їзді. Решту засідання присвятили обговоренню доцільності й можливості залучення інженерами збройної сили задля вирішення конфліктів «праці та капіталу». Прихильники використання насилля зазначали, що страйки часто переходять у погроми та пограбування, тому відмовлятися від використання збройної сили не можна. Натомість їхні опоненти зазначали, що варто відокремлювати погроми, котрі є кримінальними злочинами, і конфлікти мирного характеру. Зрештою, збори перевагою в 5 голосів визнали, що використання збройної сили при конфліктах «праці і капіталу» є несумісним із гідністю інженера [802, с. 2000-2001].

2 червня 1905 р. в м. Миколаєві відбулося засідання інженерів і техніків у кількості 19 осіб. Ознайомившись із платформою та організацією ВСІТ, присутні вирішили долучитися до нього та утворили відділення. Було сформовано бюро, у

складі трьох осіб і двох кандидатів до нього. До відділення згодом увійшло ще кілька нових членів [697, с. 2078].

Всеросійський союз інженерів узяв активну участь у створенні Союзу союзів. Як зазначалося, в ході підготовчої роботи з організації установчого з'їзду СС на зібранні 22 квітня 1905 р. був присутній член бюро Харківського союзу інженерів [133, арк. 102]. Представники ВСІТ стали активними учасниками усіх чотирьох з'їздів СС, брали участь в обговоренні та прийнятті постанов цієї організації [934, с. 10].

Діячі Союзу інженерів і техніків долучилися до двох загальноімперських політичних страйків кінця 1905 року [652, с. 153; 808, с. 113-114]. Дехто з них використовував свої інженерні знання у збройній боротьбі робітників. Так, представник Києва, член Постійного комітету з'їздів ВСІТ більшовик Г. Кржижановський 1905 р., перебуваючи в Санкт-Петербурзі, займався виготовленням бомб для бойової організації більшовиків. У жовтні 1905 р. член Харківського відділення Союзу О. Кузнецов організував виготовлення бомб у приміщенні електричної станції Харківського паровозобудівного заводу. Згодом Кузнецов відійшов від керівництва процесом [325, арк. 67; 326, арк. 37]. Зазначені випадки не набули масового поширення і залежали від партійної приналежності та особистих переконань технічної інтелігенції.

Наприкінці 1905 р. до бюро Харківського відділення ВСІТ входили: В. Городецький, І. Виноградський, М. Винокуров, О. Моїсеєнко, Л. Рабинович, С. Ренчлерський, О. Десятов, Ф. Кондратьєв, Л. Косякін, П. Литвинов, І. Ніколаєв, І. Трескін [139, арк. 1-1 зв]. Загалом до відділення Союзу входило 109 осіб [236, арк. 30-30 зв.; 242, арк. 18]. 28 листопада 1905 р. загальні збори Харківського відділення ВСІТ постановили створити «фонд боротьби» для допомоги членам свого відділення та іншим організаціям і союзам, що брали активну участь у визвольному русі. Він мав складатися з одноразових внесків (3-10 % від заробітку) та поповнювати в разі потреби. Завідувачем фонду обрали гірничого інженера Л. Рабиновича [204, арк. 52].

На загальних зборах розглянули також питання про звільнення з роботи адміністрацією Харківського технологічного інституту шести педагогів за акцію мирного протесту проти суворого ставлення керівництва навчального закладу до студентів. На знак протесту проти сваволі адміністрації із вишу звільнилася ще низка працівників і, як наслідок, утворилося багато вакантних місць. Від імені Союзу інженерів і техніків учасники засідання оголосили бойкот особам, які вирішать зайняти ці місця [674, с. 3-4].

На цих самих зборах схвалили постанову з висловленням презирства до старшого маклера торговельної біржі М. Минаєва за його чорносотенні погляди. Виконуючи постанову, 9 січня 1905 р. бюро Союзу надрукувало в місцевій газеті «Мир» запрошення приєднатися до означеного бойкоту як членів Союзу, так і всіх «заводчиків і фабрикантів» [755, с. 4]. Отже, Харківське відділення Союзу інженерів і техніків використовувало проти опонентів тактику морального осуду і бойкоту.

Станом на грудень 1905 р. змінився склад бюро Союзу інженерів у Києві. Так, його головою став інженер М. Яцевич, заступником – інженер шляхів сполучення Д. Тіц, секретарем – інженер В. Башинський, членами – працівники Південно-Західної залізниці А. Рузький, Б. Скупієвський, І. Хижняков, а також співробітники Київського політехнічного інституту Д. Рузький та М. Тихвінський [79, арк. 2; 84, арк. 22]. Таким чином, деякі представники КПІ вийшли з Бюро, натомість воно доповнилося представниками Південно-Західної залізниці, частина з яких входила одночасно до Всеросійського залізничного союзу [84, арк. 18-20 зв.].

На початку 1906 р. мережа ВСІТ нараховувала вже 26 відділень, які об'єднували близько 4000 членів [652, с. 153] (відповідно до перепису 1897 р. інженерів і технологів нараховувалося 4010, механіків, техніків і машиністів – 35125 [1039, с. 44]). Союз інженерів об'єднав представників цих професій, що працювали в різних галузях виробництва [934, с. 71]. В українських губерніях Російської імперії відділення розташовувалися в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Сімферополі, Катеринославі, Юзівці, а також на Юр'ївському заводі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії [652, с. 153].

Із листа від 10 січня 1906 р., знайденого поліцією в ході обшуку в професора М. Тихвінського, випливає, що на початку 1906 р. планувалося провести з'їзд інженерів усіх спеціальностей у Москві [47, арк. 15 зв.]. Однак, у зв'язку зі зміною політичної ситуації в країні, цього так і не вдалося зробити.

На початку 1906 р. проти центральних органів ВСІТ і його представників на місцях посилювалися утиски та репресії з боку адміністрації. Так, 27 січня 1906 р. в Петербурзі, з дозволу градоначальника, мало відбутися закрите засідання бюро Союзу інженерів і техніків. Для контролю за його перебігом прибув представник поліції, що, на думку бюро, було порушенням закону від 12 жовтня 1905 р. У відповідь на ці зауваження на засідання прибули пристав та городові, які й примусили зібрання розійтися [699, с. 531-532]. Така політика влади щодо громадянської активності інженерів і техніків, зважаючи на тактику відкритості та гласності ВСІТ, завдала нищівного удару по організації та його осередках.

Юридичні наслідки за участь в організації для членів місцевих відділень Всеросійського союзу інженерів і техніків у період репресій та переслідувань були різними. Так, обшуки, проведені поліцією у М. Тихвінського 23 червня 1905 р. та 1 січня 1906 р. [537, арк. 37], виявили його причетність до діяльності Союзу інженерів, Союзу союзів та Академічного союзу [47, арк. 15-16]. Зрештою, в березні 1906 р. начальник Київського губернського жандармського управління порушив перед київським губернатором клопотання про його звільнення з Київського політехнічного інституту з подальшою заборонаю педагогічної діяльності [47, арк. 16 зв.]. Незважаючи на це, М. Тихвінський і надалі продовжував свою роботу в КПІ [542, арк. 1 зв.; 550, арк. 2].

Не був притягнутий до відповідальності [499, арк. 16, 28] за членство у бюро Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків [216, арк. 7] інженер-технолог С. Ренчлерський, хоч начальник Харківського ГЖУ клопотав перед Харківським губернатором про необхідність застосування щодо нього адміністративного вислання за межі міста [499, арк. 1].

У вересні 1906 р. начальник Харківського охоронного відділення направив начальнику Харківського ГЖУ відношення щодо інженера-технолога О. Моїсеєнка.

У ньому йшлося про членство останнього у Союзі інженерів і техніків, а також у організаційному комітеті Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці, де він керував страйковою боротьбою наприкінці 1905 р. У документі зазначалося, що немає потреби заарештовувати Моїсеєнка, однак і не бажано поновлювати його на роботі на залізниці, у зв'язку з посиленням там профспілкового руху, активним учасником якого він може стати [143, арк. 393].

Мали місце й суворіші покарання. Низку діячів Харківського бюро вислали. Зокрема інженера-технолога П. Литвинова за участь у названій організації та створення робітничих гуртків на паровозобудівному заводі заслали до Вологодської губернії на два роки [495, арк. 1, 3, 6-7]. В іншому випадку дворянина О. Десятова за участь у Харківському бюро Союзу інженерів і техніків, приналежність до соціал-демократичної партії, а також за агітацію серед селян Вовчанського повіту за Всеросійський селянський союз, заслали до Архангельської губернії на чотири роки, однак невдовзі заслання йому було замінено на виїзд за межі імперії [244, арк. 325-326].

Ще одне клопотання начальника Харківського губернського жандармського управління харківському губернатору стосувалося необхідності адміністративного виселення заарештованого завідувача фонду боротьби Харківського відділення Союзу інженерів і техніків Л. Рабиновича [492, арк. 6]. Останній був дуже шанованою і авторитетною особистістю, членом Ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії [492, арк. 8], брав участь у роботі великих комерційних підприємств [492, арк. 12]. Його арешт супроводжувався клопотанням згаданої Ради з'їзду до харківського губернатора у лютому 1906 р. про терміновий розгляд справи, щоб «розвіяти непорозуміння» [492, арк. 8 зв.]. Крім того, за Рабиновича заступилася низка впливових осіб. Ці обставини змусили харківського губернатора направити міністру внутрішніх справ таємне донесення із зазначенням всіх підстав для арешту, а саме – його завідування «фондом боротьби» у Союзі інженерів і техніків, а також підбурювання робітничого руху в Донецькому кам'яновугільному басейні шляхом запровадження у себе на рудниках 8-годинного робочого дня. У зв'язку з цим, губернатор клопотав про адміністративне виселення Рабиновича «у віддалені

місцевості Росії» під гласний нагляд поліції на визначений міністром термін [492, арк. 12-13]. Зрештою, відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ, його звільнили з-під арешту із вимогою негайного виїзду за кордон імперії та зобов'язанням не повертатися впродовж трьох років. Однак уже в липні 1906 р. заборону на в'їзд Рабиновича до Російської імперії було скасовано [492, арк. 35].

Уникнути суворого покарання вдалося також харківському інженеру Ф. Кондратьєву [843].

Отже, низці діячів ВСІТ вдалося уникнути переслідувань. Декого із них відсторонили від професійної діяльності, інших відправили за заслання чи дозволили виїхати за кордон. Такі порівняно м'які покарання можна пояснити доволі високим соціальним становищем, яке мали інженери в структурі тогочасного суспільства. Крім того, з наведених фактів бачимо, що окремі діячі Союзу інженерів і техніків суміщали участь одразу в кількох громадсько-політичних організаціях та партіях, пропагували свої ідеї у містах, селах, на залізниці тощо. Дехто з інженерів навіть брав участь у виготовленні бомб. Причиною такого радикалізму були їхні особисті політичні погляди та революційна ситуація в країні. У різних опрацьованих нами справах, присвячених діяльності Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків, зазначалося, що згадуваний «фонд боротьби» створили для фінансування «бойових дружин», хоча в самій постанові йшлося виключно про «допомогу своїм членам, а також організаціям та союзам, що борються за звільнення Росії» [499, арк. 14]. Отже, перебільшення революційності громадсько-політичних організацій було характерною рисою політики влади щодо них. Так, наприклад, у перелік харківських викладачів із лівими поглядами поліцією було включено прихильників не лише революційних соціалістичних партій, а й кадетів, членів Союзу інженерів і техніків та інших громадсько-політичних організацій [243, арк. 21-37 зв.; 323, арк. 8-26].

Запровадження «Тимчасових правил про товариства і союзи» унеможливило подальше легальне існування опозиційно налаштованих громадсько-політичних організацій і стало основною законодавчою перешкодою для відкритого функціонування ВСІТ [620, с. 201].

Одну зі своїх публікацій ми присвятили діяльності Союзу інженерів і техніків в підросійській Україні [1056].

Таким чином, Всеросійський союз інженерів і техніків став політичним об'єднанням технічної інтелігенції імперії й виробив свою власну розгорнуту програму, котра включала вимоги демократичних перетворень, покращення становища робітників і розробки з цією метою спеціального законодавства, а також докорінної аграрної реформи. Осередки Союзу утворилися в ряді населених пунктів українських губерній. Відкритість і гласність були базовими принципами роботи Союзу. Члени місцевих відділень організації стали активними учасниками революційних подій кінця 1905 р., через що вони зазнавали переслідувань з боку адміністрації та жандармських органів. Різноманітні перешкоди та репресії, а також зміна законодавства про товариства і союзи унеможливили подальшу відкриту діяльність Союзу інженерів і техніків. Загалом організація технічної інтелігенції відіграла важливу роль у 1905 р, засвідчивши ліберальну орієнтацію зазначеної групи і ставши для багатьох її членів місцем набуття політичного досвіду.

3.3. Суспільно-політична активність союзів інтелігенції

Окрім представників академічного корпусу та інженерів, у професійно-політичні організації об'єднувалися також виразники інших інтелігентських фахів: адвокати, лікарі, фельдшери, письменники, журналісти тощо.

Самоорганізація представників різних спеціальностей мала певні особливості. Зокрема юристи, як носії правової культури високого рівня, надавали важливого значення легальності їхніх громадсько-політичних організацій, для чого потрібно було отримати санкцію влади. Опозиційні уряду союзи і товариства до Першої російської революції взагалі заборонялися законодавством [1198, с. 193-194]. Під тиском революційної хвилі 1905–1907 рр. держава розширила можливості об'єднання й кооперування громадян у різних сферах [616, с. 133]. Цим скористалися і юристи, створивши власну громадсько-політичну організацію.

28-30 березня 1905 р., на з'їзді в Санкт-Петербурзі за участю близько 200 делегатів із різних куточків імперії, було організовано Всеросійський союз адвокатів. На першому ж засіданні 28 березня, без проведення попередніх дебатів,

метою новоствореного об'єднання одногосно проголосили досягнення політичної свободи в державі на засадах демократичної конституції. Вказавши на важливість Союзу для захисту професійних та соціальних інтересів і самовдосконалення адвокатів, з'їзд водночас наголосив на високій суспільній місії організації щодо надання юридичної допомоги особам, притягнутим у політичних справах. Союз мав на меті також сприяння майбутньому парламенту у законодавчій роботі, беручи участь у розробці та обговоренні законопроектів. З'їзд підтримав запровадження загальної рівності громадян та негайне скасування усіляких обмежувальних і виняткових законів, циркулярів і розпоряджень, що регулювали становище окремих національностей Російської імперії. Основними формами боротьби адвокатів за втілення своїх вимог зібрання проголосило пропаганду та страйк, наголосивши на підтримці діяльності революційних партій, інших союзів і груп громадян у їхньому прагненні до демократичної трансформації державного устрою [81, арк. 1-3].

Делегати проголосили, що організація Союзу адвокатів діятиме відкрито, встановили розмір членських внесків і заявили про доцільність запровадження каси взаємного страхування. Керівництво організацією мало здійснювати Центральне бюро у складі 10 представників від Петербурзького, 10 – Московського, 4 – Київського, 3 – Харківського та по 2 від інших судових округів. Центр Бюро розташовувався в Санкт-Петербурзі. Із його членів обиралися представники до Союзу союзів. [81, арк. 3].

Невдовзі після з'їзду уряд розпочав переслідування окремих членів ВСА на місцях, пред'являючи їм обвинувачення за статтею 126 Кримінального уложення укладення (про участь у товаристві, що поставило собі за мету знищення існуючого в державі суспільного устрою) [217, арк. 141]. Коли такі факти набули поширення, до жандармських управлінь стали масово надходити заяви від адвокатів про їхню приналежність до цього ж Союзу. Зокрема, у Києві заяви подали 62 особи [363, арк. 97-97 зв.], а в Харкові – 130 осіб [81, арк. 4; 498, арк. 15]. У результаті такого демаршу, остерігаючись суспільного розголосу [1131, с. 41] та можливого скандалу, уряд був змушений припинити переслідування членів Союзу адвокатів [917, с. 419].

5-6 жовтня 1905 р. в Москві відбувся другий Всеросійський з'їзд адвокатів, присвячений актуальним політичним питанням. У його постанові вказувалося, що адвокатура повинна взяти активну участь у передвиборчій агітації та скористатися своїм пасивним виборчим правом у ході виборів до Державної Думи. Вирішили підтримати матеріальною та юридичною допомогою загальний політичний страйк. Також прийняли рішення про приєднання організації до Союзу союзів і обрали делегатів на його планований з'їзд. Зібрання висловило негативне ставлення до смертної кари та намітило заходи боротьби з нею. Визнаючи подання заяв про членство в Союзі адвокатів до жандармських управлінь необхідним виявом товариської солідарності та з огляду на відкритий характер діяльності організації, ухвалили рішення про необхідність продовження цієї практики. З'їзд висловив обурення та засудив поведінку слідчих, що вдавалися до катувань задля отримання свідчень. Особливо відзначено жорстокість, із якою проводилися допити Харківською судовою палатою під час т. зв. «аграрних процесів», зокрема слідчого Харківського судового округу Жуковського [651, с. 188-191].

Загалом Всеросійський союз адвокатів проіснував до кінця 1905 – початку 1906 рр., доки залишалася можливість діяти відкрито. На етапі свого піднесення організація налічувала до 2,5 тис. членів у всій імперії, зокрема від Києва, Харкова та Одеси до неї входило по 200 осіб [652, с. 182]. Матеріали жандармських управлінь дають змогу назвати прізвища активних членів організації. Зокрема, в Києві такими були Г. Богров, І. Головінчер, Д. Городисський, І. Діжур, Д. Капнік, І. Коган, М. Мазор, І. Маховер, Б. Рашба, О. Соколовський, А. Уманський, Я. Шорох [84, арк. 25], у Харкові – Н. Познанський, А. Побєдов, В. Іваницький, Д. Лисенко [213, арк. 1], в Одесі – Хмелевський та Богомолець [1240, с. 105], а в Катеринославі – О. Александров [154, арк. 37 зв.] (який згодом став захисником на великому судовому процесі у справі діяльності Всеросійського селянського союзу в Катеринославській губернії [862]).

Події Першої російської революції спричинили також поживлення журналістських і публіцистських кіл, які сформували громадсько-політичну організацію Союз російських письменників. Вони одразу після подій «кривавої

неділі» включилися в обговорення назрілих питань, а представники столичної преси 11 січня 1905 р. навіть виступили з досить поміркованою резолюцією. У ній, зокрема, зазначалося, що єдиним виходом із ситуації, яка сталася, є скликання Земського собору, представників якого обиратимуть від усього народу, в умовах повної гласності. Таке нестандартне формулювання основної вимоги (у більшості випадків подібні зібрання тоді вимагали формування представницького устрою чи Установчих зборів) було необхідне для того, щоб отримати підтримку представників різних ідейно-політичних таборів, котрі входили до редакцій різних газет [1260, с. 175-176]. Надалі зазначена ідеологічна роз'єднаність у середовищі письменників і публіцистів проявилася і на загальноімперському рівні.

3-4 березня 1905 р. в Петербурзі відбувся попередній з'їзд столичних та провінційних журналістів, де було обрано організаційне бюро, якому доручили скликати перший делегатський з'їзд журналістів. Запланований форум пройшов у столиці 5-8 квітня 1905 р. У його роботі брали участь представники від газетних та журнальних редакцій, літературних організацій. Також були присутні 30 осіб, спеціально запрошених організаційним бюро. Загалом же на з'їзді було більше 140 осіб. Із українських губерній своїх делегатів (по одній особі) надіслали редакції газет «Киевские отклики», «Киевские новости», «Киевская газета», «Одесские новости», «Южное обозрение», «Южные записки», «Вестник Таврического земства», «Волынь», «Южный курьер», «Крымский вестник», «Киевская старина», «Елисаветградские новости», «Полтавщина», «Вестник Юга». Своє представництво на з'їзді мала також грузинська, вірменська, естонська, латвійська, польська, фінська та єврейська преса імперії, що обумовило особливу увагу до національного питання під час обговорень та в резолюції зібрання [652, с. 157-158].

Серед присутніх на зазначеному форумі проявилася незгода при розгляді соціально-економічних проблем. Зокрема розрізненість позицій щодо робітничого й селянського питань розділила делегатів на різні табори і не дозволила сформулювати консолідоване рішення. Натомість бачення політичного майбутнього імперії у багатьох делегатів збігалось [1260, с. 177].

На підставі єдиної політичної платформи вирішили створити Союз російських письменників, до якого одразу ж записалося 74 особи, що стали ядром організації [652, с. 158]. Новообране бюро Союзу очолив П. Мілюков, а до його складу ввійшли, зокрема, В. Короленко та О. Русов [669, с. 1385].

Делегати схвалили політичну платформу СРП, у якій наголошувалося на необхідності заміни існуючого самодержавно-бюрократичного устрою представницькою формою правління та скликання Установчих зборів на засадах загального, прямого, рівного і таємного виборчого права й необхідності впровадження демократичних свобод. Визнавалося за необхідне законодавче закріплення рівноправності всіх народностей, котрі населяли імперію та їхні права на самовизначення, вільний національно-культурний розвиток та автономію [651, с. 181-182].

Другий делегатський з'їзд призначили на 17 жовтня 1905 р., однак, у зв'язку з залізничним страйком, провести його не вдалося. Відомо, що на кінець 1905 р. функціонувало всього 3 відділення Союзу російських письменників: у Петербурзі, Москві та Одесі [652, с. 158]. Революційно-ліберальну активність проявляли представники редакцій тих періодичних видань, чиї делегати побували на всеросійському з'їзді у квітні 1905 р. Редакції газет ставали головним джерелом інформації про революційні події в країні, резолюції партій та громадсько-політичних організацій, загальні політичні страйки жовтня та грудня 1905 р.

Харківське відділення СРП утворили за пропозицією П. Мілюкова. Увійти до нього зголосилися всі члени редакції новоутвореної ліберальної газети «Мир», включно з її головним редактором М. Гредескулом. Члени відділення обрали тимчасовий комітет із метою вжиття заходів щодо залучення нових учасників. Загалом, організація в Харкові перебувала на етапі зародження. Початок її діяльності в листопаді 1905 р. не був достатньо успішним, оскільки співпав із започаткуванням зазначеного видання й організаційною роботою, що заважала редакції здійснювати ефективну діяльність. Планувалося обрання постійного комітету та розгортання роботи осередку [684, с. 2], однак вже у першій половині грудня почалися репресії. Видання газети «Мир» заборонили [352, арк. 1]. Отже,

репресивна політика влади завадила розгортанню діяльності організації та залученню до неї нових членів.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. журналісти зіткнулися з новими реаліями. По-перше, зазнали жандармських переслідувань діячі видань, що були або могли стати центрами громадсько-політичного об'єднання [922, с. 88]. Так, упродовж 1906 р. за сприяння революціонерів та антиурядову спрямованість влада припинила діяльність «Киевских откликов» [1195, с.76-78], «Южного обозрения» [871, с. 131], «Волыни» [1124, с. 35-36] та інших періодичних видань. По-друге, указ «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» 4 березня 1906 р. унеможливив подальшу відкриту діяльність організацій, подібних до Союзу російських письменників [620, с. 201-207]. По-третє, із початком передвиборчої кампанії до Державної Думи та появою надій на демократизацію державного ладу парламентським шляхом, суспільно-активні журналісти долучилися до її широкого висвітлення.

У 1905 р. виникли також Союзи медичного персоналу, фармацевтів та ветеринарів. Утворення Всеросійського союзу медичного персоналу стало логічним продовженням ІХ Пироговського з'їзду, який пройшов іще в січні 1904 р., за часів жорсткої самодержавної політики міністра внутрішніх справ В. Плеве, та визнав, що існування бюрократичного гніту не дозволяло проводити успішну боротьбу з хворобами та смертністю [652, с. 155]. Резолюції на підтримку рішень зазначеного форуму прийняли з'їзди земських лікарів та лікарські ради при земських управах, зокрема в Одеському повітовому земстві Херсонської губернії та ін. [1210, с. 49].

18 грудня 1904 р. в Санкт-Петербурзі відбувся банкет лікарів за участю 270 осіб, де було прийнято загальнодемократичну резолюцію. Та ж група лікарів повторно зібралася 6 січня 1905 р. і проголосила намір створити союз лікарів та обрала з цією метою організаційне бюро [1210, с. 155].

Професійно-політичне об'єднання лікарів остаточно сформувалося на Пироговському з'їзді в Москві 21-23 березня 1905 р. Останнього дня в присутності 3 тис. делегатів створили Всеросійський союз медичного персоналу та виробили його програмну платформу і статут [652, с. 156]. У платформі дублювалася згадана

теза попереднього з'їзду про неможливість здійснення нормальної культурної та мирної роботи за умови збереження існуючого ладу. Форум виступив за скликання Установчих зборів на основі загального, рівного й таємного голосування без статевих, релігійних та національних обмежень. Крім того, присутні лікарі висловилися за негайне припинення війни, передачу поліцейської діяльності до рук громадськості, впровадження недоторканості особи та житла, свободи совісті, слова, друку, зібрань, союзів, страйків та визволення всіх постраждалих за політичними й релігійними мотивами. Делегати пропонували втілити інші необхідні соціальні перетворення: запровадження прогресивно-прибуткового податку, наділення селян землею, встановлення 8-годинного робочого дня, мінімуму заробітної плати, державного страхування на випадок хвороби, старості, інвалідності й безробіття. На заключному засіданні спостерігався піднесений настрій, воно завершилося виголошенням революційних гасел та виконанням революційних пісень [1260, с. 172-173].

З'їзд ухвалив рішення про поширення прийнятої ним резолюції. Комісія з поширення гігієнічних знань видрукувала її в популярному викладі у вигляді листка № 13 під назвою «Що необхідно для успішної боротьби з заразними хворобами» накладом у 2,5 млн. екземплярів. Цензор, введений в оману назвою, дав дозвіл на друк і майже весь тираж листка розповсюдили серед населення [1210, с. 49].

24 травня 1905 р. постанови з'їзду та перспективи організації відділення Всеросійського союзу лікарів обговорили на своєму спільному засіданні лікарі м. Житомира [288, арк. 14].

27-29 серпня 1905 р. у Москві відбувся перший з'їзд делегатів ВСМП. Із повідомлень делегатів стало зрозуміло, що відділення Союзу лікарів утворилися в низці губерній Російської імперії (усього 31), у тому числі в Полтавській, Катеринославській, Таврійській. Усі зазначені осередки виникли незадовго до форуму та знаходилися на етапі організації (у повітах створювалися нові групи). З'їзд також затвердив статут ВСМП, у якому визнано нагальним якнайширше розповсюдження серед членів організації відомостей про допоміжні страхові кас із метою захисту членів Союзу медичного персоналу від сваволі адміністрації.

Вирішено створити довідково-посередницьке бюро, де мала зосереджуватися інформація про вакансії для осіб, постраждалих від переслідування з боку влади. Визнано за необхідне підтримання місцевими осередками організації контактів із іншими подібними союзами та «прогресивними» гуртками на місцях – для координації дій. В тактичному відношенні головним методом боротьби з владою визнавалася кругова порука членів ВСПМ, що полягала у бойкоті ними вакансій звільнених адміністрацією чи ув'язнених за політичними мотивами медиків. Бойкоту підлягали також особи, що погоджувалися займати місця звільнених. Іншим дієвим методом боротьби визнавався страйк. З'їзд одногolosно висловився проти булигінського проєкту Державної Думи та діяльності військово-польових судів у країні. Крім того, визначив основні шляхи допомоги голодуючим, постановив поширювати «правильні політичні уявлення» серед селян [651, с. 196-200].

У другій половині 1905 р. в масштабі всієї імперії організація налічувала до 2000 осіб у 17 осередках. 4 з них діяли в українських губерніях, а саме в містах Києві, Харкові, Лохвиці однойменного повіту Полтавської губернії та Катеринославі [155, арк. 9; 158, арк. 16]. В останньому, зокрема, утворили Союз лікарів та службовців Катеринославської губернської земської лікарні, який мав як економічну, так і політичну складову [152, арк. 192-192 зв.]. Наприкінці 1905 р. частина учасників вийшла зі складу зазначеного союзу, а інші радикалізувалися та посилили свою агітацію, прагнучи організувати страйк у лікарні [156, арк. 7; 161, арк. 16]. Організатором і керівником зазначеного союзу був відомий психіатр, доктор медицини А. Говсєєв [157, арк. 9].

У Харкові процес формування ВСПМ так і не завершився. На початку грудня 1905 р. Харківське медичне товариство запрошувало всіх бажаних лікарів, ветеринарів, стоматологів, дантистів, фельдшерів та акушерок записуватися у члени Союзу медиків, який, окрім професійних завдань, ставив перед собою і політичні завдання (скликання Установчих зборів на основі т. зв. «чотиричленної формули»). Надалі, за першої ж нагоди, планувалося провести загальні збори [786, с. 5].

У Києві членом Союзу медичного персоналу був, зокрема, лікар А. Гуревич. Він водночас належав до Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу [94, арк. 216]. Причетною до діяльності київського відділення Союзу лікарів була і жінка-лікар В. Соломон, дружина професора Київського політехнічного інституту М. Тихвінського (обоє мали соціал-демократичні переконання [840, с. 443]). 1 січня 1906 р., в ході обшуку квартири останнього [544, арк. 56 зв.], у неї знайшли програму Союзу медичного персоналу [47, арк. 39 зв.].

Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. в лікарському середовищі посиленими темпами почалася партійна диференціація, що негативно вплинуло на єдність організації. Під час збройного постання в грудні 1905 р. представники ВСМП організовували пункти Червоного хреста для допомоги пораненим революціонерам. Невдовзі після цього Союз лікарів розпався [1123, с. 139-140]. Причиною припинення його діяльності стали також посилені репресії проти лікарів. За даними журналу «Общественный врач», у 1906 р. від переслідування з боку влади та чорносотенців за політичні переконання по всій імперії постраждало 1154 медиків. Репресії тривали й надалі [424, арк. 140-142 зв.; 589, арк. 27; 1123, с. 140-142].

Інші об'єднання медиків продовжували існувати, однак вони перетворювалися з професійно-політичних на професійні. Так, у 1908 р. в Російській імперії діяли Товариство російських лікарів, Союз фельдшерів тощо [374, арк. 1].

2 квітня 1905 р. виник Всеросійський союз фармацевтів. 15-18 липня 1905 р. в Москві пройшов установчий його з'їзд [934, с. 11]. На ньому затвердили організаційні принципи та платформу ВСФ. Прикметним є те, що в процесі тривалих дебатів зібрання відмовилося від вироблення конкретної політичної платформи [651, с. 201-202], однак Союз фармацевтів входив до Союзу союзів, беручи участь у його з'їздах [934, с. 11]. За характером своєї діяльності ВСФ наближався до пролетарських організацій. Організація брала активну участь у загальнополітичному страйку жовтня 1905 р. Загальна чисельність Союзу фармацевтів сягала 2,3 тис. осіб у більш ніж десяти осередках, зокрема в Києві та Харкові [652, с. 157].

Установчі збори Союзу харківських фармацевтів відбулися в приміщенні Медичного товариства 2 грудня 1905 р. Його учасники вирішили надати конспіративного характеру організаційному комітету новоствореного об'єднання, оскільки розуміли неможливість продовження відкритої опозиційної боротьби. На форумі виступили представники есерів та соціал-демократів, які запропонували присутнім прийняти відповідну політичну платформу. З'їзд затвердив статут організації та прийняв резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що збори приєднуються до вимог Установчих зборів на основі загального, прямого і таємного виборчого права без різниці в статі й національності. Також харківські фармацевти висловилися за скасування воєнного стану та військово-польових судів, запровадження народної міліції, бойкот газет «Южный край» та «Харьковские ведомости». Постанови форуму вирішили надрукувати в ліберальних виданнях «Харьковский листок» та «Мир» [780, с. 3].

24-28 березня 1905 р. в Москві відбувся з'їзд агрономів, статистиків та інших діячів економічної допомоги населенню. Він висловився за необхідність державно-правової трансформації та впровадження широкого робітничого законодавства [651, с. 202-203]. Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. утворився Харківський союз агрономів і сільськогосподарських техніків. Мінімумом своєї політичної програми він встановив вимогу скликання народних представників з основними функціями на підставі «чотиричленної формули». Союз ставив перед собою також низку професійних завдань, які полягали в науковій розробці сільськогосподарських питань, їх подальшій популяризації, організації консультацій і взаємодопомоги. Організація прийняла рішення запровадити в Харкові консультаційне бюро з питань економіки та сільськогосподарської техніки [782, с. 3].

У жовтні-листопаді 1905 р. в Санкт-Петербурзі утворився Союз сценічних діячів. У його резолюції, прийнятій на з'їзді 19 листопада 1905 р., зазначалося, що учасники організації вважають себе не лише професіоналами, а й громадянами, котрі визнають за необхідне виборювати народовладдя та виступати проти пережитків самодержавного устрою. Нагальним завданням визнавалося скликання Установчих зборів на основі так званої «чотиричленки» незалежно від статі та

національності. Висувалася вимога повної амністії постраждалих через політичні та релігійні переконання, скасування смертної кари, зняття воєнного стану та посиленої охорони, створення народної міліції та притягнення до відповідальності представників урядової влади, винних в організації й участі у єврейських погромах [651, с. 183-184]. 5 грудня 1905 р. утворився харківський осередок Союзу сценічних діячів. На організаційних зборах наголошувалося на необхідності здійснення політичної й економічної боротьби та входження до Союзу союзів. Крім того, висловлювалась думка про доцільність звільнення театру від цензури, зменшення плати за оренду приміщення, яке належало місцевому комерційному клубу [783, с. 4].

Активним учасником жовтневих та листопадових політичних страйків був Союз конторників і бухгалтерів. Перші організаційні збори Петербурзької групи Союзу конторників і бухгалтерів відбулися 27 лютого 1905 р. Для вироблення статуту вони обрали організаційну комісію з 12 осіб. 20 та 30 квітня проходили подальші зібрання петербурзьких делегатів, а збори у всеросійському масштабі відбулися пізніше. 5-6 липня 1905 р. в Одесі пройшов місцевий з'їзд службовців у кредитних установах від 9 губерній, на якому вирішили влаштувати південний союз службовців у кредитних установах [652, с. 154].

16 липня 1905 р. в Санкт-Петербурзі відбулися делегатські збори, які затвердили статут Всеросійського союзу конторників і бухгалтерів як суто професійної організації. Головною метою визначалася боротьба за захист правових і професійних інтересів своїх членів, сприяння покращенню матеріальних і моральних умов їхнього життя, а також сприяння їхньому розумовому розвитку [651, с. 207-212]. Союз конторників і бухгалтерів мав 17 відділень в межах імперії, зокрема в Києві (1500 осіб), Маріуполі (55 осіб), Одесі та Катеринославі [652, с. 154]. Організація також ввела своїх представників до Союзу союзів і була активним учасником його чотирьох з'їздів [934, с. 11].

До СС входило ще декілька професійно-політичних та професійних об'єднань, які слабо проявили свою активність в Україні. До них належали Союз

ветеринарних лікарів, Союз лісоводів і техніків, а також Союз осіб, що служать в урядових установах.

Союз ветеринарних лікарів утворився 5 березня 1905 р. в Москві, а його з'їзд 21 березня дійшов висновку, що ветеринарна справа знаходиться в тісному зв'язку з умовами життя в країні. Під час форуму наголосили на необхідності найшвидшої заміни бюрократичного устрою демократичною конституцією, для чого пропонували скликати Установчі збори на основі «чотирихвістки» [652, с. 160].

У травні-червні 1905 р. в Петербурзі виник Союз лісоводів і техніків, значна частина яких належала водночас до Союзу інженерів і техніків [652, с. 160]. Всеросійський делегатський з'їзд цієї організації відбувся в Петербурзі 4-6 грудня 1905 р. [651, с. 203].

Союз осіб, що служать в урядових установах створено в травні 1905 р. в Санкт-Петербурзі. Остаточний статут Союзу виробили на спільних зборах 17 листопада 1905 р. У ньому завданням організації визнавалося об'єднання прихильників перетворень державного устрою країни на демократичних засадах із загальним, рівним і прямим виборчим правом, закритим поданням голосів [652, с. 160].

Окремі громадсько-політичні організації діяли у руслі союзницького руху, але не входили до Союзу союзів. Їхні програми були переважно сконцентровані довкола політичних питань та мали перспективи для подальшого об'єднання, однак не були зреалізовані, внаслідок подальших репресій. Так, у період «жовтневих свобод» у Києві група осіб, до якої входив судовий слідчий Я. Мінченко, розробила програму Союзу судових діячів [86, арк. 5 зв.]. Метою організації було об'єднання прогресивних елементів для участі у визвольному русі та трансформації державного устрою Російської імперії на демократичних засадах; найближчими завданнями оголошувалися впровадження положень професійної етики, захист професійних економічних та етичних інтересів судових діячів. Гурток задекларував свободу партійного й ідеологічного самовизначення своїх членів, вказавши лише на наявність певного «мінімуму політичних вимог», обов'язкового для визнання всіма його членами: боротьбу за формування органу народного представництва, обраного

загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Поширення інформації щодо проблем діяльності судових органів мало відбуватися в усній та друкованій формах. Ставилося завдання подавати колективні протести з метою захисту прав громадян, а також захищати членів власної організації від сваволі властей. Передбачалася також організація товариського суду честі. Задля задоволення духовних потреб своїх членів Союз судових діячів мав сприяти створенню бібліотек, освітніх гуртків та читанню лекцій. Планувалося започаткування взаємного страхування на випадок втрати місця роботи внаслідок активної політичної та громадської діяльності. На думку членів організації, боротьба зі злочинністю могла бути результативною лише за умов усунення соціальних та економічних негараздів у країні, тому необхідно боротися за моральне й економічне покращення становища народних мас. Діячі гуртка виступили за спільну політичну діяльність з іншими професійними спілками й політичними об'єднаннями, участь членів Союзу в інших просвітницьких, благодійних, академічних товариствах, політичних партіях. Висловлювалися також за єднання з іншими інтелігентськими союзами Російської імперії, що мали близькі програмні положення. Крім того, члени гуртка розробили положення про професійну етику, де йшлося про ставлення до колег, начальства і публіки на судових засіданнях [86, арк. 7-11 зв.]. Відзначимо, що у програмі організації досить детально було розроблено політичні, соціальні та юридичні питання, що зумовлювалося громадянською позицією та фаховою підготовкою учасників [Див. Додаток А]. У зв'язку з розгортанням репресій та послабленням демократичних процесів наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Союз судових діячів припинив свою діяльність [86, арк. 5-5 зв.].

Подібні тенденції до єднання судових діячів в означений період були характерними й для інших регіонів. Так, 2 грудня 1905 р. газета «Одесские новости» надрукувала лист «від об'єднаної групи суддів», який своїм спрямуванням викликав занепокоєння у Міністерстві юстиції [506, арк. 4].

Спостерігалися окремі прояви самоорганізації у професійно-політичні товариства в середовищі земських службовців. Зокрема, після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. утворився Херсонський повітовий організаційний

комітет Союзу земських службовців. Його завданням, згідно зі статутом, було прагнення до вдосконалення в Російській імперії народного представництва на засадах загального, прямого, таємного й рівного виборчого права. Організація скликала делегатські зібрання земських службовців та проводила підготовчу роботу зі створення загальногубернського союзу земських та міських службовців [282, арк. 28-33].

На початку 1906 р. працівники Вовчанської повітової земської управи розробили проєкт статуту Союзу земських службовців Вовчанського земства. У ньому найближчими цілями Союзу були сприяння удосконаленню земської справи, покращення правового становища службовців, досягнення їхньої солідарності і т. д. Засобами для досягнення означеної мети проголошувались вимога докорінної реформи місцевого самоврядування на широких демократичних засадах, визначення шляхів удосконалення земської справи, розширення прав «третього земського елемента», допомога у вирішенні трудових конфліктів та суперечок тощо [490, арк. 24-25 зв.].

У двох статтях дисертант розглянув діяльність громадсько-політичних організацій юристів [1078; 1096], а ще в одній – Союзу російських письменників [1081].

Таким чином, спільною рисою усіх названих союзів інтелігенції стало прийняття широких політичних програм, які містили гасла демократизації державного ладу та скликання Установчих зборів. При цьому професійні вимоги жорстко прив'язувалися до політичних. Найбільше таких організацій утворилося в Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі. Винятково на професійних засадах стояв лише Союз конторників та бухгалтерів, який, незважаючи на це, входив до Союзу союзів. Діяльність означених організацій обмежувалася хронологічно 1905 – початком 1906 рр. Інтелігенція, яка належала до цих союзів, не була схильна до радикалізму та конспіративної діяльності, тому з початком переслідувань і репресій відійшла від справ або ж перейшла до інших форм самоорганізації населення: культурницької, добродійної, економічної тощо. В Україні виникали також інтелігентські організації, які діяли в руслі союзницького та визвольного рухів,

однак репресії завадили їм розвинутися до великих масштабів та долучитися до інших подібних організацій.

3.4. Гендерні та національні об'єднання у боротьбі за реформування суспільно-політичного устрою в державі у 1905-1914 рр.

Російська революція 1905-1907 рр. стала справжнім імпульсом для піднесення громадсько-політичної активності представників окремих національностей, а також жінок.

Однією з організацій, яка входила до Союзу союзів, був Всеросійський союз рівноправності жінок. Виникнення організації в 1905 р. пов'язане з усією історією зародження і розвитку жіночого руху в Російській імперії, починаючи від періоду реформ 1860-х рр. [909, с. 102-103] Друга половина XIX – початок XX ст. були часом активного розвитку жіночого руху. В цей період жіночі об'єднання займалися переважно доброчинною, просвітницькою та професійною діяльністю [710, с. 3]. В процесі розширення доступу до освіти та економічного життя суспільства в учасниць зростало розуміння необхідності боротьби за громадянські та політичні права. У 1905-1907 рр. жінки перейшли до більш рішучих методів боротьби: петицій, мітингів, зборів, агітації [1111, с. 331-332]; набула поширення феміністична література [218, арк. 110]. На початку 1905 р. відбувалася політизація жіночого руху. Так, 5 березня листівку з вимогами скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права та зрівняння чоловіків і жінок у правах поширила «група Одеських жінок» [136, арк. 108 а]. 27 березня 1905 р. на засіданні Харківського товариства взаємної допомоги прийняли резолюції про необхідність рівноправ'я та рівного доступу до освіти представників різних статей та про необхідність завершення російсько-японської війни. Крім того, Х. Алчевська запропонувала зборам приєднатися до резолюції про права української мови, надрукованої в одному з номерів «Сына Отечества», однак головуюча відхилила пропозицію, вказавши, що не всі учасниці ознайомилися з резолюцією [214, арк. 5-6]. Зрештою, 10 квітня 1905 р. пройшло зібрання Київського відділення Російського товариства захисту жінок [93, арк. 237], яке, відхилившись від своїх статутних зобов'язань [710, с. 3], висловило вимоги зрівняння прав чоловіків і

жінок, демократичних свобод, скасування положення про посилену охорону, заміни державної поліції громадською, припинення війни, амністії політичних злочинців. Після цього засідання закритим рішенням пристава, а присутні розійшлися [82, арк. 14-14 зв.].

У цей час жіночий рух стає політично неоднорідним, формуються ліберально-демократичний, революційний та консервативний табори. Представники перших двох брали активну участь у формуванні Союзу рівноправності жінок [1111, с. 331-332]. М. Чехова, одна із засновниць останнього, зазначала: «Потреба в утворенні всеросійської жіночої організації відчувалася вже давно» [909, с. 105-106]. Наприкінці лютого 1905 р. в Москві група громадських діячок, педагогів, службовців (М. Чехова, С. Сперанська, З. Мирович та ін.) розробили та опублікували в газеті «Сын Отечества» проєкт політичної платформи і статуту нової громадсько-політичної організації – Всеросійського союзу рівноправності жінок [910, с. 10].

Установчий з'їзд нової організації відбувся в Москві 6-11 травня 1905 р., на нього прибули представниці 19 відділень. Форум переробив і затвердив статут ВСРЖ та його платформу [652, с. 159]. Згідно зі статутом, головною метою новоутвореної організації було сприяння загальному політичному визволенню та досягнення зрівняння прав жінок із правами чоловіків [651, с. 233-234].

Платформа Союзу жінок вимагала скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, таємного виборчого права незалежно від статі, національності віросповідання; надання демократичних свобод; поновлення в правах постраждалих за політичні та релігійні переконання; визнання національних прав і права на національно-культурне самовизначення; скасування смертної кари. Крім того, передбачалося зрівняння в політичних і громадянських правах жінок із чоловіками в усіх прошарках суспільства, без обмеження прав для заміжніх жінок, а саме: рівність прав жінок-селянок в усіх майбутніх аграрних реформах, охорона праці жінок та їх страхування, допуск жінок в усі області громадської та службової діяльності, спільне навчання на всіх ступенях, скасування виключних законів, що принижують людську гідність жінок [926, с. 258-259].

Організація базувалася на федеративних засадах, допускаючи самостійність дій місцевих відділень [926, с. 259]. ВСРЖ складався з гуртків і організацій, а також окремих осіб. Органами управління організацією визнавалися загальні збори делегатів, центральне та місцеві бюро [651, с. 233-234].

Напрями діяльності Союзу жінок мали визначатися кожним гуртком окремо. До пропонованих заходів належали: теоретична розробка жіночого питання, розповсюдження основних ідей ВСРЖ шляхом видавничої діяльності та влаштування обговорень, сприяння отриманню жінками рівної з чоловіками загальної та професійної освіти, покращення становища робітниць та охорони праці, поширення питання про права жінок у громадських та державних установах, об'єднання діяльності існуючих жіночих професійних та інших організацій, а також підтримка у створенні нових [651, с. 233-234].

Другий з'їзд відбувся в Москві 8-12 жовтня 1905 р. [926, с. 259] за присутності делегаток вже від 44 відділень [652, с. 159] (до 4000 осіб) [934, с. 77]. Увага його учасниць зосередилася переважно на розробці питання розширення мережі союзу та активізації пропаганди жіночого рівноправ'я серед населення. Від імені Союзу жінок зробили заяви про необхідність включення вимог політичних прав для жінок у платформи Союзів медичного персоналу, адвокатів, селянського, земських та міських діячів [926, с. 259-260]. На другому з'їзді, як і на установчому, були присутні національні жіночі делегації (українська, польська, білоруська, литовська тощо). І якщо на першому форумі вони проголосили вимоги визнання національних прав і права на національно-культурне самовизначення, що дуже здивувало російських делегаток, то на другому вони вже висунули вимогу федеративного устрою Росії [1142, с. 68-69]. Крім того, з'їзд висловився за бойкот Булігінської Думи [926, с. 262].

Інтенсивна робота розгорнулася в провінційних відділеннях. Так, Катеринославське відділення, що складалося переважно з місцевої інтелігенції, робило відозви до громадськості, надсилало петиції до органів міського та земського самоуправління, допомагало революціонерам, проводило пропаганду рівноправ'я серед робітниць тощо [926, с. 261].

2 жовтня 1905 р. Харківське відділення Всеросійського союзу рівноправності жінок направило звернення до Вовчанського повітового земського зібрання Харківської губернії з проханням прийняти резолюцію з визнанням жіночого виборчого права. В документі, зокрема, зазначалося: «Положення про губернські та повітові земські установи прирівнює жінок до неповнолітніх. Вони можуть передати свій цenz лише найближчим родичам. Жіноча правосвідомість при безперервному постійному зростанні не може більше миритися з цими обмеженнями, які створюються для жінок згаданим положенням» [872, с. 150]. У грудні 1905 р. харківське відділення Союзу жінок на сторінках листівки харківського Союзу союзів висловило протест проти репресій, що набирали обертів у місті [352, арк. 1].

Восени 1905 р. виникла група Союзу рівноправності жінок у Полтавській губернії [926, с. 261]. Вона взяла за основу програму Всеросійської організації, однак розробила додаток із врахуванням національних потреб українських жінок. Зокрема в ньому зазначалося, що «жінка-українка, як частина великомільйонного народу, позбавленого політичних прав, ...не могла не відчувати на собі всіх наслідків духовного поневолення народу». Далі увага акцентувалася на пригніченому становищі мови та народної школи після Переяславської ради та втрати Україною політичної самостійності, а також на денационалізації українського жіноцтва, що пройшло через російську школу. Своім найважливішим громадським обов'язком полтавські жінки вважали виховання підростаючого покоління. Загальні положення ВСРЖ доповнили вимогами автономно-федеративного ладу за етнічно-територіальним принципом та принципом децентралізації в управлінні державою. Союз жінок на Полтавщині мав кілька філій. Існував навіть осередок із селянок, котрі випустили листівку до селян, в якій обстоювали вимоги надання жінкам виборчих прав, наділення їх землею, навчання дівчат у школах. Полтавські гуртки також займалися поданням заяв. Зокрема, одну з них направили до з'їзду вчителів Полтавщини (про потребу в підручниках українською мовою та необхідність проходження курсів української мови, літератури й історії України), а інші три петиції спрямували до університетів – св. Володимира, Харківського і Новоросійського (про доцільність навчання жінок у вищих навчальних закладах,

створення кафедр української мови, літератури, етнографії та історії України, читання лекцій на цих кафедрах читалися переважно українською мовою, наповнення бібліотек цих навчальних закладів українськими книжками й періодичними виданнями, надрукованими як в Україні, так і за кордоном) [733, с. 131-133]. 21 грудня 1905 р. на засіданні Ради Новоросійського університету її члени розглянули звернення полтавського українського гуртка Союзу рівноправності жінок і вирішили дати згоду на створення курсів української історії, мови та літератури [572, арк. 5 зв.-6 зв.].

До листопада 1905 р. кількість відділень Союзу рівноправності жінок збільшилася до 69, а загальна чисельність членів сягнула 5000 осіб [934, с. 77].

Після придушення грудневого збройного повстання й початку репресій відбувся загальний спад громадської активності, що позначилося й на функціонуванні ВСРЖ. У цей час діяльність організації, як і увага всього суспільства, зосередилася навколо роботи Державної Думи [926, с. 264].

На засіданнях виборчих зібрань ВСРЖ просував свої ідеї щодо рівноправності жінок [872, с. 150]. В період функціонування першої Думи зібрали близько 4,5 тис. підписів під петицією з вимогами жіночих політичних прав, яку передали до Трудової фракції Державної Думи [926, с. 264]. В червні 1906 р. юридична комісія ВСРЖ передала в Думу проєкт закону про рівноправ'я жінок. Проєкт обговорювався в парламенті, його було направлено до комісії, але I Думу розпустили [872, с. 151].

Третій з'їзд Союзу рівноправності жінок відбувся 21-24 травня 1906 р. На ньому стало очевидно, що організація поступово занепадала. За свідченням його Центрального бюро, вона нараховувала 8 тис. членів. Але ці дані швидше відображали пік розвитку ВСРЖ на межі 1905–1906 рр., й не відповідали стану справ наприкінці травня 1906 р., про що можна було зробити висновок зі звітів делегатів. Союз жінок і надалі продовжував роботу на основі своєї попередньої програми, незважаючи на те, що на з'їзді лунали голоси за зміну програми та пристосування до існуючих умов. Натомість низка провінційних делегаток, у тому числі з Києва, наполягали на тому, що на місцях ВСРЖ тримався саме завдяки

політичній складовій своєї платформи. Члени ЦБ, особливо М. Чехова, також відстоювали непорушність політичної платформи. Останнє і стало вирішальним фактором при голосуванні, яке залишило попередню програму в силі [926, с. 266-267]. В ході з'їзду його делегатки підписали вітальний адрес до відомої революціонерки В. Фігнер, де, зокрема, зазначалося, що до боротьби за визволення Батьківщини долучилися жінки з усіх куточків Російської імперії. 1908 р. документ був вилучений жандармами із речей В. Фігнер, які зберігалися в її племінниці. Він став підставою для підозри підписанток (у тому числі й з українських губерній) у неблагонадійності [172, арк. 171-171 зв.; 154, арк. 356-356 зв.].

27 травня 1906 р. на засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету розглянули петиції Харківського та Полтавського союзів рівноправності жінок і групи студентів-чернігівців про необхідність утворення кафедр української мови, літератури, етнографії й історії України з українською мовою викладання. У прийнятій резолюції, зокрема, зазначалося, що раніше професори й викладачі університету неодноразово присвячували названим предметам окремі курси. Факультет зобов'язувався й надалі продовжувати цю традицію. Натомість у задоволенні прохання щодо відкриття кафедр відмовили, з огляду на брак коштів та відповідних фахівців [652, с. 117-118].

Під час передвиборчої кампанії до другої Державної Думи Союз жінок діяв більш активно, оскільки мав попередній досвід. Його місцеві відділення зібрали в 122 містах Російської імперії більше 16 тис. підписів із вимогою надання жінкам виборчих прав. Підписні листи знаходили підтримку як жінок із освічених прошарків, так і робітниць та селянок. Для збору зазначених підписів Союз жінок розіслав більше трьох тисяч листів на 1037 адрес. Складену членами організації петицію переклали українською, польською, литовською, німецькою та іншими мовами. Підписи отримали майже з усіх губерній підросійської України, окрім Таврійської. Польські жінки додатково створили власну петицію й зібрали кілька тисяч підписів. Допомогу жінкам у регіонах надавали місцеві газети, які інколи друкували підписні листи й оголошували збір підписів через свою редакцію. Петицію та підписні листи передали депутатам Державної Думи. Останню, так само

як і першу, розпустили після кількох місяців роботи, тому вона так і не розглянула жіноче питання. Ще одним важливим напрямом роботи Союзу рівноправності жінок у цей час стало регулярне направлення доповідачок та агітаторів у провінцію та в село [872, с. 151-152].

Представники ВСРЖ надсилали своїх делегаток на Копенгагенський конгрес Міжнародного жіночого союзу виборчих прав (серпень 1906 р.) та на конгрес Міжнародного союзу жінок у Голландії (1908 р.) [926, с. 267-269].

Після третьочервневого перевороту організації вдалося ще на деякий час продовжити своє існування завдяки видавничій роботі. 1907 р. почав виходити журнал «Союз женщин» за редакцією М. Чехової. Поруч із традиційними темами жіночого рівноправ'я в сімейно-шлюбній, освітній і професійних сферах, вони розробляли питання політичного рівноправ'я [909, с. 110-111]. В 1907 р. (з червня) вийшло п'ять номерів часопису, а в 1908 р. – одинадцять. Журнал планувався як щомісячний, але через брак коштів інколи виходили подвійні номери. Було оголошено підписку на 1909 р., але через фінансові проблеми журнал так і не вийшов [1118, с. 89].

В останній рік існування ВСРЖ діяльність його центральних і провінційних осередків простежувалася слабо. У квітні 1908 р. в Москві пройшла конференція московських і петербурзьких членів організації. На ній М. Чехова повідомила, що, за її підрахунками, які ґрунтувалися на анкетному дослідженні, в Москві, Петербурзі й 23 провінційних містах імперії нараховувалося 1500 осіб, котрі продовжували вважати себе членами Всеросійського союзу рівноправності жінок. Провінційні відділення висловились проти їхньої легалізації задля збереження опозиційного характеру та політичної платформи. У свою чергу конференція вирішила надати право місцевим відділенням легалізуватися повністю чи частково, якщо це сприятиме успіху їхньої роботи. Зв'язок із провінцією передбачалося підтримувати як через московське, так і через петербурзьке відділення Союзу [926, с. 269]. Таким чином, у першій половині 1908 р. продовжували функціонувати провінційні відділення організації, а на центральному рівні здійснювалися спроби активізації діяльності Союзу.

10-16 грудня 1908 р. в Петербурзі відбувся перший Всеросійський жіночий з'їзд, скликаний Російським жіночим взаємоблагодійним товариством. Діяльність ВСРЖ не отримала на ньому належного розголосу, оскільки МВС, затверджуючи програму з'їзду, заборонило згадувати про жіночий політичний рух та відповідні організації як на території Російської імперії, так і за кордоном. Цього ж місяця керівництво Союзу рівноправності жінок ввели до складу Російської ліги рівноправності жінок. Зазначена організація мала свою програму та завдання. В ній члени Союзу жінок продовжили свою діяльність. Натомість сама організація повністю припинила своє функціонування в грудні 1908 р. [926, с. 269].

У ході революції 1905-1907 рр. активізувався не лише гендерний, а й національний рух. Активну участь у революційних подіях взяли євреї, які долучилися до діяльності загальноросійських партій і громадсько-політичних організацій, а також створювали власні об'єднання [407, арк. 1048]. Одним із них став Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу в Росії. Організація мала загальноімперський характер.

На початковому етапі діячі, які згодом утворили СДПЄНР, групувалися навколо «записки про необхідність скасування всіх обмежувальних законів, що діють для євреїв». Її подали 24 лютого 1905 р. представнику Комітету Міністрів члени 32-х єврейських товариств. Із підросійської України документ підписали репрезентанти Бердичева, Катеринослава, Єлисаветграда, Житомира, Кременчука, Миколаєва, Полтави, Сімферополя, Чернігова, Харкова та Херсона [652, с. 139].

Ініціатива зі створення нової організації виходила з Петербурга від Л. Брамсона і його оточення, що становили лівий фланг єврейської опозиції [822, с. 260]. 25-27 березня 1905 р. у Вільно відбувся з'їзд 67 єврейських громадських діячів [45, арк. 7] із 33 міст [651, с. 236]. У роботі форуму брали участь кадети і т. зв. «асимілятори» (прихильники входження євреїв як конфесійної групи до складу російської нації) М. Вінавер та Г. Сліозберг. Автономізм відстоювали історик кадет С. Дубнов та київський адвокат есер М. Ратнер. Сіоністів представляли В. Тьомкін (рабин Єлисаветграда), М. Дізенгоф (проживав на той час в Одесі), Ш. Левін, Г. Брук тощо. Окремі делегати репрезентували праві сили (Г. Рабинович, Ф. Гец).

Були на зібранні й безпартійні особи, проігнорували нову організацію лише представники Бунду [822, с. 261-262]. Таким чином, на з'їзді був представлений майже весь партійно-політичний спектр тогочасного єврейства Російської імперії.

Учасники з'їзду зазначали, що, поряд із участю в загальному політичному русі, євреї повинні спрямовувати свої сили на відстоювання повного зрівняння в правах із іншим населенням країни. У зв'язку з цим зібрання одногolosно визнало бажаним, щоб євреї в усіх можливих випадках проявляли опозиційний настрій та висували вимогу повноправ'я. Також наголошували, що навколо цієї вимоги мають об'єднатися усі існуючі серед єврейства партії та групи, тому й вирішили заснувати Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу в Росії. Метою новоутвореної організації мало стати здійснення в повному обсязі громадянських, політичних і національних прав єврейського народу [651, с. 236]. Це формулювання, яке включало в себе положення про «національні права», було запропоноване С. Дубновим і викликало жваві дискусії. Зрештою, його підтримали як сіоністи, так і «асимілятори» [822, с. 262].

На з'їзді виробили ідеологічну платформу та організаційну структуру СДПЄНР. У програмному документі містилися такі вимоги: анулювання всіх діючих для євреїв обмежувальних законів і розпоряджень та повне зрівняння їх у правах із іншим населенням; свобода національно-культурного самовизначення в усіх його проявах, у тому числі широкої автономії общин, свободи мови та шкільного навчання; скасування усіх спеціальних податків і зборів для єврейської общини з передачею накопичених залишків за цими зборами у розпорядження місцевих єврейських громад. Також делегати з'їзду висловили переконання, що здійснення в повному обсязі його завдань можливе лише за умов проголошення демократичних свобод та запровадження управління країною народними представниками, обраними на засадах загального, рівного, прямого, таємного виборчого права. В організаційному плані всі члени з'їзду визначилися як ініціатори утвореного Союзу повноправ'я і повинні були залучати до місцевих організацій нових членів. Кожна група з 2 осіб обирала одного представника, представники у кількості не менше трьох осіб утворювали місцевий комітет. Для груп губерній, що лежали поза межею

єврейської осілості, надавали право надсилати по одному делегату незалежно від кількості членів. Вищим органом СДПЄНР визнавалися періодичні з'їзди представників місцевих груп. Для керівництва справами обрали Центральне бюро з постійним перебуванням у Петербурзі та за участю іногородніх учасників. До складу організації приймалися особи будь-якої статі, не молодші 21 року, за рекомендацією двох членів Союзу повноправ'я. Мінімальний розмір членського внеску становив 50 коп. на рік. Крім того, із метою збільшення коштів СДПЄНР, у містах передбачалися спеціальні щорічні грошові збори, що проводилися за особливою схемою [651, с. 236].

На думку представників жандармських органів, вироблена на згаданому з'їзді програма мала конституційно-демократичний характер [45, арк. 7]. Справді, деякі лідери СДПЄНР були членами Партії народної свободи. Крім того, програма містила в собі положення з вимогою скликання народного представництва, а не Установчих зборів, що мало місце в документах більшості тогочасних громадсько-політичних організацій. На нашу думку, цих окремих фактів не достатньо, щоб називати програму Союзу повноправ'я кадетською.

Одразу після з'їзду розпочалася робота зі створення відділень СДПЄНР на місцях. Рішення першого установчого з'їзду Союзу повноправ'я видрукували у вигляді статуту і поширювалися на місцях [365, арк. 27-30]. На той час свобода союзів та зібрань іще не була узаконеною, можливості для легального існування організацій створив лише Маніфест 17 жовтня 1905 р. Тому на початковому етапі доводилося діяти «явочним порядком» керуючись «революційним правом» [822, с. 262].

Союз повноправ'я належав до співзасновників Союзу союзів [96, арк. 61-61 зв.]. Із 20 всеросійських союзів, що входили до СС, лише чотири не були утворені за професійною ознакою, зокрема й СДПЄНР, заснований за національним принципом [934, с. 67]. Його представники брали активну участь в усіх чотирьох з'їздах Союзу союзів, що відбулися у 1905 – на початку 1906 рр. [934, с. 11] На третьому з'їзді Союзу союзів 1-3 липня 1905 р. вирішувалося питання про бойкот

Державної Думи. Союз повноправ'я євреїв був однією з семи організацій, які виступили за участь у виборах [934, с. 119].

Коли 6 серпня 1905 р. вийшов царський Маніфест про Державну Думу, Бюро СДПЄНР випустило відозву про намір брати участь у виборах із метою «зробити погану Думу знаряддям боротьби за кращу». Пропонувалося скрізь, де це можливо, обирати кандидатів-євреїв, у виняткових випадках подавати голоси за представників інших етносів, котрі зобов'язуються захищати повноправ'я [822, с. 266].

Влітку 1905 р. почалося створення Київського відділення Союзу повноправ'я. У липні 1905 р. до Г. Биховського надійшло письмове звернення з Петербурга з проханням до київських євреїв посприяти в розширенні організації. У вересні того ж року створили тимчасовий комітет, до якого ввійшли як представники заможної верхівки, такі як Л. Бродський, так і молодші націоналісти та соціалісти, зокрема М. Мендельштам, М. Цитрон, Гуревич, згадуваний уже М. Ратнер та інші. Такий строкатий склад керівного органу не міг досягнути єдності, тому в жовтні керівникам організації з Петербурга довелося надіслати до Києва кілька телеграм із проханням об'єднати зусилля активістів перед місцевою конференцією, котра мала відбутися того ж місяця. Окремі розходження вдалося подолати, проте решта була надто серйозною: Мандельштам і Ратнер телеграфували, що не можуть об'єднуватися з Бродським, телеграма від останнього мала аналогічний зміст [1113, с. 325-326].

Значний вплив на подальшу історію Союзу повноправ'я мало проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., а також хвиля єврейських погромів, що прокотилася імперією після оприлюднення означеного нормативно-правового акта. У відповідь Центральне бюро організації розіслало місцевим осередкам листи, в яких повідомляло, що для надання юридичної допомоги постраждалому від погромів населенню командували 14 юристів. Ті мали відвідати населені пункти українських губерній: Миропіль, Вінницю, Могилів-Подільський, Богопіль, Ромни, Прилуки, Кременчук, Золотоношу, Гадяч, Новгород-Сіверський, Стародуб, Клинци, Сураж, Речицю, Оршу, Сімферополь, Генічеськ, Феодосію, Катеринослав, Бахмут, Юзівку, Маріуполь, Ананьїв, Херсон, Єлисаветград, Балту, Миколаїв і Нікополь. ЦБ

висловлювало готовність направити юристів і в інші міста, де відбулися погроми, якщо від них надійде відповідний запит [383, арк. 132].

Другий з'їзд Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу відбувся 22-25 листопада 1905 р. Форум затвердив резолюцію, якою різко засуджував уряд за те, що не було притягнуто до відповідальності представників місцевої адміністрації, винних у бездіяльності чи сприянні єврейським погромам. Було обрано комісії для розслідування погромів та організації самооборони. Всупереч бажанням «асиміляторів» прийняли ухвалу про необхідність негайного скликання, на засадах загального виборчого права, Всеросійського єврейського національного зібрання для встановлення, відповідно до волі всього єврейського населення, форм і методів його національного самовизначення та основ його внутрішньої організації. Цей документ затвердили у формулюванні автономістів С. Дубнова та М. Ратнера. Період спаду революційного і демократичного рухів та посилення репресій, що настав майже одразу після з'їзду, не дозволив утілити цей амбітний проєкт у життя. Крім того, С. Дубнов висунув пропозицію перебудувати Союз повноправ'я на політичний орган із програмою-мінімум Конституційно-демократичної партії, що зустріла опір усього лівого крила з'їзду та не була підтримана [822, с. 268-270].

СДПЄНР приєднався до грудневого політичного страйку 1905 р. [822, с. 155] Тоді ж почалися переслідування членів місцевих осередків Союзу повноправ'я. Так, 7 грудня, з дозволу київського губернатора, присутніх на одному з його засідань вирішили переписати. Учасники зібрання зуміли розійтися до приходу поліції, однак на квартирі Я. Гендельмана, де проходило засідання, поліція відшукала документи, які дозволили встановити особовий склад місцевого осередку [61, арк. 10-11]. Станом на кінець 1905 р. в Київському відділенні Союзу нараховувалося 223 особи [83, арк. 7-15].

Попри все, чисельність організацій Союзу повноправ'я поступово зростала. На початковому етапі в масштабах усієї імперії існували 32 організовані групи. Наприкінці червня – на початку липня 1905 р. діяло вже 50 організованих груп, котрі об'єднували 3 тис. осіб. У листопаді 1905 р. Союз повноправ'я євреїв сягнув найбільшої кількості організацій і чисельності. В зазначений час існувало вже

163 відділення організації, що об'єднували 7,5 тис. осіб. З початком репресій у січні 1906 р. кількість організованих груп скоротилася до 150 [934, с. 77]. За соціальним складом у СДПЄНР переважала інтелігенція ліберально-демократичного та соціалістичного світогляду [822, с. 271].

На початку 1906 р. організації Союзу повноправ'я брали активну участь у підготовці виборів до Державної Думи. 10-13 лютого 1906 р. у Петербурзі відбувся третій з'їзд Союзу. Він мав виробити план виборної кампанії для всього єврейства Російської імперії. З'їзд засвідчив наявність великих протиріч у середовищі делегатів. Більшість лівих представників відстоювали перехід до тактики бойкоту, оскільки не вірили в можливість обрання прогресивного парламенту в умовах репресій та переслідувань. Головними ораторами групи бойкоту виступили М. Кроль та есер М. Ратнер [822, с. 273-274]. І якщо М. Кроль був однозначним противником бойкоту, то позиція киянина М. Ратнера виявилася половинчастою. Загалом він підтримував бойкот, але оскільки не можна було наказати всьому єврейству країни не йти на вибори, він запропонував тактичний компроміс: брати участь у голосуванні за «виборщиків», а подальші кроки планувати відповідно до політичного становища в державі і, якщо репресії буде припинено, а воєнний стан скасовано, то участь євреїв у виборах депутатів вважати можливою, але в умовах кривавого царського терору обрання парламентарів не матиме сенсу, оскільки справжнім представникам від народу не вдасться досягти в Думі запланованих результатів [832]. Проти бойкоту виступали М. Вінавер та сіоніст Ш. Левін. В результаті переважною більшістю голосів прийняли резолюцію про необхідність участі у виборах. Далі обговорювалися питання про організацію й тактику виборів. Вирішили обирати до Думи лише тих представників, котрі стоять на позиції Союзу повноправ'я. Єврейські депутати могли належати до різних політичних партій, які підтримують повноправ'я, однак не до чужих національних фракцій. Вони мали об'єднуватися для обговорення спільних дій з метою досягнення повноправ'я євреїв, і вимагати його в першу чергу [822, с. 273-274].

Підготовку до виборів проводило і згадане Київське відділення СДПЄНР, але чвари й непорозуміння в ньому не припинялися. Кілька радикально налаштованих

осіб, зрештою, вийшли зі складу правління осередку, на знак протесту проти його тісних зв'язків із заможними євреями м. Києва. Ситуація загострилася ще більше, коли стало відомо, що останні висувають власного кандидата до Державної Думи. Внаслідок непорозумінь було створено альтернативну Позапартійну єврейську організацію. Прихильники обох об'єднань претендували на те, щоб саме їх зробити передвиборчим центром єврейської громади в Києві [1113, с. 324-327]. Крім того, з грудня 1905 р. тривали переговори щодо організації передвиборного блоку з іншими партіями. Зрештою, у березні 1906 р. Союз єврейського повноправ'я, Позапартійна єврейська організація, Українська демократично-радикальна партія, Російська конституційно-демократична партія, Польська конституційно-демократична партія та Польська народна партія утворили передвиборчий блок поміркованих партій у Києві [986, с. 160-161]. На виборах євреям Київської губернії вдалося досягнути успіхів і обрати двох депутатів: лівого М. Червоненкіса, який увійшов до фракції трудовиків, та члена Партії народної свободи С. Френкеля [1162, с. 154-155].

Від Катеринославської губернії депутатом обрали члена СДПЄНР, кадета М. Шефтеля [1162, с. 128].

На Полтавщині напередодні виборів до першої Державної Думи Союз для досягнення повноправ'я діяв разом із російськими та українськими лібералами – Партією народної свободи та Українською демократично-радикальною партією. Це мало позитивні наслідки: одним з депутатів від Полтавської губернії було обрано члена Партії народної свободи єврея Г. Іоллоса [1162, с. 144-145].

На Поділлі усією підготовкою до виборів та координацією єврейських виборців займався член ЦК Союзу для досягнення повноправ'я Г. Сліозберг, котрий і сам виставив свою кандидатуру в виборщики по м. Гайсину [293, арк. 5]. Зважаючи на його активну участь у виборах, генерал-губернатор навіть прохав подільського губернатора направити Сліозберга до нього в Київ для бесіди, якщо виявиться, що його діяльність сприяє посиленню міжнаціональних конфліктів [293, арк. 3]. У відповідь губернатор зазначив, що вважав би подібні заходи недоцільними, оскільки вибори невдовзі мали завершуватися, а будь-який адміністративний захід стане «зайвим мотивом для шуму у визвольній пресі про утиски, що здійснює

адміністрація в ході проведення виборів». Остання телеграма якимось чином потрапила у пресу, зокрема у газету «Киевская жизнь», що спричинило обурення генерал-губернатора. В результаті подільський губернатор був змушений писати пояснювальну записку з приводу витоку інформації та змісту самої телеграми [293, арк. 9-9 зв]. Головним завданням Сліозберга стало проведення в Думу чотирьох єврейських кандидатів від Подільської губернії, однак ці плани зазнали невдачі [918, с. 51].

Харківське відділення Союзу повноправ'я під час виборів співпрацювало з партією російських кадетів [1321, с. 109].

Обранню депутатів-євреїв сприяло те, що євреї голосували виключно за «своїх» виборщиків, не вимагаючи від них чіткої та конкретної політичної програми [1311, с. 54]. Загалом до першої Державної Думи було обрано 12 делегатів-євреїв (від українських губерній – 4), причому більшість із них завдячувала своїм успіхом Союзу повноправ'я. Ця обставина позиціонувала організацію як структуру, котра претендувала на роль координатора діяльності депутатів парламенту [864, с. 150-155].

В перші дні роботи першої Думи, 9-11 травня 1906 р., відбувся третій з'їзд СДПЄНР [977, с. 62]. Головним його змістом стала полеміка між групою Вінавера та сіоністами щодо узгодженості дій депутатів. Сіоністи наполягали на підкоренні меншості більшості, хоча їх було обрано до парламенту 5 осіб. Їхні опоненти погоджувалися розглядати рішення більшості лише в якості рекомендацій. Головним оратором від сіоністів виступив публіцист та письменник В. Жаботинський. Його візаві став один із обраних депутатів, відомий науковець-партолог М. Острогорський. Жаботинський виявився більш переконливим, і присутні більшістю голосів (57 проти 44) затвердили резолюцію про необхідність існування жорстко дисциплінованої депутатської групи. На знак протесту шість депутатів залишило з'їзд [864, с. 150-155]. Не підтримав цей демарш депутат-«антисіоніст» від Київської губернії С. Френкель [826]. Для подолання загрози розколу більшість була вимушена підготувати й схвалити компромісне рішення, яке пропонувало депутатам Думи координувати свої дії, однак не зв'язувати їх

примусовою дисципліною [864, с. 150-155]. Зрештою, «компроміс» став основою для тимчасового порозуміння, однак спричинив подальший відхід від діяльності в Союзі повноправ'я сіоністів. Як згадував Жаботинський, у ніч після закінчення з'їзду зібрався актив сіоністів і вирішив надалі вести боротьбу самостійно, під «своїм прапором» [826].

Вже в листопаді 1906 р. на з'їзді Сіоністської організації в Гельсінгфорсі сіоністи постановили брати участь у політичній боротьбі як окрема політична сила. У відповідь наступного місяця прихильники М. Вінавера випустили відозву про утворення Єврейської народної групи, підписану 15-ма громадськими діячами, в якій виступили проти сіоністів, проголосивши, що євреї можуть і повинні добиватися усіх прав як російські громадяни [864, с. 163-164].

У листопаді-грудні 1906 р. з Союзу для досягнення повноправ'я євреїв виокремились також «Єврейська демократична група» Л. Брамсона та Єврейська народна партія С. Дубнова [822, с. 284-285].

Можливість блокування з Союзом розглядалася в Києві на Обласному позапартійному з'їзді російських виборців, що відбувся 19-21 листопада в Києві, і в якому брали участь близько 300 осіб. Таку ідею одразу ж категорично відкинули, оскільки присутні на з'їзді консервативно-шовіністичні сили Південно-Західного краю сприймали Союз для досягнення повноправ'я євреїв як організацію, що «переслідує антидержавницькі цілі та завдання» [771, с. 1].

Наприкінці 1906 р., в період виборів до другої Державної Думи, низка організацій, що входили до Союзу союзів, вирішили поновити його діяльність у вигляді Комітету об'єднаних союзів у Петербурзі. Метою діяльності означеного комітету мала бути координація діяльності союзів та інформаційне забезпечення їхньої діяльності. СДПЄНР, котрий переживав період нестабільності та розпаду, відмовився входити до планованого об'єднання загальноросійських громадсько-політичних організацій [934, с. 178]. Незважаючи на це, подекуди на місцях Союз повноправ'я блокувався з останніми. Зокрема, на Чернігівщині він і безпартійні євреї блокувалися з Партією народної свободи [596, арк. 17 зв.].

Передвиборча кампанія у регіонах складалася для кандидатів-євреїв несприятливо, оскільки не було можливостей для вільної агітації [588, арк. 6; 591, арк. 5-5 зв.; 822, с. 286] – їй доводилося вести конспіративно [590, арк. 37 зв.; 593, арк. 3], а за опозиційними кандидатами здійснювався постійний жандармський нагляд [592, арк. 9]. Члени Союзу для досягнення повноправ'я євреїв та їхнє листування знаходилися під пильним оком правоохоронців [123, арк. 5-6, 24-25]. До того ж, агітація наштовхувалася на всілякі перешкоди з боку адміністрації. Так, у Київській губернії місцеві євреї на чолі з Г. Биховським [451, арк. 12] вирішили створити легальне Товариство безпартійних євреїв-виборців, відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи». На початку 1907 р. до Київського губернського правління вони подали всі необхідні для реєстрації документи, однак рішенням Губернського у справах про товариства і союзи присутствія від 17 січня 1907 р. в реєстрації статуту такого товариства відмовили за формальними ознаками [451, арк. 7-7 зв.]. 18 липня 1907 р., після врахування всіх зауважень та вже після завершення виборів до другої Думи, товариству відмовили в реєстрації вдруге, але цього разу із вказівкою, що участь у передвиборній компанії неодмінно призведе до агітації в дусі тих партій, котрі в своїх програмах висувають вимогу повноправ'я євреїв (кадетів та ін.) [451, арк. 22-23].

В результаті виборів до другої Державної Думи від українських губерній пройшов лише депутат-євреї із Харківщини, член Партії народної свободи та Всеросійського союзу інженерів і техніків Л. Рабинович [589, арк. 28]. За даними Південно-Східного районного відділення, під час передвиборчих перегонів у Харківській губернії в грудні 1906 р. об'єдналися усі ліві сили, котрі не притримувалися тактики бойкоту, і серед них «єврейська партія», котра своїм кандидатом обрала Рабиновича [301, арк. 25]. Вочевидь, мова йшла про СДПСНР, котрий зайняв домінуюче становище під час виборів, об'єднавшись спочатку з есерами та соціал-демократами, а в січні 1907 р. утворивши блок із кадетами, надавши їм матеріальну підтримку за умови зміни списку кандидатів у члени Державної Думи [301, арк. 32; 594, арк. 32].

У лютому 1907 р. розпочалася робота другої Думи, до якої увійшло лише три євреї. На думку С. Дубнова, усі вони були слабкими депутатами, оскільки належали до політичних новачків. Центральний комітет Союзу повноправ'я намагався всіляко допомогти своїм депутатам, консультуючи їх із приводу єврейського питання та влаштовуючи спільні наради з лідерами кадетської та соціалістичної опозиції в Думі. Але Союз повноправ'я вже вступив в останню фазу свого існування, оскільки диференціація груп руйнувала його зсередини. Наприкінці березня на малій конференції делегатів СДПЄНР вирішили зберегти організацію у вигляді федерації п'яти груп: сіоністів, Народної групи, Народної партії, Демократичної групи та безпартійних [822, с. 287]. Народна група навіть розпочала роботу з підготовки до п'ятого з'їзду Союзу повноправ'я, для чого розіслала на місця циркулярне повідомлення з приводу майбутнього з'їзду та прохала обирати делегатів, «вільних від вузької партійності», для реорганізації об'єднання та відновлення його діяльності [104, арк. 30-30 зв.].

Заплановану внутрішню реорганізацію Союзу унеможливила позиція сіоністів, котрі не бажали йти у будь-які об'єднання. Зрештою, 16 травня 1907 р. на нараді прийняли рішення про недоцільність скликання п'ятого з'їзду Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу, оскільки згадані групи так і не дійшли згоди щодо можливої реорганізації. Як писав у своїх спогадах С. Дубнов, «так загинув Союз повноправ'я, проживши два роки: рік розквіту і рік занепаду» [822, с. 287].

Незважаючи на офіційне припинення існування Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу, його місцеві осередки подекуди продовжували свою діяльність. Так, 15 вересня 1907 р. в Полтаві пройшло зібрання місцевого відділу організації з обговоренням питань, пов'язаних із виборчою кампанією до третьої Державної Думи [188, арк. 6].

Поширення набули також польські національні політичні організації. На початку ХХ ст. загальна кількість поляків становила 20 млн. осіб. Половина з них проживала в Російській імперії. В польському суспільному русі на ґрунті модернізаційних процесів та революції 1905–1907 рр. проходило бурхливе

формування політичних партій і громадсько-політичних організацій. Цей процес не оминув і українські землі: як Правобережжя, де компактно проживали поляки, так і території Харківської, Чернігівської, Полтавської та Катеринославської губерній, де були їхні невеликі міські колонії [1129, с. 129]. На території підросійської України існувала мережа польських громадсько-політичних організацій, пов'язаних із загальнопольським політичним рухом, його консервативним, націоналістичним та соціалістичним напрямками. У 1904–1906 рр. на Правобережжі діяла польська політична організація «Зжешене». Вона виникла в Києві та поєднала різні суспільні верстви (поміщиків, промисловців, інтелігенцію тощо). Завданням товариства було вирішення освітньо-культурних проблем, а також низки політичних завдань: досягнення автономії Королівства Польського та скасування обмежень на купівлю землі поляками. У 1905 р. організація прийняла виразно оформлену політичну програму консервативного спрямування, відповідно до якої її основною метою проголошувалося проведення націоналістичної політики, боротьба з соціалізмом та захист кліру. Зверталася увага й на культурно-просвітницьку роботу. На католицькі парафії покладалося завдання формування національної свідомості. Найбільш активно «Зжешене» проявило себе під час виборів до першої Державної Думи [1300, с. 103-104].

На початку 1905 р. виникло Товариство Кресове політичне, котре стало своєрідним «дискусійним клубом» щодо актуальних політичних проблем. На засіданнях обговорювалося питання культурної автономії (надання польському населенню України свободи національно-культурного розвитку). Наприкінці 1905 р. більшість членів організації увійшли до складу різних політичних партій, переважно «Партії народної свободи» [1300, с. 104-105].

Національно-демократичне спрямування мала низка організацій, створених народними демократами, зокрема Ліга Народова, організована як Ліга Польська у 1886 р. й переіменована у 1898 р. Метою організації стала планомірна багаторічна робота з втягнення населення у політичну боротьбу з кінцевою метою – утворення незалежної держави. У 1905 р. організація на українських землях нараховувала 37 осіб (загалом у своєму складі вона мала 585 осіб). Із метою залучення до

національно-визвольного руху, 1901 р. утворилася молодіжна організація «Полонія», яка проіснувала до 1919 р. Під час революції 1905–1907 рр. Ліга Народова утворила в Києві організації «Соколи», «Польське наукове товариство юристів» тощо [882, с. 256-257]. Крім того, народова демократія в 1905 р. організувала Національний робітничий союз, а на початку 1913 р. – Національний селянський союз, що поширювали свою діяльність на територію України. Метою зазначених організацій стало втягнення в політичну боротьбу робітників і селян [1300, с. 123].

Однією з організацій, що виникла на хвилі революційного та демократичного піднесення та об'єднала представників різних етносів, був Союз автономістів-федералістів.

На з'їзді журналістів, який проходив 3-4 березня 1905 р. в Санкт-Петербурзі [652, с. 157], представники видань «іногородців» обговорили загальні питання політичного становища окремих народностей та прийшли до висновку про доцільність підготовки ґрунту для утворення союзу народностей, які прагнули автономії та федералізації. Для реалізації зазначених планів утворили тимчасове бюро, завданням якого було ознайомитися з окремими обласними національними питаннями в Російській імперії, розпочати відносини з представниками народностей, які не надіслали делегатів на з'їзд журналістів, задля організації установчого з'їзду Союзу [1141, с. 56].

З'їзд проходив у Петербурзі 19-21 листопада 1905 р. за участю 115 делегатів-представників різних народів імперії: українців, білорусів, азербайджанців, вірмен, грузинів, татар, євреїв, киргизів, латишів, литовців, естонців та поляків [651, с. 234-235]. Близько третини членів зібрання становили українці. З доповідями від України виступили Б. Грінченко (УРП), І. Личко (Революційна українська партія), Л. Жебуньов (УДП) [1115, с. 91]. Відомо також, що на листопадовому об'єднавчому з'їзді УДРП обрані на зазначений з'їзд делегати отримали доручення відстоювати автономно-федеративну платформу і внести на обговорення питання про створення спільного (федерального) суду для вирішення непорозумінь між народами Росії [986, с. 89]. На форум не допустили росіян. Останнє стало наслідком обговорень, що

тривали на з'їзді. Присутні вирішили, що на початковому етапі можна обійтися без представництва народності, яка панувала над іншими та нехтувала їх національними правами. Крім того, делегати прагнули довести, що і без росіян вони не зазіхатимуть на державну єдність Росії [665, с. 26-27]. Дотримуючись означеного принципу, зі з'їзду видворяли осіб, підозрюваних у приналежності до росіян. Так, головуєчий на першому засіданні мовознавець І. Бодуен-де-Куртене допустив до участі у ньому представників Союзу сценічного мистецтва, з'їзд яких проходив у Петербурзі того ж дня, тільки після запевнень, що вони є українцями [812, с. 111]. Надалі Союз автономістів-федералістів відмовився від означеного принципу й почав приймати до своїх лав росіян, котрі поділяли ідею надання автономії різним народам імперії [665, с. 27].

Спочатку заслухали доповіді про історичні долі народностей, які входили до складу Російської імперії, про негативний вплив політичної та адміністративної централізації й офіційної політики русифікації. Доповідачі звертали особливу увагу на історію національно-політичних рухів у XIX столітті й тогочасні політичні впливи на кожну народність. Далі з'ясовувалися питання про теоретичні засади національної та територіальної автономії, які мали ґрунтуватися на засадах єдності та цілісності Російської держави при гарантуванні прав меншості як у державі загалом, так і в окремих її областях [651, с. 234-235].

У прийнятих в останній день з'їзду резолюціях містилася низка положень, які лягли в основу діяльності Союзу. Зібрання визнало, що визвольний рух поступово розчищає ґрунт для перебудови держави на демократичних засадах, а це є спільною справою всіх народностей Росії. Останні зацікавлені в тому, щоб прийдешній лад забезпечив усім свободу і повноту їхнього духовного та матеріального розвитку. З'їзд визнав також неспроможність і неприпустимість централізації всього законодавства й управління в такій великій та національно і релігійно неоднорідній державі. Зазначалося, що в децентралізації державної влади і в організації народовладдя на засадах федеративного устрою зацікавлені всі народи імперії. В інтересах народностей, не зосереджених на певній території, а також в інтересах розташованих компактно національних меншин, мали встановити

загальнодержавною конституцією такі норми, які забезпечували б кожній такій меншості й народності недоторканність її національних прав та інтересів. Одним із заходів для досягнення останнього мала стати, на думку з'їзду, система пропорційного представництва як в загальнодержавному парламенті, так і в місцевих сеймах. Одним із результатів з'їзду стало створення центральним бюро відозви «Від Союзу Автономістів-Федералістів», яка була поширена окремими копіями [344, арк. 1], а також надрукована в періодичних виданнях, зокрема в «Молве» та «Народной свободе» [665, с. 26].

Для здійснення намічених завдань з'їзд утворив Союз автономістів-федералістів із метою взаємної підтримки в боротьбі за національні права. Було обрано Комітет для підготовки найближчим часом першого делегатського з'їзду від усіх демократичних партій народностей, які приймають принципи автономії. Комітету доручено утворювати на місцях відділення, видати протоколи з'їзду та заслухані на ньому доповіді, а також внести на детальне обговорення та затвердження першого делегатського з'їзду проект статуту Союзу автономістів-федералістів. До 1 серпня 1906 р. мали бути надані доповіді на Всеросійський з'їзд, а сам він мав відбутися восени того ж року.

Діяльність комітету значно пошвавилася в квітні 1906 р. після початку роботи першої Державної Думи. Він влаштував низку спільних засідань членів комітету та депутатів Державної Думи, які поділяли цілі та завдання Союзу. В результаті утворилася парламентська фракція автономістів, а національні парламентські групи обрали туди своїх представників [811, с. 66]. Головою фракції став поляк О. Ледницький, а його заступником – українець І. Шраг [833, с. 34]. Фракція автономістів розробила програму новоутвореної парламентської фракції [811, с. 66]. Проєкт розглянули на декількох засіданнях і 11 травня 1906 р. затвердили в такій редакції:

1) фракція об'єднується або на обласних, або на територіально-обласних засадах для взаємної підтримки та захисту, а також для реалізації демократичним шляхом ідеї автономії;

2) фракція стоїть на засадах неподільності Росії;

3) фракція вважає доцільною повну децентралізацію державного управління, остання має бути проведеною на демократичних засадах та на основі принципу широкої автономії окремих областей, які встановлюються основними законами Російської держави;

4) географічні та правові межі автономії кожної географічної та територіально-національної одиниці мають визначатися відповідно до бажання її населення; фракція підтримуватиме також бажання обласних одиниць, які не виходять за межі широкого обласного самоуправління;

5) основними законами імперії в областях зі змішаним населенням мали бути забезпечені громадянські, культурні та національні права меншості, в першу чергу щодо використання мови в усіх сферах;

6) необхідно негайно в законодавчому порядку забезпечити всім громадянам право на культурне та національне самовизначення зі знищенням будь-яких привілеїв і обмежень, зумовлених приналежністю до певної національності чи релігії [814, с. 6].

До парламентської фракції автономістів увійшло близько 200 осіб [814, с. 6], які належали до української, татарської, литовської, латиської та естонської парламентських груп [811, с. 67-68]. Зазначені категорії виступали за національно-територіальну автономію. Прихильниками обласної автономії були росіяни окраїн (козацьких областей та Сибіру) та поляки, а обласного екстериторіального принципу дотримувалися євреї [685, с. 590-591]. Загалом зазначена фракція включала в себе представників різних політичних сил, об'єднаних ідеєю автономії [811, с. 67-68].

Зокрема, в середині квітня 1906 р., ще до початку сесії Державної Думи, з ініціативи УДРП, з'їзд депутатів-українців вирішив утворити парламентський клуб, щоб сприяти прийняттю законів, які відповідають інтересам українського народу [1221, с. 38]. До української парламентської громади (клубу) входило 44 особи, як партійних, так і безпартійних. Вони, незалежно від своїх громадсько-політичних та класових переконань, проводили спільні засідання за участю українських організацій у Петербурзі, на яких точилися дебати з питань територіально-національної автономії та аграрної реформи в українських областях імперії [663,

с. 68-69]. Очолили громаду депутати І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський та М. Біляшевський [936, с. 38; 938, с. 14]. На думку М. Грушевського, моральна консолідація зазначеної групи відбувалася повільно. Спостерігалися також проблеми у співпраці української групи і фракції автономістів, оскільки не всі члени групи зараховували себе до автономістів, а ще менше відвідували засідання фракції [685, с. 590-591].

Найбільший вплив на діяльність фракції автономістів мали найчисельніші серед національних меншин та згуртовані польські делегати [685, с. 591]. Частина польських депутатів стояла на ґрунті «історичної» Польщі, ігноруючи етнічно-територіальний принцип, якого дотримувалися члени Української парламентської групи [761, с. 4-5]. Крім того, від польського керівництва фракції неодноразово лунали згадки про те, що вимоги автономії щодо одних народів вже визріли, а щодо інших – ні [686, с. 204-205]. Загалом фракція автономістів невдовзі стала непопулярною через згадану антидемократичність його польських членів [692, с. 17-18].

Після розпуску першої Державної Думи припинив свою діяльність і Союз автономістів-федералістів. Запланований на осінь з'їзд так і не було проведено. Спроби відновити фракцію автономістів у II Державній Думі, а згодом у 1910 р., зупинилися на етапі підготовчих заходів [833, с. 36].

Діяльність Союзу для досягнення повноправ'я єврейського народу стала предметом нашого дослідження в окремій публікації [1064].

Таким чином, охарактеризовані національні та гендерні об'єднання переважно не були монолітними за своїм складом, але змогли об'єднатися на базі широкої програми, особливо в період піднесення революційних процесів. Репресії кінця 1905 – початку 1906 р. спричинили перехід союзів до пошуків інших форм боротьби. При цьому велика увага зверталася на роботу Державної Думи, чим особливо відзначилися Всеросійський союз рівноправності жінок, Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу та Союз автономістів і федералістів. Із завершенням Першої російської революції більшість означених громадських організацій припинили свою діяльність. На заваді їхнього подальшого

функціонування стояли репресії з боку влади та внутрішня диференціація, незгода всередині організацій.

3.5. Організації учнівсько-студентської молоді у 1905-1914 рр.

Під час революції 1905-1907 рр. відбувалося пробудження громадянської активності багатьох категорій населення, але особливо діяльною була молодь, що прагнула реформувати бюрократично-самодержавний устрій. Окремі групи молоді стояли на роялістських позиціях.

Під час Першої російської революції порядки в університетах лібералізувалися [533, арк. 1-1 зв., 4]. Студенти стали активними учасниками суспільно-політичних процесів у країні [80, арк. 9; 580, арк. 1-2].

У вересні 1905 р. студенти Київського політехнічного інституту провели сходку, в якій взяли участь 320 осіб. На ній прийняли таку постанову: «Вважаємо правом студентських груп утворювати явочним порядком організації та студентські формування з правом внутрішнього самовизначення» [536, арк. 68].

11 червня 1907 р. вийшли правила, які обмежували університетську автономію. Свободу дій рад університетів звели до мінімуму, а можливості для втручання поліції збільшилися [551, арк. 19]. Впорядкували також порядок утворення та функціонування студентських товариств [534, арк. 1-2, 4]. Відповідно до затвердженого Радою Міністрів 11 червня 1907 р. положення про студентські організації, студентам ВНЗ дозволялося створювати об'єднання, статuti яких затверджували ради університетів, а ті, які не мали затверджених у встановленому порядку статутів, визнавалися незаконними. До того ж, жодна студентська організація не мала права виступати від імені усіх студентів вишу [5, арк. 100]. Загалом Рада Міністрів, яка затвердила нові правила, їх головне призначення вбачала в полегшенні для адміністрації можливості боротьби з незаконними організаціями та «бунтівними зібраннями» в стінах вищих навчальних закладів [965, с. 307].

Влада поступово посилювала контроль за студентським життям [552, арк. 13; 578, арк. 1]. З боку адміністрації університетів та студентських об'єднань правого спрямування існувала протидія легалізації інституту студентського представництва

(студентських сходок, рад, факультетських старост та представників), земляцтв та навіть наукових товариств [534, арк. 8-8 зв., 11-11 зв., 15-16]. Із пересторогою ставилися й до відкриття товариств неполітичного спрямування [554, арк. 20-20 зв.].

Одними з перших самоорганізувалися учні середніх шкіл. У другій половині 1905 р. в Харкові, Керчі та інших містах діяв Союз учнів середніх шкіл, а в грудні 1905 р. проходили перемовини про об'єднання таких організацій. Харківський Союз учнів усіляко сприяв революційному руху в місті [491, арк. 43, 61, 74] та знаходився під ідейним впливом РСДРП [146, арк. 131 зв.]. Наприкінці 1905 р. у Києві планувалося провести з'їзд учнів середніх навчальних закладів, на який, зокрема, мали приїхати делегати від учнів Чернігівської гімназії, які були обрані 26 листопада 1905 р. на учнівській сходці [516, арк. 30].

На початку січня 1906 р. проти керівників та окремих діячів цієї організації провели репресії [125, арк. 46; 491, арк. 16-16 зв.; 493, арк. 1, 4]. Незважаючи на це, революційний рух серед харківської учнівської молоді не припинявся. Впродовж 1906 р. діяв страйковий комітет, до складу якого входили представники всіх середніх навчальних закладів Харкова та котрий керував учнівськими виступами [138, арк. 82-83 зв.].

У січні 1906 р. ніжинська група учнів запропонувала вихованцям інших шкіл організувати Союз учнів середніх шкіл [385, арк. 31-31 зв.]. На початку 1907 р. в Глухові утворився Союз учнів із програмою, яка передбачала демократизацію шкільного життя [385, арк. 25-26]. У Харкові в квітні 1907 р. планувалося провести «центральну сходку» делегатів середніх навчальних закладів [385, арк. 7-7 зв.]. Проте даних, які засвідчували б, що вона відбулася, ми не виявили.

Політичні організації створювалися при вчительських семінаріях. Так, на початку 1905 р. в Таврійській учительській семінарії виник учнівський комітет, який до жовтневого політичного страйку вів винятково академічну діяльність, але після зазначених подій його робота набула політичного характеру. На початку 1906 р. у м. Володимирі відбувся з'їзд депутатів від комітетів різних семінарій. Від Таврійської у ньому брав участь М. Аболенський, якого обрали головою. На форумі прийняли програму й ухвалили добиватися розширення прав семінаристів і поступово

готувати їх до політичної боротьби. Також утворили центральне бюро, яке мало забезпечувати зв'язок між комітетами за допомогою листування, на утримання зазначеного бюро вирішили збирати внески. Крім того, у 1906 р. в Херсонській семінарії видавався гектографований учнівський журнал «Семінарист». 1907 р. відбувся з'їзд семінаристів у Курську. На ньому було вирішено бойкотувати іспити. На з'їзді були присутні представники Таврійської губернії. У 1907 р. діяльність бюро у Володимирі було припинено [36, арк. 24-25 зв., 32-33].

Наступним центром самоорганізації учнів вчительської семінарії була Поневежська вчительська семінарія Віленського навчального округу, яка у березні 1907 р. прагнула організувати загальносемінарійський з'їзд і вже отримала згоду на участь у ньому від кількох вчительських семінарій, зокрема, Вовчанської Харківської губернії [311, арк. 5].

У лютому 1906 р. на з'їзді делегатів чотирьох фельдшерських шкіл – Могилевської, Чернігівської, Полтавської та Київської – утворили Союз учнів фельдшерських шкіл із Центральним бюро в м. Могилеві. На зазначеному форумі виробили проєкт статуту організації, який згодом розіслали іншим фельдшерським школам. У ньому, зокрема, визначено мету: революційне скликання Установчих зборів, вибраних на демократичних засадах, свободи слова, політичної амністії. Крім того, в проєкті статуту містилася низка вимог щодо покращення становища середніх фельдшерських шкіл. Жандармським органам стало відомо про сам факт існування зазначеного Союзу аж у травні 1907 р., проте жодних інших відомостей про нього до поліції не надходило [369, арк. 1-4]. Можливо, ініціатива зазначеного з'їзду не мала належної підтримки, а сама організація не набула розвитку.

Організований характер мала боротьба за демократизацію освіти та суспільства учнів духовних семінарій, які ще на початку ХХ ст. робили спроби створення координаційних центрів, а в роки революції 1905–1907 рр. провели три всеросійські з'їзди семінаристів. На останньому з них утворили Всеросійський загальносемінарійський союз – організацію, що мала на меті досягнення академічних та політичних свобод.

Організаційні та програмні основи діяльності Всеросійського загальносемінарійського союзу заклав третій Всеросійський загальний семінарійський з'їзд, який відбувся в м. Сергієв Посад, що поблизу Москви, 25-27 грудня 1906 р. – в період різдвяних канікул. У форумі брали участь посланці від 13-ти із 50 запрошених семінарій (семінарії українських губерній представлені не були), а також представники партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів. Зібрання ухвало рішення про необхідність утворення Всеросійського загальносемінарійського союзу, основною метою існування якого визнавалася «професійна боротьба на ґрунті академічних вимог, але з додаванням до них політичної боротьби, оскільки свобода академічного життя неможлива без гарантованих свобод – слова, друку, зібрань та совісті для усіх громадян Росії». В складеній програмі дій зазначалося: 1) ВЗСС, здійснюючі загальні політичні виступи, повинен йти пліч-опліч із соціалістичними партіями; 2) всякі спроби чорносотенної агітації з боку духовенства або від його імені повинні зустрічатися жорстким обґрунтованим протестом; 3) ВЗСС всіляко повинен сприяти соціалістичним партіям у їх роботі в стінах семінарій (організацією гуртків, бібліотек, лекцій, зборів, поширенням літератури тощо). Центральний комітет вирішили розташувати у В'ятці. Протоколи з'їзду з закликом приєднуватися до Загальносемінарійського союзу розіслали в усі духовні семінарії та єпархіальні училища [1255].

Всі місцеві осередки ВЗСС утворювалися на основі демократичних принципів і діяли на конспіративних засадах, оскільки організація змушена була координувати взаємодію в умовах постійного стеження. Листування місцевих осередків із центральними органами Загальносемінарійського союзу відбувалося на основі системи шифрів та кодових слів. Зокрема, до Чернігова з центру надіслали ключ шифру, який мав використовуватися при листуванні [103, арк. 1, 2зв.]. Крім того, під час вирішення питання ставлення до бойкоту іспитів у семінаріях і прийнятті рішення про його проведення в центрі передбачався обмін телеграмами обумовленого змісту [103, арк. 109]. Зокрема, в травні 1907 р. до Києва надіслали

телеграму з текстом «Їду», що стало сигналом до початку семінарського страйку [103, арк. 131-131зв.].

Центральними органами ВЗСС проводилася координація діяльності місцевих комітетів шляхом розсилки листів, телеграм [103, арк. 3-4зв.] та щомісячного «Бюлетеня Центрального комітету», де друкувалися програмні документи, відозви, огляд діяльності на місцях та творчі доробки семінаристів [103, арк. 50-53]. Публічно заявити про себе та свої вимоги, продемонструвати начальству свою єдність Союз мав у травні 1907 р. в ході загальносемінарійського страйку під час перевідних та випускних іспитів.

31 січня 1907 р., після отримання протоколів третього Загального семінарійського з'їзду, в Одеській духовній семінарії скликали загальну сходку для ознайомлення з ними. Наступного дня на збори, що проходили об одинадцятій годині вечора, за доносом семінарриста-чорносотенця, з'явилися ректор та інспектор. У їх присутності відбулася гостра дискусія між вихованцями семінарії – прихильниками різних політичних сил. Із метою припинення конфлікту начальство намагалось бути нейтральним і максимально коректним. Ректор, зокрема, зазначив, що не дозволить нікому брати участь у жодних союзах, але додав, що готовий іти на зустріч побажанням вихованців у межах існуючих правил. Окрім того, керівництво закладу вирішило не застосовувати жодних репресивних заходів щодо незадоволених існуючим режимом семінаристів [35, арк. 15].

Незважаючи на застереження начальства, семінаристи обрали одеський комітет Всеросійського загальносемінарійського союзу та розробили статут осередку, що обумовлював його організаційну структуру й основні принципи функціонування. Зокрема, планувалось влаштування лекцій для членів Загальносемінарійського союзу за програмою партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, а також користування підпільною бібліотекою есерівського гуртка, що діяла в стінах духовної семінарії. Передбачалась можливість ухвалювати рішення як на загальних зборах, так і у класах, що створювало умови для конспіративної діяльності [103, арк. 73-74]. Таємний характер мало і делегування представника від організації на Загальний семінарійський з'їзд. Делегат мав обиратися простою більшістю голосів

усіма членами організації без публічного оголошення переможця. На випадок відсутності можливості надіслати делегата передбачалася можливість вироблення і надсилання наказу на з'їзд. Обов'язковою визнавалося сплата двічі на рік по 75 коп., із яких по 25 коп. ішло в Центральний комітет Загальносемінарійського союзу та касу взаємодопомоги, і по 50 коп. – на утримання місцевого комітету та бібліотеки [103, арк. 74].

У лютому-березні 1907 р. до одеського осередку ВЗСС записалося 115 осіб, однак збір членських внесків ішов дуже повільно. За кілька перших місяців існування організації зібрали лише 13 руб. 75 коп. Комітет збирався 1-2 рази на тиждень. Зважаючи на постійні переслідування, загальні збори майже не проводилися, натомість усі справи вирішувалися в класах за означеною в статуті осередку схемою. Домінуюче становище в комітеті займав учень 4-го класу Є. Шеревський [35, арк. 16 зв.-17]. Листування з центральним комітетом Всеросійського загальносемінарійського союзу у В'ятці відбувалося через активіста організації Д. Бузкова [35, арк. 3].

Робота в стінах семінарії полягала в розповсюдженні літератури та проведенні агітаційних бесід із семінаристами. Крім того, члени місцевого осередку ВЗСС прагнули підвищити рівень своїх знань із природничих наук. Для цього ними проведено платний вечір та зібрано понад 400 руб. За ці кошти для проведення лекцій з анатомії, фізіології людини, зоології, ботаніки та мінералогії запросили приват-доцента Новоросійського університету П. Бакова. Крім того, з метою припинення свавілля членів СРН, що влаштовували побиття опозиційно налаштованої учнівської та студентської молоді, 11 лютого 1907 р. члени місцевого осередку ВЗСС, спільно з вихованцями різних навчальних закладів Одеси, провели загальний страйк. Зі страйкарями спробував домовитися ректор, який разом із ними обурювався фактами побиття молоді, однак наполягав на припиненні виступу. Наступного дня ректор почав погрожувати висилкою страйкарів у віддалені райони імперії відповідно до постанови генерал-губернатора, після чого семінаристи вирішили припинити страйк. Адміністрація навчального закладу знову не застосувала жодних репресій [35, арк. 15 зв.-16]. Це стало можливим завдяки тому,

що, за даними жандармських органів, руху семінаристів симпатизувала низка наставників духовної семінарії, зокрема викладач латинської мови П. Репко-Вершинський та викладач математики М. Райський [35, арк. 18].

Члени ВЗСС також проводили пропаганду в єпархіальному училищі: займалися усною пропагандою, поширювали відозви, збирали кошти на допомогу голодуючим (всього отримали 10 руб.). Вони здійснювали агітацію проти класної дами Вільковської, котра позбавила ученицю 6-го класу, круглу сироту, можливості підробітку і цим спричинила спробу самогубства останньої [35, арк. 15зв.-16].

Така активність привернула до себе увагу жандармських органів. 13 квітня 1907 р. надійшло розпорядження від директора Департаменту поліції про необхідність ліквідації семінарських організацій у м. Одесі [35, арк. 5], що й було виконано. Відбувся розгром одеського осередку. Внаслідок цього його представники не змогли приєднатися до Всеросійського загальносемінарійського страйку в травні 1907 р. [103, арк. 110].

25 березня 1907 р. на зборах семінаристів у Чернігові утворили союз і таємним голосуванням обрали місцевий комітет із 10 осіб (із них 7 соціал-демократів та 3 соціалісти-революціонери, учні 2-го, 3-го, 4-го та 6-го класів). Адміністрація навчального закладу не вжила жодних заходів із недопущення зборів [103, арк. 6]. До об'єднання увійшло 165 осіб [103, арк. 8]. Вони затвердили статут осередку, де окреслювалися склад, організаційна структура місцевої організації Союзу, шляхи його фінансування (щомісячно кожен мав сплачувати 10 коп. членських внесків). Метою організації визнавалася академічна та політична боротьба. Остання мала сприяти становленню «вільної школи» [103, арк. 107].

У своїй діяльності місцевий комітет тісно взаємодіяв із партійними осередками соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, що працювали в стінах семінарії. Члени організації також обрали делегата на четвертий загальносемінарійський з'їзд, який планувалося провести в літній канікулярний період (ним став учень 4-го класу М. Добриловський), та прийняли рішення про бойкот іспитів [103, арк. 45] 3-го або 4-го травня 1907 р. [103, арк. 107]

В Кам'янці-Подільському місцевий осередок ВЗСС заснували вихованці 4-го класу Духовної семінарії. Вони утворили координаційний орган – т. зв. «Раду старост». Свої засідання члени Союзу проводили в актовій залі навчального закладу. Семінаристи організували широку кампанію за бойкот іспитів, яку підтримали учні 3-го та 4-го класів. 9-10 травня, напередодні екзаменів, серед семінаристів стався розкол: частина вирішила складати іспити, а інші відійшли від ВЗСС, вступивши до т. зв. «української партії» [103, арк. 121-121 зв.], яка була широко представлена в семінарії [837, арк. 71-92]. Ті, хто залишився, склали клопотання на ім'я ректора із вимогою перевести учнів до наступного класу без іспитів. На спеціально призначене учнівське зібрання запросили ректора для вручення йому означеної постанови, однак той його проігнорував. У відповідь учень Р. Кобзар заявив, що коли ректор не з'явиться, то присутні самі підуть до нього. Інший вихованець семінарії Г. Зелінський вказав на можливість жертв, а семінарист Г. Слаболицький зазначив, що відповідальність за ці жертви ляже на адміністрацію навчального закладу. Крім того, присутні призначили на 12 травня 1907 р. страйк, який унаслідок відсутності єдності між учнями так і не відбувся [103, арк. 121-122 зв.].

Житомирські семінаристи також утворили комітет ВЗСС, при якому функціонувала каса та бібліотека. Бойкот іспитів схвалили одногolosно. Найбільшими організаторами й пропагандистами були Коханевич, Г. Антонович, А. Жукович, І. Шевченко та М. Васьковський. Останній опікувався кореспонденцією місцевого відділення ВЗСС, а наприкінці 1907 р. завідував нелегальною бібліотекою літератури українською мовою. Інші члени організації – Коханевич, Антонович і Жукович – займалися агітацією як у стінах семінарії серед товаришів, так і серед селян у соціалістичному дусі. І. Шевченко вважався агітатором з українського питання [373, арк. 6-6зв.]. Загалом ВЗСС не набув великого поширення у Волинській духовній семінарії, йому не вдалося охопити більшість вихованців [103, арк. 22], а страйк так і не провели.

Київські семінаристи стояли біля витоків Загальносемінарійського союзу. Хоч його представники й не брали безпосередньої участі у третьому Всеросійському з'їзді семінаристів 25-27 грудня 1906 р., все ж вони надіслали наказ із висловленням

власної позиції з питань, які мали обговорюватися на з'їзді [103, арк. 91]. Згодом у Києві утворився місцевий комітет, діяльність якого не набула розмаху, оскільки гальмувалася постійними репресіями та контролем із боку адміністрації, що унеможлиблювало будь-які зібрання. Членські внески в касу Союзу зробило 18 осіб. Паралельно до ВЗСС у семінарії також діяли гуртки есерів та соціал-демократів [103, арк. 84]. Хоч про початок страйку київські семінаристи й отримали повідомлення [103, арк. 132], однак через слабкість руху його так і не вдалося провести.

Певних відомостей про існування організації Всеросійського загальносемінарійського союзу в Катеринославі немає, однак місцева семінарія листувалася з Центральним комітетом [103, арк. 16] і більшість семінаристів підтримали намір бойкотувати перевідні та випускні іспити [103, арк. 109зв.].

У Полтавській духовній семінарії, зважаючи на нещодавній розгром місцевого українського гуртка, ідеї щодо створення Семінарійського союзу та проведення страйку не були підтримані [103, арк. 35].

Відсутні відомості про існування такої організації в Харкові. Центральний комітет ВЗСС навіть не мав адреси для листування з місцевою семінарією [103, арк. 110].

Як уже зазначалося, відомості про бойкотування екзаменів надійшли до центрального комітету від Подільської та Чернігівської духовних семінарій. До страйку схилилися також семінаристи Катеринослава. Не дали певної відповіді представники Полтави, Харкова та Одеси [103, арк. 109зв.-110]. З метою недопущення бойкоту в ніч із 8 на 9 травня 1907 р. правоохоронці припинили діяльність ЦК ВЗСС у В'ятці. Ще до своєї ліквідації Центральний комітет встиг розіслати заклик до бойкоту перевідних іспитів. Останній мав місце в 9 семінаріях, а ще в 10 відбулися заворушення. Функцію координатора прийняла на себе Тамбовська семінарія [1255]. 30 липня 1907 р. Тимчасовий ЦК ВЗСС своєю постановою негативно оцінив хід та наслідки травневого страйку й рекомендував не бойкотувати осінніх іспитів, але й не починати їх до повернення в семінарії відрахованих вихованців [169, арк. 3; 232, арк. 50].

У зв'язку з загальносемінарійським страйком травня 1907 р., розпочалися жандармські переслідування та арешти найбільш активних діячів ВЗСС. Адміністрація духовних семінарій також вдавалися до покарань. Зокрема, в Чернігівській семінарії активістів відраховували, позбавляли стипендій, пільг, знижували оцінки за поведінку [103, арк. 125-125зв.].

Духовне відомство намагалося попередити й зірвати проведення 4-го семінарійського з'їзду, наміченого на літо 1907 р. у Тамбові. Через встановлення жандармського нагляду за членами організації з'їзд не відбувся [1255]. Спроба провести означене зібрання 31 грудня 1907 р. у Воронежі також зірвалася, оскільки за його ймовірними організаторами постійно стежили [318, арк. 3]. Отже, всеросійський з'їзд, що міг намітити нові цілі та методи боротьби для семінаристів, надати новий поштовх діяльності організації, так і не було проведено.

Осередки ВЗСС все ще продовжували існувати, однак масштаби їхньої діяльності скоротилися. Так, у березні 1908 р. в Одесі, незважаючи на припинення навчання в семінарії керівника відділення Є. Шаревського, ув'язнення активіста Д. Бузкова, знищення бібліотеки нелегальної літератури, організація продовжувала своє існування. Новим керівником відділення став активіст Загальносемінарійського союзу, учень 5-го класу Д. Гончар. Зважаючи на постійні переслідування, кількість членів осередку скоротилася, а масштаби діяльності звузилися. Припинилися також збори та сходки в стінах семінарії; їх перенесли до конспіративних квартир [35, арк. 17-17зв.].

Відзначимо, що ще починаючи з 1906 р. жандармські органи відслідковували діяльність як легальних, так і нелегальних учнівських і студентських організацій, а також політичні настрої молоді загалом [547, арк. 86-87; 548, арк. 2-7 зв.; 792, с. 3]. Представники офіційної влади та адміністрації навчальних закладів перешкоджали утворенню й діяльності опозиційних об'єднань [431, арк. 1; 461, арк. 1-1 зв., 5-5 зв.]. Разом з тим, самоорганізація лояльно налаштованої до царської влади молоді зустрічала всіляку підтримку адміністрації.

У січні 1906 р. до київського губернатора звернулися студенти Університету св. Володимира з проханням про затвердження проєкту статуту «Партії

академічного порядку студентів університету святого Володимира». Головною метою організації була підтримка «правильного протікання академічних занять». Разом із зазначеним проханням він отримав також листа від ректора університету, який вказав, що за діючим законодавством ні він, ні рада університету не можуть затвердити подібну організацію, оскільки їхня компетенція обмежувалася лише науковими та літературними гуртками. Водночас він не мав би нічого проти схвалення зазначеного проєкту губернською владою [531, арк. 1-5; 532, арк. 14 зв.]. 28 жовтня 1906 р., з другої спроби та після врахування всіх попередньо висловлених зауважень [450, арк. 290-291], зареєстрували Київське патріотичне товариство молоді «Двуглавый орел» [446, арк. 24]. Згодом його відділення відкрили і в інших губерніях Наддніпрянської України [389, арк. 6-6 зв.], зокрема в містах Ніжині Чернігівської губернії, Катеринославі, Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Якщо на початку свого існування товариство було громадсько-політичним, то в подальшому воно перетворилося на досить чисельну бойову організацію. В Одесі 1 серпня 1907 р. було створено товариство з подібною назвою, але не пов'язане з ним організаційно – «Белый двуглавый орел» [1152, с. 40-43]. Крім того, в Києві діяло відділення чорносотенного Всеросійського національного студентського союзу [466, арк. 1-1 зв.], створеного в Петербурзі 1909 р. [1152, с. 50-51]

Отже, влада сприяла чорносотенним студентським організаціям, натомість українські об'єднання студентів, які утворилися на хвилі загального національного підйому революційної доби [586, арк. 1-1 зв.], не мали можливості для реєстрації. Так, до Київського губернського у справах про товариства присутствія було подано клопотання про реєстрацію Клубу українців, які навчаються в вищих навчальних закладах м. Києва. Метою організації визначалася навчальна та матеріальна взаємодопомога, а також влаштування корисних розваг для своїх членів [448, арк. 1-1 зв.]. 17 січня 1907 р. Присутствіє розглянуло зазначене клопотання і зробило висновок, що вказане товариство неможливо зареєструвати за правилами 4 березня 1906 р., оскільки університетське начальство не надало згоди на його утворення, а ініціатори подання не дотримались низки формальних правил складання статуту та процедури реєстрації [448, арк. 7-8].

У зв'язку з цим студентські українські об'єднання існували нелегально, подекуди з досить радикальними самостійницькими програмами. Зокрема, 1906 р. Харківське охоронне відділення виявило прокламацію «До українського люду!» з самостійницькими гаслами, видану від імені Академічного товариства «Січ» [147, арк. 48-48 зв.].

Після революції 1905–1907 рр. українське студентство об'єднувалося для спільної культурницької роботи в гуртки та громади. Так, 1908 р. в Києві функціонувало Інформаційне бюро Київських студентських організацій, що займалося скликанням у Києві першої студентської конференції українців [98, арк. 181], яку провели того ж року. Делегати конференції представляли 772 члени з 8 громад (Київської, Харківської, Одеської тощо) [1243, с. 216-217]. На ній прийняли ухвали про необхідність проведення просвітницької та культурницької роботи серед населення [129, арк. 201-202]. Як з'ясувалося на конференції, українські студентські громади на місцях були безпартійними й намагалися легалізуватися в офіційно встановленому порядку [950, с. 188]. В 1911 р. здійснили іншу спробу скликання студентської конференції студентів-українців. Передбачалося, що до Києва з'їдуться представники ВНЗ Петербурга, Москви, Юр'єва, Харкова та Одеси. Справа завершилася масовими арештами: делегатів затримували в готелях, бібліотеках, на вулиці, а в редакції газети «Рада» провели обшук [579, арк. 93]. На початку січня за поширення відозв до студентства із закликами об'єднуватися в гуртки, приступати до національної роботи та боротьби за національні й соціальні права жандарми заарештували групу осіб, яка належала до «Київської української студентської громади» [55, арк. 55-55 зв.]. Таким чином, студентська конференція національного спрямування викликала категоричне несприйняття адміністрації, оскільки український рух кваліфікувався владою як антидержавницький [55, арк. 60].

Через жандармські переслідування занепадали й інші українські організації. Так, у березні 1909 р. правоохоронці ліквідували Вовчанський український гурток у Харківській губернії [239, арк. 29-29 зв.]. Його метою, відповідно до статуту, була

самоосвіта на національному ґрунті та поширення ідей українства [239, арк. 299-300, 397-398; 241, арк. 23].

Український гурток існував також у Катеринославській духовній семінарії. Його ліквідували 16 грудня 1910 р., а керівника гуртка П. Коробчанського відрахували з навчального закладу. Наступного року здійснювалися спроби відновити гурткову роботу, однак домінували настрої про її недоцільність та безперспективність [152, арк. 7-10]. Отже, політично вмотивовані владою переслідування української молоді вилучали найактивніших діячів, руйнували перспективи подальшої самоорганізації.

В 1912 р. таємна поліція викрила Харківський український студентський гурток та гурток молоді м. Сумах. Між обома гуртками велося листування, в якому порушувалися політичні питання автономії та самостійності України [248, арк. 7-11 зв., 15, 35-36 зв.].

Студентство продовжувало протестувати проти намагань влади обмежити самоврядування університетів. Так, у січні 1911 р. на сходці коаліційної ради студентів Катеринославського вищого гірничого училища прийняли резолюцію з протестом проти ліквідації автономії вищої школи, арештів і висилки студентів, а також проти політики влади загалом. Крім того, студенти почали страйк [418, арк. 37-38].

Реакцією на подібні виступи став циркуляр Ради Міністрів від 11 січня 1911 р., який заборонив усілякі зібрання в університетах і зобов'язав керівників вишів запропонувати присутнім розійтися й одночасно повідомити про це в місцеву поліцію. На цій підставі заборонялися навіть зібрання легалізованих студентських гуртків, як, наприклад, це мало місце в листопаді 1911 р., коли директор Київського політехнічного інституту заборонив науковим гурткам відзначати роковини смерті Л. Толстого [555, арк. 13-14].

Відзначалося політичною активністю і польське студентство, яке почало самоорганізовуватися, починаючи з 1903 р. Упродовж десятиліття з означеної дати польську учнівську та студентську молодь м. Києва об'єднували громадські організації «Полонія» і «Корпорація». Вони виховували молодь на засадах

патріотизму, служіння власному народу та відновлення польської державності. Функціонуванню зазначених організацій сприяли поміщики й польська інтелігенція [881, с. 86-92].

Напередодні Першої світової війни на території України існувала низка польських організацій націоналістичного спрямування. Так, упродовж 1910–1911 рр. у Волинській губернії діяла «Ліга відродження Польщі», а у Вінницькому повіті Подільської губернії – гурток «польських націоналістів». У 1911 р. на Південно-Західний край поширив свій вплив «Союз оборони окраїн». 1913 р. в Житомирі існував «Гурток польського сокола», а на Поділлі – «Товариство крайове політичне». Соціалістичний характер мав гурток «Польської соціалістичної молоді», який діяв у Житомирі в 1910 р., та «Соціалістично-революційний союз польської молоді», який утворився 1913 р. [1300, с. 155-166]

Влада чинила перешкоди діяльності польським студентським організаціям взаємодопомоги, наприклад, касі взаємодопомоги «Братська допомога студентів-поляків Київського політехнічного інституту». 27 грудня 1913 р. було проведено обшук у скарбника каси зазначеної організації, а 15 січня 1914 р. касу закрито міністром торгівлі та промисловості в зв'язку з її шкідливою спрямованістю [556, арк. 23-23 зв.; 557, арк. 77-82 зв.].

У цей же час серед польської студентської молоді розпочинається рух за об'єднання задля досягнення незалежності Польщі. 1912 р. в середовищі польських студентів Російської імперії, Австро-Угорщини та Пруссії виникло академічне громадсько-політичне об'єднання «Унія незалежності», котре утворило свої осередки у всіх університетських містах, де навчалися поляки. В Україні 1913 р. такі організації утворено в Києві, Харкові та Одесі. Так, на початку 1913 р. делегат «Унії незалежності» здійснив об'їзд університетських міст Російської імперії з агітаційною метою та відвідав м. Київ, де після його від'їзду сформувався гурток, що отримав назву «Прогресивно-незалежна академічна організація в м. Києві «Філаретія»». Вона складалася з 2 гуртків: 1) старшого гуртка філаретів, до якого входило 24 особи (переважно тих, хто вступив до лав організації одразу після її виникнення, або ж за рекомендацією членів Старшого гуртка, при цьому останні

мали пробути певний час у молодшому гуртку); 2) молодшого гуртка, що нараховував 40 осіб. Метою цих та інших осередків стала мобілізація молоді для досягнення незалежності Польщі. Гуртки-філарети проводили культурно-просвітницьку та агітаційно-пропагандистську діяльність, намагаючись чинити вплив на функціонування легально діючих клубів і товариств. Розгортання діяльності філаретських товариств польської студентської молоді було призупинено репресіями проти членів організації та початком Першої світової війни. Наприкінці 1913 – на початку 1914 рр. жандармські органи провели серію обшуків та арештів у членів київської «Філаретії», у результаті чого низку осіб засудили на різні терміни заслання [22, арк. 3-8]. «Унія незалежності» та її гуртки в різних містах формували ґрунт для подальшої боротьби за польську незалежність. Члени організації поєднували легальну та нелегальну роботу, готувалися до збройної боротьби [884, с. 72-74].

Боротьбі за демократизацію освіти та суспільства організацій Всеросійського загальносемінарійського союзу в підросійській Україні присвячено кілька наших публікацій [1051; 1077]. В окремій статті проаналізована діяльність його Одеського осередку [1045]. Крім того, в одній з публікацій розглянута суспільно-політична діяльність польських студентських організацій Унії Незалежності [1084].

Отже, у 1905–1914 рр. на території підросійської України діяли учнівські та студентські організації, серед яких, зокрема, були Союз учнів середніх шкіл та Союз учнів фельдшерських шкіл. Організованістю характеризувалася також опозиційна діяльність учнів духовних семінарій, які у 1906–1908 рр. об'єдналися у Всеросійський загальносемінарійський союз. Основою його програми стала боротьба за академічні та політичні свободи. Члени ВЗСС займалися політичною самоосвітою, проводили суспільно-корисну діяльність тощо. Певний вплив на діяльність організації мали есери та соціал-демократи. Низку об'єднань політичного та культурницького спрямування утворили польські й українські студенти. Влада перешкоджала діяльності національних та опозиційних організацій учнів і студентів, натомість лояльно налаштована до влади молодь отримувала всі можливості для самоорганізації та офіційної легалізації.

3.6. Діяльність лоялістських та вірнопідданських організацій у Наддніпрянській Україні в 1905–1914 рр.

Помітним проявом політичної активності різних соціальних прошарків населення Російської імперії була їхня участь у діяльності лоялістських та вірнопідданських організацій праволіберального й консервативного спрямування.

Першою організацією чорносотенців у країні було «Русское собрание», утворене в Петербурзі 1901 р. [996, с. 111] У 1902–1904 рр. виникли його осередки в Україні [1152, с. 16-18]. Виникнення консервативної політичної партії в Росії лише на початку ХХ ст. пояснювалося тим, що самодержавний уряд вважав політичну діяльність своєю монополією і з підозрою ставився до будь-якої самоорганізації та активності населення [1021, с. 48].

Революція 1905–1907 рр. спричинила активізацію правих сил, результатом чого стало створення ряду загальноросійських організацій. Так, у квітні 1905 р. в Москві утворили «Союз русских людей» [996, с. 117]. В Україні його філії (у Києві, Одесі, Катеринославі, Чернігові тощо) створювалися вже на етапі спаду революції. Навесні 1905 р. навколо редакції газети «Московские ведомости» було сформовано «Монархическую партию», яка мала своє представництво в Києві та ще кількох невеликих містах України [465, арк. 16-16 зв., 23-25; 1152, арк. 18-22].

8 листопада 1905 р. в Петербурзі було утворено «Союз русского народа», який набув масового характеру [996, с. 123-126] та став лідером чорносотенного руху. Так, у 1907 р. в 2208 населених пунктах Російської імперії діяло 2229 відділів монархічних організацій (із них 2124 відділів СРН). Вони нараховували 410 тис. осіб (із них 358 758 членів СРН). На території України знаходилася майже половина всіх філій СРН [1152, с. 24-26]. Відділи СРН існували в усіх українських губерніях. Деякі регіональні легально утворені чорносотенні організації невдовзі після заснування входили до складу загальнонаціональних формувань. Так, 20 вересня 1906 р. було утворено «Любарське товариство людей, відданих Престолу та Батьківщині» [434, арк. 4 зв.-5] з ініціативи місцевих селян [760, с. 1-2]. Вже 1 грудня 1906 р. збори зазначеного товариства ухвалили рішення прийняти програму, вироблену «Союзом русского народа» та об'єднатися з Житомирським відділом СРН, як найближчим до

м. Любара [285, арк. 135]. Відзначимо, що губерніями, в яких широко, переважно серед селян, розповсюджувалися ідеї СРН, були Волинь та Поділля [1152, с. 58].

В роки революції існувала також бойова організація, яка мала на меті боротьбу з соціалістичними силами. 24 листопада 1905 р. в Москві було створено «Общество активной борьбы с революцией и анархией» із відділеннями в Києві та Катеринославі [1152, с. 39]. 1908 р. катеринославськими чорносотенцями було вбито О. Караваєва [424, арк. 140-142 зв.].

У 1907 р. з СРН виокремився «Русский народный союз Михаила Архангела». В Україні його осередки активно діяли в Києві та Одесі. 30 жовтня 1908 р. утворено «Русское окраинное общество», перейменоване пізніше у «Всероссийский национальный союз», який мав на меті об'єднати всіх російських націоналістів імперії [1152, с. 43-45].

В Києві була також створена організація робітників правого спрямування – «Содружество патриотических русских рабочих», пізніше перейменована на «Союз русских рабочих». Організація поширила вплив на всю імперію [911, с. 70; 1152, с. 48-49]. Як уже зазначалося, існували також загальноросійські та регіональні молодіжні чорносотенні організації, передусім «Двуглавый орел» із центром у Києві [1152, с. 72].

Всі впливові організації правих на території України або були філіями всеросійських, або були такими в минулому, а пізніше відокремилися. Виняток становили два з них: молодіжне товариство «Двуглавый орел» та «Союз русских рабочих» із центрами в Києві [1152, с. 59].

Окремі філії всеросійських політичних партій прагнули до самостійності. Зокрема, в Києві діяло два «Союза русского народа» та дві «Русские монархические партии» [1152, с. 58].

Існували також місцеві чорносотенні організації, які локалізувалися в окремих місцевостях та не були частиною загальноросійських об'єднань, а також не створювали філії [911, с. 67]. Вони були сформовані за ініціативою знизу. Наприклад, таким було Житомирське патріотичне товариство, що мало 150-180 членів, а також «Русская народная партия на Волыни», яка розпочала свою

діяльність ще з жовтня 1905 р. та нараховувала 370 учасників. Їхня діяльність спрямовувалася на підтримку усталених порядків та проти революційних процесів у країні [433, арк. 15-15 зв., 17-18]. Подібні автономні організації були утворені в Києві, Одесі, Херсоні, Богодухові, Феодосії, Севастополі, Чернігові, Бердичеві тощо [1152, арк. 22-23].

Відзначимо, що імператор і уряд активно підтримували монархічні союзи та організації [1021, арк. 51-52], зокрема, цар вважав себе членом СРН. П. Столипін теж досить лояльно ставився до СРН, відмічаючи його позитивну роль у роки революції. Активно підтримувала чорносотенців також частина чиновників та працівників поліції [1152, с. 51-52]. Більшість монархічних організацій було створено в офіційно встановленому порядку та діяло легально [446, арк. 4, 9, 23; 452, арк. 13, 17]. Траплялися й офіційні відмови у реєстрації монархічної організації. Так, у січні 1913 р. Присутствіє відхилило клопотання про реєстрацію товариства «Зібрання київських монархістів» за формальними ознаками [465, арк. 1-1 зв., 12 зв., 15-15 зв.]. Таким чином, у період відносного спокою влада насторожено ставилася до відкриття будь-яких організацій, в тому числі й правого спрямування.

Вплив чорносотенців поступово послаблювався через втрату їхньої соціальної опори [69, арк. 23а-23а зв.]. Навіть у Волинській губернії, де вони на початковому етапі мали великий авторитет, поширення серед селян набували опозиційні настрої [366, арк. 11], незважаючи на посилену боротьбу з агітаторами [426, арк. 13-14]. В червні 1914 р. помічник начальника Волинського ГЖУ повідомляв, що «на сучасному етапі нових відділень СРН не відкривається... і багато селян до Союзу охоллоло». Подібні тенденції пояснювалися «шкідливим впливом» селян із сусідньої Подільської губернії, які спотворено тлумачили завдання СРН [367, арк. 7 зв.]. Натомість помічник начальника Подільського ГЖУ в липні 1914 р. характеризував діяльність союзу як вкрай слабку. За його словами, селяни висловлювалися так: «Ми і без союзу віддані Царю, а значок хліба не дасть» [367, арк. 15 зв.]. У Балтському повіті Подільської губернії серед селян поширювалися чутки, що особи, які записалися до Союзу, не повинні визнавати земства, сплачувати земські збори та інші податки, мають працювати лише за високу плату та ігнорувати розпорядження

місцевого начальства, оскільки у союзників є власне керівництво в Почаєві [396, арк. 15-15 зв., 1231, с. 215].

Крім того, в Харкові [503, арк. 2-15 зв.], Києві [732, с. 3] та Житомирі [433, арк. 91; 434, арк. 21 зв.-22], починаючи з 1907 р., існували товариства під назвою «Каса жертв обов'язку», які акумулювали громадські кошти для підтримки посадових осіб, котрі постраждали на службі, та їхніх сімей. Мова йшла, в першу чергу, про жандармів, військових та інших, які брали активну участь у придушенні революційних проявів [756, с. 3]. Незважаючи на це, декларувалося, що організація є неполітичною. Так, на відкритті Київської каси жертв обов'язку один із її засновників монархіст І. Рекашев зазначав, що «товариство не є політичним і не є благодійним, а є соціально-етичним, спрямованим на культивування однієї зі сторін суспільної моралі» [732, с. 3]. Зазначені організації стали аналогами кас взаємодопомоги, які утворювалися опозиціонерами для підтримки постраждалих від дій влади діячів. Доля таких організацій була різною й залежала від активності учасників. У Житомирі така організація була закрита в 1912 р. місцевим у справах про товариства Присутствієм як «фактично не існуюча» Житомирі [433, арк. 91; 434, арк. 21 зв.-22], а в Харкові в березні 1914 р. вона змінила проект статуту, розширивши мету діяльності [503, арк. 5, 10].

Певного поширення набули і праволіберальні ідеї [358, арк. 1-1 зв.], репрезентовані в загальноімперському масштабі «Союзом 17 жовтня». Восени 1906 р. в Харкові зареєстрували Харківське товариство партій центру, яке мало діяти в межах однойменної губернії. Його завданнями визначалися мирне втілення засад Маніфесту 17 жовтня 1905 р., сприяння виборам до Державної Думи, протидія всіма законними способами зазіханню на права монарха та народного представництва, відстоювання недоторканості приватної власності як основи державного та культурного розвитку країни. Засновниками товариства виступили діячі партії «Союзу 17 жовтня» інженер В. Бантиш, князь О. Голіцин та інші мешканці Харківської губернії. Наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. філії товариства утворилися в містах Слов'янську, Ізюмі, Чугуєві, Лебедині, Охтирці [501, арк. 3-4 зв., 11-20]. Таким чином, октябристи намагалися розширити свою

соціальну базу за рахунок створення громадсько-політичної організації на Харківщині.

На подібних програмних засадах стояв і Союз землевласників та землеробів Південно-Західного краю, який діяв на території Правобережної України, починаючи з 1906 р. Виникнення зазначеної організації зумовлювалася низкою обставин. На початку ХХ ст., поряд із російськими поміщиками на Правобережжі, важливе місце займали польські землевласники. Останні традиційно ставили національну спільність вище соціальної, але події 1905–1907 рр. сприяли зближенню росіян і поляків на ґрунті необхідності захисту їхньої власності. З цією метою у 1906 р на Правобережній Україні виникає Союз землевласників і землеробів.

Задум про створення Союзу земельних власників у масштабах усієї Російської імперії виник на першому з'їзді об'єднаних дворянських товариств, а 8 липня 1906 р. збори засновників затвердили статут організації й обрали його Центральну раду з двадцяти осіб. Статут було зареєстровано 5 вересня 1906 р. Присутством у справах про товариства та союзи при Петербурзькому градоначальнику. Центральна рада обрала з-поміж своїх членів голову, двох товаришів голови та правління з трьох осіб. Основними завданнями новоствореної організації став захист земельної власності як основного державного начала, а також розвиток і підтримка сільськогосподарського виробника як основи матеріального могутності Російської імперії. За задумом організаторів, Союз земельних власників був покликаний сприяти піднесенню та розвитку сільськогосподарської справи, що врешті призведе до зростання матеріального достатку населення й утворення в народі здорового консервативного ядра, на яке не могла би вплинути революційна агітація міжнародного соціалістичного руху. У перспективі організація, що «спиралася не на відірвану від життя політичну ідеологію, а на реальний інтерес земельних власників», могла би впливати на різні сторони державного, суспільного та економічного життя країни: вимагати від уряду захисту земельної власності від будь-яких посягань; не беручи участі у виборах, побічно впливати на результат виборчої кампанії, підтримуючи партії, які виступали за недоторканність права

власності; спрямовувати у власних інтересах законодавчу роботу Державної Думи; в межах самого об'єднання організувати самопомогу в сільськогосподарській справі; члени Союзу земельних власників мали перетворитися на надійну опору всіх починань уряду, спрямованих на захист власності та зміцнення порядку й законності. Головними умовами успішної реалізації всього перерахованого повинні були стати широка і швидка самоорганізація землевласників, а також формування коштів Союзу за рахунок грошових внесків його членів. Крім того, в основі всеросійського об'єднання земельних власників лежав принцип децентралізації. Постійний центральний орган відстоював інтереси Союзу земельних власників загалом та його відділів зокрема, на міжрегіональному та центральному рівнях. Натомість місцеві відділення, об'єднані лише спільністю ідеї захисту землеволодіння, мусили діяти автономно, за власними статутами, з урахуванням регіональних умов і особливостей [681, с. 1].

Регіональну специфіку, яка визначила характер діяльності об'єднань землевласників, мала Правобережна Україна. Незважаючи на свою нечисленність, поляки в Південно-Західному краї володіли суттєвою силою і впливом: у їхніх руках перебувала велика частина приватновласницьких земель, польські господарства відрізнялися високою сільськогосподарською культурою, крім того, у великих містах краю вони переважали серед осіб вільних професій (лікарів, адвокатів, інженерів та ін.). Поляки вирізнялися високою громадянською активністю, організовуючи різноманітні товариства та спілки, беручи участь в їх роботі і прагнучи зосередити все управління справами в своїх руках [286, арк. 52 зв.]. Господарства російських поміщиків також знаходилися на порівняно високому рівні розвитку [286, арк. 50], але, відчуваючи себе господарями краю, росіяни були менш діяльні й не проявляли особливого прагнення до самоорганізації та об'єднання [730, с. 4].

Ще 1905 р., в розпал аграрних заворушень у Правобережній Україні, пройшла низка з'їздів землевласників. Вони продовжилися й на початку наступного року. Зокрема, навесні 1905 р. відбувся з'їзд поміщиків і управителів економік Проскурівського, Ушицького, Кам'янецького і Летичівського повітів Подільської

губернії, на якому присутні вказали, що причиною заворушень є ворожа діючій владі агітація. Присутні на з'їзді делегати просили в адміністрації захисту від революційного насильства [1253, с. 114-115]. 26 листопада 1905 р. відбувся загальний з'їзд землевласників та уповноважених від селян і у Вінницькому повіті Подільської губернії. На цих зборах присутні висловили побажання, щоб у Державній Думі реалізували наступну програму перетворень: широке самоврядування областей при збереженні цілісності Російської держави, перетворення церковного управління на канонічних засадах на Всеросійському церковному соборі, реформа суду, скасування всіх станів і створення загальностанових виборних земських органів самоврядування, визнання за селянами права власності на надільну землю, вирішення робітничого питання та вироблення спеціальних норм для сільськогосподарських працівників, загальне обов'язкове безкоштовне навчання, реалізація свобод, передбачених Маніфестом 17 жовтня 1905 р. [359, арк. 1]. Крім того, аграрне питання обговорювали на своїх засіданнях предводителі дворянства Київської губернії [475, арк. 1-2]. Подібні спільні наради, ліберальні резолюції та інші заходи часто були продиктовані потребами революційного часу, а не справжніми намірами земельних власників. Так, волинський землевласник граф Ходкевич у своєму листі в газету «Волинь» із насмішкою відзначав: «Нещасні поміщики, тремтячи за свою шкуру, влаштовують засідання, нескінченні наради: як би врятувати від майбутнього розподілу свою землю. Видають прокламації: в одних обіцяють сприяти поліпшенню побуту селян, в інших пропонують молитися і задовольнятися тим, що мають» [851, с. 3].

Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю започаткували на Волині [788, с. 2], спочатку на виборчих зібраннях 1 та 10-11 липня 1906 р. в Житомирі та 20-21 серпня на з'їзді в Рівному. Своєрідним підсумком став з'їзд 18-20 вересня 1906 р. у Житомирі [1300, с. 110-111], на який прибуло 120 волинських землевласників (80 поляків і 40 росіян). Очолив зібрання князь Р. Сангушко. Делегати порушили низку питань, зокрема ухвалили рішення про створення у Волинській губернії організації, яку після тривалих дебатів назвали Союзом землевласників і землеробів, а не просто Союзом землевласників [887, с. 285].

Такою назвою організатори планували розширити соціальну базу об'єднання. Учасники з'їзду також прийняли постанову про порушення особливого клопотання щодо скасування всіх існуючих обмежень щодо поляків [788, с. 2]. Розглядалися питання створення земств у Південно-Західному краї, знищення обмежувальних прав щодо продажу землі полякам, а також запровадження шляхетських виборів і зміни тодішньої виборчої системи на Правобережжі [1300, с. 111].

2 жовтня 1906 р. до Волинського губернського у справах про товариства і союзи присутствія подано прохання про реєстрацію Товариства землевласників і землеробів Волинської губернії, а 1 листопада 1906 р. його статут було затверджено [434, арк. 5 зв.]. Районом діяльності товариства визначена Волинська губернія, а місцеперебуванням його виконавчого органу (бюро) – Житомир [433, арк. 167]. Відповідно до статуту, мета організації полягала в об'єднанні всіх землевласників і землеробів губернії для захисту їхніх інтересів, піднесення сільськогосподарської культури, сприяння поліпшенню побуту селян і дрібних землевласників, а також мирного вирішення аграрного питання з дотриманням принципу недоторканності приватної власності. Передбачалося також упровадження поняття власності в народну свідомість і зміцнення його в законодавстві за допомогою друкованих видань та іншими легальними засобами. Планувалося подальше об'єднання з іншими схожими товариствами та створення крупніших, ніж досі, організацій [653, с. 1-3]. У статуті бажаним визнавалося входження до губернського комітету по одному росіянину і одному поляку від кожного повіту [658, с. 703].

Російсько-польське зближення намітилося також на з'їзді землевласників у м. Києві [787, с. 3]. 3 жовтня 1906 р. губернський предводитель дворянства князь М. Рєпнін передав губернатору вироблений проєкт статуту «Союзу землевласників і землеробів Київської губернії» для його подальшого затвердження Київським губернським у справах про товариства присутствієм і внесення в реєстр товариств і союзів [450, арк. 260]. 6 жовтня присутствіє затвердило статут як такий, що відповідав чинному законодавству [446, арк. 17], а ось назву змінили на «Товариство «Союз землевласників і землеробів Київської губернії», оскільки, відповідно до чинних правил, союзом іменувалося об'єднання товариств, а товариством –

об'єднання окремих осіб [450, арк. 260 зв.]. Бюро організації розташовувалося в м. Києві [778, с. 4].

На 1 листопада 1906 р. запланували делегатський з'їзд землевласників Південно-Західного краю в Києві [711, с. 1]. Передбачалося, що на нього прибудуть 72 делегати, які представлятимуть 36 повітів Київської, Подільської та Волинської губерній (по два делегати: один росіянин і один поляк) [790, с. 2]. Повністю організованими до з'їзду підійшли землевласники Волинської та Київської губерній. У той же час на Поділлі ніякої організації не було створено [688, с. 1]. В серпні 1906 р. князь М. Репнін звернувся до Вінницького повітового предводителя дворянства з проханням підтримати волинських землевласників у їхній ініціативі щодо скликання з'їзду Південно-Західного краю Російської імперії. 6 вересня 1906 р. провели попереднє зібрання, яке постановило зібратися найближчим часом землевласникам усіх повітів [403, арк. 1-2]. Зрештою, відбулося невелике зібрання у Вінниці, на якому землевласники (15 поляків і 3 росіянина) проголосили себе делегатами на планований обласний з'їзд у Києві [688, с. 1].

Частина польської громадськості виступила з різкою критикою намірів організації та можливого російсько-польського об'єднання в краї. Великий резонанс мав допис уманських поміщиків під назвою «Głosy z Humańszczyzny» у польській газеті «Dziennik Kijowski», надрукований в номері за 15 жовтня 1906 р. У ньому вказувалося, що поляки Південно-Західного краю «сильні культурою і засобами, але слабкі чисельно», критикувалися рішення житомирського з'їзду, який, на думку авторів, створив «свіжий, майстерно замаскований пролом у нашому суспільстві», оскільки «рятуючи свою землю, ми кидаємося в обійми свого старого гнобителя, віддаючи йому польський народ... Ми отруюємо суспільний організм класовим егоїзмом» [813, с. 1-2].

20-21 жовтня 1906 р. в Києві відбувся з'їзд польських виборців у Державну Думу від Південно-Західного краю. Питання ставлення до Союзу землевласників і землеробів та запланованого на 1 листопада 1906 р. в м. Києві з'їзду зазначеної організації викликало жваве обговорення. Польські репрезентанти прийняли рішення, що поляки можуть належати до Союзу, якщо його діяльність не зачіпатиме

польського питання, він не буде відходити від своїх статутних положень і не братиме участі у виборчій кампанії на шкоду польським виборчим комітетам. В іншому разі поляки мусили залишити СЗЗ. Також підтримали резолюцію про необхідність якомога ширшого входження поляків в організацію для того, щоб взяти її під свій контроль [762, с. 1].

Певні наміри щодо планованого єднання мали й російські поміщики. Так, секретар Союзу землевласників і землеробів Київської губернії [778, с. 4], чигиринський повітовий предводитель дворянства Ю. Давидов у написаній напередодні київського з'їзду статті акцентував увагу на відмінностях, які існують, на його думку, між поляками Царства Польського і Південно-Західного краю: перші ставлять національне питання вище за інші, для других же воно відіграє важливу, але не першорядну роль. У зв'язку з цим, він вказав на необхідність єднання росіян і поляків поміркованих поглядів із метою перемоги на майбутніх виборах і створення альтернативи революційним партіям. Основою такого союзу мали стати спільність майнових інтересів, ліквідація обмежувальних законів стосовно поляків і визнання останніми єдиної і неподільної Росії [687, с. 2].

1-3 листопада 1906 р., на підставі дозволу, отриманого Київським губернським предводителем дворянства князем М. Рєпніним, у Києві пройшов з'їзд землевласників Південно-Західного краю [285, арк. 343]. Всупереч планам і попередніми розрахунками організаторів, приблизно дві третини присутніх становили поляки, і лише третину – росіяни [688, с. 1]. Київську губернію представляло 35 делегатів, Подільську і Волинську – по 16 осіб. Почесним головою з'їзду став князь Рєпнін. Також обрали голів і по 2 секретаря від кожної губернії, які мали головувати на зібранні в різні дні, але першого дня голова від Волинської губернії М. Прушинський відмовився від своїх почесних обов'язків на користь голови від Київської губернії професора В. Чернова, який керував і другим днем з'їзду [788, с. 2]. У третій, заключний день форум очолював голова від Подільської губернії Б. Старорипінський [789, с. 2].

Першого дня голова ознайомив присутніх із виробленою Київським бюро Союзу землевласників програмою з'їзду, яка й була в результаті затверджена.

Делегат від Вінницького повіту Подільської губернії В. Добровольський, котрий представляв російських делегатів з'їзду, попросив можливості висловитися поза програмою, на що отримав згоду всіх зборів. У своїй промові Добровольський вказав, що перешкодою на шляху об'єднання всіх землевласників Південно-Західного краю є нерівноправність поляків із росіянами. Оратор згадав існуючі обмежувальні закони стосовно поляків, доводячи їх несправедливість і ненормальність, та вказав на необхідність подання клопотання від російських землевласників Південно-Західного краю про скасування всіх існуючих обмежень щодо поляків. Промову Добровольського підтримали делегати від Київської губернії В. Чернов, В. Тальберг, від Волинської губернії С. Заремба та ін. Останній згадав подання землевласників Волинської губернії про скасування існуючих обмежень, після чого збори вирішили приєднатися до цього клопотання. Далі присутні перейшли до занять за програмою з'їзду і сформували комісію з трьох осіб від кожної губернії для вироблення проєкту обласної організації. Наступного дня комісія повинна була подати на обговорення результати своєї роботи [285, арк. 380].

Засідання 2 листопада постановило негайно порушити клопотання перед урядом про знищення існуючих для польського населення обмежувальних законів і повідомити цю постанову телеграмою Голові Ради Міністрів. Надіслали телеграму такого змісту: «З'їзд делегатів від землевласників і землеробів Київської, Подільської та Волинської губернії при відкритті 1 листопада дозволених їм зборів клопоче до уряду про нагальну необхідність зняття всіх існуючих обмежень для осіб польського походження, узявши до уваги, що наслідки цих обмежень обтяжують у рівній мірі як росіян, так і поляків у розвитку економічного і політичного життя Росії. Вказане питання було порушене на зборах у першу чергу росіянами і одногосно ними підтримано». Крім того, вирішили послати депутацію до Голови Ради Міністрів з метою підкріплення клопотання [285, арк. 343 зв.]. До її складу обрали виключно делегатів-росіян: князів М. Рєпніна, М. Куракіна, професора Г. Рейна, В. Тальберга, К. Львова і М. Виноградського [688, с. 1].

Далі з'їзд перейшов до обговорення пунктів проєкту статуту Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю. Після тривалих дебатів

статут прийняли з деякими поправками. Крім того, затвердили склад бюро з 9 осіб (по 3 від кожної губернії), яке мало керувати справами Союзу до наступного обласного з'їзду. Від Київської губернії обрали професора В. Чернова, К. Козаківського, Ю. Давидова, від Подільської – І. Лиховського, К. Львова, М. Виноградського, від Волинської губернії – Г. Рейна, І. Добровольського та Е. Синькевича [285, арк. 380].

Третього і останнього дня форуму до висловлених раніше пропозицій із польського питання додали побажання, щоб зняття існуючих обмежень у Південно-Західному краї було здійснено до відкриття Губернських виборчих зборів для виборів у члени Державної Думи. Також на засіданні було зачитано пропозицію ради Союзу земельних власників приєднатися до Всеросійської організації Союзу. Вирішили просити депутатів, які поїдуть до Петербурга, відвідати з'їзд, призначений на 17 листопада 1906 р., ознайомитися зі справою і на перших загальних зборах викласти свої міркування [789, с. 2]. Російські делегати також порушили питання про передвиборче єднання, але поляки вказали на неприпустимість обговорення політичних питань, бо інакше вони покинуть з'їзд [688, с. 1]. Після розгляду всіх питань порядку денного почесний голова форуму князь М. Рєпнін озвучив побажання, щоб єднання стало запорукою майбутніх спільних дій не лише на економічній, а й на політичній ниві. Голова від Київської губернії В. Чернов і представник Волинської губернії В. Гутовський висловилися за необхідність єднання всього слов'янства та залучення до лав організації якомога більшого числа членів [285, арк. 380].

Отже, на розглянутому з'їзді, з подачі російських делегатів, основним предметом обговорення стало польське питання. Порушено відповідне клопотання й сформовано особливу депутацію з метою його підтримки в Раді Міністрів, що мало стати основою для встановлення дружніх і довірчих міжнаціональних відносин.

4 листопада 1906 р. князь М. Рєпнін спрямував на ім'я Київського губернатора проєкт статуту Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю з проханням про його затвердження [450, арк. 297 зв.]. Організацію офіційно зареєстрували на засіданні губернського у справах про товариства присутствія 15

листопада 1906 р. [446, арк. 28]. Її метою оголошувалося об'єднання товариств землевласників і землеробів Південно-Західного краю для захисту їхніх інтересів, підвищення сільськогосподарської культури, сприяння поліпшенню побуту селян і дрібних землевласників, а також мирного вирішення аграрного питання з дотриманням принципу недоторканності приватної власності. Передбачалося, що об'єднання буде захищати правові та економічні інтереси своїх членів усіма доступними за чинним законодавством засобами. Діяльність СЗЗ поширювалася на Київську, Волинську і Подільську губернії. Основними органами управління визначалися обласний з'їзд уповноважених (по 2 представники від кожного з повітів Південно-Західного краю), обласний комітет, бюро обласного комітету та обласна ревізійна комісія [285, арк. 302].

Депутація, спрямована до Петербурга для підтримки клопотання про зняття обмежень із поляків, відвідала 17-19 листопада 1906 р. з'їзд Всеросійського союзу земельних власників. Представники, які брали в ньому участь, представляли лише деякі області Російської імперії (Поволжя, Південно-Західний край тощо). Крім того, не всі делегати мали належні повноваження, а деякі регіони зовсім не надіслали своїх представників. На думку керівників з'їзду, головним завданням Всеросійського союзу було об'єднання місцевих союзів і формування Центрального бюро для їхнього постійного представництва в центрі. Далі в ході дебатів, у яких активну участь узяли представники Південно-Західного краю, намітили умови об'єднання місцевих союзів землевласників і розміри грошових внесків [667, с. 4]. Також розглянули проблеми організації страхування і друку. Керівництво зборів повідомило присутнім про утворення міжвідомчої комісії з питання страхування поміщицьких маєтків від погромів і підпалів (за участю представників від Союзу земельних власників) під головуванням заступника міністра фінансів М. Покровського. Щодо питання про друк, збори визнали надзвичайно важливим мати свій власний друкований орган, але через брак коштів на його видання вирішили звернутися до вже існуючих видань для популяризації ідей Всеросійського союзу землевласників. В усіх дискусіях щодо запропонованих пунктів брали участь представники провінційних організацій, зокрема члени

Волинського товариства землевласників і землеробів професор Г. Рейн і С. Заремба. Наприкінці з'їзду керівництво організації вказало на життєвість ідей організації і висловило побажання якнайшвидшого злиття всіх існуючих земельних союзів в один загальноросійський [668, с. 4].

21 листопада 1906 р. депутація від землевласників зустрілася в Санкт-Петербурзі з головою Ради Міністрів П. Столипіним. Делегатам оголосили, що закон про покупку земель поляками якнайшвидше внесуть на розгляд Державної Думи, також найближчим часом Державна Рада розгляне закон про запровадження виборного земства в Південно-Західному краї [706, с. 2].

Листопадовий з'їзд землевласників отримав неоднозначну оцінку російських і польських кіл Правобережної України. Так, у газеті «Волынская жизнь», яка вважала основним своїм завданням захист єдності Росії та інтересів приватних власників, у редакційній статті йшлося, що «листопадовий з'їзд вніс невдоволення в ряди росіян, не знищив сепаратистських прагнень частини польського населення і вніс плутанину, яка наразі видається найменш бажаною» [689, с. 1].

Крім того, небажання польських землевласників робити певні кроки у відповідь на об'єднавчі ініціативи російських поміщиків засудили на Обласному позапартійному з'їзді російських виборців 19-21 листопада 1906 р. у м. Києві. Основним завданням зборів оголосили захист російської державності та протидію революційним силам [736, с. 2]. У роботі форуму брали участь не більше 300 осіб, що, за оцінкою його голови, публіциста газети «Киевлянин» І. Рєви, було невисоким показником для Південно-Західного краю [771, с. 1].

Однією з центральних тем обговорення на форумі, з подачі голови зборів, стало польське питання. Головуючий відзначив, що хоч на виборах до першої Державної Думи загроза власності змусила землевласників польського походження зосередитися на її захисті, все-таки під час проведення з'їзду на перший план для них вийшли національні інтереси та ідея автономії Царства Польського. Голова вказав, що навіть помірковані, консервативні поляки краю, які мають бути кровно зацікавлені в збереженні Російської держави, «у вирішальний момент слухняно йшли за вказівкою лівих». В ході наступних дебатів засудили рішення польського

з'їзду в Києві 20-21 жовтня 1906 р., які, на думку присутніх, ігнорували місцеві польські інтереси. Далі заслухали виступи делегатів із доповідями про ситуацію на місцях. Волинський землевласник В. Свешников повідомив, що в його губернії намітилося польсько-російське об'єднання у формі Союзу землевласників і землеробів, з'їзди якого, на думку промовця, є радше польськими. Далі він зазначив, що СЗЗ, безумовно, має політичну складову, і поляки намагаються об'єднати в нього весь Південно-Західний край. Свешникову опонував представник Подільської губернії В. Добровольський, з ініціативи якого й почалося обговорення польського питання на з'їзді землевласників у Києві. Він вказав, що не варто ігнорувати правих консервативних поляків, які переконані в необхідності збереження Російської держави. Їхній союз із росіянами дуже не подобається польським лівим партіям, які бажають повернути таких поляків до свого табору, тому угода з останніми для росіян бажана, і цієї лінії варто притримуватися надалі [737, с. 3-4]. Підсумком обговорення Обласним позапартійним з'їздом російських виборців національного питання стало визнання абсолютно неприйнятним будь-яких угод (в тому числі й передвиборчих) із польськими автономістами [771, с. 1].

На польських з'їздах, що згодом відбулися в Житомирі та Києві, проголосили неможливість утворення союзу землевласників польського й російського походження, а проти прихильників такого об'єднання з середовища польських поміщиків організували цілу інформаційну кампанію [286, арк. 55-55 зв.]. У суперечку землевласників Південно-Західного краю втрутилася також варшавська преса, яка засудила можливість такого об'єднання. Водночас прихильники альянсу не мали можливості викласти свою позицію на сторінках польських газет. У кінці листопада 1906 р. в Києві вийшла друком брошура «На захист честі і віри на ґрунті політики» польською мовою. Її автори представляли позицію місцевих «правих» поляків, стверджуючи, що «належачи до корінної народності, яка за кілька століть до того оселилася в краї, історично пов'язаної з долями краю та іншими його мешканцями, ми маємо польські інтереси, польські справи і польські традиції в Південно-Західному краї. Але національного питання в тому значенні, в якому розуміють його партії Царства Польського, ми не маємо і, при теперішньому стані

справ, мати не можемо». Автори брошури категорично не погоджувалися з «голосами з Уманщини» і наполягали на неприпустимості подальшого зациклення на «безпідставних і безглузких страхах і фантасмагоріях», оскільки «при введенні виборного земства полякам постійно доведеться зустрічатися з росіянами при вирішенні життєво важливих місцевих питань і це необхідність, із якою не можна не рахуватися» [794, с. 1].

У своїй подальшій роботі Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю розглянув низку питань, тісно пов'язаних із майновими інтересами землевласників, торкнувся завдань землевпорядних комісій, обговорив формування пенсійної каси для службовців на сільськогосподарських підприємствах тощо [286, арк. 55 зв.]. Так, наприклад, 10 грудня 1906 р в м. Житомирі відбулося повітове засідання союзу землевласників і землеробів, на якому обговорили, зокрема, питання запровадження окремого оподаткування на користь обласного, губернського і повітового комітетів. Збори кваліфікували це питання як передчасне, оскільки ще не складено кошторис. Також обговорили віковий і майновий ценз (зійшлися на цензі в розмірі 50 десятин), обрали правління повітового відділення. Наостанок присутні заслухали доповідь делегата від Південно-Західного краю С. Заремби про всеросійський з'їзд землевласників у Петербурзі. Той поділився з присутніми своїми позитивними враженнями про відвіданий форум і вказав на необхідність приєднання місцевих організацій до Всеросійського союзу земельних власників для плідного та ефективного захисту своїх інтересів [698, с. 2].

У 1907 р., в зв'язку із завершенням виборчої кампанії до другої Державної Думи і її подальшим розпуском, який ознаменував собою закінчення Першої російської революції, діяльність Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю та його губернських відділень призупинилася. Продовжило діяти тільки бюро Союзу Київської губернії [740, с. 3], до якого станом на червень 1907 р. входило 195 великих землевласників. Вони розсилали друковані відозви членам СЗЗ з питань страхування майна [658, с. 706-711] і членства в організації. На жодну з цих відозв ні подільська, ні волинська організації не відгукнулися. З волинським осередком деякий час велося листування через його секретаря І. Добровольського,

але незабаром воно припинилося. У Подільській губернії організація взагалі нічим не проявила своєї активності. Гроші на друк відозв та їх розсилку надходили з коштів бюро губернського комітету Союзу землевласників і землеробів Київської губернії, через що утворився борг у 270 руб. [740, с. 3]. Таким чином, після спаду революційної загрози більшість землевласників стали пасивними у політичних та громадських справах.

25 лютого 1908 р. у Києві під головуванням професора Г. Рейна відбувся з'їзд членів Союзу землевласників і землеробів Південно-Західного краю. Товаришами голови обрали князя Р. Сангушка і професора В. Чернова, секретарями – Ю. Давидова і Врублевського. Розглянули низку питань, зокрема, про страхування майна від збитку, заподіяного селянськими заворушеннями. Початковий проєкт загального взаємного страхування землевласників, до якого схилилося бюро на початку 1907 р., не знайшов належної підтримки в середовищі землевласників. Як наслідок, запропонували страхування на вигідних умовах у закордонних страхових товариствах, із якими бюро Союзу вело переговори й мало попередні домовленості. У прийнятій резолюції висловлювалася подяка бюро за виконану в цьому напрямі роботу, а також визнавалося досить важливим і бажаним продовження діяльності з організації порайонного обов'язкового загального взаємного страхування. Крім того, розглянули питання щодо запобігання поширенню грабежів і підпалів у Південно-Західному краї та вказали на доцільність спільних координованих дій у цьому напрямку, зокрема, розробки губернськими спілками заходів протидії [741, с. 2-3].

З доповіддю про зустріч із П. Столипіним, якому в листопаді 1906 р. подали клопотання щодо скасування будь-яких обмежень для поляків у Південно-Західному краї, виступив представник депутації професор Г. Рейн. Він вказав на те, що питання про зняття обмежень для поляків щодо купівлі землі та введення земства в Південно-Західному краї так і залишилися невирішеними. В ході наступних дебатів знову проявилися російсько-польські суперечності. Професор В. Чернов зазначив, що обмежувальні закони були запроваджені урядом в інтересах російської держави та свого часу відіграли позитивну роль у її зміцненні, а коли потреба в них відпала,

росіяни самі порушили питання про їх скасування. У відповідь на цю репліку невелика група поляків демонстративно залишила зал засідань. Також заслухали звіт про діяльність СЗЗ за 1907 р. і констатували незадовільний характер його діяльності, а подільський представник так і не зміг надати жодних доказів функціонування організації в його губернії. З метою відновлення та розвитку об'єднання в масштабах Південно-Західного краю учасники наради прийняли резолюцію такого змісту: просити учасників з'їзду пропагувати ідеї СЗЗ, розіславши знову листи та друковані оголошення; відновити на місцях проведення губернських і повітових з'їздів; налагодити відносини з сільськогосподарськими товариствами та іншими подібними установами, для чого направити їм статут і протоколи засідань з'їзду. Крім того, з'їзд висловив побажання щодо якнайшвидшого створення союзу землевласників Подільської губернії [741, с. 2-3].

Заплановані з'їздом заходи не дали бажаного ефекту. Надалі, аж до 1909 р., відбувалося поступове згасання і майже повний розпад організацій СЗЗ. Продовжив свою роботу лише Союз службовців у сільськогосподарських економіях (переважно польський за національним складом), який сформувався за ініціативою Союзу землевласників і землеробів [286, арк. 55-55 зв.]. Згодом цю організацію закрила адміністрація, а на її місці виникло нове легальне об'єднання польських сільськогосподарських робітників «Zwizzek» [42, арк. 5-5 зв.]. Формально Союзи землевласників і землеробів Південно-Західного краю [446, арк. 28] та Київської губернії не завершили своєї роботи [446, арк. 17], а Волинську організацію 16 вересня 1914 р. закрило губернське у справах про товариства присутствіє як таку, що припинила свою діяльність [434, арк. 6]. Пізніше ідея об'єднання землевласників відродилася у дещо іншій формі. Так, 14 серпня 1913 р. офіційно зареєстрували Клуб землевласників Київської губернії, який мав виключно господарську мету [418, арк. 13].

В одній із публікацій ми розглянули діяльність Союзу землевласників та землеробів у Правобережній Україні [1079].

Таким чином, під час Першої російської революції активізувалися чорносотенні та праволіберальні сили, які отримували від влади офіційну

легалізацію. Ініціатива створення таких організацій на початковому етапі виходила від населення, проте надалі, з утворенням мережі всеросійських організацій, приватна ініціатива звелася до мінімуму. В 1906–1909 рр. на Правобережжі існував Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю. Спільність майнових інтересів землевласників російського і польського походження на Правобережній Україні і Перша російська революція стали основою для їх зближення. Незважаючи на ініціативи російських поміщиків і наявність прихильників такого об'єднання серед поляків, у ключовому питанні єдності Російської імперії так і не вдалося досягти згоди. Крім того, землевласники польського походження виступили проти будь-якої спільної політичної передвиборчої діяльності. Причиною цього була позиція більшості представників польської громадськості в краї і за його межами. До факторів, що обумовили зникнення Союзу, можна зарахувати також пасивність землевласників і їхнє небажання самоорганізовуватися. Зіграла свою роль і відсутність широкої підтримки Союзу з боку землеробів. Перерахованими обставинами й обумовлювалося поступове припинення діяльності цієї організації.

Висновки до третього розділу. Осередки Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905–1908 рр. залучали професорів та молодших викладачів ліберальних і соціалістичних поглядів до обговорення назрілих освітніх та суспільно-політичних проблем, а також до поширення політико-правової грамотності серед студентів та інших категорій населення. ВАС мав свої відділення в університетських містах підросійської України, а в Одесі та Харкові його діячі сприяли прийняттю рішень про впровадження в освітній процес українських навчальних курсів.

Всеросійський союз інженерів і техніків став політичним об'єднанням технічної інтелігенції імперії і виробив свою власну розгорнуту програму, котра включала вимоги демократичних перетворень, покращення становища робітників і розробки з цією метою спеціального законодавства, а також корінної аграрної реформи. Осередки Союзу утворилися в низці населених пунктів українських губерній. Члени місцевих відділень організації стали активними учасниками революційних подій кінця 1905 р. Репресії, а також зміна законодавства про товариства і союзи унеможливили подальшу відкриту діяльність Союзу інженерів і

техніків. Зазначена організація технічної інтелігенції засвідчила ліберальну орієнтацію зазначеного прошарку, стала для багатьох її членів школою політичного досвіду.

Юридичні союзи, товариства та гуртки в період Першої російської революції створювалися з метою відстоювання інтересів їх засновників. Союз адвокатів та Союз судових діячів оголосили, що справжнє вирішення їхніх проблем неможливе без проголошення громадянських та політичних свобод, зміни державного устрою та скликання повноправного народного представництва. До активної громадсько-політичної діяльності залучалися працівники редакцій періодичних видань різного ідейно-політичного спрямування, які утворили Союз російських письменників. В Україні існував одеський осередок Союзу, а в Харкові його діяльність припинилася на етапі формування через жандармські переслідування. У 1905 р. утворилися також Союзи медичного персоналу, фармацевтів та ветеринарів, Союз конторників та бухгалтерів, Союз агрономів і статистиків, Союз сценічних діячів тощо. Ці організації входили до Союзу союзів та обмежено проявляли свою діяльність на території України. Організації інтелігенції в основній своїй масі не змогли продовжити роботу у період репресій. Їхні діячі відійшли від справ та переорієнтувалися на легальну роботу.

До гендерних об'єднань належав Всеросійський союз рівноправності жінок, який проіснував більше трьох років, починаючи з 1905 р., і за цей час йому вдалося підняти та популяризувати питання жіночого рівноправ'я. Організація, особливо її полтавський осередок, порушувала й українське питання. У 1905–1907 рр. в українських губерніях імперії функціонували осередки Союзу для досягнення повноправності єврейського народу в Росії. В його утворенні взяли участь представники різних єврейських суспільно-політичних сил. Розпад організації зумовили внутрішні протиріччя та програмна диференціація. На території підросійської України існувала також мережа польських громадсько-політичних організацій, пов'язаних із загальнопольським політичним рухом, його консервативним, націоналістичним та соціалістичним напрямками. Спробою колективного відстоювання власних інтересів національними меншинами Російської

імперії був Союз автономістів-федералістів, утворений 1905 р. Зазначена організація проводила роботу з депутатами Державної Думи першого скликання, результатом чого стало утворення в парламенті фракції автономістів, із якою співпрацювала й Українська парламентська громада.

Революція спричинила активізацію правих сил. Ще до її початку та по завершенню у підросійській Україні починають виникати осередки загальноросійських чорносотенних організацій, найпотужнішою з яких був СРН. Він мав великий вплив в українських губерніях, особливо серед селян Волині та Поділля. Деякі місцеві легальні чорносотенні організації невдовзі після свого утворення входили у склад загальнонаціональних партійних утворень. Виникали також організації чорносотенців, які діяли автономно. Поширення набули і праволіберальні ідеї. До організацій такого спрямування належали Харківське товариство партій центру та Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю. Останній існував у 1906–1909 рр. та був спробою порозумітися і знайти підґрунтя для співпраці землевласників різних національностей у політичній та економічній сферах.

РОЗДІЛ 4. ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СЕЛЯН, РОБІТНИКІВ, СЛУЖБОВЦІВ, МОЛОДШОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ПЕРСОНАЛУ ТА ВІЙСЬКОВИХ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1905–1908 рр.

4.1. Всеросійський селянський союз і влада

Революційні процеси 1905–1907 рр. у Російській імперії створили унікальну можливість для трансформації та модернізації селянського життя. Однією з найвпливовіших політичних сил тієї доби стала масова безпартійна професійно-політична організація – Всеросійський селянський союз, який діяв на території підросійської України.

Поштовхом до утворення ВСС стали такі події. У Богородицькому повіті Московської губернії місцевий предводитель дворянства, відомий вождь «Союза русских людей» Ф. Самарін задумав, шляхом добору «надійних» селян і організованого тиску за допомогою земських начальників, зібрати селянські голоси на захист недоторканих основ поміщицького землеволодіння та «патріотичних» присудів за продовження війни [927, с. 3-4]. На противагу цим «патріотичним» зібранням, у середовищі селян, очевидно, не без впливу інтелігенції, виникла думка створити присуд протилежного характеру [656, с. 5]. 5 травня 1905 р. діячі майбутнього Московського бюро Союзу союзів і «Московського сільськогосподарського товариства» [980, с. 98] організували в канцелярії Хітровського попечительства таємну нараду селян Московської губернії [1280, с. 98]. Вона прийняла резолюцію, що стосувалася в основному правового становища селян та висувала політичні вимоги, питання ж соціально-економічного характеру, зокрема аграрне, не порушувалися, оскільки учасники зібрання планували пізніше обговорити їх детальніше [664, с. 3114]. Крім того, на нараді вирішили звернутися до селян усієї імперії, щоб, за прикладом представників інших професій, утворити Всеросійський селянський союз [734, с. 11]. Останній засновано з метою «якнайшвидшого досягнення всіх намічених благ народних, включно до зрівняння селян з іншими прошарками, <...> для самозахисту від поборів та насильств усякого

начальства, яке не було обране населенням». Наприкінці засідання обрали Організаційне бюро для створення Селянського союзу [987, с. 26-27].

Другим центром зародження ВСС став Донецький округ Облaсті Війська Донського, де, окрім козаків-росіян, проживала і значна кількість селян-українців [656, с. 6-7]. Напередодні установчого з'їзду Селянського союзу тут провели величезну роботу з організації селянства: близько 200 тисяч селян підписали присуди про необхідність утворення Всеросійського селянського союзу. Біля витоків останнього на Донщині стояли брати Мазуренки – вихідці з Револуційної української партії (РУП) [980, с. 101-102]. Прикметно, що в період революції Семен Петрович Мазуренко був членом меншовицького крила РСДРП, Василь Петрович Мазуренко належав до УСДРП, Віктор Петрович Мазуренко працював в Українській соціал-демократичній Спілці, а Юрій Петрович Мазуренко входив до Донської соціал-демократичної групи РСДРП. Для започаткування Селянського союзу в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського та спільного вироблення програми брати запросили російських меншовиків В. Акімова, Б. Кричевського, О. Мартинова та ін., а також членів ЦК УСДРП Д. Антоновича, В. Винниченка та М. Порша. Запрошенням скористався лише В. Акімов [1104, с. 13]. Спочатку робота осередку проходила на ґрунті указу 18 лютого 1905 р. [959, с. 17-18] Основою діяльності Мазуренків стала так звана «присудна система», яка, на їхнє переконання, залишала в серцях та розумі селян більший слід, ніж мітингова, практикувана у той час есерами [1104, с. 14]. Схід селян у поселенні Катерининському Криворізької волості, на якому підписали перший у Донецькому окрузі присуд про приєднання до ВСС, відбувся цілком легально, з дозволу волосного старшини [1105, с. 29]. 18 червня 1905 р. селяни означеного поселення у кількості більше 100 осіб зібрались на схід. На зборах були присутні й брати Мазуренки, які провели роз'яснювальну роботу. Після обговорення суспільно-політичного та економічного становища в країні склали присуд із вимогами вирішення аграрного питання та впровадження народного уряду й народного представництва. Останнє пропонували обрати на основі загального, прямого, рівного й таємного виборчого права. Наприкінці присуду, підписаного усіма присутніми, зазначалося: «Для здійснення викладених

нами вимог у законному порядку, ми <...> вступаємо в Загальноросійський селянський союз» [656, с. 7-8]. Чутки про присуд поселення Катерининського швидко розповсюдилися по усьому Донецькому округу. За півтора місяця такі ж сходи відбулися в 25 селах восьми волостей. На установчому з'їзді ВСС голос делегації селян Донщини, що репрезентували найчисельнішу на той час частину селянства, котра приєдналася до ВСС, був досить вагомим [980, с. 101].

Ідеологічні та програмні засади функціонування ВСС були сформульовані на установчому та делегатському з'їздах Всеросійського селянського союзу. Установчий з'їзд проходив таємно в Москві 31 липня-1серпня 1905 р. [734, с. 13] В його роботі брало участь більше 100 селян і 25 інтелігентів [980, с. 103] – представників 22-х російських і українських губерній Російської імперії [734, с. 13]. Маніфест 17 жовтня дав змогу провести з 6 по 10 листопада 1905 р. [1280, с. 99] легальний делегатський з'їзд ВСС [734, с. 29]. На форумі були присутні 145 делегатів-селян та 42 інтелігенти з 75 повітів, 26 [980, с. 115] російських, українських, білоруських, литовських губерній і Польщі [734, с. 18]. Політичну платформу Союзу сформулювали, головним чином, на Установчому з'їзді. В резолюції наголошувалося на необхідності таких свобод: совісті, слова, друку, зібрань, союзів і страйків. Також ішлося про нагальність запровадження недоторканності особи й житла [656, с. 22]. Соціальні та станові обмеження мали бути знищені [734, с. 23], політичні в'язні – звільнені [656, с. 22]. Питання про форму правління в реформованому державному утворенні не розглядалося на з'їздах, однак із промов ораторів ставало зрозумілим, що селяни прагнуть народовладдя. До думки, що монархія повинна залишитися, схилилася більшість делегатів, оскільки на селі ще домінували монархічні настрої, хлібороби продовжували вірити в «доброго царя». У них виробилася впевненість, що їхнім інтересам суперечать передусім дії чиновників [970, арк. 56]. Натомість цар, на їхню думку, виступав втіленням ідеї народного добробуту, верховним вершителем правди: «Тільки треба, щоб він все знав, що в його царстві робиться... Царю треба правди» [693, с. 4]. Таким чином, борючись проти чиновництва (представників влади на місцях), селянство виступало проти порушника царської волі, а не її

виразника. Значну роль у досягненні своїх вимог ВСС відводив Установчим зборам, які мали прийняти основні державні закони [178, арк. 148]. Передбачалося наділення Зборів найвищими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями [734, с. 23]. Крім того, обстоювали скликання народного представництва – Державної Думи [1280, с. 98], котра володіла би правом самостійної законодавчої діяльності, в тому числі й законодавчої ініціативи, правом встановлювати податки, контролювати виконавчу владу та державні витрати [679, с. 42]. Установчий з'їзд ВСС підтримав також ідею реорганізації місцевого самоврядування. Існуючі губернії передбачалось об'єднати у ще більші адміністративні одиниці – області. Останнім надавалися права обласного самоврядування й видання місцевих законів у межах, встановлених майбутніми Установчими зборами. Місцевому самоврядуванню на рівні губерній, повітів та волостей надавалося право вирішувати усі питання місцевого життя, завідувати господарськими, адміністративними й культурними потребами на місцях. В його компетенцію також мало входити призначення адміністрації та поліції [656, с. 39]. Натомість на делегатському з'їзді наголосили на необхідності виборності всіх сільських, волосних, повітових і губернських посадових осіб [178, арк. 149]. Отже, директивними документами форумів передбачалася демократизація місцевого життя й широка автономія областей Росії. Зазначимо, що Селянський союз не підтримував ідеї їх відокремлення. Представник Донецького округу Області Війська Донського таку позицію обґрунтовував тим, що всім народам імперії «необхідно об'єднатися в боротьбі проти спільних ворогів – чиновника та поміщика». Щодо судової влади висунули пропозицію в дусі загальної демократизації судів і прийняли резолюцію про необхідність побудови суду на виборних началах [656, с. 39].

Важливим завданням є з'ясування тактики Селянського союзу. Делегатський з'їзд розробив конкретні заходи щодо втілення основного гасла союзу – «Народу – влада і земля» [923, с. 152]. В ньому відображалася основна лінія тактики Союзу. Ще на установчому з'їзді головуєчий підкреслив, що лише за умов відповідного державного устрою можуть бути вирішені належним чином і соціально-економічні питання [923, с. 22-23]. Отже, передача землі селянам мала стати результатом мирної боротьби за владу. Це знайшло відображення в таких постановках

делегатського з'їзду: 1) вирішити остаточно аграрне питання повинні Установчі збори, й обов'язково – на користь народу; 2) селянство об'єднується у ВСС для досягнення своїх вимог, Селянський союз бере на себе керівництво у справі досягнення цілей селян [178, арк. 148]. Крім того, тактика ВСС передбачала низку заходів на місцях, які полягали, за виразом представника Харківської губернії, в «мирному наступі на поміщиків та волості» [644, с. 43]. Для боротьби з чиновництвом і поліцією делегатський з'їзд виробив такі заходи: а) не надавати сільських і волосних присудів на затвердження земським начальникам, а приводити їх у виконання постановами сходів; б) не звертатися до земських начальників у жодних справах; в) не забезпечувати чиновників та поліцію підводами, квартирами, дорожніми коштами та не відсилати властям розсильних соцьких і десяцьких; г) розпустити всю місцеву адміністрацію й обрати на її місце прийнятних людей; д) скасувати ті мирові й волосні збори, що будуть визнані сходами непотрібними; е) обрати уповноважених для охорони суспільного майна; є) не надавати ніякої інформації властям про боротьбу селян та Селянського союзу [644, с. 43]. Заходи, спрямовані проти чиновництва, можна вважати найбільш революційними в тактиці ВСС.

Початковий етап існування Селянського союзу пов'язаний із певною «безпорадністю» властей, коли вони змушені були йти на поступки революційно налаштованим народним масам, все більше лібералізуючи існуючий режим. 3 травня 1905 р. в Російській імперії з'являються перші осередки Селянського союзу, діяльність яких проходила переважно на ґрунті Указу 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну компанію [616, с. 133]. В місцевостях, де надалі виникли осередки Селянського союзу, їх появі передувала присудна кампанія [571, арк. 80; 1105, с. 31; 1287, с. 124-126].

Починаючи від установчого з'їзду ВСС 31 липня – 1 серпня 1905 р. до Маніфесту 17 жовтня того ж року відбулося створення невеликої кількості напівлегальних осередків Союзу. Їхня діяльність проходила мирно, у руслі виробленої установчим з'їздом тактики складання присудів та розповсюдження інформації про ВСС серед селянства [523, арк. 1-2].

Після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголосив, з-поміж інших громадянських свобод і свободу зборів та організацій [631, с. 754-755], розпочався легальний період існування організацій ВСС. На місцях документ сприйняли з довірою, захопленням та ентузіазмом. Оскільки для селян важливою залишалася вища санкція, то оголошені свободи (особливо зборів та організацій) ставали основою для подальшої діяльності організацій Всеросійського селянського союзу. Наприклад, селяни с. Мануйлівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії свою участь у Селянському союзі пояснювали тим, що вони його «не вважали незаконним... Присуд було оформлено у встановленому порядку» [162, арк. 484].

Діяльність Селянського союзу набула великого розмаху: проводилися мітинги та демонстрації, утворилася значна кількість його осередків. Приєднання до ВСС засвідчувалося присудом. В умовах свобод, оголошених вказаним Маніфестом, присуд сприймався селянами як офіційний документ. Часто в ньому підкреслювався мирний характер діяльності союзу [163, арк. 7 зв; 278, арк. 37; 748, с. 4; 998, с. 104] та декларувалася відданість цареві [235, арк. 67-68; 280, арк. 27, 47; 482, арк. 10 зв.; 827, с. 208]. Подекуди присуди засвідчували печаткою волосного старшини чи сільського старости [162, арк. 136-142 зв.; 164, арк. 7-8; 227, арк. 1-2; 256, арк. 5-5 зв; 280, арк. 47; 637, с. 244] і вносилися до книги присудів [226, арк. 8, 86; 235, арк. 24; 247, арк. 18; 279, арк. 3]. Окремі села надсилали свої присуди особисто імператору [381, арк. 22 б; 1179, с. 94-95] чи голові Ради Міністрів С. Вітте [162, арк. 182-182 зв.; 184, арк. 29-29 зв; 281, арк. 1 зв.; 360, арк. 1-3; 444, арк. 5-5 зв.; 496, арк. 8-8 зв.; 640, с. 294; 715, с. 3]. Загалом їхній зміст був майже однаковим. За основу брався зразковий присуд, який розсилався з Москви у всі куточки імперії. Його склали в дусі постанов установчого з'їзду ВСС [678, с. 80-81]. Аналіз селянських присудів засвідчує особливе поширення таких вимог селян, як скасування приватної власності на землю, скликання Установчих зборів, виборність усіх посадових осіб, встановлення політичних прав і свобод для всіх громадян Росії, знищення станів, запровадження загальної безкоштовної освіти, ліквідації поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва, перетворення землі в

загальнонародну власність тощо [981, с. 143]. Українські селяни вимагали рівноправності мов та надання автономії [981, с. 141].

У безпартійних союзах активну діяльність розгорнули представники українських та загальноросійських політичних сил революційного й ліберального спрямування [1230, с. 108-109]. На хвилі піднесення скликали згаданий другий листопадовий делегатський з'їзд ВСС. Виконуючи його постанови, місцеві організації ВСС бойкотували та змінювали владу на місцях, примусово закривали винні крамниці, створювали дружини міліції для підтримання порядку та недопущення революційного свавілля.

В умовах розгортання революції й відсутності чітких вказівок від центральних властей представники органів селянського самоврядування не заважали, та інколи навіть сприяли діяльності ВСС. Свідченням цього є те, що основні документи про приєднання до ВСС – присуди селянських сходів – у ряді випадків засвідчувалися печаткою волосного старшини чи сільського старости та вносилися до книги присудів [1250, с. 150]. У той же час подекуди доводилося мати справу з протидією представників адміністрації. Так, 4 грудня 1905 р. селяни с. Петриківка Новомосковського повіту Катеринославської губернії прийняли присуд про приєднання до ВСС. Керівництво місцевого осередку організації шляхом погроз примусило старшину та писаря завірити цей присуд [167, арк. 5 зв.]. А у с. Тростянець Охтирського повіту, де створили Селянський союз, присуд не вдалося записати в книги волосного та сільського правлінь [233, арк. 7-7 зв.].

Наприкінці 1905 р. у м. Лохвиці Полтавської губернії функціонував повітовий комітет ВСС. Його роботі активно сприяло земство [722, с. 7], що облаштувало в себе в приміщенні книжковий склад Союзу та видало окремий додаток до газети «Хуторянин», в якому роз'яснювався зміст Маніфесту 17 жовтня та містилися рекомендації щодо порядку приєднання до Селянського союзу [189, арк. 25 зв.-26]. Найактивнішим діячем ВСС у повіті був земський агроном І. Бедро, який створив низку осередків організації. Саме після його арешту 14 грудня 1905 р. у Лохвицю прибуло до 10 тис. селян, у результаті чого відбулася збройна сутичка. Зрештою, місцева адміністрація вимушено пішла на поступки і Бедро був звільнений. Цього ж

дня у Лохвиці мав проходити повітовий з'їзд ВСС, на який прибуло близько 500 осіб [1179, с. 98]. Очевидно, що його учасники вирішили перенести зібрання у більш безпечне місце. Вже через декілька днів, 17 грудня, в с. Лука відбувся ще більш масовий з'їзд уповноважених Селянського союзу повіту (прибуло до 700 осіб). Головував на ньому член земства, дворянин В. Слюз. Присутні на з'їзді земські працівники постановили запропонувати предводителю дворянства порушити клопотання про виведення військ із повіту. В разі ігнорування цієї вимоги планувалося провести страйк. Також обрали комісію для розслідування обставин згаданої збройної сутички з властями в Лохвиці [360, арк. 1-2 зв.].

В окремих повітах селяни повністю перебирали управління в свої руки та створювали так звані «селянські республіки» [995, с. 54-86]. Знаковою в цьому була сумська повітова організація ВСС Харківської губернії, яка стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових Селянського союзу імперії [942, с. 101]. Керівництво селянським рухом у Сумському повіті здійснював селянин А. Щербак. На хуторі Солодкому, в околицях м. Сум, він почав систематично проводити селянські збори. Популярність зібрань стрімко зростала [1011, с. 64; 1287, с. 122]. Згодом А. Щербак переніс свою діяльність до Сум, для чого використав сільськогосподарське товариство, яке функціонувало при земстві [1287, с. 126]. У цьому йому дуже посприям голова Сумської повітової земської управи кадет П. Линтварьов, виділивши для агітації та прийому депутацій окрему кімнату [222, арк. 6-6 зв.]. 29 травня 1905 р. в Сумах відбувся мітинг (за участю близько 5000 осіб), на якому склали присуд із вимогою демократичних свобод. Уповноваженим від товариства обрано А. Щербака, але невдовзі його було заарештовано [1287, с. 129].

У дні «жовтневих свобод» повітовий комітет Союзу став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. Розгортанню руху значно посприямала оголошена амністія, у зв'язку з якою із в'язниці було випущено А. Щербака [1287, с. 129]. Для підтримання порядку в м. Сумах функціонувала селянська міліція, крім того, повітовий комітет без офіційного дозволу влади започаткував видання «Крестьянской газеты» накладом 3000 екземплярів [1287,

с. 131]. Ідеї ВСС поширювалися також на сторінках часопису «Сумской голос», а в одній із місцевих друкарень видавалися прокламації [221, арк. 7-8]. Організація мала у своєму розпорядженні гектограф [219, арк. 27]. Важливою складовою діяльності Селянського союзу в повіті стало проведення з'їздів селян різних повітів Харківської та Курської губерній. Роботу Сумського повітового комітету перервали арешти головних керівників Союзу [981, с. 154; 747, с. 3] та введення воєнного стану [1179, с. 97].

Визначного впливу на місцеве життя досягли також волосні комітети. Зокрема, члени Покошицького селянського союзу Кролевецького повіту Чернігівської губернії ставили собі за мету сприяти розвиткові організацій ВСС в усій губернії [940, с. 8]. Головою Союзу в с. Покошичах був інструктор із сільськогосподарської частини департаменту землеробства в м. Ялуторівську Тобольської губернії козак М. Яценко, а секретарем і завідувачем фінансами – студент імператорського Московського університету О. Кононенко. З їхньої ініціативи в приміщенні Покошицького волосного правління протягом листопада-грудня 1905 р. щонеділі проходили зібрання [1183, с. 738-739]. Вже 21 листопада 1905 р. в Покошичах зібралося до 300 уповноважених від 18 сіл Покошицької та Покорницької волостей для того, щоб утворити Селянський союз. На цьому сході виробили і затвердили статут волосного союзу, який було укладено в дусі постанов всеросійських з'їздів селян, а також обрані члени правління. В організацію увійшло 2 тис. селян із обох волостей [714, с. 2]. З метою поширення діяльності Союзу члени його правління відкрито розсилали по губернії свої звернення, написані на офіційних бланках Покошицького волосного правління і з його печаткою [939, с. 67]. Діяльність Покошицького селянського союзу проходила на ґрунті програми і тактики ВСС, ключовим положенням якої була мирна боротьба. Внаслідок цього ПСС мав «охолоджуючий вплив» на настрої селян [939, с. 72-73]. І все ж, коли 25 листопада 1905 р. в Покошичах розповсюдилася чутка, що туди їде сотня козаків, селяни на сході вирішили: «у випадку прибуття в село поліції та війська не пускати їх на квартири та не давати їм продуктів харчування, якщо ж хтось насмілиться не виконати цю ухвалу, то будівлі того знищити». Цією ж ухвалою сільського старосту

Пилипенка і писаря Побеляка, як не співчуваючих союзницькому рухові, замінили іншими особами [378, арк. 239-239 зв.]. Таким чином, під тиском властей характер діяльності Селянський союзу радикалізувався. 25 грудня 1905 р. весь актив Покошицького волосного осередку ВСС заарештували [165, арк. 7], а щодо селян драгуни та стражники вчинили величезні звірства, піддаючи побиттю всіх, хто траплявся їм на сільських вулицях [981, с. 151].

На Полтавщині відзначався Сорочинський волосний селянський союз Миргородського повіту Полтавської губернії, який утворився 21 листопада 1905 р. Він об'єднував 4 волості і нараховував більше 300 членів. Територію діяльності організації поділили на 7 районів і у кожному призначили уповноважених. Після арешту одного з ватажків самоврядування сорочинських селян сягнуло апогею: створили власну міліцію та заарештували пристава й урядника. Діяльність волосного союзу полягала в поширенні ідей ВСС на інші села та волості, а також у здійсненні посередництва між сільськогосподарськими робітниками та поміщиками при визначенні цін на сільськогосподарські роботи. В період найвищого підйому революції члени волосного союзу навіть здійснили збройний опір військам, що не було характерним для діяльності ВСС [1132, с. 95-100].

У Лошкар'ївській волості Катеринославського повіту тієї ж губернії присуд про приєднання до ВСС затвердили 8 грудня 1905 р. та утворили волосний комітет. 22 грудня обрали нового волосного старшину, а вже 26 грудня відбулося вигнання з волосного правління місцевого урядника, котрий приїхав оголосити про запровадження воєнного стану. 11 січня 1906 р. селяни змістили також місцевого станового пристава, котрий намагався заарештувати активіста союзу [862, с. 12].

Загалом, найпотужніші волосні відділення ВСС повністю або частково перебирали владу в районі поширення своєї діяльності на себе, змінюючи та бойкотуючи волосну владу і поліцію, створювали міліцію для підтримання порядку [19, арк. 5-6] тощо.

На найнижчому рівні структурної мережі Селянського союзу перебували місцеві організації. Однією з найвпливовіших низових організацій ВСС був селянський союз с. Ольшаниця Рокитнянської волості Васильківського повіту

Київської губернії. Після проголошення Маніфесту 17 жовтня там проходили велелюдні мітинги [1248, с. 269]. На одному з них було обрано селянський комітет [898, с. 95], який і керував усім життям села в другій половині жовтня та весь листопад 1905 р. [857, с. 183-184]. Відомо також, що організація ВСС в Ольшаниці виникла під впливом соціал-демократів [1248, с. 269]. Усі важливі справи вирішувалися демократично, на сходах [898, с. 95]. Один з таких сходів влаштували одразу після повернення селян із делегатського з'їзду ВСС, що проходив у Москві. Під їх впливом обрали «комітет розпорядників» із 10 селян, на який покладався обов'язок не допускати неподобств у селі та захищати бідняків [1248, с. 270]. Вплив комітету був надзвичайно великим. Під його тиском припинилися вживання алкоголю та крадіжки [857, с. 184]. Діяльність Ольшаницького селянського союзу мала мирний характер, хлібороби утримувались від самовільних порубок, покосів, потрав, і, тим більше, підпалів та інших подібних ексцесів, говорячи: «Навіщо псувати те майно, яке й так невдовзі перейде до нас» [857, с. 101]. Окрім того, для унеможливлення єврейських погромів створили спеціальний «гурток оборони» з кількох сотень осіб [1248, с. 269-270]. Незважаючи на мирний характер діяльності представників ВСС, наприкінці грудня 1905 р. властями проведені репресії й організована 6-тижнева стоянка солдат. Результатом проведених заходів стало повне припинення руху [857, с. 131].

В с. Терешківка Сумського повіту Харківської губернії утворили комітет Селянського союзу [224, арк. 106]. Його діяльність позначилася зміною всіх членів сільського самоврядування, закриттям винної крамниці, порубками, потравами, а в грудні 1905 р. – зняттям робітників із цукрового заводу. Комітет заарештували, а рух придушили за допомогою військ. При цьому селяни виказували супротив [857, с. 302].

У с. Малий Історон Лебединського повіту Харківської губернії Селянський союз прийняв присуд про закриття винної крамниці, але підписали його не всі. Члени союзу брали участь у з'їздах в м. Суми та проводили агітацію в с. Великий Історон. На Різдво членів союзу затримали, після чого селяни обеззброїли та

заарештували урядника і двох стражників. Заспокоїти селян вдалося лише присланому загону драгунів [857, с. 301].

У с. Сита Буда Новозибківського повіту Чернігівської губернії комітет ВСС утворили ще влітку 1905 р. До союзу записалося все село. Керівниками місцевого осередку ВСС були селянин-есер Г. Іващенко та єврей-есдек Я. Стерлін, що брали участь в установчому з'їзді ВСС. 4 січня 1906 р. селяни відмовилися обирати сільських десяцьких на 1906 р. і прийняли присуд про зміну сільських старост. Їм на зміну обрали громадського старосту С. Лугового, діяльність якого на цій посаді регулювалася спеціальною сільською інструкцією, що зобов'язувала його підкорятися лише товариству [640, с. 639-640].

Загалом, низові організації Селянського союзу змінювали та бойкотували місцеву владу [415, арк. 26, 37; 416, арк. 11; 423, арк. 277; 509, арк. 21-23; 725, С. 4], протестували проти введення воєнного стану та посиленої охорони. Окремі Селянські союзи виконували судові функції [360, арк. 3], бойкотували військовий призов [1201, с. 72], відмовлялися сплачувати податки [177, арк. 3], встановлювали ціни на продукти першої необхідності [1201, с. 71] тощо.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. по селах проводилися каральні експедиції [16, арк. 6], що інколи завершувалися побиттями і людськими жертвами. Діячів союзів, переважно із середовища сільської інтелігенції, заарештовували [507, арк. 19; 508, арк. 26-27; 513, арк. 21, 42-42 зв., 44; 584, арк. 230, 245-249; 702, с. 1; 793, с. 3], найактивніших ув'язнювали або ж відправляли в заслання [417, арк. 3; 12, арк. 1; 13, арк. 78-79]. Подекуди селянські союзи чинили збройний опір каральним операціям уряду. Заходи, спрямовані проти місцевих організацій Селянського союзу, відзначалися безпрецедентною жорстокістю та злісними знущаннями. Їх символом і до сьогодні залишається т. зв. «Сорочинська трагедія» – свавілля карателів у с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії [1179, с. 79].

Репресії кінця 1905 – початку 1906 рр. поклали край відкритій діяльності селянських союзів. Зі зверненнями, у яких висловлювалася негативна оцінка діяльності ВСС, а також містився заклик до селян залишити Союз та припинити

боротьбу, виступили губернатори Волинської [1249, с. 232-234], Херсонської [28, арк. 58; 675, с. 214], Полтавської [804, с. 4061; 807, с. 823] та Катеринославської [743, с. 319] губерній.

Влада також вжила низку заходів щодо недопущення проведення в Києві Всеукраїнського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки наприкінці 1905 – на початку 1906 р. У грудні 1905 р. губернатор Київщини оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого з'їзду і в разі потреби розжене його військовою силою [820, с. 79]. Організаторів планованого з'їзду заарештували [1125, с. 101], зокрема напередодні нового року було затримано С. Єфремова [824, с. 75-78].

Причиною посилення репресій було те, що влада вбачала особливу небезпеку ВСС, у порівнянні з есерами та соціал-демократами, що зазначалося ще в обіжнику Департаменту поліції МВС губернаторам від 23 листопада 1905 р. [505, арк. 456 зв.]. На переконання жандармських органів головною провиною Всеросійського селянського союзу стало розповсюдження ним у середовищі хліборобів революційної ідеї про силу об'єднаного селянства, що складало головний трудовий елемент у Росії, а також вимог землі та волі [187, арк. 20 зв.]. Саме у зв'язку з цим усю силу репресій спрямували проти ВСС. Так, відомими є факти, які сталися у двох сусідніх повітах Полтавської губернії наприкінці 1905 – на початку 1906 рр.: в одному демократична інтелігенція організувала Селянські союзи, пропагувала конституціоналізм та викуп приватновласницьких земель, а в іншому революційні партії пропагували експропріацію приватновласницьких земель, утворювали конспіративні партійні організації тощо. Коли розпочалися репресії, перший повіт постраждав набагато більше, ніж другий [1148, с. 166].

Діячі ВСС, переважно із середовища сільської інтелігенції, заарештовувалися, а найактивніші ув'язнювалися або ж відправлялися в заслання [160, арк. 114-115 зв.; 256, арк. 7 зв.; 391, арк. 2-2 зв.; 636, с. 139; 666, с. 3; 704, с. 67; 718, с. 6; 726, с. 6; 784, с. 4; 806, с. 142; 857, с. 330-331; 1281, с. 62]. Подекуди Селянські союзи чинили збройний опір каральним операціям уряду. З огляду на це, МВС надіслало губернаторам інструкцію, в якій, зокрема, зазначалося, що у разі ув'язнення

вчителів, фельдшерів та інших земських службовців, не потрібно звертати увагу на виступи «різних самозваних союзів та делегацій» [186, арк. 111]. В окремих випадках для втілення цієї інструкції місцева влада застосовувала заходи надзвичайного характеру. Так, для арешту агітатора Селянського союзу В. Строменка до с. Солоного Катеринославського повіту і губернії направили артилерійську частину. Строменко, щоб запобігти катастрофі та врятувати село, змушений був здатися [862, с. 19]. У Сумському повіті Харківської губернії влада, щоб перешкодити спробам визволення головних керівників повітового Селянського союзу, постійно змінювала місця їхнього ув'язнення [641, с. 41; 806, с. 142]. Головним «успіхом» репресій стало вилучення із села дієвих представників демократичної інтелігенції та свідомого селянства – саме той поміркований елемент, який девізом своєї пропаганди обрав «мирну парламентську боротьбу». Своїми діями влада, певною мірою, скомпрометувала перспективність ненасильницького шляху [1148, с. 166]. Так, після арешту наприкінці 1905 р. головних керівників Селянського союзу с. Василівки Лебединського повіту Харківської губернії, замість планомірної організованої боротьби, що передувала репресіям, у 1906 р. розпочалися підпали панських економік та хліба [314, арк. 47].

У 1906–1907 рр. діяльність ВСС мала нелегальний характер. Однією з причин переходу організацій ВСС до конспіративної діяльності став указ 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи», що надавав міністру внутрішніх справ право у будь-який час на власний розсуд припиняти діяльність товариств та союзів [620, с. 201-207]. Таким чином, він юридично унеможливив подальшу відкриту діяльність організацій Селянського союзу.

Владою також чинилися перешкоди поширенню інформації про ВСС. Якщо 1905 р. селяни довідувалися про нього переважно з газет, то в 1906-1907 рр. – із різних нелегальних видань, що зумовлювалося суворими цензурними обмеженнями. Прокламації та брошури ВСС друкувалися на місцях у підпільних друкарнях, часто інших революційних партій та організацій [1250, с. 204-210].

Період спаду революційного та демократичного руху став часом відродження, конспіративної роботи та поступового згортання діяльності Всеросійського

селянського союзу і його місцевих організацій. В ідеології ВСС відбулися зміни, зумовлені загальними обставинами суспільного життя згаданого періоду. Їхнім головним «успіхом» стало вилучення з села дієвих представників демократичної інтелігенції та свідомого селянства (поміркованого елементу, котрий девізом своєї пропаганди обрав мирну парламентську боротьбу), чим було скомпрометовано перспективність мирного шляху [1148, с. 166]. У цей період зруйновані репресіями осередки Союзу потроху відроджувалися, утворювалися нові організації, змінювався характер їхньої діяльності, яка ставала підпільною. Селянські союзи втратили масовість, оскільки в 1906–1907 рр. шанс на виживання мали лише організації конспіративного характеру, з невеликою кількістю членів [857, с. 166]. Новим явищем для осередків ВСС протягом другого періоду їхньої діяльності стало складання наказів до Державної Думи. На останню селяни покладали великі надії, очікуючи справедливого вирішення аграрного питання [477, с. 4; 670, с. 3].

Робота місцевих осередків Селянського союзу поступово радикалізувалася [514, арк. 118-188 зв.; 524, арк. 1-1 зв.]. Так, навесні 1906 р. Центральне бюро ВСС рекомендувало своїм відділенням використовувати вибухівку проти чинів поліції та сільських стражників [638, с. 24]. На другому делегатському з'їзді Союзу, що 7-8 березня 1906 р. конспіративно пройшов у Москві, пропагандистам рекомендувалося утримуватися від безпосередньої пропаганди захоплення землі, однак визнавалося, що заборонити подібну агітацію неможливо. Якщо факт насильницького захоплення землі вже мав місце, з'їзд рекомендував членам Селянського союзу всіляко сприяти цьому, а якщо змога, то регулювати процес. Водночас форум рекомендував широко використовувати можливість захоплення посівів і влаштовувати бойкот поміщиків, які особливо пригноблювали селян [117, арк. 272-272 зв.; 636, с. 123].

Місцевими з'їздами схвалювалися такі революційні заходи, як убивства та підпали, а Селянськими союзами створювалися «бойові дружини». Так, наприклад, 21 серпня 1906 р. відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС, який визнав можливим застосування збройної сили та запропонував організувати бойові дружини з найнадійніших селян [390, арк. 61 зв.]. В іншому випадку –

23 жовтня 1906 р. відбувся харківський губернський з'їзд ВСС, на якому було визнано прийнятними такі методи боротьби як убивства та підпал жител. Діячі організації не відмовлялися й від легальної парламентської боротьби, вони прийняли постанову про необхідність провести в кандидати до Державної Думи членів Селянського союзу [395, арк. 222 зв.-223]. За застосування проти поміщиків і заможних селян аграрного терору – спалювання їхніх садиб, хліба – висловилися також учасники Бахмутського повітового з'їзду ВСС у Катеринославській губернії. Вони радили використовувати всі наявні легальні засоби культурно-просвітньої діяльності на селі, щоб за їх допомогою розширити світогляд селян і привчити до солідарності. Делегати висловилися за покращення сільськогосподарської освіти землеробів, уворення кооперативних установ тощо [165, арк. 4, 7-7 зв.; 171, арк. 20-22 зв.]. Таким чином, репресії властей спричинили радикалізацію програми й тактики Селянського союзу. Водночас Союзи прагнули використовували всі наявні легальні методи: участь у роботі Державної Думи, у діяльності кооперативів, культурно-просвітницьку роботу тощо.

Також зазначимо, що з'їзди різних рівнів у 1906–1907 рр. не обговорювали запланованих П. Столипіним реформ, оскільки намічена ним програма соціально-економічних перетворень в державі передбачала руйнування общини і перетворення землі на приватну власність [1167, с. 158-197; 1168, с. 81-89], натомість ідеологія Всеросійського селянського союзу ґрунтувалася на відмові від приватної власності на землю і пропаганді думки, що земля «Божа», тобто нічия. П. Столипін ще в часи свого перебування на посаді саратовського губернатора виступив категоричним противником ВСС і проводив енергійну боротьбу з його осередками. Зокрема, у своєму зверненні «До сільського населення» він зазначав, що не Всеросійський селянський союз і подібні до нього організації, а лише Державна Дума «може заявити Царю про всі потреби народу та вказати на засоби їх задоволення: лише ця установа, що пов'язує царя з народом, дасть справжню відповідь на усі запити та потреби народу, а не самозвані опікуни народу» [971, с. 128-129].

Із завершенням Першої російської революції діяльність Селянських союзів не припинялася, однак вони поступово занепадали, а їхнє значення, за висловом одного з дослідників проблеми, «зводиться майже до нуля» [1202, с. 119].

Загалом у другій половині 1905 – січні 1906 рр. існувало 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних та 285 місцевих організацій ВСС. Натомість у лютому 1906–1908 рр. функціонувало 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків ВСС. Чисельність організацій Селянського союзу в Україні в час найвищого його піднесення сягала близько 120 тис. осіб. Місцеві осередки найбільшого поширення здобули в Лівобережній Україні (половина зафіксованих випадків). Третина селянських союзів функціонувала у південних українських губерніях, найменше ж їх (15 %) діяло у Правобережній Україні [1250, с. 90] [Див. Додаток Б].

У своїй монографії ми розглянули діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні [1250]. Окремі статті присвячено центрам зародження організації та періодизації її діяльності [1088], взаєминам влади та ВСС на різних рівнях [1098; 1294], а також діяльності осередків Союзу селян на Поділлі [1055].

Таким чином, Всеросійський селянський союз у 1905 – січні 1906 рр. діяв переважно в межах існуючого законодавства та функціонував відкрито. У той час відносини з владою еволюціонували від подання петицій про свої потреби до тактики бойкоту представників влади на місцях та заміни виборних осіб селянського самоврядування. На межі 1905–1906 рр. влада розгорнула репресії проти ВСС. У 1906–1908 р. Селянський союз і його організації перейшли до конспіративної діяльності та поступово радикалізувалися. Особливого впливу на осередки організації в цей період набували представники революційних партій. Зрештою, продовження переслідувань із боку влади та завершення Першої російської революції спричинили занепад організацій Селянського союзу в Україні.

4.2. Діяльність Всеросійського залізничного союзу як об'єднання демократично налаштованих службовців та робітників

Однією з найвпливовіших громадсько-політичних організацій доби революції 1905–1907 рр. був Всеросійський союз залізничних службовців та робітників. Дещо пізніше поширення набула змінена назва – Всеросійський залізничний союз, яка використовувалася паралельно. Зазначена організація діяла в загальноімперському масштабі, втягуючи в орбіту свого впливу залізничних робітників та службовців українських губерній.

Початок ВСЗСР було покладено на Московському з'їзді представників дев'яти казенних та приватних залізниць 20-21 квітня 1905 р. [74, арк. 40-41 зв.] Від залізниць, що проходили територією українських губерній, прибули представники Московсько-Києво-Воронезької та Південно-Західної залізниць, а також інженер, через якого велися переговори з Харківським соціал-демократичним союзом залізничних робітників. Відвідали зібрання і представники Партії соціалістів-революціонерів та Російської соціал-демократичної робітничої партії [1192, с. 43]. З'їзд виробив постанову, яка визначила мету, завдання та організаційні принципи функціонування організації. Основою його політичної платформи стали вимоги заміни існуючого устрою демократичним та скликання Установчих зборів. Прийняти програму будь-якої партії не було визнано за можливе внаслідок існування розбіжностей у поглядах та інтересах у середовищі залізничників. В організаційному відношенні окремі групи Союзу створювалися на автономних, вироблених самостійно, засадах. Усі справи мали вирішуватися на з'їздах представників місцевих комітетів. На загальних з'їздах обиралося і Центральне бюро Союзу, котре здійснювало виконавчі, довідкові та комунікативні функції [74, арк. 41-41 зв.]. До нього увійшло 5 осіб, а його головою обрали есера В. Переверзева [1176, с. 111]. Після завершення з'їзду за допомогою кооптації Бюро поповнилося до 10 осіб, а до червня 1905 р. нараховувало вже більше 20 осіб. Одразу ж після з'їзду загальноросійські соціалістичні партії створили власні партійні залізничні союзи. Останній, створений ПСР, майже одразу ж зник з арени політичної боротьби і його засновники увійшли до ВСЗСР. Натомість представники РСДРП створили власний

професійний союз, котрий спирався переважно на робітників майстерень та депо. Незважаючи на це, в середовищі соціал-демократів не існувало одностайності в питанні про доцільність існування окремого союзу і тому значна їх частина продовжувала входити до ВСЗСР [1192, с. 48-49].

На початку травня 1905 р. Центральне бюро Залізничного союзу взяло участь у створенні Союзу союзів, а також увійшло до Страйкового бюро, створеного на московській нараді представників різноманітних організацій для узгодження дій на випадок загального страйку [74, арк. 41-41 зв.]. Крім того, представники Бюро взяли участь у діяльності Всеросійських з'їздів адвокатів, агрономів і статистиків, ветеринарів, земців-конституціоналістів, інженерів, конторників, медичного персоналу, академічному, повноправ'я євреїв, рівноправності жінок, вчителів, фармацевтів тощо [76, арк. 5].

В середині травня 1905 р. у м. Вільно пройшов з'їзд 7 казенних та приватних залізниць, котрі не брали участі в Московському з'їзді. Віленський з'їзд визнав доцільним доповнити постанови квітневого зібрання вимогами політичного та культурно-національного самовизначення, а також вказав на необхідність повної законодавчо-адміністративної автономії Царства Польського з сеймом у Варшаві, обраним усіма жителями майбутньої автономії без різниці національності на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування (т. зв. «чотиричленної формули» або «чотирихвістки») [74, арк. 41-41 зв.].

Частина представників доріг, що взяла участь у московському з'їзді, утворила районні комітети, які не були передбачені з'їздом, і яких до початку 1906 р. нараховувалося вже п'ять. Серед них був і Київський районний комітет для залізниць Південно-Західної та Києво-Полтавської [76, арк. 4]. Згодом він отримав назву Західного відділення Всеросійського залізничного союзу службовців та робітників. Організатором комітету та керівником ВСЗСР на Південно-Західній залізниці став звільнений з роботи за участь в залізничному страйку в лютому 1905 р. більшовик О. Шліхтер [74, арк. 42]. Співзасновником Західного відділення [84, арк. 18] та керівником Союзу на Києво-Полтавській залізниці був службовець її управління М. Началов [74, арк. 25]. Відділення організували 18 травня 1905 р. у

Боярці на зборах 17 членів РСДРП, котрі були водночас службовцями управліннь залізниць. Увесь осередок есдеків в управлінні, що включав 30 осіб, приєднався до Всеросійського залізничного союзу [1194, с. 121-122]. Сам О. Шліхтер у своїх спогадах зазначав, що він і його товариші в той час вийшли з київського комітету РСДРП, який перетворився у меншовицький і, втративши будь-який зв'язок і з зазначеним комітетом, і з центром, діяли на власний розсуд [850, с. 340].

Ідея Союзу залізничників набула значної популярності й серед службовців із ліберальним світоглядом, до яких належали помічник начальника служби тяги Б. Скупієвський, начальник 7-ої ділянки служби шляхів інженер Д. Тиц та ін. Окрема група членів відділення належала до Партії соціалістів-революціонерів [1194, арк. 121-122]. Шліхтер та його помічники (П. Вікторов, М. Багаєв, В. Жакович та ін.) проводили регулярні сходки з працівниками Південно-Західної залізниці, на яких агітували за загальний страйк залізничних службовців [74, арк. 43-44].

Упродовж червня 1905 р. представники Залізничного союзу проробили організаційну роботу на залізницях, що не брали участі в московському з'їзді. Зокрема, створили відділення на Катерининській залізниці з центром в місті Катеринослав [1192, с. 51], де рух серед залізничників зародився ще на початку 1905 р. На різних станціях цієї залізниці, в депо і майстернях періодично проходили страйки [2, арк. 4]. Головою Катеринославського відділення Всеросійського залізничного союзу був діловод матеріальної служби Катерининської залізниці В. Науман. До головного комітету Союзу входили практикант ковальського цеху залізниці О. Філатов, старший телеграфіст Є. Желєзняк, працівник служби тяги Б. Соколов та інші особи [2, арк. 13-14].

У Харкові, великому залізничному вузлі, об'єднання залізничників професійного характеру існували ще з першої половини 1905 р. Наприкінці серпня 1905 р. начальник Харківського охоронного відділення звітував у Департамент поліції про існування в місті Союзу залізничних службовців півдня Росії, який перебував під впливом соціал-демократів [146, арк. 132]. Його головою був помічник присяжного повіреного соціал-демократ С. Говоров [137, арк. 102].

Центральному бюро ВСЗСР не вдалося налагодити тісний зв'язок із соціал-демократичним Залізничним союзом Харкова аж до жовтня 1905 р. [1192, с. 52].

На Харківсько-Миколаївській залізниці утворився Центральний страйковий комітет, головою якого став безпартійний інтелігент Г. Хоткевич. За ініціативою останнього районні комітети організували по всій лінії залізниці, зокрема в Люботині, Полтаві, Кременчуці, Знам'янці та Миколаєві [68, арк. 155]. Залізницею виставлялися переважно професійні вимоги. На установчому з'їзді Всеросійського залізничного союзу в квітні 1905 р. делегата від цієї залізниці не було. Однак, після форуму, проект статуту та іншу літературу Г. Хоткевичу надіслав із Москви його товариш, заступник голови Центрального бюро Залізничного союзу, також безпартійний В. Романов. Питання вступу до ВСЗСР вирішувалося на одному з засідань страйкового комітету. Присутні ухвалили приєднатися та підписали оригінал проекту статуту. Запланували поширити його копії серед службовців, однак оригінал майже одразу ж загубився і справа поширення ідей Союзу загальмувалася. Надалі, до кінця 1905 р., Харківсько-Миколаївська залізниця формально не належала до Всеросійського союзу залізничних службовців та робітників, однак постійно тісно співпрацювала з ним [846, с. 25-26].

Другий Всеросійський з'їзд Залізничного союзу відбувся в Москві 22-24 липня 1905 р. У його роботі брали участь делегати від 19 залізниць, зокрема від Південно-Західної та Московсько-Києво-Воронезької. Делегат від Катерининської залізниці не зміг прибути. Дорадчий голос на форумі мали представники есерів, соціал-демократів та Бунду. На зібранні з'ясувалося, що ідею Союзу підтримали на місцях, і, незважаючи на перепони, його осередки продовжували зміцнюватися. Делегати прийняли рішення про необхідність підготовки до загального політичного страйку та проведення відповідної агітації на місцях. Центральне бюро приступило до технічної підготовки проведення страйку. Також підтримали ухвалу про входження до Союзу союзів, однак без зобов'язання виконувати його директиви. Крім того, на з'їзді представники залізниць Царства Польського, котрі належали до Польської партії соціалістичної, базуючись на постановах Віленського з'їзду, в ультимативній формі вимагали внесення до програми ВСЗСР положення про необхідність

проведення окремих Установчих зборів для Польщі. Означений ультиматум підтримали есери, натомість соціал-демократи обох фракцій, присутні на з'їзді, виступили з різким протестом. Зрештою, поправку прийняли більшістю. Соціал-демократи та солідарні з ними делегати залишили з'їзд (серед них був також представник Південно-Західної залізниці). Невдовзі заяви про вихід із ВСЗСР почали надходити від низки його місцевих осередків. Зважаючи на це, ЦБ надіслало до місцевих відділень сповіщення про необхідність повторного перегляду постанови, котра спричинила конфлікт. Як наслідок, більшість залізниць повернулися до Залізничного союзу [1192, с. 54-55]. Натомість поляки вийшли з нього та утворили свій власний національний залізничний союз, котрий, незважаючи на все, і надалі знаходився з ЦБ ВСЗСР у постійному контакті [1164, с. 49]. Таким чином, найближчим завданням Залізничного союзу з'їзд визнав підготовку до загального політичного залізничного страйку, а незгода з польського питання стала причиною тимчасового розколу всередині організації.

Впродовж вересня 1905 р., за даними, котрі надходили з усієї країни до Центрального бюро Всеросійського залізничного союзу, склалися сприятливі умови для початку планованого страйку [1164, с. 48-48]. 5 жовтня 1905 р. ЦБ Союзу прийняло постанову про його початок [934, с. 129]. Оголошуючи страйк, ВСЗСР виставив низку професійних та політичних вимог, зокрема 8-годинного робочого дня, збільшення зарплати, створення на місцях бюро для спільного з адміністрацією вирішення трудових спорів, знищення існуючої пенсійної каси, демократичних свобод, недоторканості учасників страйку, скликання народного представництва із законодавчими повноваженнями, яке мало бути обраним усім населенням країни тощо. Відповідно до технічного плану, складеного ЦБ Союзу, 7-8 жовтня 1905 р. застрайкували робітники та службовці Московського залізничного вузла. До рук страйкарів перейшов телеграф, і 8 жовтня Центральне бюро Залізничного союзу розіслало телеграми про початок загального залізничного страйку. Останній дуже швидко поширився на всі залізниці й став рушійною силою загального політичного страйку [1164, с. 50-52]. В ніч на 9 жовтня заарештували керівників ВСЗСР В. Переверзева, І. Беднова, К. Наметниченка та ін. [1176, с. 157] Це не послабило

рух в організаційному відношенні, оскільки заарештованих одразу ж замінили їхні заступники [1164, с. 53].

Важливу роль у підтримці вимог ВСЗСР у ході залізничного страйку відіграв з'їзд пенсійних кас, котрий готувався з ініціативи Міністерства шляхів сполучень за допомогою адміністрації на місцях [75, арк. 345] та проходив в Петербурзі з 20 вересня і тривав упродовж місяця майже щодня [1176, с. 144-145]. Таким чином, проведення означеного з'їзду співпало з часом жовтневого загального політичного страйку, що значною мірою й обумовило перебіг форуму. Ним влада прагнула припинити чутки про нецільове використання пенсійних коштів, що циркулювали в середовищі залізничників, а також дещо модернізувати пенсійне законодавство. На різних залізницях пройшли вибори делегатів на зазначений з'їзд. 13-15 серпня 1905 р. на ст. Жмеринка відбулося багаточисельне засідання виборщиків-учасників пенсійної каси Південно-Західної залізниці [742, арк. 1]. Депутатами обрали помічника начальника служби тяги Б. Скупієвського, інженерів Б. Кондратьєва та І. Івашкевича, а також Н. Райха [75, арк. 345]. Від Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці делегатами на з'їзд було обрано соціал-демократів Александрова та С. Говорова. Водночас Харківсько-Миколаївська залізниця направила делегата, котрого обрало начальство, однак той не мав підтримки серед робітників та службовців. Останні передали Александровим і Говоровим відвід своєму делегату і, зрештою, вже на з'їзді його повноваження не визнали присутні, а його голос передали представникам Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. На з'їзд Александров та Говоров їхали разом із представниками Катерининської залізниці О. Лісовським та А. Строковим, у наданому спеціально для делегатів вагоні [815, с. 176].

Незважаючи на те, що з'їзд скликали виключно для розробки питання про пенсійну касу, представники влади змушені були йти на поступки настроям делегатів, оскільки Петербург охопив страйковий рух. Присутні визнали з'їзд Першим всеросійським делегатським з'їздом представників залізничних службовців та робітників, адміністрація ж дозволила замінити призначеного управлінням залізниць голову на виборного представника. Щодо політичного складу, з загальної

кількості 40-44 делегатів близько третини становили ліві [815, с. 176-177]. Зібрання одразу ж перейшло до обговорення актуальних політичних питань. Більшість затвердила постанову, схожу з програмою Залізничного союзу. Зокрема, у ній вказувалося, що без зміни суспільно-політичного устрою неможлива трансформація економічних відносин, а також надання будь-яких професійних гарантій трудящим. У зв'язку з цим, з'їзд виставив вимогу негайного скликання Установчих зборів на основі т. зв. «чотирихвістки». Крім того, на засіданні заслухали заяву делегатів-поляків, котрі виставили вимогу автономії Польщі з утворенням Сейму у Варшаві. Зрештою, відповідну постанову ухвалили, а також висловили підтримку права на культурне та національне самовизначення представників будь-яких інших національностей. Телеграму із зазначеними вимогами розіслали всіма залізницями [75, арк. 345 зв.]. На черговому засіданні 10 жовтня 1905 р., з подачі лівих делегатів, була внесена пропозиція про необхідність проголошення з'їзду центральним страйковим залізничним комітетом. Вона викликала різку незгоду уповноважених від Всеросійського залізничного союзу на з'їзді (В. Романова та інших), котрі прагнули не допустити утворення альтернативних до ВСЗСР центрів страйкового руху. В зв'язку з цим таку резолюцію не прийняли [815, с. 178].

Успішно розгорталася страйкова боротьба на місцях. На Південно-Західній залізниці страйк спочатку призначили на 13 жовтня 1905 р., однак під впливом ситуації у Московському районі, мітингів у місцевих навчальних закладах, а також страйку робітників на станції Київ, вирішили розпочати його вже 11 жовтня. Зранку активісти Союзу здійснили обхід службовців в управлінні Південно-Західної залізниці. Частина страйкарів попрямувала до приміщення управління Києво-Полтавської залізниці, де разом із М. Началовим продовжили агітацію за початок страйку. Згодом в управлінні Південно-Західної залізниці відбувся революційний мітинг під керівництвом О. Шліхтера. У наступні дні мітинг залізничників проходив у приміщенні Київського політехнічного інституту, який користувався правом автономії. В мітингах також брали активну участь студенти, робітники та інші категорії населення [74, арк. 44-46 зв.].

На Катерининській залізниці жовтневий страйк підтримали об'єднаним масовим виступом. З'їзди, мітинги та випадкові сходки відбувалися безперервно. Були обрані делегати для представництва від робітників і службовців як на місцевих з'їздах, так і на всеросійському з'їзді Залізничного союзу [2, арк. 4].

У Харкові телеграму про початок страйку від Центрального страйкового комітету та Ради робітничих депутатів отримали 10 жовтня 1905 р. [1270, с. 20]. Початку страйку передувало засідання представників Харківського залізничного вузла, котре відбулося того ж дня в приміщенні Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці. На ньому головував І. Джемсон-Терсі, за пропозицією якого до професійних вимог додали політичні – щодо необхідності зміни державного устрою [132, арк. 20]. Це дозволило харківським залізничникам солідаризуватися із загальним політичним страйком та вступити до нього разом із робітниками та службовцями інших залізниць. На початковому етапі центр руху залізничників розташовувався в Харкові, однак із 14 жовтня 1905 р. у Харківському повіті оголосили воєнний стан, а тому центр керівництва страйком перемістили на станцію Люботин, оскільки вона знаходилася у Валківському повіті. Незважаючи на те, що харківські залізничники, як вже зазначалося, на початку жовтня не мали організаційних зв'язків із ВСЗСР, у своїй страйковій боротьбі вони орієнтувалися на Московський залізничний вузол [1270, с. 22-24], котрий знаходився під контролем ВСЗСР.

Царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку» став видатною перемогою страйкуючих і створив законодавчі передумови для відкритої діяльності Всеросійського залізничного союзу, оскільки він проголосив основні громадянські свободи в країні, сповістивши про те, що Росії дарується свобода слова, зборів та організацій [631, с. 754-755].

Вже 18 жовтня зі зверненням про припинення страйку виступили Московський страйковий комітет, Петербурзька Рада робітничих депутатів, а також ЦБ Всеросійського залізничного союзу [934, с. 135]. Останнє одразу ж розіслало телеграми про завершення страйку на всі залізниці. Не скрізь цю новину сприйняли позитивно. На окремих залізницях її вважали урядовою провокацією, і лише завдяки

особистим контактам делегатів з'їзду представників пенсійних кас із представниками ЦБ ВСЗСР вдалося припинити страйк [1164, с. 53].

Після видання жовтневого Маніфесту учасники Всеросійського делегатського з'їзду залізничників у Петербурзі відвідали голову Ради Міністрів графа С. Вітте й міністра шляхів сполучень князя М. Хілкова та познайомили їх зі своїми вимогами. В останні дні своєї роботи з'їзд займався розробкою проєкту статуту пенсійних кас, питанням покращення пенсійного забезпечення та службового становища залізничників [815, с. 180]. Крім того, 26-27 жовтня 1905 р. сім виборних делегатів Всеросійського з'їзду залізничних службовців (серед яких був і представник Південно-Західної залізниці Н. Райх), за пропозицією Міністерства шляхів сполучень, провели ревізію пенсійних капіталів, що зберігалися в головному казначействі. Ревізія довела їх цілісність та безпідставність поширюваних серед залізничників чуток про їх розтрату [75, арк. 394 зв.].

З оприлюдненням Маніфесту змінилося і правове становище Всеросійського залізничного союзу. Його Центральне бюро оголосило організацію легальною та законно існуючою. Осередки ВСЗСР на залізницях почали свою відкриту діяльність явочним порядком. На хвилі успіху залізничного страйку популярність організації зростає, і до неї масово почали приєднуватися залізничники. Вище начальство не наважувалося чинити перешкоди цьому явищу [1164, с. 54-55].

Відкриту діяльність Союзу залізничників було також санкціоновано телеграмою від 21 жовтня 1905 р., розісланою всіма залізницями Центральним страйковим комітетом ВСЗСР зі списком вимог, котрі С. Вітте погодився задовольнити [949, с. 54-55]. В цій телеграмі, опублікованій у пресі, зазначалося, що відповідно до затвердженої на найвищому рівні доповіді негайно мало покращитися утримання службовців, утворитися комісії за участю робітників та службовців для вироблення заходів із покращення їхнього економічного та правового становища, схвалювалася самоорганізація залізничників, дозволялися їхні збори та наради з різних питань, воєнний стан на залізницях мав бути знятим, а страйкарям забезпечувалася повна недоторканість, звільнені за страйк особи мали повернутися до роботи. Крім того, скасовувалися всі обмежувальні циркуляри й розпорядження

щодо осіб польського походження на залізницях Царства Польського, Південно-Західного та Західного краю. Хоча підпису голови Ради міністрів під цією телеграмою не було, так само як і будь-яких об'єктивних підтверджень, що її редакція належала саме С. Вітте, однак на неї не було і будь-яких офіційних заперечень. Саме тому документ розглядався більшістю залізничників як урядове розпорядження та ще більше посилив позиції Всеросійського залізничного союзу на місцях [1164, с. 54-56].

У Києві, після оприлюднення царського Маніфесту, розпочалися чорносотенні погроми, що тривали кілька днів. У зв'язку з цим, керівникам Західного відділення ВСЗСР та представникам від різних служб Південно-Західної залізниці вдалося зібратися лише 24 жовтня 1905 р. і оголосити про закінчення страйку. У затвердженій ними резолюції залізничники солідаризувалися з вимогами ВСЗСР та Петербурзького делегатського залізничного з'їзду. Крім того, у прийнятому документі засуджувалися погромники, а також містилася вимога всебічного та неупередженого розслідування їхніх злочинів [1194, с. 131-132].

По завершенню Всеросійського залізничного з'їзду в Петербурзі, і після повернення делегатів додому, 6 листопада 1905 р. в Жмеринці відбулося повторне засідання виборщиків-учасників пенсійної каси (т. зв. «жмеринський з'їзд») для заслуховування доповідей делегатів про результати поїздки. Учасники зібрання, вислухавши програму, прийняту в Петербурзі, повністю схвалили її. Вони затвердили рішення про створення «місцевих бюро», що передбачав столичний з'їзд. Для цього обрали Комісію з організації виборів уповноважених від службовців Південно-Західної залізниці (названої також за кількістю учасників «Комісією 18-ти»). Одним із її завдань стало розслідування єврейських погромів на окремих станціях Південно-Західної залізниці. Надалі діяльність у цьому напрямі припинили, оскільки адміністрація залізниці дозволила комісії збиратися лише у вільний від роботи час. За таких умов вона не могла ефективно проводити слідство [75, арк. 346 зв.-347]. Крім того, «Комісія 18-ти» поділила всю лінію Південно-Західної залізниці на 23 райони й у кожному запланувала створення місцевого бюро. До обов'язків останніх, відповідно до постанов Всеросійського делегатського з'їзду

залізничних службовців, належали питання врегулювання конфліктів між начальством і службовцями, а також самими службовцями. Вони мали встановлювати правила внутрішнього розпорядку та розподілу робіт, контролювати правильність відпусток, обґрунтованість стягнень, переміщення та звільнення службовців, всіляко сприяти покращенню їхніх життєвих умов тощо [75, арк. 344-344 зв.]. Наостанок затвердили рішення про необхідність звернутися до адміністрації Південно-Західної залізниці з проханням поновити на роботі усіх звільнених за участь у залізничному страйку в лютому 1905 р. [694, с. 521].

На Катерининській залізниці наказ про припинення страйку від ЦБ ВСЗСР отримали 18 жовтня 1905 р., а вже 20 жовтня більшість служб поновило роботу. Машиністи повернулися до виконання своїх функцій лише 23-24 жовтня 1905 р., коли повністю задовольнили їхні економічні вимоги. За результатами жовтневого страйку відбулася делегатська нарада робітників Катерининської залізниці, котра збрала 70 осіб. На ній ухвалили: самочинно ввести 8-годинний робочий день в усіх майстернях та депо залізниці, що негайно й виконали. Це ускладнило відносини з адміністрацією. До роботодавців постійно виставлялися нові вимоги і часто відбувалися невеликі погано організовані страйки [2, арк. 4]. Як і в інших місцевостях, після проголошення царського Маніфесту на багатьох станціях Катерининської залізниці відбулися єврейські погроми. Для запобігання їм та самозахисту на всіх великих станціях упродовж листопада 1905 р. сформували загони самооборони, для озброєння яких збирали кошти як серед залізничників, так і серед місцевого населення [865, арк. 25-29]. 17 листопада 1905 р. в Катеринославі відбулося засідання залізничників за участі 600-700 осіб із метою заслуховування звіту делегатів Петербурзького залізничного делегатського з'їзду. Під впливом новин про використання армії для придушення революційного руху, прийняли постанову, що прирівнювала участь залізниць у перевезенні військ для зазначеної мети до участі у вбивствах. Разом із цим, зібрання звернулося до місцевих залізничних організацій із пропозицією виробити заходи для протидії цій політиці. Іншою постановою вирішили надіслати телеграму в газети з протестом із приводу арешту в Москві бюро Всеросійського селянського союзу та вимогою негайного

звільнення заарештованих [2, арк. 6-7]. 2 грудня 1905 р. службовці Катерининської залізниці приєдналися до протесту ЦБ Всеросійського залізничного союзу проти засудження до страти лейтенанта П. Шмідта. Не підтримали протест лише службовці станції Попасна [2, арк. 8-9].

На Харківському залізничному вузлі страйк завершився 23-24 жовтня 1905 р. [1270, с. 25] На Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці в другій половині жовтня 1905 р. утворився Тимчасовий організаційний комітет робітників і службовців під керівництвом С. Говорова. До нього ввійшло 12 осіб, які збиралися для вироблення постійного статуту та визначення характеру майбутньої автономії залізниці. Двічі на тиждень відбувалися спільні зібрання за участю 500-600 осіб, на яких виступали партійні агітатори. Зрештою, вирішили вести подальшу роботу в дусі соціал-демократичної програми. У листопаді генерал-губернатор заборонив означені зібрання. У відповідь Тимчасовий комітет оголосив страйк, а телеграми з вимогами страйкуючих надіслали С. Вітте, військовому міністру та міністру шляхів сполучень. Страйк проходив не дуже успішно, оскільки участь у ньому взяли лише управлінці. Для підтримки вимог страйкуючих Говоров увійшов у домовленість із РСДРП [132, арк. 20-21]. На Харківсько-Миколаївській залізниці в листопаді 1905 р. оголосили страйк з вимогою припинення воєнного стану в Харкові [2, арк. 7].

Упродовж листопада 1905 р. влада прагнула опанувати ситуацію та запобігти новому залізничному страйку. 2 грудня 1905 р. Микола II підписав указ, котрий передбачав суворі покарання за участь у страйках робітників та службовців підприємств, що мали державне значення. Цей закон спрямовувався насамперед проти залізничників і поштово-телеграфних службовців [617, с. 850-852]. Наступного дня його розіслали всім керівникам залізниць. Супровідною телеграмою міністр шляхів сполучень додатково, відповідно до постанови Ради Міністрів, забороняв службовцям брати участь у різних організаціях, котрі використовували страйк у своїй боротьбі та наказував не приймати від них жодних протестів і заяв [2, арк. 9]. Цей указ подекуди поширили зі значним запізненням. Так, на Південно-Західній залізниці його оприлюднили у вигляді службового наказу 10 грудня 1905 р. Того ж дня залізницею розповсюдили інший службовий наказ, котрий забороняв

службовцям і робітникам здійснювати недозволені грошові збори [291, арк. 29-30], – спрямовувався насамперед проти кас взаємодопомоги, які створювалися на випадок страйку.

Адміністрація вдавалася до залякування залізничників можливістю стихійних погромів. 5 грудня 1905 р. була розповсюджена циркулярна телеграма начальника управління казенних залізниць, у якій містилося застереження, що у випадку влаштування залізничного страйку населення окремих місцевостей може вчинити акти насилля над залізничниками [183, арк. 70].

Незважаючи на зазначені перешкоди, 6 грудня 1905 р. конференція депутатів від 29 залізниць, спільно з Центральним бюро Всеросійського залізничного союзу, проголосила початок загального страйку з опівдня 7 грудня. Причинами таких крайніх заходів визначили порушення урядом умов виданого ним же Маніфесту 17 жовтня 1905 р.: розгін зібрань, переслідування членів залізничного, поштово-телеграфного та селянського союзів, звільнення робітників, умиротворення селян тощо. Оголошуючи страйк, залізничники брали на себе обов'язок повернення військ із Маньчжурії, доставку пасажирів до найближчого міста у напрямі їх слідування, а також перевезення продовольства для голодуючих селян [74, арк. 2-2 зв.]. Зазначені зобов'язання на практиці ускладнили проведення страйку, оскільки вимагали від робітників та службовців виходу на роботу і в багатьох місцевостях стали причиною його невдачі, однак повністю відмовитися від перевезення солдат залізничники не могли, оскільки, після укладення миру з Японією, велика кількість демобілізованих осіб рухалася з Далекого Сходу та Сибіру цілими ешелонами, зі зброєю та під командуванням офіцерів [865, с. 27]. Загальний політичний страйк підтримали Ради робітничих депутатів Петербурга та Москви, котрі призначили його початок на 8 грудня 1905 р. Постанову Залізничного союзу надрукували в усій визвольній пресі. Крім того, Союз видав відповідні прокламації і розіслав усіма залізницями телеграми з закликом до залізничного страйку [74, арк. 185].

В ході спільних засідань учасникам конференції та ЦБ Союзу в Москві не вдалося виробити спільний план дій, тож присутні обмінювалися лише інформаційними повідомленнями. Впродовж короткого часу все керівництво

Залізничного союзу, зокрема й очільника його Центрального бюро В. Переверзева, заарештували [1164, с. 64].

14 грудня 1905 р., як реакція влади на страйк, вийшов указ «Про правила надзвичайної охорони на залізницях», який мав забезпечити безперервність та правильність залізничних сполучень. Указ надавав право міністру шляхів сполучень запроваджувати надзвичайні заходи охорони на окремих залізницях чи їх ділянках, а у випадку крайньої необхідності таке право надавалося начальнику залізниці. Цивільні особи підлягали військовому суду та покаранню за законами воєнного часу [624, с. 887-889].

Цього ж дня міністр шляхів сполучень надіслав залізницями телеграму, якою всім службовцям та робітникам заборонялося брати участь у виборних організаціях, що не були дозволені у встановленому порядку. Насамперед це стосувалося організацій, створених на основі постанов Петербурзького з'їзду представників пенсійних кас, що перетворився на делегатський залізничний з'їзд. Працівники, які працювали у зазначених організаціях, підлягали звільненню. Начальники залізниць поширили даний наказ серед залізничників. Так, виконуючий обов'язки начальника Південно-Західної залізниці опублікував телеграму як службовий наказ, а також додатково оголосив про припинення діяльності згадуваної «Комісії 18-ти», а організовані нею вибори до місцевих бюро визнавалися недійсними. Вже обрані до останніх залізничники мали негайно їх залишити під загрозою звільнення [291, арк. 51-52].

Збройне повстання в Москві зазнало невдачі, й 16 грудня 1905 р. Рада робітничих депутатів, а також есери та соціал-демократи видали відозву про припинення страйку з 19 грудня [1192, с. 119]. На останнє засідання конференції Залізничного союзу, після видання цієї відозви, з'явилося лише три особи: представники від Варшави, Оренбурга та Харкова (Г. Хоткевич). Останній на власний розсуд, без будь-якого узгодження з керівними органами ВСЗСР, написав відозву про припинення залізничного страйку від імені ЦБ Союзу [846, с. 162]. У ній зазначалося, що Бюро визнає сучасний момент відповідним для переходу до парламентської боротьби, закликає залізничників приступати до роботи з 19 грудня

1905 р., а також рекомендує енергійно готуватися до передвиборчої кампанії для проведення своїх представників до Державної Думи [2, арк. 21-22]. Інші два делегати заклик надрукували та поширили страйкуючими залізницями. Хоткевич залишив Москву 18 грудня 1905 р. [846, арк. 162].

На місцях загальний політичний страйк проходив із різним успіхом, що залежало від активності каральних органів та від настроїв робітників і службовців на окремих дорогах. Так, у Києві Західне відділення Залізничного союзу видало власні прокламації, закликавши розпочати страйк з опівночі 8 грудня 1905 р. Однак, поліція завчасно підготувала списки активних діячів Залізничного союзу та здійснила їхні превентивні арешти для попередження страйку. В списках значилися прізвища 108 осіб, однак у ніч на 9 грудня вдалося заарештувати лише 56 членів Союзу залізничників. Інші особи не були затримані, оскільки зміст таємних циркулярів міністра внутрішніх справ щодо арешту керівників політичного та аграрного рухів на місцях став відомим їм завчасно. Вони були змушені виїхати з Києва або ж переховуватися в місті. Зазначені арешти хоча й не запобігли страйку, однак суттєво послабили його, не давши набути розмаху жовтневого страйку [74, арк. 185-187]. Цього разу він тривав лише з 12 до 16 грудня на Південно-Західній залізниці, а Києво-Полтавська взагалі не застрайкувала [639, с. 135-136]. Агітація послабилася лише наприкінці року [74, арк. 185-187].

7 грудня 1905 р. телеграму про початок загального залізничного страйку отримали в Харкові: пропонувалося долучитися до нього службовцям та робітникам Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць [846, арк. 167]. Того ж дня [639, с. 135] страйк підтримав Харківський тимчасовий центральний комітет Союзу службовців Харківсько-Миколаївської залізниці [353, арк. 1]. Останній на Всеросійській конференції в Москві, котра видала відозву про початок загального залізничного страйку, представляв Г. Хоткевич [68, арк. 155]. У грудні 1905 р. страйкували також станції Суми та Баси Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці, які підтримували зв'язок та координували свої дії з керівниками «Сумської селянської республіки» [477, арк. 181]. Загалом страйк на Харківсько-Миколаївській залізниці тривав до 25 грудня 1905 р. [639, с. 135]

Харківський тимчасовий центральний комітет Союзу службовців Харківсько-Миколаївської залізниці розташовувався на станції Люботин [137, арк. 104 зв.], котра знаходилася поза зоною озброєної охорони [1149, с. 5]. Його керівником був К. Кирста [912, с. 64] (колишній активіст Харківської української студентської громади і член місцевої Вільної громади РУП [921, с. 77]). На станції заарештували жандармів, утворили загони озброєної міліції, залізничники заручилися підтримкою селян Старого Люботина. Владі вдалося здолати опір «Люботинської республіки» лише за допомогою збройної сили, генерал-губернатор заарештував увесь тимчасовий центральний комітет, за винятком окремих його членів, котрі врятувалися за кордоном [137, арк. 104 зв.] (до таких діячів належав і Г. Хоткевич, який, тікаючи від переслідувань, виїхав до Галичини) [846, с. 184].

Представники Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці на своєму засіданні вирішили утриматися від страйку, допоки заклик виходив лише від конференції залізниць у Петербурзі. Вони вирішили чекати рішення Федеративної Ради м. Харкова та РСДРП [846, с. 167]. Зрештою, страйк тут розпочався 10 грудня і тривав до 27 грудня 1905 р. [639, с. 134]

На Катерининській залізниці згадану телеграму про початок страйку з Москви отримали 7 грудня 1905 р. Зранку 8 грудня в Катеринославі відбулися делегатські збори службовців та робітників Катерининської залізниці. Більшістю голосів (51 проти 3) вирішили приєднатися до загального політичного страйку і негайно його розпочати [2, арк. 10-11]. Працівники вказаної залізниці приєдналися до грудневого політичного страйку майже по всій протяжності її лінії, встановивши контроль на всьому обширі Донецького басейну [410, арк. 42-42 зв., 67; 865, с. 13-14]. В усіх великих майже безперервно станційних приміщеннях проходили багатолюдні мітинги, де з антиурядовими промовами виступали як місцеві, так і приїжджі оратори [11, арк. 1-22]. У Катеринославі та губернії бракувало військ для протидії страйку. За таких умов Страйковий розпорядчий комітет без опору встановив свою владу в управлінні залізницею. Його постановою усунули з посад начальника залізниці та начальників окремих служб, а замість них призначили інших осіб. Керівники страйку продемонстрували велику дбайливість до потягів із вантажами,

котрі зупинилися на станції. Для їхньої охорони влаштувалися чергування загонів самооборони. 11 грудня 1905 р. станцію Катеринослав зайняли війська, котрі не вступали в прямі зіткнення з залізничниками та не проводили арештів. Страйковому комітету вдалося покинути станцію, завдяки чому протест продовжили. Обидві сторони поводитися досить пасивно. Починаючи з 15 грудня 1905 р., страйковий рух у губерньському центрі пішов на спад [865, с. 32-34]. Після його завершення частину членів страйкового комітету заарештували. З більшою інтенсивністю проходила боротьба на інших великих станціях, куди також прибули війська. В Олександрівську, Гришиному та Горлівці відбулися зіткнення з військами [865, с. 36]. Найбільший бій відбувся в Горлівці, де в збройному опорі взяли участь залізничники, робітники машинобудівного заводу, шахтарі (як місцеві, так і з сусідніх місцевостей: Гришино, Щербинівки, Авдіївки, Харцизька тощо) [26, арк. 5]. На станції Горлівка проходили багатолюдні мітинги, в окремих із них брало участь до 5 тис. службовців, робітників та селян [2, арк. 83]. Керівниками повстання були О. Зубарев-Кузнєцов, робітник Г. Ткаченко-Петренко та вчитель П. Динега зі станції Гришино [865, с. 59]. Бій відбувся 17 грудня 1905 р.: з боку повсталих виступило до 3 тис. осіб, проти них влада виставила біля 200 військових і 60 козаків. У ході зіткнення вбили більше 200 повсталих, серед яких і згаданого вчителя Динегу. 500 осіб здалося [865, с. 64-70]. Втрати військових складали 3 вбитих і 12 поранених. Затриманих оточили козаки, поставили на коліна і примусили кілька разів проспівати «Боже царя храни», після чого їх відпустили додому [2, арк. 97] без проведення належних процедур [4, арк. 17-20]. Така недбалість у розслідуванні справи обумовлювалася тим, що козаки поспішали виконувати каральні функції в інших місцевостях [2, арк. 97]. 30 грудня 1905 р. по всій лінії Катерининської залізниці оголосили становище надзвичайної охорони [414, арк. 22 зв.].

Страйк відбувався й на інших залізницях, котрі проходили територією України. Так, на станції Конотоп Московсько-Києво-Воронезької залізниці існувало відділення ВСЗСР (очолював ліберал), в якому брали участь представники меншовицького крила РСДРП [599, арк. 44 зв.]. Одним із провідних діячів місцевого страйкового комітету був майстер електричної станції Л. Шор, який користувався

авторитетом серед робітників залізничних майстерень станції Конотоп та намагався поширювати свій вплив і на працівників сусідніх станцій [14, арк. 12]. 7 грудня 1905 р. було оголошено політичний страйк. Незважаючи на прибуття 9 грудня до Конотопа військ для придушення повстання, страйкарям вдалося протриматися аж до 14 грудня 1905 р., коли на станції запровадили воєнний стан, що супроводжувався посиленими обшуками та арештами [9, арк. 5 зв.].

Наприкінці листопада 1905 р. утворився місцевий комітет ВСЗСР на станції Новозибків Поліських залізниць у Чернігівській губернії. Страйк на станції розпочався 10 грудня 1905 р., але через швидкий арешт керівників він не набув масштабності [183, арк. 70-71 зв.].

Після придушення збройного повстання в Москві та інших місцевостях імперії, а також закінчення грудневого політичного страйку, проти діячів Залізничного союзу почалися посилені репресії. Їх масово заарештовували та звільняли з роботи. Найбільш активних членів організації віддали під суд [337, арк. 1]. Окремі незаарештовані особи перейшли до підпільної діяльності, інші були змушені виїхати за кордон. В. Переверзев писав пізніше з цього приводу у своїх спогадах: «Розгром Союзу був повний» [1164, с. 64].

Настрої, котрі панували у зв'язку з цим у спільноті залізничників, були негативними. Майже одразу до окремих відділень прийшло розуміння нових реалій та намітилася зміна тактики організації. Так, 20 грудня 1905 р. Одеський комітет ВСЗСР видав у друкарні Одеського об'єднаного комітету РСДРП прокламацію [220, арк. 217], в якій зазначалося, що уряд влаштував «всеросійський залізничний розгром, переслідуючи залізничників кулею і в'язницею». В Одесі, зокрема, заарештували низку активістів Залізничного союзу та звільнили 54 особи. У зв'язку з цим у відозві автори звинувачували владу в порушенні Маніфесту 17 жовтня 1905 р., а також зазначали, що, незважаючи на репресії, організація продовжуватимете свою діяльність у нелегальній формі, а мирні засоби боротьби змінить на насильницькі [272, арк. 44].

26 грудня 1905 р. Київське охоронне відділення отримало телеграму з Департаменту поліції, у якій рекомендувалося вжити рішучих заходів для

встановлення осіб та ліквідації керівників політичних страйків союзних організацій, і не лише не припиняти арештів «до повного їх знищення», але й притягати до відповідальності «нових членів організацій, котрі стали на місце заарештованих» [74, арк. 189]. На початку 1906 р. у справі про Всеросійський залізничний союз на Київщині заарештували 175 осіб [74, арк. 212; , 545, арк. 46 зв.]. Водночас, за клопотанням високопосадовців, низку активістів Союзу звільнили з в'язниці, зокрема керівника канцелярії начальника Південно-Західної залізниці В. Александровського та начальника служби тяги тієї ж залізниці Б. Скупієвського [74, арк. 212].

Окремі вироки у справах про революційний рух на залізниці виявилися доволі м'якими. Так, у вересні 1906 р. слідство у справі про «Люботинську республіку» передали до Харківської судової палати [1220, с. 52-90], а на початку січня 1907 р. оголосили вирок: К. Кирсту засудили до двох років позбавлення волі, шість осіб – до року, а 48 було визнано невинними [912, с. 65].

Натомість окремі процеси перетворювалися у показові. Досить довго тривала підготовка матеріалів у справі «Про захоплення революціонерами лінії Катерининської залізниці у грудні 1905 р.». Навесні 1908 р. справою зацікавився П. Столипін. У процесі листування між ним, директором Департаменту поліції та катеринославським губернатором вирішили передати цю справу до військового суду для того, щоб влаштувати показовий процес [865, с. 15]. Спеціально для судових засідань довелося відшукати підходяще приміщення, що виявилось доволі складним завданням [421, арк. 1-1 зв., 7, 11, 18]. На початковому етапі у справі притягнули більше 300 осіб, обвинувальний акт склали стосовно 184 [865, с. 9], свідками виступали 750 осіб. Ця масштабна справа викликала загальний інтерес, але проходила за зачиненими дверима, з огляду на обмеженість площі приміщення, а також зважаючи на питання безпеки [15, арк. 129-130]. Тимчасовий одеський воєнно-окружний суд розглядав означену справу в Катеринославі з 7 по 19 грудня 1908 р. [865, с. 13]. На лаві підсудних опинилася 131 особа [865, с. 9], з них 32 суд засудив до смертної кари, а 60 – до різних термінів каторги. Засудженими виявилися переважно звичайні службовці та робітники, втягнуті в страйк загальними

настроями. Більшості революціонерів вдалося уникнути покарання [865, с. 13]. Оголошений вирок став для суспільства потрясінням, його обговорювали в Державній Думі, а депутати-октябристи від Катеринославської губернії М. Родзянко та П. Каменський [865, с. 159-160] звернулися до Миколи II [412, арк. 78] і П. Столипіна з клопотаннями про пом'якшення смертного вироку та звільнення засуджених від каторги. Зрештою, вирішили затвердити смертний вирок щодо тих 8 осіб, котрі не зверталися з клопотаннями про помилування. Саме їх згодом і стратили. Це були переважно революціонери, серед них, зокрема, і керівники Горлівського повстання О. Зубарев-Кузнецов та Г. Ткаченко-Петренко [865, с. 159-163].

Після розгрому організацій Союзу залізничників наприкінці 1905 – початку 1906 рр. поновлення діяльності ВСЗСР на центральному рівні відбулося в квітні 1906 р., коли замість планованого [677, с. 2] та відкладеного третього з'їзду ВСЗСР провели конференцію з делегатів від місцевих комітетів залізниць та ЦБ Союзу, а також за участю представників центральних комітетів ПСР та РСДРП. На ній розглянули стан справ на 21 залізниці [113, арк. 162] та прийняли таку резолюцію: вважати Всеросійський залізничний союз відновленим, 1 травня святкувати мирно, до страйку не вдаватися [117, арк. 273]. Зазначену постанову надрукувала газета «Новое Время» 23 квітня 1906 р. [362, арк. 37] При московському ЦБ ВСЗСР утворили страйковий комітет і вузлові комітети – загалом одинадцять. Чотири з них знаходилися в українських губерніях імперії, а саме в Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. На кожній із залізниць існували також районні комітети, які керували окремими лініями залізничної мережі [110, арк. 152]. Незважаючи на постійні переслідування та несприятливі умови, поступово відновлювалася робота місцевих відділень Залізничного союзу [6, арк. 31; 143, арк. 438; 144, арк. 53-53 зв., 132; 145, арк. 64, 112; 191, арк. 67 б-67 в зв.; 209, арк. 20-23; 261, арк. 168, 200; 273, арк. 334-335; 355, арк. 1; 356, арк. 1].

ЦБ ВСЗСР у 1906–1908 рр. продовжувало дислокуватися в Москві як великому залізничному вузлі. Загальна кількість його членів у імперії сягала 11,5 тис. осіб [40, арк. 2 зв.]. Після відновлення діяльності ВСЗСР змінилося його

соціальне обличчя. Якщо протягом попереднього періоду в організації домінували управлінські службовці, то після репресій кінця 1905 р. почали переважати робітники і нижчі лінійні службовці [114, арк. 7]. Ідеї Залізничного союзу хоча й продовжували зустрічати велике співчуття та підтримку серед залізничників, однак більшість не вступала до організації через загрозу провокаторства та репресії проти членів організації [39, арк. 6]. У зв'язку з цим ЦБ ВСЗСР рекомендувало діячам на місцях звернути головну увагу на залучення до Союзу стрілочників, кондукторів, машиністів та працівників служби тяги. У фінансовому відношенні становище центральних та місцевих організацій ВСЗСР було невтішним. Бракувало коштів навіть на видання літератури, яка часто публікувалася в друкарнях ПСР та РСДРП [315, арк. 2-4].

За характером діяльності Всеросійський залізничний союз перейшов від відкритої організації в конспіративну. Підпільна діяльність та зміна соціального обличчя ВСЗСР, зрештою, призвела до того, що склад його місцевих комітетів став більш революційним, ніж у 1905 р. [31, арк. 17-17 зв.; 200, арк. 5 зв.; 315, арк. 2-2 зв.]. На законодавчому рівні перешкодою для його діяльності став указ 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи», котрий унеможлилював легалізацію та відкриту діяльність опозиційних професійно-політичних організацій [620, с. 201-207]. Видавалися й інші нормативно-правові акти, що перешкоджали роботі ВСЗСР та іншим антиурядовим організаціям на залізниці у період спаду революції [46, арк. 247 зв.; 50, арк. 54; 185, арк. 197]. Натомість залізничники могли долучатися до діяльності СРН та інших провладних організацій [791, с. 3].

У безпартійному ВСЗСР до кінця 1906 р. виокремилося дві основні течії: професійно-політична, до якої приєдналися соціалісти-революціонери та народні соціалісти, а також суто професійна, захисниками якої виступали соціал-демократи [59, арк. 449]. Ці протиріччя яскраво проявилися на третьому з'їзді Всеросійського залізничного союзу, котрий відбувся 10-17 грудня 1906 р. у м. Таммерфорсі (Фінляндія) за участю 22 представників [101, арк. 39; 262, арк. 13-16 зв.] 19 казенних і приватних залізниць, а також есерів, соціал-демократів, народних соціалістів,

трудової групи, соціал-демократичної професійної спілки [42, арк. 66], Бунду [3, арк. 164] та Волзької судноплавної організації ПСР. Московсько-Києво-Воронезьку залізницю представляли 4 особи, по одному делегату надіслали Катерининська та Харківсько-Миколаївська залізниці, а від Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці прибуло 2 особи. Репрезентанти залізниць повідомили про ситуації на місцях. Від Московсько-Києво-Воронезької залізниці виступив делегат із Конотопа, котрий зазначив, що загалом до ВСЗСР по всій залізниці входило 354 члени, з яких 50 – зі станції Конотоп і 10 – зі станції Ворожба. Організація мала налагоджені зв'язки з ПСР, РСДРП та Селянським союзом [101, арк. 39-40 зв.]. Харківсько-Миколаївська залізниця мала в своєму складі 620 осіб (34 % соціал-демократів, 24 % – есерів та 40 % – безпартійних) [111, арк. 6]. Осередки організації існували в Харкові, Полтаві, Кременчуці, на станціях Крюково, Знам'янка, Долинська, Люботин. На Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці нараховувалося 810 членів ВСЗСР. Найбільша їх чисельність була у Харкові (237 осіб) та Мелітополі (150 осіб). Організації існували також у Симферополі, Севастополі, Феодосії, Керчі, Олександрівську, Паннотиному, Синельникові, Куп'янську тощо. Тут у союзах також працював ряд представників обох провідних загальноросійських соціалістичних партій [101, арк. 39-40 зв.]. На Катерининській залізниці нараховувалося 627 членів Союзу, переважно есерів та соціал-демократів. На Московсько-Києво-Воронезькій приватній залізниці до Союзу входило 364 особи [111, арк. 6]. Таким чином, в українських губерніях імперії наприкінці 1906 р. загалом налічувалося 2-2,5 тис. членів Залізничного союзу [145, арк. 143 зв.-144]. Представники жандармських органів, аналізуючи загальні настрої, що панували на з'їзді, вказували, що більшість комітетів ВСЗСР володіло порівняно слабкими ресурсами: відчувалася гостра потреба в активних членах, грошових коштах, агітаційно-пропагандистській літературі тощо. Кількість членів організації, вказана делегатами у звітах, у більшості випадків була значно перебільшена. Майже в усіх союзах переважав есерівський напрям, хоча підтримувалися зв'язки й з іншими революційними партіями та організаціями, за винятком анархістів-комуністів [144, арк. 141].

По завершенню третього з'їзду ВСЗСР, у зв'язку з його відмовою перейти до професійної платформи та домінуванням в організаціях есерів, своє ставлення до Залізничного союзу змінили соціал-демократи. У січні 1907 р. вони прийняли постанову з вимогою до своїх членів вийти зі складу організації. Після цього низка соціал-демократів та місцевих осередків, де вони домінували, залишило Союз [307, арк. 17]. На початку лютого 1907 р. відбулася конференція найбільших залізничних соціал-демократичних організацій, котра підтвердила необхідність виходу з ВСЗСР та прийняла рішення створювати безпартійні професійні спілки, а також скликати їхній перший всеросійський з'їзд [379, арк. 13]. Тактику соціал-демократів підтримали на місцях. Так, 18-19 лютого 1907 р. об'єднаний з'їзд делегатів Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниць прийняв більшістю голосів резолюцію про третій з'їзд Залізничного союзу. У ньому виражалось схвалення щодо позиції своїх представників на з'їзді, котрі підтримували існування винятково професійних організацій [79, арк. 35 зв.]. Зрештою, Центральне бюро ВСЗСР констатувало, що з весни 1907 р. всілякий зв'язок із Південними залізницями втрачений. Його відновили лише восени 1907 р. [262, арк. 8]

Натомість Партія соціалістів-революціонерів на своїй третій раді в липні 1907 р. відзначала, що, після виходу з ВСЗСР соціал-демократів, він став «суто есерівською організацією» [168, арк. 15 зв.]. Цю обставину зафіксували також жандармські документи [57, арк. 1 зв.], котрі, починаючи з 1907 р., подекуди іменували організацію Всеросійським залізничним союзом Партії соціалістів-революціонерів [315, арк. 2]. У друкарнях есерів [336, арк. 1] та з використанням їхніх гасел [340, арк. 1] видавалися відозви ВСЗСР. Партія есерів підтримувала діяльність Залізничного союзу за допомогою матеріальних внесків тощо. З іншого боку, соціал-демократи продовжили роботу з утворення залізничних профспілок [303, арк. 27]. Дискусія щодо майбутнього ВСЗСР та залізничних організацій загалом розгорнулася в пресі, зокрема в газетах «Локомотив» (наближеній до РСДРП), «Железнодорожная жизнь» (близькій до есерів), «Всероссийский железнодорожный союз» (видавалася ЦБ організації). Від партійної орієнтації

залежали оцінки необхідності збереження політико-професійного характеру організації, або ж перетворення її у профспілку [690, с. 1-3; 705, с. 5-6; 1108, с. 7].

Поступовому затуханню діяльності ВСЗСР на місцях сприяла часткова бездіяльність його Центрального бюро впродовж 1907 р. Незадоволення з цього приводу висловлювали окремі місцеві комітети Залізничного союзу [49, арк. 20]. Так, у зв'язку з відсутністю грошових коштів, тимчасовим відходом від справи окремих членів Бюро, з квітня до листопада 1907 р. не видавався друкований орган ЦБ ВСЗСР, скоротилася кількість роз'їздів членів ЦБ (із організаційною метою відвідали Південно-Західну залізницю), натомість зв'язок підтримувався переважно письмово. Центральне бюро висловилося за бойкот як виборів до третьої Державної Думи, так і самої Думи [46, арк. 8-8 зв.; 262, арк. 281].

Занепаду організацій ВСЗСР сприяли і переслідування з боку властей, котрі продовжували звільняти з роботи суспільно активних залізничників [46, арк. 281], розсилку циркулярних повідомлень, спрямованих на посилення боротьби з самоорганізацією залізничників, знищення осередків Союзу, а також прагнули унеможливити його зібрання, конференції та з'їзди [302, арк. 178].

Уявлення про розвиток організацій ВСЗСР в українських губерніях упродовж 1907 р. дають матеріали Обласного з'їзду Союзу, який відбувся 16-17 вересня 1907 р. У його роботі брали участь по одному представнику від Українського обласного комітету ПСР, Південно-Східної, Катерининської, Московсько-Києво-Воронезької, Південно-Західної та Південних залізниць. Останні утворилися в 1907 р. шляхом об'єднання Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Севастопольської казенних залізниць. У зв'язку з цим, ще наприкінці 1906 р. відбулося злиття організацій ВСЗСР, які існували на цих залізницях [144, арк. 15]. Відсутність на з'їзді представників інших політичних сил засвідчила повний перехід Залізничного союзу під контроль есерів. Після заслуховування доповідей з місць з'ясувалося, що найкраще справи йшли на Катерининській, Московсько-Києво-Воронезькій та Південно-Східній залізницях, на кожній із яких кількість членів становила понад тисячу осіб. На Південно-Західній залізниці з початку 1907 р. справи Союзу йшли добре, але згодом, внаслідок повної відірваності від центральних органів та

бездіяльності місцевого відділення, його осередки почали розпадатися й зникати. Реанімувати Союз мав новообраний комітет Південно-Західної залізниці. Реорганізація залізничного комітету відбулася також на Південних залізницях. На останніх існувало кілька союзних організацій, що функціонували належним чином. Їхній розвиток гальмувався значним впливом соціал-демократів, котрі проводили цілеспрямовану боротьбу проти організаційної роботи ВСЗСР. Обласний з'їзд одноголосно ухвалив вважати себе постійно діючою інституцією, котра періодично скликалася й діяла як обласний комітет. Для технічних і виконавчих функцій з'їзд створив обласне бюро, завданням діяльності якого був випуск і розподіл між осередками агітаційно-пропагандистської літератури, всіляке сприяння залізницям, підготовка та направлення на місця роз'їзних агентів тощо [209, арк. 18 зв.-19].

Слідом за цим Тимчасове південне обласне організаційне бюро ВСЗСР здійснило низку заходів, спрямованих на відновлення роботи Залізничного союзу. Зокрема, воно організувало касу взаємодопомоги членів ВСЗСР при Центральному південному комітеті [316, арк. 92]. Проходила підготовка до планованого IV з'їзду ВСЗСР [116, арк. 40-41; 125, арк. 116-117], а тому вирішили обов'язково надіслати на нього делегата від згаданого Бюро. Крім того, видали і поширили залізницями практичні рекомендації для молодих робітників-початківців щодо методів конспіративної роботи [338, арк. 1 зв.]. Останнє свідчило про посилення тенденції до нелегальної діяльності ВСЗСР. Південне обласне організаційне бюро проводило також роз'їзну роботу, однак їй перешкоджали переслідування поліції [262, арк. 10-10 зв.; 306, арк. 9; 338, арк. 1].

Посилилася і репресивна діяльність влади щодо організацій ВСЗСР [49, арк. 34; 58, арк. 14 зв.; 100, арк. 44, 204; 123, арк. 345 зв.; 150, арк. 17 зв.-18; 199, арк. 131 зв.; 228, арк. 93; 304, арк. 8; 305, арк. 7; 308, арк. 5 зв.-6 зв.; 393, арк. 12-12 зв.; 395, арк. 12, 52]. В результаті до кінця 1908 р. майже всі місцеві осередки організації були знищені й Залізничний союз фактично припинив своє існування [268, арк. 67-67 зв.; 105, арк. 18-22, 27-29, 31, 36, 38, 40, 46, 48-49, 69-69 зв.]. Найбільш політично свідомі й революційно налаштовані члени приєдналися до місцевих організацій есерів та соціал-демократів [114, арк. 7-8].

Упродовж 1906–1917 рр. тривало переслідування окремих діячів, причетних до діяльності Всеросійського залізничного союзу [545, арк. 1, 46 зв.]. Участь в останньому трактувалася поліційними та іншими державними органами як ознака неблагонадійності особи. Пошуки організацій Залізничного союзу та з'ясування благонадійності його колишніх членів проходили й після фактичного припинення його існування. Часто це пов'язувалося з необхідністю забезпечення безпеки проїзду залізницею високопоставлених осіб, зокрема П. Столипіна [106, арк. 31; 193, арк. 23] та імператора [61, арк. 5-5 зв.]. Крім того, впродовж 1908–1914 рр. до жандармських органів регулярно надходили дані про поновлення функціонування Всеросійського залізничного союзу в центрі й на місцях, що не підтверджувалися результатом проведених розслідувань. Проходили також пошуки місцевих осередків Всеросійського залізничного союзу в окремих регіонах [5, арк. 134; 61, арк. 22; 63, арк. 47; 95, арк. 29; 109, арк. 150; 193, арк. 101-101 зв.; 194, арк. 21-22; 259, арк. 1-3; 377, арк. 11, 405-405 зв.].

В одній із публікацій ми простежили трансформацію взаємин Всеросійського залізничного союзу та влади в підросійській Україні у 1905-1908 рр. [1054].

Таким чином, Всеросійський залізничний союз був професійно-політичною організацією, оскільки в своїй програмі поєднував економічні та правові положення з вимогами політичних свобод і скликання Установчих зборів. 1905 р. Залізничний союз брав активну участь у жовтневому та грудневому загальних політичних страйках, виступаючи організаційним і координаційним центром виступів на залізницях. В цей час Союз діяв напіввідкрито та відкрито, намагаючись за допомогою мирних заходів змінити державний лад у країні. Після невдачі грудневого збройного повстання організацію було розгромлено жандармськими органами, судовими установами та адміністрацією. Більшість осередків Союзу припинило своє існування. Влада законодавчо обмежила можливості самоорганізації опозиційно налаштованих залізничників та проведення ними страйків. Союз поновив свою діяльність у 1906–1908 рр., однак діяти йому доводилося конспіративно, в умовах постійних переслідувань. Внаслідок цього він радикалізувався, дедалі більшого впливу в ньому набували представники

революційних партій – соціалісти-революціонери та соціал-демократи. З початку 1907 р. останні взяли курс на вихід з організації та утворення профспілки залізничників, натомість Залізничний професійно-політичний союз опинився під контролем есерів. Вони здійснили спробу реанімувати організацію, однак закінчення Першої російської революції та посилення роботи жандармських органів спричинили занепад його місцевих осередків та припинення діяльності Всеросійського залізничного союзу. Загалом, в роки революції 1905–1907 рр. Союз відіграв важливу роль, особливо в ході загального політичного страйку, ставши однією з ключових сил, що змусила російського імператора підписати Маніфест 17 жовтня 1905 р. Крім того, організація сприяла втягненню в політичну боротьбу широких мас залізничників.

4.3. Функціонування Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників

В українських губерніях Російської імперії у 1905–1908 рр. діяла масова безпартійна політико-професійна організація поштово-телеграфних чиновників та службовців – Всеросійський союз поштово-телеграфний чиновників.

В Україні порівняно рано, ще до днів т. зв. «жовтневих свобод» і поширення проєкту організації, зародився осередок Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників у м. Житомирі. Звідти 28 липня 1905 року до м. Пензи відправили телеграму з текстом: «Житомирська організація Союзу поштово-телеграфних чиновників вітає пензенських чиновників із тим, що й до них нарешті дійшла революція. Свободу народу – скажемо разом російському уряду!» [364, арк. 191-192]. Таким чином, вже на початкових етапах існування організації житомирський осередок Поштово-телеграфного союзу продемонстрував першочерговість політичних цілей організації.

Організаційне оформлення і вироблення програмних засад Поштово-телеграфного союзу припало на жовтень-листопад 1905 р., коли в загальнодержавній та регіональній періодиці з'явився проєкт статуту організації та відбувся Всеросійський з'їзд працівників пошти та телеграфу. Матеріали про Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників почали з'являтися в пресі

після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. від імені його Центрального Бюро. Так, 30 жовтня 1905 р. газета «Новости», а також декілька інших видань надрукували «Статут Всеросійського поштово-телеграфного союзу». В ньому була запропонована структура організації. Члени Союзу утворювали в кожній окремій поштово-телеграфній установі групі організації (одну чи декілька, згідно з місцевими умовами), до складу яких мали входити службовці різних професій. Сукупність організаційних груп у кожній установі отримувала назву відділення союзу, а також найменування за місцем розташування. У кожному губернському місті з групових осередків організації губернський з'їзд Союзу мав обрати губернське бюро. Кошти організації мали формуватися з обов'язкових щомісячних членських внесків у розмірі 1 % від місячної платні та інших нерегулярних надходжень (пожертв, зборів із концертів та лекцій тощо). При цьому кожна групова організація з усіх своїх надходжень мала щомісяця відраховувати 50 % до місцевого губернського комітету, який у свою чергу мав відраховувати 15 % в Центральне бюро на поточні витрати, друк і розсилку літератури, роз'їзди для налагодження контактів, організацію страйку тощо, а також 50 % у страйковий фонд, надходження до якого могли витрачати лише на організацію страйку та допомогу постраждалим від нього. Запропонувавши означений статут, ЦБ союзу закликала всіх поштово-телеграфних чиновників негайно організувати в кожній установі групи і приєднатися до Союзу, подавши заявку про це через редакцію «Московской вечерней почты» [143, арк. 57-57 зв.]

15 листопада 1905 р. у Москві відкрився перший всеросійський делегатський з'їзд ВСПТЧ, на який прибуло близько 80 делегатів від різних міст та місцевостей Російської імперії [765, с. 3]. На ньому одногolosно визначили мету, завдання та платформу організації: «Союз має на меті докорінно покращити матеріальне та службово-правове становище поштових і телеграфних службовців, а також захищати їхні корпоративні інтереси». Для цього організація прагнула встановити такий лад, за якого прийняття всіх урядових законодавчих положень і заходів, що стосуються поштово-телеграфних службовців, знаходилося б у руках останніх. Чиновників і службовців не задовольняла половинчастість Маніфесту 17 жовтня

1905 р., і вони висували вимогу повної свободи та скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права для реформування державного ладу Російської імперії [651, с. 229]. На цьому з'їзді вирішили оголосити загальний страйк поштово-телеграфних чиновників. Приводом до страйку став наказ начальника головного управління пошти та телеграфу М. Севастьянова про заборону поштово-телеграфним чиновникам об'єднуватися у будь-які професійні союзи й звільнення окремих активістів. У відповідь на це в ніч із 14 на 15 листопада 1905 р. виробили та надіслали телеграму голові Ради Міністрів Російської імперії С. Вітте із вимогами поштово-телеграфних чиновників та термінами їх виконання, яка так і залишилася без відповіді. З'їзд циркулярно оповістив осередки ВСПТЧ про початок Всеросійського поштово-телеграфного страйку. В окремому зверненні до суспільства ЦБ Союзу пояснило причини, що змусили поштово-телеграфних чиновників розпочати страйк. Окрім того, на зустріч із головою Ради Міністрів направили особливу депутацію, котра не була прийнята [341, арк. 1-1 зв.].

19 листопада 1905 р. міністр внутрішніх справ П. Дурново розіслав усім губернаторам таку телеграму: «На підставі положення про охорону накажіть заарештувати та ув'язнити всіх відомих вам – жандармському управлінню і поштово-телеграфному начальству – підбурювачів і агітаторів за страйк пошти та телеграфів». Одразу після цього розпочалися репресії. Всіх найвизначніших керівників Поштово-телеграфного союзу впродовж кількох тижнів заарештували. 7 грудня 1905 р. відбувся інший з'їзд делегатів організації, що постановив не припиняти боротьбу до досягнення намічених цілей. В постанові зазначалося, що виступаючи за «легальну та культурну боротьбу», у зв'язку з жорсткою протидією уряду, ВСПТЧ знімав із себе будь-яку відповідальність за форми, в яких ця боротьба могла проявитися [341, арк. 1-1 зв.].

На місцевому рівні в українських губерніях Російської імперії з жовтня 1905 р. існувала Київська організація Союзу. Одразу після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. поштово-телеграфні чиновники провели в Києві збори та направили у Санкт-Петербург телеграму С. Вітте, у якій висловили «глибокі

почуття відданості Престолу і Величності за даровану 17 жовтня свободу слова, друку, зборів, союзів» та заявили про приєднання до ВСПТЧ [208, арк. 9]. У професійному відношенні активними діячами Київського відділення Союзу були особи, що працювали в поштово-телеграфному відділенні: переважно поштово-телеграфні чиновники, а також поштарі, телеграфісти, інженери, механіки тощо. До Поштово-телеграфного союзу належали також завідувач канцелярії Київської поштової контори та завідувач Фундукліївським поштовим відділенням [84, арк. 21-21 зв.]. У листопаді 1905 р. представницю київського осередку Поштово-телеграфного союзу телеграфістку С. Григорьеву делегували на Всеросійський з'їзд поштово-телеграфних чиновників [77, арк. 68]. Активними агітаторами й організаторами поштово-телеграфного страйку стали телеграфіст Ф. Бороденко, чиновники П. Зражевський, В. Капустін, В. Русіянов та ін. [77, арк. 5].

Організації ВСПТЧ набули масового поширення на Харківщині, де збори поштово-телеграфних чиновників відбулися 29 жовтня 1905 р. На них утворили Харківський районний комітет поштово-телеграфного союзу [208, арк. 9], головою якого став Г. Подольський [141, арк. 40]. Харківський районний осередок приймав заяви з власноручними підписами осіб, які бажали приєднатися до Поштово-телеграфного союзу через редакцію газети «Харьковский листок» [208, арк. 9]. Він брав активну участь у листопадовому поштово-телеграфному страйку. Було сформовано страйковий фонд харківського відділення Поштово-телеграфного союзу [489, арк. 16], що отримав значну матеріальну допомогу від харків'ян: на підтримку страйкуючих було зібрано близько 3000 руб. [143, арк. 57 зв.-58] Комітет займався також випуском та поширенням власних прокламацій [341, арк. 1-1 зв.].

Із перешкодами з боку місцевої адміністрації майже одразу ж зіткнулися катеринославські чиновники. Вони приєдналися до ВСПТЧ та надіслали про це телеграму до редакції «Русского слова» в Москву, однак вона не дійшла до адресата, оскільки була затримана завідуючим телеграфом Івановим. Водночас начальник місцевого поштово-телеграфного округу заборонив чиновникам приєднуватися до свого професійного Союзу, обґрунтовуючи це тим, що дія Маніфесту 17 жовтня 1905 р. на них не поширюється [208, арк. 9]. Незважаючи на це, 15 листопада 1905 р.

застрайкували телеграфісти Катеринослава, а з 17 листопада – всі поштові чиновники [7, арк. 137]. Представники Катеринославської поштово-телеграфної контори підтримали також грудневий політичний страйк і продовжували страйкувати до 14 грудня 1905 р. [409, арк. 33].

Успішно діяли осередки Союзу поштово-телеграфних чиновників у Херсонській та Таврійській губерніях. Зокрема, у жовтні 1905 р., під впливом телеграми від Центрального бюро з Москви із запрошенням приєднатися до Поштово-телеграфного союзу, утворився Ялтинський поштово-телеграфний союз. Наступним кроком стало ознайомлення з проектом програми ВСПТЧ, що був вміщений у № 258 газети «Вечерняя почта». З метою розгляду проекту відбулося кілька зборів чиновників поштово-телеграфної контори, на яких прийняли програму Союзу із незначними доповненнями. Також вирішили організувати Ялтинський виконавчо-розпорядчий комітет ВСПТЧ, про що повідомили його Центральному бюро. Головою місцевого комітету, що складався із 7 осіб, став завідуючий Ялтинською телефонною мережею В. Ракітін, а обов'язки скарбника виконував молодший механік Ялтинської телефонної станції П. Турков. Делегат від Ялтинського осередку брав участь у Всеросійському поштово-телеграфному з'їзді в середині листопада 1905 р., а коли Центральне бюро ВСПТЧ прийняло рішення про страйк, загальні збори Ялтинського відділення поштово-телеграфного союзу його підтримали [279, арк. 15].

Вказана місцева організація брала активну участь у проведенні поштово-телеграфного страйку у листопаді 1905 р. 15 листопада 1906 р. з Сімферополя до Ялти надійшло повідомлення про припинення робіт, що й виконали працівники поштово-телеграфної контори і телефонної станції. Під час страйку членами союзу, на прохання начальника Ялтинської поштово-телеграфної контори, було усунуте пошкодження телеграфних дротів та організоване чергування на лінії на випадок надзвичайних ситуацій. Таким чином, усвідомлюючи суспільну важливість своєї професії та можливі негативні наслідки страйкової боротьби, поштово-телеграфні чиновники йшли на обмежену співпрацю з представниками адміністрації. Навіть масові звільнення наприкінці листопада 1905 р. не зупинили зібрань членів

ялтинського осередку ВСПТЧ. Їх перенесли з приміщення контори на дачу до В. Ракітіна. Страйк завершився лише 16 грудня, після арешту керівників організації [276, арк. 15-16].

Наприкінці жовтня 1905 р., під впливом газетних публікацій, утворився Союз поштово-телеграфних чиновників у м. Одесі Херсонської губернії. В програмному відношенні члени осередку вирішили приєднатися виключно до професійної платформи союзу, відкинувши її політичну складову. З членів об'єднання утворився спеціальний агітаційно-організаційний комітет. У першій половині листопада 1905 р., під впливом роз'яснень працівника місцевої поштово-телеграфної контори інженера Л. Залуцького, що повернувся з Петербурга, прийняли і політичну частину платформи союзу. Інженер переконував, що лише виконання політичної частини забезпечить повну реалізацію професійних вимог. Л. Залуцький став учасником листопадового делегатського з'їзду ВСПТЧ та поштово-телеграфного страйку, який розпочався в Одесі 15 листопада 1905 р. і тривав близько трьох тижнів. Його не зміг зупинити навіть арешт Л. Залуцького на початку грудня 1905 р. Впродовж означеного часу комітет Поштово-телеграфного союзу продовжував агітацію, поширював відозви, роздавав гроші, вугілля та провізію страйкуючим. Страйк змогла зупинити лише обіцянка начальника поштово-телеграфного округу пробачити поштово-телеграфним чиновникам участь в акції протесту та видати платню, що зруйнувало єдність в лавах страйкуючих [275, арк. 6-7].

Боротьбу місцевих поштово-телеграфних чиновників підтримали представники інших професійно-політичних організацій. Зокрема, сприяв діяльності місцевої організації представник Союзу союзів та Всеросійського академічного союзу приват-доцент Новоросійського університету Р. Орженцький, що 9 листопада 1905 р. виступив перед поштово-телеграфними чиновниками із закликом до об'єднання. Промова мала великий успіх і спонукала до приєднання місцевого поштово-телеграфного союзу до Союзу союзів [257, арк. 2-3]. Окрім того, члени Одеського відділення Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти на своєму засіданні одноголосно прийняли таку постанову: «Ми <...> шлемо свій гарячий привіт і співчуття товаришам поштово-телеграфним службовцям,

дивуємося стійкості й одностайності, з якою вони виступили на захист прав свого Союзу, що веде боротьбу за велику справу звільнення Батьківщини» [255, арк. 5].

У листопаді 1905 р. під впливом телеграм, що надсилалися від московського та одеського осередків ВСПТЧ, утворилося Херсонське відділення. На засіданні 12 листопада 1905 р., під час аналізу професійно-політичних вимог Московського та професійних вимог Одеського осередку поштово-телеграфного союзу, херсонські поштово-телеграфні службовці прийняли виключно професійні вимоги. На тому ж засіданні обрали Херсонський комітет ВСПТЧ, а до Одеси надіслали постанову про приєднання до Союзу. Уповноваженим від Херсонського комітету на поштово-телеграфний з'їзд обрали одеського делегата Л. Залуцького. 15 листопада 1905 р. херсонські чиновники приєдналися до загального поштово-телеграфного страйку, що супроводжувався щоденними мітингами та зібраннями працівників поштово-телеграфного відомства. Постійний телефонний зв'язок при цьому підтримувався з організаціями Одеси та Миколаєва [277, арк. 6-7]. Страйк припинився лише внаслідок арешту та висилки керівників місцевого осередку ВСПТЧ [8, арк. 30].

Після проведених урядом у листопаді-грудні 1905 р. звільнень і репресій керівництва й активних діячів ВСПТЧ [486, арк. 6; 490, арк. 4-4 зв.] більшість його організацій тимчасово припинили свою діяльність. Так, у грудні того ж року Київське охоронне відділення прозвітувало київському губернатору про розпад і зникнення місцевого бюро Союзу поштово-телеграфних чиновників після проведених у листопаді арештів головних діячів цієї організації [79, арк. 2].

Незважаючи на переслідування та звільнення наприкінці 1905 р., деякі осередки ВСПТЧ майже одразу ж успішно відновили свою діяльність. Так, на початку 1906 р. поновив діяльність харківський районний комітет Поштово-телеграфного союзу, до складу якого входили переважно звільнені внаслідок листопадового поштово-телеграфного страйку чиновники та окремі службовці поштово-телеграфного відомства [142, арк. 8]. До січня 1906 р. це відділення очолював Г. Подольський, а в лютому він передав обов'язки голови своєму товаришу Білецькому, продовжуючи займатися фінансовою звітністю, літературою та конспіративним листуванням. Серед помітних агітаторів за об'єднання в ВСПТЧ

та необхідність участі у новому загальнополітичному страйку можна назвати П. Білоброва, Н. Скорописова, К. Кондрикіну, М. Курач та ін. [142, арк. 40-40 зв.]. За даними Харківського охоронного відділення, представленими в Департамент поліції, місцевий районний комітет мав свою касу, на балансі якої станом на 1 лютого 1906 р. в залишку значилося 8 руб. 91 коп. Загальний баланс за січень показав 1048 руб. 91 коп. надходжень і 1035 руб. видатків. Комітет мав свою червону мастикову печатку і випускав гектографічні відозви. Так, 1 лютого 1906 р. видрукували листівку, в якій засуджувалося розпорядження уряду про приведення до присяги новоприйнятих чиновників поштово-телеграфного відомства. ВСПТЧ користувався особливо великим впливом серед телеграфістів, тому, коли після приведення до присяги чинів поштово-телеграфного відомства м. Харкова їм запропонували для підпису присяжний лист, службовці в поштовій конторі підписали його, а в телеграфній відмовилися [142, арк. 8; 490, арк. 43-43 зв.]. Тож, окремі осередки ВСПТЧ досить швидко та успішно адаптувалися до нових нелегальних умов роботи.

Після арешту в 1906 р. в Москві членів ЦК ВСПТЧ, провінційні організації Союзу втратили об'єднавчий та керівний центральний орган і певний час діяли самостійно. У той час місцевими комітетами вироблявся статут Союзу, проєкти якого надрукували «Вечерняя почта» та «Голос жизни» [53, арк. 1 зв.].

Наприклад, Київське окружне бюро Всеросійського поштово-телеграфного союзу [77, арк. 70] у вересні 1906 р. виробило статут. Згідно з ним, основна мета діяльності місцевого осередку не змінилася і повторювала професійно-політичні вимоги, вироблені згаданим Всеросійським з'їздом союзу у листопаді 1905 р., однак вимога Установчих зборів трансформувалась у положення про необхідність народного представництва на основі загального, прямого, рівного і таємного виборчого права незалежно від статі та національності. Крім того, в частині, що характеризувала склад ВСПТЧ, містилося положення, що членами організації можуть стати як службовці поштово-телеграфного відомства, так і особи, які мають стосунок до поштово-телеграфної справи. Отже, було розширено коло осіб, які могли стати учасниками організації [77, арк. 43].

Вироблені таким чином на місцях норми майбутнього статуту мали обговорюватись у Москві на конференції делегатів від усіх провінційних відділень Союзу, але з'їзд так і не відбувся. Внаслідок цього, кожен місцевий осередок керувався своїм статутом і мав власну платформу [53, арк. 1 зв.]. Таке становище зумовлювало організаційну аморфність ВСПТЧ.

У зв'язку із розпуском першої Державної Думи (в липні 1906 р.) ЦБ Всеросійського поштово-телеграфного союзу надіслало на місця звернення, в якому запевнило місцеві осередки в незмінній єдності професійних і політичних вимог, а думку про обстоювання лише професійних вимог назвало провокаційною, «оскільки в існуючих політичних умовах країни будь-який професійний рух нерозривно пов'язаний з політичним». Окрім того, наголошувалося на неможливості скликання делегатського з'їзду, а відтак місцеві осередки Союзу повинні були готуватися до загального політичного страйку, сигналом до якого мали стати «припинення робіт у головних поштово-телеграфних конторах і зупинка руху у вузлових залізничних центрах» [77, арк. 50].

У вересні 1907 р. керівництво протестним рухом взяло на себе Санкт-Петербурзьке Відділення ВСПТЧ, що встановило зв'язок між організаціями шляхом письмових відносин і періодичної відсилки на місця особливих делегатів. У цей час осередки Союзу поштово-телеграфних чиновників існували майже в усіх великих центрах Російської імперії і навіть у деяких повітових містах і містечках. Устрій кожної організації цілком залежав від місцевих умов: кількості поштово-телеграфних чиновників, які співчували ідеї професійно-політичного союзу, характеру та енергії організаторів, зв'язків із центральними органами ВСПТЧ тощо [53, арк. 1 зв.].

Діяльність місцевих відділень Союзу (за посередництва комітетів) зводилася до двох головних функцій: 1) агітації серед службовців на користь професійного об'єднання; 2) підтримки опозиційних настроїв серед поштово-телеграфних чиновників.

Агітація проводилася переважно усно, однак досить енергійно, незважаючи на всілякі труднощі, що створювалися місцевим начальством. Із великим успіхом діяли

агітатори також серед поштарів, котрі об'єдналися в особливу групу, яка діяла пліч-о-пліч із ВСПТЧ [53, арк. 1]. Сприяла також успіху агітації та розповсюдження серед поштово-телеграфних чиновників таких листівок, як петербурзька «Молния» та київський «Почтальон» [170, арк. 2-2 зв.].

В українських губерніях у першій половині 1907 р. в межах Київського поштово-телеграфного округу діяло три відділення Поштово-телеграфного союзу: Київське, Житомирське та Бердичівське. Незадовго до цього функціонувало ще й Волочиське відділення (Волинська губернія), однак там агітація не знаходила належної підтримки, й відділення занепало [88, арк. 15]. Вказані регіональні та центральне відділення ВСПТЧ у м. Санкт-Петербурзі координували свою діяльність за допомогою кореспонденції [368, арк. 1].

Значну роботу з поширення ідей ВСПТЧ у 1907 р. проводив його Київський осередок, очолюваний Організаційним комітетом у складі 7 осіб. У комітеті були посади скарбника й секретаря, а на його зборах головував Ф. Богдановський. Відділення відійшло від політичної платформи й переслідувало виключно професійні завдання. Найбільш енергійними членами Київського комітету були Ф. Богдановський, М. Березовский, Ф. Бороденко та ін., звільнені 1905 р. з роботи за участь у листопадовому поштово-телеграфному страйку [88, арк.15-17].

Діяльність Київського організаційного комітету серед поштово-телеграфних службовців зводилася до наступного: не менше одного разу на місяць його члени збиралися для обговорення поточних справ, перевірки діяльності комітетчиків та контролю надходжень і витрат коштів, що збиралися з членів організації шляхом добровільного відрахування ними 1 % з платні й інших надходжень від осіб, що співчували руху. Час від часу Комітет влаштовував «масовки», «летючки» та загальні збори членів ВСПТЧ для вислуховування звітів про діяльність Комітету, для спільних обговорень різних поточних питань або розгляду пропозицій Санкт-Петербурзького Комітету тощо. Так, у середині серпня 1907 р. останній розіслав «запит-анкету» провінційним комітетам про їхнє ставлення до виборів у Державну Думу. На зборах 17 серпня того ж року Київський комітет висловився проти Думи,

вирішивши не брати активної участі в передвиборній агітації навіть серед поштово-телеграфних чиновників [88, арк. 16 зв.-17].

Кілька десятків членів ВСПТЧ працювало у Київській центральній телеграфній конторі. Тут, незважаючи на активну протидію місцевого начальства, особливо енергійну пропагандистську діяльність проводив поштово-телеграфний чиновник Винниченко. З неменшим успіхом діяли агітатори і в Київській поштової конторі. Особливо активно агітував згаданий М. Березовський [64, арк. 1180], а пропаганда знаходила найбільший відгук у середовищі поштарів, у зв'язку з важкими умовами їхньої праці [88, арк. 15 зв.].

У Катеринославі місцевий осередок поштово-телеграфного союзу діяв у середині 1907 р. До його складу входили чиновники поштово-телеграфного відомства І. Гамзагурді, М. Яковенко, І. Павлов, Ф. Науменко. Діяльність організації виражалася у друці та розповсюдженні прокламацій [394, арк. 2]. Так, від імені «групи поштарів», членів місцевого поштово-телеграфного союзу в Катеринославській поштово-телеграфній конторі, поширювалася листівка із закликом приєднуватися до організації. Листи з таким закликом, вимогою припинити переслідування членів організації та погрозою, що «кожен крок до пригноблення членів Союзу буде купуватися дорогою ціною», отримали начальник цієї контори, а також начальник поштово-телеграфного округу і його заступник [394, арк. 7-7 зв.]. Крім того, 3 червня 1907 р., при проведенні обшуку у друкарні партії есерів, знайшли незавершений статут організації Поштово-телеграфного союзу [394, арк. 2]. Одразу після цього, 5 червня, у співчуваючих організації провели труси і здійснили арешт одного з активістів. Наслідком таких дій стало припинення діяльності місцевого осередку [394, арк. 11]. Таким чином, у 1906–1907 рр. намітилася тенденція до радикалізації настроїв поштово-телеграфних чиновників, що зумовлювалося постійними переслідуваннями, підпільними умовами діяльності організацій і зростанням впливу на окремі осередки Союзу революційних партій.

У другій половині 1907 – на початку 1908 рр. начальники Подільського [119, арк. 826] та Волинського [371, арк. 4] ГЖУ отримували з місць свідчення про відсутність будь-яких ознак діяльності осередків ВСПТЧ.

1908 року, не витримавши постійних переслідувань з боку царської адміністрації, ВСПТЧ поступово згортає свою діяльність, хоча є окремі відомості про його існування в той час. Наприклад, у грудні 1908 р. начальник Харківського губернського жандармського управління повідомляв харківському губернатору про зв'язку між Харківською і центральною Санкт-Петербурзькою організаціями Поштово-телеграфного союзу [234, арк. 14].

В декількох публікаціях дисертант розглянув боротьбу за професійні права та політичні свободи організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників у Наддніпрянській Україні у 1905-1908 рр. [1062; 1063; 1097].

Таким чином, Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників відіграв важливу роль у період найвищого піднесення Першої російської революції, організувавши Всеросійській поштово-телеграфний страйк. В Україні осередки ВСПТЧ діяли в Києві, Житомирі, Харкові, Катеринославі, Херсоні, Одесі, Ялті та деяких інших містах. Піком його діяльності став листопад 1905 р., коли його організаціям вдалося провести масштабний поштово-телеграфний страйк. Шляхом застосування репресивних заходів владі вдалося його припинити, однак Поштово-телеграфний союз в українських губерніях Російської імперії не зник і продовжив свою діяльність у 1906–1908 рр., яка проявилася в проведенні агітації та поширенні опозиційних настроїв серед поштово-телеграфних чиновників.

4.4. Боротьба за освітні та політичні реформи вчительських союзів в Україні у 1905–1908 рр.

Революція 1905–1907 рр. пробудила суспільну активність учителів, які створили низку громадсько-політичних організацій. До них належали Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти і Всеросійський союз вчителів та діячів середніх шкіл.

Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти широко розгорнув свою діяльність у 1905–1908 рр. Учителі мали кращі можливості впливу на свідомість

народних мас, порівняно з представниками інших інтелігентських професій. До того ж, не слід забувати, що педагогічна інтелігенція становила наймасовішу групу інтелектуальної еліти – її третину [1245, с. 65].

Вчительський союз утворено 12 березня 1905 р. на зібранні 256 вчителів та діячів народної освіти в Санкт-Петербурзі, де присутні підписали записку з пропозиціями змін в освіті та державному устрої [400, арк. 2-3 зв.]. Документ розіслали в різні місцевості імперії [408, арк. 8-9 зв.]. Іншим центром зародження організації стала Москва [402, арк. 120], де 11-13 квітня відбувся попередній з'їзд Союзу [494, арк. 15 л].

Основні програмні вимоги ВСВДНО були затверджені на з'їзді делегатів місцевих груп організації з усієї Російської імперії 7-10 червня 1905 року в Санкт-Петербурзі та Фінляндії, куди перенесли зібрання у зв'язку з небезпекою жандармських переслідувань [1198, с. 680]. Від України на ньому було близько 30 делегатів від Одеси, Катеринослава, Києва, Чернігова, Харкова, Полтави та інших міст. Серед них був представник Української демократично-радикальної партії [1134, с. 144]. В прийнятому статуті, зокрема, зазначалося, що організація є професійною і політичною, обстоювалася ідея політичних свобод (слова, друку, організацій тощо) та передачі влади в руки народу шляхом скликання Установчих зборів на основі загального і рівного виборчого права з прямим і таємним голосуванням, незалежно від статі та національності. В галузі освіти передбачалася докорінна її реорганізація на засадах свободи, демократизації та децентралізації. Планувалося також встановлення наступності в освіті, запровадження загального, безкоштовного й обов'язкового початкового навчання та безкоштовної середньої та вищої освіти, вилучення Закону Божого з переліку обов'язкових предметів, встановлення загальноосвітнього характеру школи з вільним викладанням, запровадження свободи викладання рідною мовою населення в усіх типах шкіл, передача завідування справою народної освіти органам місцевого самоврядування, обраним на демократичних началах. Задля досягнення поставлених цілей Союз вчителів та діячів народної освіти вдавався до тактики відкритої та вільної критики сучасного йому шкільного ладу й урядової політики в галузі народної освіти.

Схвалювалися колективні протести проти дій адміністрації, які могли нашкодити шкільній справі. З боку ВСВДНО та його членів передбачалася колективна розробка питань народної освіти; всіляке сприяння у задоволенні духовних потреб учнів; організація доступної юридичної допомоги учням та взаємного страхування на випадок втрати місця роботи внаслідок політичної та громадської діяльності із залученням громадських установ до матеріальної участі в касах взаємного страхування; захист окремих членів союзу, вчителів та учнів від свавілля начальства шляхом колективних протестів; організація товариського суду честі; поширення політичних ідей Союзу вчителів серед населення; спільна політична діяльність із іншими професійними союзами та організаціями в досягненні спільних цілей тощо. Членами організації могли бути вчителі й учні нижчих і середніх навчальних закладів та інші діячі народної освіти, що прийняли статут організації. Місцеві групи утворювали повітові й міські, губерньські, обласні відділення та особливі відділи (національні, партійні, територіальні, професійні). Для національних областей (Польщі, Кавказу, України, Литви тощо) існувала можливість організації обласних з'їздів і створення постійних обласних бюро. Центральними органами управління ВСВДНО визнавалися з'їзд та Центральне бюро [345, арк. 1; 429, арк. 101-101 зв., 103-103 зв.].

Центральна влада відгукнулася на активізацію вчителів заборонними нормами. 21 червня та 5 серпня 1905 р. міністр народної освіти розповсюдив циркуляри, які забороняли педагогічному персоналу брати участь у будь-яких вчительських об'єднаннях, не дозволених державою, закрема й політико-професійному Союзу вчителів [255, арк. 7 зв.].

Ідеї Вчительського союзу мали вплив на легально існуючі та офіційно дозволені педагогічні товариства взаємної допомоги, статутні положення яких обмежували їхні функції здебільшого матеріальною стороною [268, арк. 213; 292, арк. 5]. Наприклад, Київського педагогічного товариства взаємної допомоги [292, арк. 15], яке було закрито в січні 1906 р. київським генерал-губернатором у зв'язку з антиурядовою та небезпечною діяльністю [292, арк. 1-1 зв.].

У Харківській губернії Центральне бюро ВСВДНО прагнуло поширити власні ідеї за допомогою існуючого при Харківському університеті історико-філологічного товариства. До його педагогічного відділу впродовж березня-вересня 1905 р. надходили матеріали, присвячені створенню Вчительського союзу та його червневому з'їзду, а також містилося прохання ознайомити з ними вчителів та діячів народної освіти, створити при товаристві спеціальну комісію в справах Союзу й підтримувати постійний контакт із центральними органами ВСВДНО [400, арк. 1; 401, арк. 2].

Діячі організації брали активну участь у створенні осередків Всеросійського селянського союзу в Харківській губернії. Зокрема, вчитель с. Козіївки Богодухівського повіту Харківської губернії С. Луговий був одночасно і головою повітового з'їзду вчителів сільських шкіл, на якому вирішили приєднатися до Всеросійського союзу вчителів, і керівником Козіївського селянського союзу [240, арк. 101 зв.: 245, арк. 1].

У Валківському повіті Харківської губернії поширенням ідей Селянського союзу в другій половині 1905 р. керував член ВСВДНО вчитель сл. Гряково М. Антропов. Після того, як губернське начальство відсторонило його від вчительської діяльності, він агітував селян до складання присуду про невизнання цього розпорядження. В результаті М. Антропова виселили за межі Харківської губернії, і він оселився в сусідній Полтавській, звідки продовжував агітацію в сл. Гряково. Як наслідок, йому заборонили проживання і на Полтавщині [494, арк. 50-50 зв.].

На початку грудня 1905 р. відбувся з'їзд учителів Сумського повіту, на якому обрали делегатів на майбутній делегатський з'їзд ВСВДНО, прийняли ухвалу про приєднання до Союзу союзів і співпрацю з усіма іншими професійно-політичними союзами. На з'їзді виступив керівник Селянського союзу в повіті А. Щербак, який закликав вчителів до роботи серед селян. Майже одногосно затвердили рішення про необхідність викладання української мови в школі та про організацію відповідних курсів для вчителів [800, с. 4].

У Звенигородському повіті Київської губернії існувала група Вчительського союзу в складі 62 осіб, яку утворили 4 грудня 1905 р. Члени місцевого осередку займалися поширенням ідеї Установчих зборів, агітували селян за приєднання до ВСС, відстоювали право викладання в школі українською мовою та порушували питання про автономію України [327, арк. 70-70 зв.].

На Полтавщині на початку листопада 1905 р. серед вчителів початкових шкіл таємно розповсюджувалися відозви Всеросійського союзу вчителів. У результаті поширення інформації про останній, 14 листопада 1905 р. в Кобеляцькому повіті у приміщенні місцевої земської управи вчителі початкових шкіл одногolosно затвердили статут ВСВДНО. В Кременчуцькому повіті з'їзд вчителів початкових шкіл обрав організаційне бюро службовців земських установ Полтавської губернії [328, арк. 147-147 зв.]. 20 листопада 1905 р. відбувся губернський з'їзд полтавської групи ВСВДНО, на якому громадсько-політичний діяч, член УДРП М. Дмитрієв виступив із заявою про нагальну необхідність упровадження української мови в освітній процес, створення підручників українською мовою, видання українського дитячого журналу, запровадження курсів з української мови для вчителів, упровадження її викладання в учительських інститутах, наповнення бібліотек творами українських письменників, створення кафедр української етнографії та історії в університетах – Св. Володимира, Харківському та Новоросійському. З'їзд одногolosно підтримав усі пропозиції доповідача [565, арк. 1-4].

На Чернігівщині існувала «Група вчителів і вчительок Кролевецького повіту», яка приєдналася до ВСВДНО. Вона поширювала свої відозви в інших повітах губернії. 25 грудня 1905 р. пристав знайшов таку відозву у вчителя с. Іванькове М. Кічко. За словами останнього, він отримав її, а також літографований статут ВСВДНО в с. Покошичі на засіданні місцевого осередку ВСС [382, арк. 396-399 зв.]. Таким чином, волосне відділення Селянського союзу сприяло поширенню ідей ВСВДНО серед педагогів.

У Волинській губернії поширення ідей Вчительського союзу започаткували ще в квітні 1905 р. матеріалами центральними органами Союзу. Зокрема, відозви від імені «Бюро Союзу народних вчителів» із закликом приєднання до Вчительського

союзу розсилалися в Острозьку та Заславльську повітові управи [289, арк. 1-2]. У вересні 1905 р. Статут Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти розсилався міським головам, зокрема м. Луцька та м. Володимира-Волинського [289, арк. 7-9].

В Житомирський повіт Волинської губернії перші відомості про вчительський союз почали потрапляти після Маніфесту 17 жовтня 1905 року, коли в місцевій періодиці (газеті «Волинь» та інших виданнях) публікувалися статті про Всеросійський союз вчителів і діячів народної освіти. У зв'язку з цим серед педагогів повіту виникла думка об'єднатися навколо двокласних училищ, обговорити свої потреби й обрати уповноважених, які мали 21 листопада 1905 р. зібратися в Житомирі та прийняти спільну постанову для передачі начальству. Останнє було занепокоєне такою діяльністю, тому ще в першій половині листопада 1905 р. серед учителів було розповсюджено повідомлення про заборону будь-яких з'їздів і союзів до прийняття урядом спеціального законодавства, після чого активність педагогів зменшилася, а з'їзд так і не провели [327, арк. 157-157 зв.]. Таким чином, в окремих регіонах для припинення руху вистачало роз'яснень офіційного керівництва щодо протизаконності подібної громадянської активності.

Група Вчительського союзу утворилася в м. Рівному [102, арк. 22]. 20 листопада 1905 р. в с. Городок Рівненського повіту, в будинку діяча Конституційно-демократичної партії барона Штейнгеля, відбувся повітовий з'їзд народних учителів, у якому взяло участь 35 осіб. Учасники форуму обговорили і вирішили позитивно питання про організацію відділення ВСВДНО в Рівненському повіті. При цьому делегатом на планований з'їзд організації обрали вчителя російської мови Красіна [289, арк. 11]. Також утворилося Бюро Рівненського відділення ВСВДНО, якому доручили звернутися до всіх учителів повіту з закликом долучитися до групи Союзу вчителів, про що й надрукували відозву. В ній, зокрема, містилося запрошення на другий з'їзд вчителів Рівненського та інших повітів, який мав відбутися 21 грудня 1905 р. в с. Городок [346, арк. 1]. Ще один з'їзд, за даними жандармських органів, мав пройти 22 січня 1906 р. в тому ж місці [289, арк. 11]. Докладних даних про перебіг останніх двох з'їздів ми не маємо.

На Поділлі проходила робота з організації Союзу Подільських учителів. Зокрема, в грудні 1905 р. поштовою розсилкою відозв про необхідність створення останнього займалися вчитель Вовковинецького народного училища (Летичівський повіт) О. Ставбун [121, арк. 3], а також Юзвинської народної школи (Вінницький повіт) соціал-демократ (меншовик) Є. Максимчук. У листівці містився заклик: «Народ має бути повністю звільнений від кошмару самодержавства, від любові до царя, що шкодить любові до людства» [122, арк. 3]. Таким чином, ініціативна група з поширення ідей Союзу в Подільській губернії не обмежувалася лише професійними вимогами, а висувала на перше місце політичну складову.

На підтримку робітників та їх боротьби 13 грудня 1905 р. на загальних зборах висловилося Миколаївське відділення Всеросійського союзу вчителів. Вони прийняли ухвалу приєднатися до загального політичного страйку, закликати до нього інших педагогів і пропонували відновити заняття лише після завершення страйку та за постановою місцевого комітету об'єднаних соціал-демократичних організацій і ради робітничих депутатів [52, арк. 23]. Отже, в момент найвищого піднесення революції вчительські союзи окремих промислових центрів солідаризувалися з боротьбою робітників і підпорядковувалися їх директивам.

Активну діяльність розгорнули організації ВСВДНО в Катеринославській губернії. Зокрема, вчитель П. Дийнега розсилав поштою відозви від Катеринославської групи Вчительського союзу з закликом бойкотувати вільні вчительські місця [159, арк. 5]. Бойкот і страйк вважали головним методом боротьби за свої права в Олександрівському повіті, де до місцевої групи входило 56 осіб, які брали активну участь в організації місцевого відділення Селянського союзу 17 жовтня 1905 р. [102, арк. 22]. Вони також відкрито пропагували ідеї Селянського союзу. Члени організації здійснювали викладання українською мовою в школах [648, с. 13].

Вчительський союз у Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці 1905 р. очолював місцевий учитель Михайлівського рудника Д. Коліно. Під його керівництвом видавався журнал «Голос вчителя» [317, арк. 35]. Згодом, 22 січня 1906 р., його заарештували в с. Шаховка Бахмутського повіту за пропаганду

серед селян [317, арк. 4]. Існувало повітове відділення Вчительського союзу і в Маріупольському повіті на Катеринославщині. В листопаді 1905 р. в Катеринославі провели обласний учительський з'їзд – водночас з аналогічними обласними з'їздами в Москві та Петербурзі [327, арк. 65 зв.; 391, арк. 4]. Форум засвідчив високий ступінь консолідації вчителів губернії.

В Ялті Таврійської губернії з травня 1905 р. функціонувала група Вчительського союзу, до якої входило 26 осіб. Поширенню ідей організації в регіоні допоміг учительський з'їзд, скликаний земським правлінням, що схвально поставилося до самоорганізації педагогів. Однією з причин такої прихильності стало те, що група не займалася політичною агітацією [102, арк. 22]. До неї входили також учителі-татари, які займалися перекладом освітніх брошур татарською мовою [648, арк. 13]. В період жовтневого політичного страйку педагоги Таврійської губернії приєдналися до нього. Відбувся губернський з'їзд, який виніс резолюцію про те, що будь-яка нація має право на самовизначення [327, арк. 76 зв.].

Суспільно-політичний рух 1905 р. охопив найбільш свідомі прошарки кримських татар, насамперед вчителів. З моменту приєднання півострова до Російської імперії кримські татари знаходилися під постійним соціальним, національним і релігійним гнітом. Їхні права поступово обмежувалися, відбиралися вакуфні землі та капітали. Все їхнє духовне життя, мечеті та школи підпадали під державний вплив. Свій протест проти означених утисків кримські татари виявляли здебільшого періодичною масовою еміграцією до Османської імперії. Кримський союз татарських вчителів виник наприкінці 1905 р. в дні «жовтневих свобод» з ініціативи кількох татарських педагогів. Установчі збори організації відбулися в грудні того ж року, вже після початку урядових репресій. У зібранні брали участь 15 учителів і колишніх педагогів, які виробили проєкт статуту та обрали Тимчасове бюро з трьох осіб із метою поширення ідей організації серед татарських педагогів та діячів у сфері народної освіти. До формування Вчительського союзу долучилися і консервативні педагоги-мусульмани, і представники русифікаторської Сімферопольської татарсько-вчительської школи. В зв'язку з цим їм вдалося спільно сформулювати лише професійні вимоги [1003, с. 30-31].

Ідеї ВСВДНО поширювались і в Херсонській губернії, де Союз вчителів конкурував із профспілками. 30 квітня 1905 р. Херсонська губернська земська управа, на прохання підготовчого бюро ВСВДНО в Петербурзі, звертала увагу Одеської міської управи на необхідність організації вчительського союзу. Пропозиції також надсилалися безпосередньо з Москви й Санкт-Петербурга. Згодом постало питання про створення союзу всіх міських і земських службовців, у тому числі й учителів, у зв'язку з чим в Одесі пройшло кілька зібрань міських службовців [268, арк. 214].

Відділення ВСВДНО в Одесі утворили викладачі приватних училищ і закладів середньої освіти [268, арк. 214]. Проти його активних членів влада вживала репресивні заходи. Так, члена Одеського бюро ВСВДНО, діловода відділення міської управи з питань народної освіти С. Лисенка звільнили за політичну активність та вислали з Одеси. Представники Одеського земства в дні «жовтневих свобод» висловили йому підтримку [268, арк. 83].

8 листопада 1905 р. окремі педагоги запропонували утворити суто професійний союз. Учителі погодили, що питання про типи союзу необхідно обговорити більш докладно і, якщо змога, за участю всіх учителів народних шкіл Одеси. З цією метою створили підготовчу комісію з 25 осіб, організовану при управі [268, арк. 214]. 17 листопада 1905 р. відбулася нарада Комісії вчителів, на якій із доповіддю «Про заснування Одеського союзу вчителів початкової школи» виступив згадуваний С. Лисенко, що повернувся до міста. Він запропонував до розгляду програму, тотожну до Статуту, прийнятого 7-10 червня 1905 р. на вчительському з'їзді в Санкт-Петербурзі [268, арк. 54-54 зв.]. Після цього головуєчий запропонував провести загальні збори вчителів для ознайомлення з програмами професійно-політичного та винятково професійного союзу, щоб бажаючі могли свідомо приєднатися до того чи іншого об'єднання. Рішення про необхідність загальних зборів прийняли одногосно. Щоб їх провести, вирішили звернутися до бюро професійно-політичного та професійного союзів для делегування ними своїх представників (по 3 особи) з метою докладнішого знайомства з програмами обох типів об'єднань та їх подальшого обговорення. С. Лисенко запропонував тим, хто

вже визначився, записуватися у нього до ВСВДНО [268, арк. 209]. Загалом до останнього увійшло близько 50 осіб [33, арк. 38-38 зв.]. Членами бюро місцевого осередку Союзу вчителів обрали згаданого С. Лисенка, завідувачу школою при Петропавлівському початковому училищі Н. Гернет, учителів М. Ржепішевського і М. Сквері, лаборанта Новоросійського університету П. Казанецького та студента того ж університету Д. Штейна [265, арк. 5-9 зв.].

Члени Бюро ВСВДНО підготували проект Статуту Одеського міського відділення. Він включав 15 окремих пунктів, у яких обумовлювалися організаційні принципи функціонування відділення. Зокрема, в ньому зазначалося, що відділення входить до складу Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти, приймає статут ВСВДНО і всі постанови загальних делегатських з'їздів, однак діє цілком автономно й має повну самостійність у прийнятті рішень, які не суперечать програмним документам Союзу [255, арк. 3 зв.]

Надалі відбувалися як засідання бюро, так і загальні збори Одеського союзу вчителів. На загальних зборах членів Одеського відділення ВСВДНО 28 листопада 1905 р. основну увагу приділили організаційним питанням, зокрема, надали право відділенню надсилати свого представника в місцеве бюро Союзу союзів. Вирішено брати участь в організації допомоги голодуючим, а делегатом на планований всеросійський з'їзд Союзу вчителів обрали С. Лисенка. Останній також очолив діяльність Одеського відділення з організації допомоги голодуючим [33, арк. 10-10 зв.].

На загальних зборах 5 грудня 1905 р. зосередили увагу на обговоренні програмних аспектів. Один із членів організації вказав, що він не поділяє, а тому ігноруватиме політичні завдання ВСВДНО, а в організацію вступив лише з тактичних міркувань. 7 грудня 1905 р. надійшла заява члена організації Є. Балдіна, в якій запропоновано виключити з лав організації вчителя, який висловився проти політичної складової програми [255, арк. 4 зв.-5]. Отже, бажання окремих членів зазначеного осередку ВСВДНО дистанціюватися від політичної платформи викликало внутрішнє несприйняття всередині організації.

6 грудня 1905 р. на засіданні бюро одеського осередку ВСВДНО вирішили тимчасово делегувати до місцевого Союзу союзів С. Лисенка та М. Ржепішевського, а в разі делегування Лисенка від Союзу міських службовців (членом якого він також був) – відрядити Н. Гернет. Крім того, ухвалили надрукувати проєкт статуту Одеського союзу вчителів та прискорити створення відділу з позашкільної освіти. Бюро осередку також звернулося до бюро відділів із проханням надіслати бланки зі списками членів та грошові внески для подальшого їх переправлення до Центрального бюро Союзу. Скарбником обрали Н. Гернет. Бюро Одеського відділення спланувало також проведення загальних зборів організації. На наступному засіданні планувалося обговорити ставлення до політичних страйків і особливості їх практичного здійснення, розглянути питання про спільну роботу союзу з іншими союзами, висловити ставлення до Союзу союзів (при цьому промовець М. Ржепішевський мав відстоювати думку про необов'язковість постанов Союзу союзів), розглянути участь Одеського союзу вчителів у допомозі голодуючим. Наступні загальні збори Одеського відділення Союзу відбулися 17 грудня 1905 р. Були присутні всі члени бюро, котрі виступали як доповідачі з означених запитань. Питання про ставлення до страйку вирішили передати у відділи [33, арк. 11-11 зв], чим виявили певну обережність у ставленні до тактичних питань.

Одеська організація Вчительського союзу також відгукнулася окремими постановами на революційні події кінця 1905 р. Так, у постанові загальних зборів зазначалося, що Севастопольське повстання у жовтні-листопаді 1905 р. було спричинене відмовою самодержавно-бюрократичної влади реформувати на демократичних засадах норми державного управління. Загальні збори висловили переконання, що лише негайна передача влади до рук народу шляхом скликання Установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного виборчого права, разом із впровадженням свобод совісті, друку, слова, організацій, зборів, страйків, здатна припинити криваву боротьбу, проявом якої і стало Севастопольське повстання. Постанову ухвалили одногосно [33, арк. 39]. Крім того, члени Одеського відділення Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти одностайно прийняли постанову з підтримкою поштово-телеграфного страйку: «Ми

<...> шлемо свій гарячий привіт і співчуття товаришам поштово-телеграфним службовцям, дивуємося стійкості та єдності, з якою вони виступили на захист прав свого Союзу, що веде боротьбу за велику справу звільнення Батьківщини» [255, арк. 5].

Вже після грудневого збройного повстання, 26-29 грудня 1905 р., у Фінляндії відбувся другий делегатський з'їзд Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти. На ньому, крім безпартійних, були представники соціал-демократів, есерів та кадетів. Наддніпрянщину представляли делегати Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Харківської, Полтавської та Київської губерній. На з'їзді прийняли низку резолюцій, зокрема вирішено бойкотувати вибори до Державної Думи за законом 11 грудня 1905 р., який, на думку делегатів, міг бути основою лише для скликання «фальшивого» представництва, натомість вирішено агітувати народ за скликання Установчих зборів. Також ухвалили виказувати всіляку підтримку прогресивним земствам та відкрито вороже ставитися до реакційних. При звільненні вчителів вирішено апелювати до земства та населення, а при масовому звільненні – бойкотувати вільні місця. На випадок арештів постановили організовувати власну юридичну допомогу, а також звертатися до Союзу адвокатів [849, с. 3-5, 60, 104-106]. На зазначеному з'їзді в грудні 1905 р. намітився розкол організації на професійно-політичну та професійну частини [774, с. 3]. На другому з'їзді Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти при Центральному бюро організації створили Національну комісію, очолювану С. Русовою [1, арк. 31].

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. проти діячів ВСВДНО по всій Російській імперії почалися репресії, які полягали в арештах та звільненнях із посад. Адміністрація чинила всілякі перешкоди з'їздам учителів [573, арк. 1; 738, с. 3]. В Україні найбільше постраждали педагоги південних губерній [Див. Додаток В]. Так, на Катеринославщині заарештували 167 та звільнили двох членів Вчительського союзу, в Херсонській губернії заарештували 16 учителів, а в Таврійській – одного заарештували та двох звільнили. На Лівобережжі постраждали вчителі Полтавської (28 осіб заарештовано та 17 звільнено) та Чернігівської (відповідно 6 та 10).

Найменше постраждало вчительство Правобережжя, де в Київській губернії було 4 заарештованих та 6 звільнених, у Волинській – 1 заарештований, а в Подільській – 3 звільнених [749, с. 95]. Кількість звільнених та заарештованих могла бути й більшою, проте адміністрація не завжди застосовувала крайні заходи. Так, у м-ку Браїлові Вінницького повіту Подільської губернії за влаштування зборів члени місцевого осередку ВСВДНО отримали догану, а в с. Чернятині Літинського повіту тієї ж губернії щодо активіста Союзу вчителів Корицького місцева влада обмежилися лише погрозою переведення на інше місце [120, арк. 27].

Окремим вчительським союзам вдалося пережити період репресій, які, разом з тим, негативно позначилися на їхній діяльності. Зокрема Одеському відділенню Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти, яке активно функціонувало в листопаді-грудні 1905 р., на початку 1906 р. довелося тимчасово згорнути свою роботу [283, арк. 2-2 зв.]. Крім того, влада вдавалася до адміністративних заборон для попередження участі освітян у вчительських союзах. Так, восени 1906 р. вчителі низки навчальних закладів Київського навчального округу, на вимогу його попечителя, давали розписку, що вони не будуть брати участі в опозиційних до влади політичних партіях, товариствах і союзах [517, арк. 123, 128-129].

Період урядової реакції дещо загальмував роботу Кримського союзу татарських вчителів: у першому півріччі 1906 р. його діяльність полягала лише у вербуванні нових членів [1003, с. 30-31].

Організації ВСВДНО поступово відновлювали свою діяльність, переходячи до конспіративних форм роботи. Центральні органи Союзу надіслали до Трудової групи Державної Думи протест проти звільнення освітян та вимогу до уряду про поновлення їх на колишніх місцях [670, с. 2-3]. Із підтримкою зазначених вимог виступали також члени місцевих осередків Союзу вчителів [413, арк. 209]. Незважаючи на це, жандармські переслідування за участь у ВСВДНО тривали [500, арк. 15]. Адміністрація та земське керівництво на місцях наголошували на неприпустимості участі в подібних об'єднаннях [413, арк. 209-209 зв.]. Наприклад, учасники Харківської повітової училищної наради на своєму засіданні 19 січня 1906 р. виступили проти приєднання групи вчителів початкових училищ повіту до

Всеросійського союзу вчителів та утворення його бюро. У прийнятій нарадою постанові, зокрема, вказувалося, що Маніфест 17 жовтня хоч і не забороняє об'єднуватися в союзи, однак не кожна організація, за своїми цілями, є прийнятною для суспільства, і завдання, які ставить перед собою Всеросійській союз вчителів, не відповідають завданням земства, а тому участь земських працівників у подібних організаціях є неприпустимою [497, арк. 15].

Репресії, які боляче вдарили по Всеросійському союзу вчителів та діячів народної освіти, по-новому поставили питання щодо професійно-політичного характеру його діяльності. В пресі почалося обговорення питання про необхідність переходу ВСВДНО на професійні рейки задля уникнення можливого розколу в організації, особливо в контексті прийняття тимчасових правил про товариства та союзи від 4 березня 1906 р. та можливості в подальшому легалізації Союзу вчителів як профспілки [774-776].

У 1906 р. представники українського ліберально-демократичного напрямку здійснили спробу утворення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти. Цю ідею вперше висловив Б. Грінченко у 1905 р. [1, арк. 30]. У травні 1906 р. С. Русова надіслала Б. Грінченку повідомлення про скликання особливої наради національних просвітницьких організацій напередодні третього всеросійського з'їзду вчителів [563, арк. 1-2 зв.; 866, с. 257]. Наприкінці травня 1906 р. в Києві, у приміщенні газети «Громадська думка», пройшли установчі збори Всеукраїнської спілки вчителів [1261, с. 12] за участю близько 20 осіб із різних регіонів України. Велику групу присутніх становили співробітники «Громадської думки» [1, арк. 31]. На зібранні затвердили політико-професійний статут організації [769, с. 3] та обрали двох делегатів – С. Черкасенка та М. Крупського – на зазначену особливу нараду в Петербурзі [1, арк. 32]. Вони представили на ній українських освітян та взяли участь у третьому Всеросійському з'їзді Союзу в Фінляндії [1261, арк. 16].

4-6 червня 1906 р., напередодні третього з'їзду ВСВДНО, на скликаній з ініціативи його національної комісії нараді представників національних вчительських організацій були присутні делегати низки національних учительських спілок та культурно-просвітницьких організацій, зокрема Кримського союзу

татарських вчителів, одеської «Просвіти», створеної напередодні зазначеного форуму Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти. У прийнятій постанові вказувалося на доцільність утворення федерації учительських та просвітницьких організацій, до якої можуть входити національні та обласні союзи, як суто професійні, так і професійно-політичні; на необхідність свободи вибору мов в освіті, її світськість [717, с. 1]. Окрім того, прийняли рішення про скликання в Києві у грудні 1906 р. з'їзду національних учительських союзів для вироблення форм федеративного об'єднання всередині організації [386, арк. 53]. У нараді брали участь представники Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти й Союзу кримськотатарських вчителів.

Слідом за цим, 7-10 червня 1906 р. у Фінляндії пройшов третій делегатський з'їзд ВСВДНО. На ньому з'ясували, що за рік роботи організації відбулося зростання чисельності її членів від 3400 до 13400 членів. Ухвалили рішення про перехід від професійно-політичної до професійної платформи задля розширення соціальної бази [386, арк. 53-53 зв.; 712, с. 4], разом з тим постановили не визнавати тимчасові правила 4 березня 1906 р. та не легалізовувати організацію [20, арк. 11]. В затверженому на з'їзді статуті основним завданням ВСВДНО проголошувалася боротьба за демократизацію та децентралізацію освіти. Задля досягнення поставлених цілей передбачалося використання відкритої та вільної критики, написання колективних протестів, спільна розробка питань народної просвіти, сприяння в задоволенні духовних потреб учителів, організація взаємного страхування, залучення громадськості та органів місцевого самоврядування до захисту педагогів та учнів від сваволі з боку адміністрації [799, с. 4]. У прийнятій 3-м з'їздом ВСВДНО резолюції, зокрема, зазначалося, що для національних учительських організацій боротьба за школу невіддільна від політичної боротьби за визволення націй, одним з обов'язків Союзу вчителів визнавалася боротьба за автономію окремих частин Росії та її федеративний устрій [717, с. 1]. Крім того, вчительству різних народностей Російської імперії надавалося право на створення окремих вчительських союзів, що мали входити до ВСВДНО [1261, с. 17-18]. Наприкінці з'їзду, на знак протесту проти прийняття з'їздом тактичних і політичних

резолуцій і відходу від принципів суто професійної організації, з союзу вийшли освітяни-есдеки, проголосивши своє право на створення Всеросійського професійного союзу вчителів [20, арк. 12] (проект такого статуту вони згодом розробили [21, арк. 4]). Після цього на форумі почали домінувати есери, які заявили про намір всебічно підтримувати діяльність Трудової групи в парламенті [20, арк. 12]. Таким чином, у 1906 р. Союз перейшов до професійної платформи, продовжуючи відстоювати всебічну демократизацію освіти, необхідність децентралізації як в освіті загалом, так і в побудові власної організації зокрема.

Перешкодою для подальшого розвитку Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти стали жандармські переслідування, які знищили його організаційний центр. 18 серпня 1906 р. заарештували заступника редактора газети «Громадська думка» С. Єфремова (він пробув в ув'язненні до січня 1907 р.). Крім того, в редакції та у її співробітників провели обшуки, під час яких вилучили нелегальну літературу [585, арк. 1-2; 587, арк. 6 зв.-7; 797, с. 156; 1213, с. 25]. Планований на кінець року в Києві з'їзд національних учительських союзів не відбувся. Серед вилучених матеріалів виявили також 500 примірників брошури «Проект статуту Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти», яку видали в друкарні М. Гирича на замовлення редакції газети [90, арк. 4]. Ідея об'єднання українських учителів отримала найбільшу підтримку на Полтавщині [597, арк. 26 зв.] та Катеринославщині [1180, с. 200], де були створені регіональні осередки ВУСВДНО та проходили його місцеві з'їзди.

4 серпня 1906 р., за участю 35 осіб, пройшли перші збори Кримського союзу татарських вчителів. Форум набув політичного характеру: присутні, вказуючи на свою високу соціальну місію, включилися до боротьби із «застарілим державним ладом». Низка ораторів-учителів у своїх промовах обґрунтувала думку, що жодні професійні вимоги не будуть задоволені, а також не варто очікувати правильної організації шкільної справи без завоювання загальних політичних свобод. У зв'язку з цим, більшістю (проти проголосувало лише 3 особи) ухвалили рішення про необхідність прийняття політичної платформи разом зі збереженням професійної складової. Іншим, настільки ж одностайним, голосуванням постановили прийняти

програму соціалістів-революціонерів як таку, що найбільше відповідала світогляду та потребам кримських татар, а також цілям організації. В постанові вказувалося, що програма не є обов'язковою та надає членам організації свободу дій. Єдиний виняток становило правління, яке мало складатися виключно з осіб, що поділяли як політичну, так і професійну платформу організації. Потім зібрання, без поправок, затвердило вироблений ще установчими зборами проект статуту професійного союзу [1003, с. 30-31] – без політичної складової. Метою організації визнавалося сприяння татарській народній освіті, а також покращення матеріального та правового становища освітян. Членами організації могли стати дійсні та колишні вчителі медресе та мектебе, а також інші діячі народної просвіти. Основними заходами для досягнення задекларованої мети мали стати друк власного періодичного видання і книг татарською мовою, створення освітніх закладів, учительських гуртків, місцевих груп Союзу та проведення вчительських з'їздів і курсів. Керувало організацією його Центральне бюро, яке обиралося раз на рік. Із річною періодичністю також мали відбуватися спільні зібрання Кримського союзу татарських учителів [654, с. 32]. Обрали новий склад Бюро терміном на один рік, а також делегата на третій мусульманський з'їзд у Нижньому Новгороді, проведення якого намітили на серпень 1906 р. На означеному форумі представник Кримського союзу татарських учителів мав діяти за програмою ПСР та представляти інтереси народних вчителів [1279, с. 162].

Після завершення з'їзду копію затвердженого статуту було надіслано організаторами до Національної комісії ВСВДНО в Санкт-Петербург [772, с. 1]. Кримський союз татарських вчителів підтримував зв'язок із координаційним центром національних вчительських союзів. Надалі у 1906 р. відбулося ще одне екстрене засідання, скликане Бюро для заслуховування звіту делегата згаданого мусульманського з'їзду. Негативно на діяльність Кримського союзу татарських вчителів вплинули репресії після розпуску Державної Думи першого скликання. Незважаючи на протидію реакціонерів, котрі звинувачували організацію в надмірній революційності, члени продовжували свою активну громадську діяльність та отримали серед татарського населення певну популярність. Становище Кримського

союзу татарських вчителів зміцнилося під час виборів до другої Державної Думи, коли йому вдалося провести до нижньої палати парламенту Російської імперії одного з активних членів організації [1003, с. 31-32], вчителя та громадського діяча Абдурешита Медієва – першого представника кримськотатарського народу в Державній Думі [1279, с. 162].

Підпільний характер створював низку перешкод для організацій ВСВДНО. Незважаючи на репресії, окремі службовці та вчителі продовжували сприяти поширенню вчительських союзів.

У серпні 1906 р. губернський осередок ВСВДНО діяв у Подільській губернії. Незважаючи на рішення третього делегатського з'їзду ВСВДНО про відмову від політичної платформи, лише Вінницька та Немирівська групи перебували на суто професійних позиціях, більшість же сходилися на думці, що політична складова в певних моментах хоч і заважає, вносячи незгоду, але є необхідною для вирішення завдань, які стоять перед організацією. В Союзі подільських вчителів відчувався сильний вплив представників революційних партій – соціал-демократів і соціалістів-революціонерів [120, арк. 27 зв.].

22 серпня 1906 р. в Чернігові відбувся з'їзд вчителів, які належали до ВСВДНО [384, арк. 22 зв.]. Такі з'їзди засвідчили поновлення діяльності організації, незважаючи на адміністративні перешкоди та жандармські переслідування.

Доповнюють уявлення про діяльність осередків ВСВДНО також відомості з Олександрійського повіту Херсонської губернії. Тут у першій половині 1907 р. діяв повітовий Учительський союз, керівництво яким здійснювало бюро. Воно виконувало такі функції: вело поточну документацію, збирало кошти, готувало доповіді, відстежувало основні тенденції життя і професійної діяльності вчителів у повіті, зберігало та відновлювало зв'язки з центральним і повітовими вчительськими союзами. Грошові звіти та інші ділові папери скріплювалися печаткою, що зберігалася у членів бюро. До складу останнього входили Котляров, Савіна, С. Церетелі та О. Неугомонний. У лютому 1907 р. пройшов перший з'їзд представників педагогічного персоналу повіту. Він відбувся на конспіративних засадах у передмісті м. Олександрії. На першому форумі головував учитель

Котляров, обов'язки секретаря виконував О. Неугомонний. На цьому засіданні розглядалося питання ролі вчителів та школи в суспільно-політичному житті країни і було поставлено завдання націоналізації шкіл та поліпшення їхнього матеріального забезпечення. З метою подальшого поширення ідей Вчительського союзу, повіт поділили між присутніми на райони. Збиралися членські внески та пожертвування на користь відправлених у заслання та заарештованих учителів. Крім того, на з'їзді обговорювалися й політичні питання, зокрема виникла суперечка про приєднання союзу до котроїсь з революційних партій. Соціал-демократи С. Цертелі, О. Неугомонний та інші вказували на необхідність існування тісних партійних зв'язків як засобу боротьби з існуючим ладом. Загалом на з'їзді порушувалося питання антагонізму між урядом і суспільством: існуючий лад критикувався, його було названо непридатним, репресивним, гнобительським щодо народних мас і вчителів. Дебати набули гострого характеру, оскільки знайшлися й противники такої думки. Так і не дійшовши до спільного висновку, з'їзд вирішив відкласти це питання. Надалі, до травня 1907 р., відбулося ще два з'їзди повітового союзу вчителів, однак у зв'язку з конспіративним характером, їхній хід та результати залишилися невідомими [41, арк. 16-17]. Незважаючи на це, відомості з першого з'їзду створюють уявлення про організацію місцевих осередків ВСВДНО, питання, що обговорювалися на їхніх з'їздах та засвідчили наростання тиску з боку опозиційних революційних партій з метою приведення організацій до партійного самовизначення.

Одеському відділенню Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти, у зв'язку з репресіями, що розпочалися наприкінці 1905 – на початку 1906 рр., довелося тимчасово згорнути свою діяльність [283, арк. 2-2 зв.], яка впродовж 1906 року поступово відновилася, однак проходила на конспіративних засадах. Саме з цим пов'язаний брак відомостей про діяльність названого осередку в цей період. Бюро Одеського відділення ВСВДНО, створене ще 1905 р., ліквідували лише 11 квітня 1907 р., коли заарештували п'ятьох із шести його членів (усіх, окрім С. Лисенка) [36, арк. 13]. До липня 1907 року службовці Одеської міської управи А. Мочар, А. Алті-Ока, Є. Григор'єва і вчитель А. Штамбург розповсюджували

літературу ВСВДНО, причому склад цієї літератури знаходився в приміщенні відділення народної освіти міської управи [34, арк. 26]. 14 липня 1907 р. згаданих осіб обшукали та ув'язнили [266, арк. 64]. В результаті обшуку жандарми вилучили 180 примірників Статуту ВСВДНО та близько 900 друкованих примірників Протоколів засідань комісії вчителів народних училищ від 3 травня, 7 червня, 13 червня та 6 жовтня 1905 р. [266, арк. 57]

Плановане на грудень 1906 р. в Києві зібрання національних організацій відбулося 24-25 квітня 1907 р. в Петербурзі [770, с. 19] за участю представників Всеросійського та семи національних союзів, у тому числі Кримського союзу татарських вчителів. Цей форум прийняв низку резолюцій та утворив Федерацію національних і територіальних союзів учителів та інших діячів народної освіти. Головною метою Федерації визнавалося об'єднання працівників освіти задля боротьби за докорінну реорганізацію справи народної освіти в Росії на засадах її свободи, демократизації та децентралізації, на основі повної рівноправності усіх національностей імперії. В обговоренні положень статуту організації брав участь і представник кримських татар. У своїх виступах він наголошував на необхідності першочергового відстоювання економічних, культурно-освітніх і правових потреб кримськотатарського народу та другорядності питання матеріального забезпечення вчителів. Зокрема, він зазначив: «Але як вчитель буде боротися за свої інтереси, якщо народ голодує, якщо він збіднів зовсім? Ми більше всього страждаємо не від того, що мало заробляємо, а від того, що народ у нас пригноблений і безправний» [649, с. 38].

4-й делегатський з'їзд ВСВДНО, який відбувся у Фінляндії поблизу Виборга 18-24 червня 1907 р., став для організації останнім. На ньому домінували есери, але були представлені й соціал-демократи. Присутні продовжили дискусію про доцільність прийняття організацією постанов із політичних питань. Результатом стало компромісне рішення про те, що «з'їзд має право приймати резолюції з приводу подій та питань політичного життя, з якими стикається Союз при реалізації професійних завдань». При цьому окремі члени мали право діяти відповідно до своїх політичних переконань та партійних директив. На пропозицію есерів, з'їзд

затвердив поправку до статуту, у якій ішлося, що діяльність ВСВДНО має бути узгоджена з боротьбою інших прошарків робітничого класу. Зазначеною поправкою союз позиціонував себе як «трудова» організація [1198, с. 686-687]. Крім того, делегати одноголосно ухвалили рішення про приєднання ВСВДНО до Федерації національних та територіальних союзів вчителів та інших діячів народної освіти, чим засвідчили визнання повної рівноправності всіх народів імперії [1265, с. 3-5].

За циркуляром Департаменту поліції № 73549 від 21 липня 1907 р., який створили на основі зібраних жандармськими установами фактів, членами ВСВДНО все ще була значна кількість педагогів. Незважаючи на перехід до професійної платформи, члени організації здебільшого займалися політичною агітацією [127, арк. 526; 232, арк. 45-45 зв.; 398, арк. 172].

Жандармські переслідування союзів вчителів тривали і надалі. Так, 21 жовтня 1907 р. Тимчасове бюро Катеринославської групи ВСВДНО проводило в приміщенні приватного комерційного училища з'їзд вчителів губернії за участі 88 осіб. У момент появи чинів поліції присутні на зборах почали викидати з кишень і рвати на дрібні шматки різні рукописи, друковану нелегальну літературу, листи і нотатки, що не дало можливості жандармським органам надалі провести повне розслідування та скласти уявлення про зміст, форми та масштаби діяльності осередків Вчительського союзу в повіті [309, арк. 1-1 зв.].

1908 р. діяльність організацій ВСВДНО майже повністю припинилася. Цікавим є випадок поширення в Подільській губернії у першій половині 1908 р. вчителем м. Вінниці М. Зозулею виготовленої гектографічним способом листівки, яка закликала до створення Союзу об'єднаних подільських вчителів із політичними цілями [128, арк. 212 а]. При цьому звернення робилося не від імені якогось центрального органу чи місцевої групи, як це мало місце у 1905–1907 рр., а від однієї особи, що закликала вчителів до самоорганізації та згуртування. Таким чином, зросла громадянська свідомість окремих вчителів, однак масовість учительські союзи втратили.

Незважаючи на зникнення організації, жандармські органи й надалі продовжували її пошуки в різних місцевостях імперії [44, арк. 112, 121-121 зв.; 175,

арк. 2, 17-17 зв.; 312, арк. 2, 4; 372, арк. 41, 43, 44, 46, 48; 397, арк. 323], а також відслідковували благонадійність вчителів із огляду на їх минулу участь у ВСВДНО [173, арк. 275; 246, арк. 157; 310, арк. 2-2 зв.; 329, арк. 52-52 зв.].

Меншою кількістю місцевих осередків, членів, та, як наслідок, меншим впливом, ніж ВСВДНО, характеризується Всеросійський союз вчителів та діячів середніх шкіл. Він утворився 7 квітня 1905 р. в Санкт-Петербурзі, а установчий з'їзд відбувся там само 9-11 лютого 1906 р. Організація об'єднала, переважно, вчителів середніх шкіл [1198, с. 681], а його програма містила політичну складову, зокрема стосовно засудження репресивних дій уряду щодо учнів та педагогічного персоналу, а також активних учасників визвольного руху [179, арк. 2-3 зв.; 348, арк. 1]. Статут ВСВДСШ визначав його завдання: боротьбу за вільну, демократичну та автономну школу [347, арк. 1]. В березні 1907 р. відбулося спільне засідання членів Московської та Петербурзької організацій, на якому підведено підсумки діяльності цієї ВСВДСШ з 12 вересня 1906 р. до 11 березня 1907 р. Було виявлено, що в українських губерніях із Центральним бюро ВСВДСШ в Санкт-Петербурзі підтримувало зв'язок лише 36 міст, зокрема Керч, Проскурів, Рівне та Харків, а членські внески організації сплатили всього 23 міста. Також організація запланувала з'їзд і педагогічні курси для вчителів середніх шкіл [54, арк. 18]. Невдовзі після зазначеного зібрання Союз вчителів та діячів середніх шкіл розпався [1198, с. 681]. Отже, вчителі середньої школи не виявили високої зацікавленості в професійно-політичному об'єднанні, оскільки їхнє соціально-економічне становище було кращим, ніж у вчителів початкових шкіл, котрі складали основу ВСВДНО.

Існував також Союз єврейських вчителів, який підтримував зв'язок із ВСВДНО, однак мав виключно професійний характер. Його не було легалізовано у встановленому порядку [427, с. 1-3; 649, с. 55-63].

Діяльність союзів вчителів в Наддніпрянській Україні була висвітлена нами в кількох публікаціях [1052; 1082; 1086]. Окремі статті присвячено Одеському відділенню ВСВДНО [1060], а також діяльності зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти [1059].

Таким чином, учительські об'єднання поєднували у своїх програмах професійну та політичну складові, вимагаючи демократизації не лише освіти, а й існуючого суспільно-політичного ладу. В 1905 р. вчительські союзи діяли переважно відкрито, а у 1906–1908 рр. – на конспіративних засадах. У масштабах імперії чисельність ВСВДНО сягала 13400 осіб, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. з 9 українських губерній за участь у ВСВДНО було репресовано 263 особи. Основними репресивними заходами властей проти активістів Учительського союзу були звільнення й арешти. Всеросійська організація поступово перейшла від широких програмних політичних вимог до спроб переформатуватися у суто професійне об'єднання. Якщо в 1905 р. організація була полем для дії українських та російських партій соціалістичного та ліберального спрямування, то в 1906–1908 рр. стала ареною зіткнення російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів, що ускладнювало роботу ВСВДНО. Також його члени в Україні не залишилися осторонь національного питання, і в 1906 р. була створена Всеукраїнська спілка вчителів і діячів народної освіти. Більш успішною була діяльність Кримського союзу татарських вчителів, який існував у 1906–1907 рр. Своє об'єднання, яке стояло виключно на професійних засадах, утворили також єврейські вчителі. Меншою чисельністю та впливом володів ВСВДСШ, який існував у 1905–1907 рр.

4.5. Військові союзи та Союз робітників для захисту своїх прав

Поразка в Російсько-японській війні продемонструвала необхідність корінної модернізації військової та політичної системи Російської імперії. В роки Першої російської революції у середовищі військових виникає низка громадсько-політичних організацій, які ставили за мету знищення самодержавства та демократизацію в армії.

Період революції став часом відкритого гострого світоглядного, політичного та психологічного розколу в військах на ґрунті суперечки про перспективи розвитку країни. Легітимність влади в армії трималася на офіцерах, однак авторитет самодержавства поступово занепадав [1301, с. 425-426]. Причинами цього були як поразка в російсько-японській війні [860, с. 393; 1027, с. 244], так і діяльність

опозиційних та революційних партій і громадсько-політичних організацій. В середині листопада 1905 р. Департамент поліції розіслав обіжник, у якому зазначав, що антиурядові організації останнім часом докладають особливих зусиль для пропаганди своїх ідей в армії й на флоті. Зазначена пропаганда включала як масову розсилку прокламацій у військові частини, так і усну агітацію на мітингах, таємних сходках і навіть у казармах. Далі в обіжнику містилася пропозиція про необхідність посилення заходів щодо унеможливлення подальшої агітації [10, арк. 1].

Дев'ять українських губерній Російської імперії входили до двох військових округів: Київського (Київська, Волинська, Подільська, Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії) [1146, с. 180] та Одеського (Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії) [1146, с. 193]. Центром базування військового Чорноморського флоту був Севастополь, а для комерційних суден – Одеса [858, с. 31].

Влітку-восени 1905 р. загострилася ситуація на Чорноморському флоті, що проявилось під час повстання на броненосці «Князь Потьомкін-Таврійський», а також Севастопольське повстання 11-15 листопада 1905 р. Останній виступ матросів Чорноморського флоту очолив лейтенант П. Шмідт [1146, с. 219-223]. Він був безпартійним, поділяючи окремі пункти з програм різних політичних партій (кадетів, есерів). Так, наприклад, він виступав прихильником конституційної монархії, царя вважав національним символом та важливою історичною традицією. Водночас в аграрному питанні лейтенант приєднався до програми есерів [849, с. 19-21]. Ще в червні 1905 р., після отримання звістки про «Цусимську катастрофу», П. Шмідт розробив план трансформації державно-правового устрою в Російській імперії. На його думку, військові, за прикладом земців, мали подати царю проєкт переоблаштування державного устрою, бо імператор не зможе проігнорувати «голос армії». Для втілення цієї мети він разом із трьома однодумцями створив Союз офіцерів-друзів народу. Від імені зазначеної організації П. Шмідт розіслав відозву «До офіцерів Чорноморського флоту». У ній ситуація, що склалася в країні, оцінювалася як катастрофічна та містився заклик до офіцерів Чорноморського флоту скласти петиції на ім'я імператора з вимогами запровадження конституційного ладу, а також приєднуватися до новоствореного Союзу офіцерів-друзів народу [849,

с. 26-32]. П. Шмідт був налаштований досить оптимістично щодо перспектив новоствореної організації. Він, зокрема, зазначав: «Коли три четвертих офіцерів Чорноморського флоту <...> стануть членами «Союзу», і ми, спираючись на 12-дюймові морські батареї, повернемо народу його права – думати про утримання цих прав нам не доведеться. Народ сам їх втримає...» [849, с. 37].

Згадану відозву отримало більшість екіпажів суден Чорноморського флоту та навіть адмірал Г. Чухнін. На думку останнього, авторами відозви були представники революційних партій. Офіцери жваво обговорювали прокламацію, однак переважало байдуже ставлення, а подекуди іронічне й навіть вороже. В одному зі своїх листів до сестри П. Шмідт із боєм констатував: «...до трону надсилалися петиції, резолюції... Заговорили всі... Мовчали лише військові». Загалом відозва не справила бажаного ефекту. Після тривалих дебатів Союз офіцерів-друзів народу вирішив вести в рядах офіцерства посилену пропаганду, вербуючи співчуваючих, та час від часу випускаючи прокламації. Активні дії відкладалися на тривалий термін, необхідний для підготовки збройного виступу [849, с. 39-40].

У своїй діяльності П. Шмідт прагнув заручитися (або, можливо, заручився) підтримкою Союзу союзів. Ще до початку Севастопольського повстання, 9 листопада 1905 р., в одному зі своїх листів він писав, що йому терміново потрібно бути в Москві в Союзі союзів та у партії кадетів (очевидно, що саме в цих силах П. Шмідт убачав своїх можливих союзників) [849, с. 79-80]. 13 листопада під час свого виступу на флотських екіпажах Шмідт сказав, що невдовзі має початися повстання в Москві в Союзі союзів, і що він обіцяв підняти флот до того часу [934, с. 148]. 17 листопада 1905 р. СС отримав таємний лист: «Прошу підтримки в той момент, коли Чорноморський флот та Севастопольська фортеця поставлять вимогу скликання Установчих зборів». У цей же день Союз союзів отримав іншого листа від Шмідта: «Таємно. В страйковий залізничний вузол. Прошу надати сприяння севастопольській фортеці в той момент, коли флот вимагатиме скликання Установчих зборів. Сприяння це повинно виразитися в недопущенні підвезення військ у Севастополь та загальному страйку» [978, с. 108]. Проте обидва повідомлення запізнилися і були отримані вже після придушення

Севастопольського повстання. Союз союзів висловився на захист його учасників, а сестра П. Шмідта після повстання направила листа із занепокоєнням про долю свого брата одному з керівників Союзу союзів Л. Лутугіну. Останній поширив інформацію про П. Шмідта серед редакцій газет, надавши справі розголосу [934, с. 148]. Крім того, напередодні судового процесу над П. Шмідтом, який тривав 7-18 лютого 1906 р. в Очакові [1146, с. 224], Центральне бюро Союзу 5 лютого 1906 р. надіслало в газети телеграму, отриману із Сімферополя: «За отриманими останніми звістками з Очакова і телеграми самого Шмідта, бюро Медичного союзу визнає Шмідта психічно хворим і просить вжити заходів для забезпечення правильної експертизи і для оголошення фактів. Суд відмовив у виклику експертів» [978, с. 108]. Таким чином, Союз медичного персоналу, спільно з Союзом союзів, вжив низку заходів для порятунку лейтенанта, однак, як відомо, суд завершився винесенням смертного вироку, який і виконали на острові Березані 6 березня 1906 р. [1146, с. 224]

З кінця 1905 р. майже в усіх військових частинах Київського військового округу розпочалася планомірна організаційна робота, в полках з'явилися особливі центри, котрі почали керувати рухом. Часто влаштовувалися сходки солдат, у більшості випадків за межею міста. На конспіративних квартирах роздавалася література революційних партій. Поступово участь в революційних організаціях починають приймати офіцери [1146, с. 182].

У військових частинах Одеського військового округу революційна пропаганда першою заторкнула Чорноморський флот. Тут вона велася ще з 1904 р. У 1905 р. Одеса та Севастополь стали головним місцем страйків та збройних повстань. У сухопутних військових частинах пропаганда розпочалася лише наприкінці року. В казарми потрапляли прокламації та газети революційних партій [1146, с. 193-195].

Наслідком поступового втягнення в політичну боротьбу армії та флоту стало те, що 16 грудня 1905 р. Микола II затвердив постанову Ради Міністрів, відповідно до якої особам, котрі перебували на військовій і військово-морській службі, а саме – офіцерам усіх рангів, чинам жандармського корпусу та прикордонної варти, цивільним і медичним чинам військового відомства, військовому духовенству та нижнім чинам – заборонялася участь у будь-яких політичних союзах, організаціях,

товариствах, партіях. Крім того, заборонялася присутність військових на різноманітних зборах, де обговорювалися політичні питання [46, арк. 247 зв.]. Відповідно до зазначеної постанови, 19 грудня 1905 р. вийшов наказ по військовому відомству [263, арк. 47 зв.]. Після затвердження 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства та союзи» і «Тимчасових правил про публічні збори», Рада Міністрів на своєму засіданні 14 вересня 1906 р. підтвердила незмінність накладених раніше обмежень на осіб, що перебувають на військовій і військово-морській службі [191, арк. 87 зв.].

Активну роботу в армії проводили революційні партії, в першу чергу РСДРП та ПСР. РСДРП працювала в армії в партійному дусі, натомість соціалісти-революціонери мали у військах партійні осередки, а також сприяли утворенню та діяльності безпартійних організацій. Партійний характер мала керована РСДРП Всеросійська військова організація [313, арк. 47 зв.]. Під впливом ПСР, натомість, знаходився Всеросійський військовий союз [847, с. 34-37]. Стосунки між есерами та соціал-демократами при цьому були конкурентними та досить напруженими. Так, у жовтні 1906 р. на військовій конференції РСДРП визнали неможливим організаційне зближення з військовими організаціями інших партій та безпартійними організаціями [140, арк. 315 зв.]. Інші опозиційні громадсько-політичні організації також агітували у військах. Наприклад, представники Всеросійського союзу вчителів на своїй конференції в січні 1907 р. констатували успішну роботу серед нижніх чинів та провал такої роботи серед офіцерів [203, арк. 197 зв.].

У березні 1906 р. різними військовими частинами імперії поширювалася прокламація від Центрального комітету Всеросійського союзу військовослужбовців «До російської армії». Членами організації могли стати всі офіцери, чиновники й нижні чини гвардії, армії та флоту. Союз мав бути позапартійною організацією. Його метою визнавалося сприяння визвольному рухові та скликанню Установчих зборів на засадах загального, прямого, рівного і таємного виборчого права. Планувалося також вироблення проєкту реорганізації армії і флоту. Останній у загальних рисах передбачав скорочення терміну обов'язкової служби, проходження її на батьківщині, відмову від використання військ для несення поліцейської служби,

поліпшення матеріального становища військовослужбовців, обмеження дисциплінарного свавілля начальників тощо. В тактичному плані Союз виступав за відмову від використання зброї проти діячів визвольного руху, захист громадян від насильства та протидію погромам, а також за здійснення всеросійського політичного страйку в армії [264, арк. 7-7 зв.]. Поширення ідей Всеросійського союзу військовослужбовців на місцях серед солдат ускладнювалося їхньою неосвіченістю та пильним наглядом за їхньою діяльністю [254, арк. 3-3 зв.]. Фактів утворення осередків зазначеної організації нами не зафіксовано, що може свідчити як про конспіративні умови її діяльності, так і неуспіх зазначеної роботи в армії.

Вже у квітні 1906 р. міністр внутрішніх справ звернувся до начальників жандармських управлінь із проханням приділити особливу увагу діяльності у військах революційних організацій і союзів, які посирили там свою агітацію [50, арк. 16].

У травні 1906 р. набула поширення відозва від московського Союзу офіцерів російської армії. В ній засуджувалася роль війська у придушенні революційного руху. Офіцерам пропонувалося об'єднуватися в гуртки, котрі мали функціонувати під гаслом «Вітчизна та народне представництво». З часом ці гуртки мали з'єднатися в єдиний союз та виробити спільну програму [342, арк. 1]. Після розпуску першої Державної Думи ця прокламація була дещо розширена і повторно видана [343, арк. 1].

У грудні 1906 р. відбувся з'їзд представників революційних офіцерських організацій армії Російської імперії. Учасниками його стали делегати від великих офіцерських опозиційних об'єднань. На з'їзді з'ясувалося існування великої їх кількості. Делегати вирішили заснувати Всеросійський офіцерський союз [332, арк. 1]. Наприкінці 1906 – на початку 1907 рр. у різні військові частини розсилалася програма та організаційний статут, затверджений з'їздом делегатів ВОС. Головною метою новоствореної організації визнавалося звільнення особистості від гніту деспотичної держави та економічного гноблення шляхом реформування соціально-економічних відносин. Всеросійський офіцерський союз мав об'єднати офіцерів у революційну позапартійну організацію задля того, щоб зробити армію захисницею

народних інтересів, а не уряду. Крім того, в програмі містилася вимога скликання Установчих зборів, а також докорінної перебудови армії шляхом заміни її міліцією на виборних засадах. Основними методами боротьби визнавалися страйк і збройний виступ. До тактичних прийомів належали: відмова від участі у військово-польових судах; відмова від присутності при виконанні судових вироків і від участі в каральних експедиціях; відмова від застосування зброї проти народу за будь-яких обставин. Першочерговим завданням було визначено створення в середовищі офіцерів міцної організації, котра би сприяла народу в його революційній боротьбі [184, арк. 202; 380, арк. 16].

Організаційно Всеросійський офіцерський союз мав складатися з гуртків у окремих військових частинах, а також гарнізонних, окружних і центрального комітетів. Усі питання мали вирішуватися демократично на окружних і загальних з'їздах. Із метою конспірації визнали за доцільне існування окремих офіцерських і солдатських організацій. Офіцери мали підтримувати загальний опозиційний настрій серед неорганізованих солдатів, сприяти роботі революційних партій серед них та взаємодіяти з існуючими солдатськими організаціями. Друкованим органом Союзу став часопис «Народная армия» [10, арк. 2-3].

Влітку 1907 р., на засадах, подібних до програми Офіцерського союзу, виник Всеросійський союз солдатів та матросів [99, арк. 28-29] Статут організації надрукувала газета «За народ» у вересні 1907 р. [598, арк. 5] Об'єднання було тісно пов'язане з Партією соціалістів-революціонерів [57, арк.1 зв.]. Незважаючи на це, 15 вересня 1907 р. Союз солдатів та матросів, без узгодження з ЦК Партії есерів, здійснив безуспішну спробу підняти повстання в військах у Севастополі, а 17 жовтня того ж року – у Владивостоці [40, арк. 35 зв.-36]. Згодом це спричинило організаційні зміни в ПСР із метою поліпшення субординації та координації [39, арк.44 зв.-45].

Один із осередків Офіцерського союзу утворився в Одесі. Ще починаючи з серпня 1906 р. тут існував Союз одеських офіцерів [274, арк. 49-49 зв.], котрий виробив свій статут і програму, а також знаходився в тісних стосунках із Воєнною організацією при Одеському комітеті РСДРП, у друкарні якої публікувалися його

відозви [274, арк. 88, 123]. Наприкінці 1906 р. організація отримала запрошення взяти участь у згаданому з'їзді представників революційних офіцерських організацій російської армії. Делегати Союзу одеських офіцерів були на з'їзді та увійшли до «Всеросійського офіцерського союзу» повним складом, утворивши його Одеський комітет. На початку 1907 р. останній виступив із різким осудом участі офіцерів Ізмаїльського полку у військово-польових судах, з подачі яких у ніч із 19 на 20 січня 1907 р. стратили 4 осіб, несправедливо звинувачених у нападі на поліцейських [332, арк. 1]. Крім того, Одеський комітет Офіцерського союзу випустив листівку, де в дусі програми організації вказував, що він прагне підтримувати тісні зв'язки з усіма особами, організаціями та партіями, що сприятимуть цілям Союзу [331, арк. 1]. У своїй роботі Комітет стикався з низкою проблем. У березні 1907 р., за висловом одного з сучасників, він «висів у повітрі»: за дуже незначного числа членів, до того ж, через загрозу викриття, вони надто конспірувалися. На зібраннях офіцерів неодноразово висловлювалося побажання щодо необхідності роботи серед особового складу, однак остання не давала суттєвих результатів, оскільки офіцери не довіряли солдатам і надавали перевагу ізольованій роботі. Загалом же пропаганда серед солдатів Одеського гарнізону суттєво занепала, чому сприяло посилення нагляду за солдатами, суворість внутрішнього режиму та розчарування в революційних гаслах солдатів, котрі майже повністю перестали довіряти підпільній літературі. Поширенню таких настроїв і занепаду агітації сприяли також члени «Союза русского народа», котрі відслідковували й застосовували фізичне насильство до агітаторів революційних партій та організацій [32, арк. 80-80 зв.].

У травні 1907 р. відозву до солдатів випустив Харківський гарнізонний комітет Всеросійського офіцерського союзу. В ній містився заклик до спільної боротьби проти уряду, а також нагадування про долю окремих європейських монархів, які були страчені народом. У липні 1907 р. в іншій прокламації містився заклик до єднання і вступу до Всеросійського союзу солдатів та матросів [333, арк. 1]. У березні 1908 р. Харківський гарнізонний комітет Офіцерського союзу звернувся із закликом до офіцерів «в теперішній відносно мирний час» готуватися

до ролі керівників війська, котре перейде на бік повсталого народу у вирішальний історичний момент [334, арк. 1-1 зв.]. Отже, навіть після завершення Першої російської революції осередки Офіцерського союзу ще деякий час продовжували діяти і готувати військових до можливих революційних виступів.

Соціалісти-революціонери продовжували свій курс на підтримку безпартійних організацій солдатів, матросів та офіцерів. Їхні видання часто поширювалися разом. Так, 13 серпня 1907 р. в Житомирі селянин Д. Галькевич отримав залізницею велику кількість літератури з брошурами Всеросійського офіцерського союзу та Всеросійського союзу солдатів та матросів, а також прокламаціями та журналами ПСР [295, арк. 12].

Крім того, есери прагнули дати базові знання про означені безпартійні організації своїм агітаторам. На початку 1908 р. Центральне бюро Військової організації ПСР у своєму зверненні до партійних робітників із приводу роботи в військах рекомендувало давати на місцях у середовищі солдатів та офіцерів уявлення про Офіцерський союз та Союз солдатів та матросів, їхні цілі й завдання [48, арк. 16 зв.].

Не відмовилися від участі у безпартійних організаціях і соціал-демократи. В 1907 р. Тимчасове обласне бюро військової організації РСДРП, котре поширювало свою діяльність у т. ч. й на Київ та Харків, прийняло рішення про необхідність входження своїх представників до складу Офіцерського союзу, ведення в ньому партійної пропаганди та використання його для полегшення роботи у військових частинах. При цьому рекомендувалося не розкривати членам Офіцерського союзу власні зв'язки, корисні для ведення партійної роботи [48, арк. 7-7 зв.]. Отже, соціал-демократи мали певні застереження, скеровуючи своїх працівників для роботи в досліджуваних організаціях.

Уявлення про конкурентну боротьбу есерів та есдеків у військових безпартійних громадсько-політичних організаціях дає перлюстрований лист партійного працівника Московської військової організації РСДРП до її київських представників від 26 березня 1907 р. У ньому містився звіт про візит його автора до Житомира, де, за його словами, існували всі умови для успішної роботи у військах,

як серед солдатів, так і серед офіцерів. Соціал-демократ вийшов на контакт із представниками місцевого осередку Всеросійського союзу офіцерів і побував на його засіданні. Місцева організація Союзу зосереджувала в своїх руках усю роботу у військах та проявляла тенденцію до поширення свого впливу. Її члени проводили роботу серед житомирського офіцерства та офіцерів окружних міст. В осередку ВОС у Житомирі панували переважно есерівські настрої. Організація прагнула видавати свою газету, для чого вела переговори з ПСР. Автор листа наполягав на необхідності делегування до міста партійного працівника із соціал-демократів Одеси і висловлював переконання щодо можливості швидкої зміни партійної орієнтації Офіцерського союзу м. Житомира. Він вказував на значну підтримку роботи в військах серед місцевої буржуазії, котра, за словами офіцерів, могла би збирати пожертви у розмірі 100-150 руб. на місяць [313, арк. 30-30 зв.]. Відомо також, що місцевий осередок ПСР у цей час проводив агітацію серед військових [1258, с. 179-180].

У лютому 1908 р. охоронні відділення отримали інформацію про плани створення Всеросійського союзу стройових армійських офіцерів, котрий мав на меті виробити план реорганізації збройних сил імперії та внести його як петицію на розгляд Державної Думи [320, арк. 1]. Розслідування, проведене Південно-східним районним охоронним відділенням, засвідчило відсутність осередків названого союзу в багатьох місцевостях, зокрема й у Харківській і Катеринославській губерніях [320, арк. 4, 8, 9].

Продовжувалося поширення опозиційних ідей на флоті. В роки Першої російської революції моряки торговельного флоту створили нелегальну профспілку – «Союз чорноморських моряків» [1197, с. 177]. У період Столипінської реакції, в зв'язку з посиленням наглядом і постійними переслідуваннями, організаційна робота на флоті призупинилася [858, с. 40-41]. В листопаді-грудні 1911 р. вона знову поновилася. М. Адамович та інші діячі, для координації діяльності Союзу, створили у Стамбулі «Ініціативну групу Чорноморських моряків» (т. зв. «Закордонний центр»). Остання перебувала у тісному зв'язку з РСДРП і анархістами й мала своїх агентів в Одесі, Керчі та інших містах півдня України [361,

арк. 2-10]. Союз поширював газету «Моряк» та мав на меті організацію загального страйку серед матросів комерційних суден [1197, с. 179]. Висуваючи професійні вимоги, Союз проводив також активну антиурядову пропаганду [858, с. 47]. Поступово в орбіту впливу Союзу почали втягуватися і військові моряки. Великий вплив на останніх мала газета «Моряк», про що свідчили регулярні дописи від них до редакції. Зрештою, в газеті з'явилася рубрика кореспонденцій із військового флоту, а також покажчики літератури про рух у військах. Крім того, подекуди на місцях, без дозволу центру, члени Союзу чорноморських моряків здійснювали агітацію серед військових моряків [858, с. 50-51]. 1913 р., у зв'язку з переслідуваннями, «Закордонний центр» переїжджає до Олександрії. Того ж року його головних діячів було затримано і доставлено до Російської імперії, внаслідок чого робота Союзу чорноморських моряків поступово припиняється. В 1914 р., у результаті проведеного жандармськими органами розслідування, Одеська судова палата притягнула до відповідальності за участь у нелегальному союзі моряків більше 70 осіб [858, с. 59].

Загалом, спостереження за діяльністю партійних [562, арк. 3, 6] і непартійних організацій в армії і на флоті продовжувалося. Незважаючи на те, що з 1908 р. непартійні військові організації поступово занепадали і нічим себе не проявляли, навіть у 1914 р. помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління збирав інформацію про діяльність революційних партій і в своєму звіті констатував відсутність свідчень про роботу Союзу офіцерів та Союзу чорноморських моряків [259, арк. 1-2].

В 1905-1907 рр. політичну активність проявляли також робітники. Традиційно в історіографії її пов'язують з діяльністю рад робітничих депутатів. Ще восени і влітку 1905 р., для керівництва страйковою боротьбою та переговорів із адміністрацією, на деяких підприємствах із ініціативи робітників було організовано страйкові комітети або депутатські збори. Під час жовтневого політичного страйку зазначені об'єднання почали перетворюватися на ради робітничих депутатів. Перша подібна організація в Україні виникла у Катеринославі в двадцятих числах жовтня 1905 р. У подальшому, наприкінці жовтня і в листопаді, оформилися Єнакієвська,

Алчевська, Горлівська, Кам'янська та Дебальцевська ради. Наприкінці жовтня оформилася також Київська рада робітничих депутатів, яка на другому своєму засіданні постановила не вступати до Союзу союзів, оскільки інтереси робітничого класу вимагали окремої організації. Одеська рада була утворена на початку листопада 1905 р. [1041, с. 228-236], а Миколаївська – в середині того ж місяця [886, с. 27]. У грудні створення рад робітничих депутатів продовжилось. Вони з'явилися в Маріуполі, Юзівці та Кременчуці. Відзначимо, що в них ішла боротьба за вплив між більшовиками, меншовиками, есерами та представниками національних партій. Були представлені також безпартійні. Свої зусилля ради спрямовували на керівництво страйковим рухом, підготовку збройного повстання, організацію мітингів та агітаційної роботи. Загалом вони відігравали велику роль у розгортанні революційного руху [1041, с. 236-238]. У 1906-1907 рр. діяльність рад робітничих депутатів продовжувалася [1041, с. 331-344]. Створювалися і нові організації, зокрема, відомо, що в середині 1906 р. в посаді Клинцях Суразького повіту Чернігівської губернії діяла така рада [180, арк. 2, 48 зв.], яка знаходилася під впливом меншовиків [1249, с. 197-198]. Загалом, відзначимо, що хоча проблема діяльності рад робітничих депутатів знаходить висвітлення в науковій літературі [1286], проте вона потребує переосмислення та подальшого дослідження.

Цікавим прецедентом самоорганізації робітництва, відмінним від рад робітничих депутатів, було створення в Харкові Союзу робітників для захисту своїх прав. Він діяв упродовж 1905–1907 рр. на Харківському паровозобудівному заводі та був спробою відійти від впливу партійної соціал-демократичної агітації.

В першій половині 1905 р. безпартійний технік Ф. Кондратьєв, разом із групою активних членів Товариства взаємодопомоги робітників паровозобудівного заводу та робітників-друкарів, організував громадсько-політичну організацію Союз робітників для захисту своїх прав. До кінця 1905 р. організація тісно співпрацювала з меншовиками та більшовиками й діяла за програмою-мінімум соціал-демократичної партії. В другій половині 1905 р. роботу Союзу робітників для захисту своїх прав ускладнювало те, що її керівника Ф. Кондратьєва у вересні 1905 р. мобілізували на Російсько-японську війну, звідки він повернувся у грудні

того ж року [843], тобто у вирішальний період революції він не мав змоги керувати організацією.

В своєму складі Союз робітників для захисту своїх прав мав значну кількість членів [724, с. 3] (більше 300 робітників) [843]. Крім того, керівник організації Кондратьєв входив до бюро Харківського відділення Союзу інженерів і техніків та підтримував тісні зв'язки з Партією соціалістів-революціонерів [204, арк. 53].

Після поразки грудневого збройного повстання в Харкові у Федеративній Раді харківських комітетів РСДРП виник розкол, внаслідок чого вцілілі члени «Районного комітету РСДРП на паровозобудівному заводі» в середині грудня 1905 р. увійшли до Союзу робітників для захисту своїх прав, котрий вийшов з усіх спільних із РСДРП органів. Згодом до нього приєдналися інтелігенти-меншовики, що не побажали увійти до складу Харківського об'єднаного комітету РСДРП [229, арк. 12].

Безпосереднім приводом і каталізатором для початку самостійної діяльності Союзу робітників для захисту своїх прав стало придушення харківського збройного повстання, що продемонструвало всі небезпеки насильницького шляху трансформації суспільно-політичного ладу. Однією з головних причин виходу зі спільних із РСДРП органів стала незгода керівництва СРЗСП з тактикою бойкоту Державної Думи, яку пропагували соціал-демократи [137, арк. 105 зв.].

До керівництва організації, окрім Ф. Кондратьєва, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. належав робітник Б. Чаєвський. До активу Союзу робітників для захисту своїх прав входили також С. Єгоренко, М. Постніков, П. Савельєв, М. Махов, М. Зверєв та О. Грунева. Секретарем був М. Нікітін, касиром організації – М. Яхновський [229, арк. 13 зв.].

Організаційно СРЗП включав робітничі сходи, сукупність яких мала утворювати губернське відділення союзу. Будь-яка постанова такого відділення мала розглядатися спочатку на сходах. Членами об'єднання могли стати всі робітники, що прийняли його програму. Членські внески становили 1 % від заробітку [220, арк. 201-201 зв.].

У низці документів засновники організації сформувавши оригінальну ідеологію, що характеризувалася ідеалістичним характером і мала на собі відбиток народного світогляду. В розробленій СРЗСП брошурі вказувалося, що зміна соціально-економічного становища робітників лише шляхом створення професійних спілок неможлива. Необхідною умовою для цього мала стати зміна державного устрою. Відповідно до іншого документа, «Проекту Маніфесту», організація прагнула «безміністерської безпартійної народної монархії», при якій призначені міністри та партії поступляться місцем виборним від народу представникам, і шануватимуться принципи, проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р. Саме такий устрій, на думку засновників організації, здатний «заспокоїти всю Росію» [220, арк. 200 зв.-201 зв.].

Організація також розробила власну передвиборчу програму, котра поширювалася у вигляді відозви й містила такі вимоги: запровадження загального, рівного, таємного та прямого виборчого права; визнання за Державною Думою всієї повноти законодавчої влади й надання права законодавчої ініціативи; негайна присяга армії Державній Думі; закріплення демократичних свобод; запровадження державного страхування робітників від безробіття; скорочення тривалості робочого дня до 8 годин та впровадження широкого законодавства з охорони праці; націоналізація землі та передача її в орендне користування тим, хто її безпосередньо обробляє; скасування всіх непрямих податків і заміни їх на прогресивний прибутковий податок; запровадження загальної безкоштовної початкової та професійної обов'язкової освіти; проголошення негайної амністії постраждалим за політичні та релігійні переконання. В програмі містилися також вимоги щодо необхідності негайного відсторонення чинного уряду і притягнення його до відповідальності за злочини останнього часу, а також заміни його міністерством народної довіри [229, арк. 12 зв.-13].

Аналізуючи платформу Союзу робітників для захисту своїх прав, начальник Харківського охоронного відділення зазначав, що організація зберегла повністю соціал-демократичну програму, але щодо державного устрою замінила республіку народною монархією з певними обмеженнями влади царя, з відсутністю будь-якого

уряду, де міністерства замінювалися б народними представництвами [137, арк. 105 зв.].

Для втілення своїх цілей СРЗСП рекомендував використовувати агітацію (усну та письмову), а екстремними заходами визнавав страйки й демонстрації. Загалом же діячі організації вважали, що, наскільки це можливо, слід притримуватися культурної та мирної спрямованості та всіляко перешкоджати грабункам і насиллям чорної сотні й іншим безладам [220, арк. 200 зв.-201 зв.]. Загалом ідеологію СРЗСП можна розглядати як варіант реформізму – вчення про можливість досягнення соціальної справедливості шляхом еволюційного покращення капіталістичної системи.

Союз планував брати широку участь у передвиборній агітації до Державної Думи, Установчих зборів, громадських зібраннях, з'їздах і конференціях з метою підвищення свідомості та згуртованості робітників [1718, арк. 201-201 зв.]. На відміну від революційних партій, СРЗСП виступив зі зверненням до робітників м. Харкова не бойкотувати вибори до Державної Думи, а навпаки – проводити до неї якнайбільше своїх представників, а також об'єднуватися у широку мережу професійних спілок задля вчинення організованого та координованого тиску на владу [229, арк. 12 зв.].

Досліджувана організація також прагнула врегулювати ціни на продукти першої необхідності, випустивши прокламацію, в якій робітників закликали не платити дорожче виробленої СРЗСП ціни. Також організація налагодила функціонування фонду взаємодопомоги робітників та збирала кошти у спеціальний фонд на випадок страйку [229, арк. 12-12 зв.].

Союз робітників для захисту своїх прав планував організувати професійні спілки, котрі мали об'єднатися під керівництвом Всеросійської Ради робітничих депутатів. Велася також робота зі створення «бойових дружин» на випадок збройного повстання, що мало розпочатися у разі, якщо Дума не прийме програму СРЗСП. Керувати повстанням мала Рада робітничих депутатів у Петербурзі. Для цього касиру організації М. Яхновському доручили налагодити з нею постійний зв'язок [229, арк. 13 зв.].

Як уже зазначалося, технік Ф. Кондратьєв був також членом бюро Харківського відділення Всеросійського союзу інженерів і техніків. На початку січня 1906 р. начальник Харківського охоронного відділення направив директору Департаменту поліції клопотання про необхідність арешту всіх членів бюро означеної організації [139, арк. 1 зв.]. Зрештою, 26 січня 1906 р. Ф. Кондратьєва, разом із іншим членом бюро Харківського відділення Союзу інженерів і техніків П. Литвиновим, заарештували на місячний термін з утриманням у Харківській губернській тюрмі. Причиною ув'язнення стало володіння ними зброєю без належного дозволу [495, арк. 1].

Передвиборча активність Союзу робітників спричинила негативну реакцію з боку Об'єднаного комітету РСДРП, який 30 січня 1906 р. випустив прокламацію із різким осудом відозв СРЗСП щодо необхідності брати участь у виборах до Державної Думи. Керівників організації, за заклик до порядку та участі в виборах, звинуватили в служінні самодержавству й захисті інтересів підприємців. Крім того, в прокламації називалися прізвища головних керівників СРЗСП [1718, арк. 202].

У відповідь Союз робітників для захисту своїх прав встиг випустити прокламацію, у якій обґрунтовано звинуватив опонентів у непорядності та провокативних методах ведення політичної боротьби [220, арк. 201 зв.-201].

Наприкінці лютого 1906 р. таємна поліція заарештувала низку інших діячів керівних органів СРЗСП. Серед них було багато членів робітничої комісії паровозобудівного заводу, котрі намічалися кандидатами у виборщики до Державної Думи від цього Союзу. Двоє з арештованих (Чаєвський і Зверєв) висувалися робітниками підприємства як майбутні уповноважені на виборах по робітничій курії, призначених на 25 лютого 1906 р. [724, с. 3]

Ф. Кондратьєву підготували вирок за організацію Союзу робітників та участь у Союзі інженерів і техніків, за яким він засуджувався до трирічної висилки у Наримський край. Однак у квітні 1906 р. його та інших членів організації, котрі знаходилися у в'язниці, обрали виборщиками до Державної Думи. За клопотанням Партії народної свободи їх усіх звільнили без вироку [843].

Після виходу на свободу більшості членів СРЗСП і відмови прокурорського нагляду порушити переслідування в зв'язку з відсутністю в програмі організації ознак злочину, робітники продовжили свою політичну діяльність. У квітні 1906 р. вони почали тісніше співпрацювати з Партією соціалістів-революціонерів та перенесли свою роботу до сільської місцевості, де разом із Селянським союзом пропагували підтримку Трудової групи Державної Думи. Так, 4 червня 1906 р. в с. Рогань Харківського повіту та губернії за участю членів Союзу робітників для захисту своїх прав Б. Чаєвського та І. Дегтярьова відбулася сходка, на якій розбирався лист депутата-трудолика від Харківської губернії в І Державній Думі Д. Назаренка. Присутніх на зібранні селян переконували підтримувати Трудову групу, а також бути готовими до збройного виступу [141, арк. 149-149 зв.].

Після визволення з-під арешту Ф. Кондратьєв відійшов від роботи в СРЗСП та в середині 1906 р. долучився до легальної діяльності зі створення робітничого споживчого товариства «Труд». До цієї громадської ініціативи долучилася також низка соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, яких було приблизно порівну в новоутвореній кооперативній установі. У зв'язку з цим головою товариства було обрано безпартійного Кондратьєва. На цій посаді він пробув до початку 1908 р. [843]

Союз робітників для захисту своїх прав наприкінці 1906 р. брав участь у виборах до другої Державної Думи, створивши в м. Харкові для передвиборчої агітації блок із тими лівими політичними силами, які не бойкотували вибори. Кожна з політичних сил намітила свого кандидата в члени Думи. Від СРЗСП кандидатом обрали робітника Харківського паровозобудівного заводу В. Шурканова [301, арк. 25], який так і не став депутатом другої Державної Думи [1322, с. 711].

У грудні 1907 р. Харківська губерньська нарада повністю припинила дізнання проти робітників-членів СРЗСП за браком доказів щодо антиурядової діяльності організації [220, арк. 152-152 зв.]. Водночас наприкінці 1907 р. жандармські органи поновили справу техника Ф. Кондратьєва, пригадавши його наміри кінця 1905 – початку 1906 рр. щодо об'єднання робітників та селян для збройної боротьби з урядом у випадку ігнорування ним вимог парламенту. Кондратьєва заарештували

[319, арк. 90 зв.]. В лютому 1908 р. Міністерство внутрішніх справ замінило заслання в Наримський край на три роки на висилку за межі Харкова на той самий термін [843].

Подібні організації робітників існували і в інших місцевостях Харківської губернії. Так, у червні 1907 р. в м. Слов'янську серед співробітників місцевого депо поширювався гектографований «Звіт Слов'янського районного професійного політичного союзу за травень» [230, арк. 1].

Діяльність громадсько-політичних організацій армії та флоту розглянута нами в одній публікації [1090]. Ще одну статтю присвячено Союзу офіцерів – друзів народу [1094]. Низку публікацій присвячено Союзу робітників для захисту своїх прав [1065; 1080] та його очільнику Ф. Кондратьєву [1067].

Отже, у 1905–1914 рр. в армії та на флоті діяли громадсько-політичні організації. У своїх програмах вони виступали за демократизацію всіх сфер життя суспільства. Революційні партії вели конкурентну боротьбу за вплив у війську. Деякі позапартійні організації були створені соціалістами-революціонерами або потрапили під їхній контроль, зберігаючи позапартійність. Натомість соціал-демократи намагалися створювати у війську свої партійні осередки. Від співпраці до конкурентної боротьби з соціал-демократами перейшов у Харкові Союз робітників для захисту своїх прав. Його діячі розробили оригінальну програму перебудови державного устрою та прийняли рішення про участь у виборах до Державної Думи. З огляду на наївний монархізм програми СРЗСП та на прихильність до легальних методів боротьби, влада припинила переслідування її членів, однак вислала за межі міста її засновника.

Висновки до четвертого розділу. У цьому розділі розглянуто діяльність громадсько-політичних організацій, які об'єднували селян, службовців, чиновників, робітників, вчителів та військових. Їхньою особливістю було те, що вони пережили період репресій та перейшли до конспіративних форм роботи, а їхня діяльність поступово радикалізувалася. Окремі союзи переходили до виключно професійної програми. Думську легальну тактику боротьби обрав Союз робітників для захисту

своїх прав. Крім того, вони стали ареною боротьби за вплив російських соціал-демократів та соціалістів-революціонерів.

Діяльність перших організацій хліборобів в Україні цілком укладалася в межі діючого законодавства. Маніфесту 17 жовтня 1905 р. започаткував короткий легальний період відкритої діяльності Всеросійського селянського союзу. Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. поклала край подібній активності селянських союзів, примусивши частину з них припинити свою роботу, а іншу – перейти на нелегальне становище. Постійні переслідування та завершення революції спричинили занепад організацій ВСС. Чисельність організацій Селянського союзу в Україні в час найвищого його піднесення сягала близько 120 тис. осіб. Половина осередків ВСС діяла на Лівобережжі. Третина союзів селян функціонувала у південних губерніях. Найменше ж союзів діяло у Правобережній Україні.

Протягом 1905–1908 рр. помітну роль відіграв також Всеросійський залізничний союз. У період загального політичного страйку він став однією з ключових сил, яка змусила імператора підписати Маніфест 17 жовтня 1905 р. Після невдачі грудневого збройного повстання влада почала закривати осередки союзу та переслідувати його діячів. У 1905 р. Залізничний союз мав свої відділення на залізничних вузлах та великих залізничних станціях, зокрема у Києві, Катеринославі, Конотопі та Новозибкові Чернігівської губернії тощо. 1906 р. комітети ВЗЗСР поновили свою діяльність у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та ін. В українських губерніях імперії наприкінці 1906 р. нараховувалося 2-2,5 тис. членів Залізничного союзу. У 1906–1908 рр. організація діяла конспіративно, зазнаючи постійних переслідувань та дедалі більше підпадаючи під вплив революційних партій. Загалом, об'єднані у союз широкі маси залізничників втягувалися в боротьбу за політичні та професійні права.

Керівництво поштово-телеграфним страйком у другій половині листопада – на початку грудня 1905 р. здійснював Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників. Осередки організації у цей час утворилися в Житомирі, Києві, Харкові, Катеринославі, Ялті, Сімферополі, Одесі, Херсоні тощо. Наприкінці року ВСПТЧ зіштовхнувся з репресіями уряду – звільненнями та арештами. У 1906 р. організації

Поштово-телеграфного союзу в Україні перейшли до нелегальної діяльності. Були створені або поновили свою діяльність осередки Поштово-телеграфного союзу в Харкові, Києві, Катеринославі, Житомирі та Бердичеві. Великий вплив на організацію набули революційні партії. Союзи на місцях продовжували висувати професійно-політичні вимоги, але деякі з них перейшли до виключно професійної платформи.

У 1905 р. почав діяти Всеросійський союз вчителів та діячів народної освіти. Головною метою організації була боротьба за політичні та освітні права. Осередки ВСВДНО утворилися в усіх губерніях підросійської України. Впродовж 1905 р. вони функціонували відкрито. Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. мали місце масові звільнення та арешти діячів зазначеної організації. У 1906–1908 рр. Союзи вчителів на місцях перейшли до нелегальної діяльності, що позначилося на формах їхньої роботи й спричинило збільшення партійних впливів, особливо з боку революційних партій ПСР та РСДРП. Меншим впливом володів Всеросійський союз вчителів та діячів середньої школи, який існував у 1905–1907 рр. Водночас діяли національні союзи кримськотатарських, єврейських та українських вчителів. На діяльність вчительських союзів негативно вплинули репресії та закінчення Першої російської революції.

В підросійській Україні у 1905–1914 рр. функціонували громадсько-політичні організації армії та флоту. В 1905 р. на Чорноморському флоті П. Шмідт безуспішно прагнув створити Союз офіцерів-друзів народу. Протягом 1906–1907 рр. різними регіонами поширювалися відозви Всеросійського союзу військовослужбовців, Союзу офіцерів російської армії, Всеросійського союзу солдатів та матросів. Відділення Всеросійського офіцерського союзу в цей період функціонували в Харкові, Одесі, Житомирі тощо. Зазначені громадсько-політичні організації виступали за демократизацію в країні та війську, діяли на конспіративних засадах, поступово підпадаючи під вплив революційних партій. Соціал-демократи працювали у військах переважно в партійному дусі, а соціалісти-революціонери сприяли утворенню та діяльності позапартійних організацій.

Робітники для захисту своїх інтересів створювали ради робітничих депутатів. Альтернативою до них був прецедент створення у Харкові в першій половині 1905 р. Союзу робітників для захисту своїх прав. На початковому етапі свого існування СРЗСП тісно взаємодіяв із соціал-демократичними організаціями міста, але після невдачі збройного повстання в грудні 1905 р. організація розробила самостійну оригінальну програму й брала участь у виборчих кампаніях до першої та другої Державних Дум.

РОЗДІЛ 5. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВЛАДА В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1914–1917 рр.

5.1. Взаємодія з владою Земського союзу та Союзу міст

Перша світова війна спричинила загальне патріотичне піднесення у Російській імперії [473, арк. 2; 474, арк. 2-5]. Велику роль у забезпеченні армії та потерпілого від війни цивільного населення відігравали громадські організації [402, арк. 74], серед яких особлива роль належала Всеросійському земському союзу і Всеросійському союзу міст. Вони акумулювали і направляли на благодійність величезні кошти, що надходили від власних зборів, із державної скарбниці, а також приватних пожертвувань [402, арк. 63, 95, 295-314; 425, арк. 18 зв.]. Діяльність зазначених союзів мала також важливу політичну складову, оскільки вони засновувалися опозиційно налаштованою інтелігенцією.

Союз міст утворили в роки Першої світової війни, проте подібні організації виникали й раніше. Так, під час російсько-японської війни у 1904–1905 рр. утворився Загальноросійський земський союз із метою координації зусиль для допомоги хворим і пораненим воїнам. Він пережив війну, але в 1909 р. самоликвідувався [1038, с. 192]. Була також здійснена спроба прийняття спеціального закону про земські й міські союзи та з'їзди, проєкт якого надійшов до Державної Думи 4 червня 1913 р., однак його не розглянули [1235, с. 135-136].

На початку 1914 р. земські діячі усієї імперії відзначали п'ятдесятиріччя створення земських установ у Росії. Передбачалася широка програма святкувань, яка мала на меті проведення різних заходів [330, арк. 66]. На честь цієї події випустили та поширили на місцях літературу, яка підкреслювала переваги діяльності земств порівняно з органами центральної влади [330, арк. 62-62]. Водночас серед «третього земського елемента» виникла ідея організації загальноросійського з'їзду і створення професійної спілки осіб, що служать у земстві за наймом [130, арк. 122]. Ініціатива виходила від земських діячів Самарської й Уфимської губернії та здобула певну підтримку на місцях. Наприклад, службовці Волинського губернського земства розіслали в повіти губернії звернення, в якому знайомили колег з названими ініціативами. Вони вказували на величезну

роль «третього земського елементу», який, за їхніми словами, «виніс на своїх плечах величезну частку організаційної праці та всю виконавчу частину земської роботи» і тому повинен «у вшануванні та відзначенні земського ювілею виступити цілком самостійно» [299, арк. 7]. Незважаючи на те, що організація не переслідувала політичних цілей, на думку Волинського губернатора, «пропаговане єднання без сумніву направлене цілком проти уряду і при створенні організації загрожує різними ускладненнями», оскільки «третьій елемент земських службовців є найменш врівноваженим, а отже, недоброзичливим щодо уряду» [299, с. 1-1 зв.].

На крайню політичну неблагонадійність усіх категорій земських службовців Херсонського повіту вказував помічник начальника Херсонського губернського жандармського управління в квітні 1914 р. [259, арк. 1 зв.]. Тож, на тлі суспільного піднесення, пов'язаного з відзначенням п'ятдесятиріччя земства, в першій половині 1914 р. серед земських діячів уже спостерігалася певна тенденція до об'єднання, яка так і не реалізувалася у вигляді початкового задуму в зв'язку з недовірою урядових установ до політичної благонадійності працівників земства, а також через початок Першої світової війни.

Земський союз і Союз міст як об'єднання земств і міст, а не окремих діячів, були створені на хвилі патріотичного піднесення в липні-серпні 1914 р. [432, арк. 22-22 зв.] Вже перші місяці війни засвідчили існування ряду масштабних проблем, вирішення яких вимагало участі громадськості. Це і пояснює ту легкість, із якою влада цього разу погодилася на створення зазначених організацій. Правовою основою для створення ВЗС та ВСМ стали угоди земств (міст) і їх санкціонування в порядку верховного управління: діяльність ВЗС була дозволена Височайшим повелінням від 12 серпня 1914 р., а ВСМ – 16 листопада 1914 р. [1237, с. 93-94]. Найвища санкція мала в цьому випадку значення спеціально затвердженої угоди, виробленої земським та міським з'їздами [1110, с. 127]. Згодом міністр внутрішніх справ Б. Штюрмер у своїй доповідній записці Раді Міністрів вказував, що засновники союзів приступили до роботи, перш ніж питання про межі і саму допустимість такої діяльності могли привернути увагу влади. В цій записці також вказувалося, що міністр внутрішніх справ був змушений оформити вже сформоване

явище і, разом з тим, уточнити й, по можливості, звузити призначення нових організацій [1275, с. 41]. Отже, існування об'єднаних громадських установ законом не передбачалося. Потребу в законодавчому врегулюванні діяльності відчували й організації на місцях. Так, одразу після повернення з другого всеросійського з'їзду Союзу міст, у лютому 1915 р. представник м. Житомира С. Слонімський виступив із доповіддю, в якій, зокрема, зазначив: «Ми віримо, що для подальшої роботи наш союз отримає нові формальні норми, які закріплять право його роботи» [425, арк. 16 зв.]. Невизначеність правового статусу надавала союзам деякі переваги, а їхній діяльності – помітну незалежність. Не будучи зв'язаними рамками Міського та Земського положень, союзи створили свої установи без вказівок уряду, запросили, не озираючись на цензи, найбільш корисних для справи працівників, оперативно вирішували поставлені завдання [1237, с. 95].

На Південно-Західному фронті ВЗС і ВСМ почали діяти восени 1914 р. О. Брусилов, який на той час командував 8-ю армією Південно-Західного фронту, у своїх спогадах віддавав належне представникам земства, що «з власної ініціативи надали величезні послуги пораненим і хворим воїнам. Вони створили багато летючих загонів, перев'язочних пунктів та лазаретів. І все це – з енергією і розпорядливістю, воістину гідними історії» [818, с. 82].

З літа 1915 р. Комітет Союзу міст Південно-Західного фронту і Південно-західний комітет Земського союзу перебазувалися до Києва. Місто, наближене до лінії фронту, стало опорним пунктом при евакуації хворих і поранених, одним із найбільших госпітальних центрів. Тут формувалися і прямували в різні місцевості загони, які відкривали пункти харчування для біженців, окрім того, комітети дбали про дітей-сиріт [937, с. 27-28]. Також Земський союз зібрав урожай [1314, с. 307] і засіяв 50 тис. дес. землі влітку 1916 р. на Буковині, яка відійшла до Російської імперії внаслідок Брусиловського прориву на Південно-Західному фронті [1237, с. 102]. Відзначимо також, що, крім ВСМ та ВЗС, на Галичині діяли російські благодійні товариства, зокрема активністю відзначалося Галицько-російське благодійне товариство, яке, поряд із добродійною діяльністю, реалізовувало урядові завдання, спрямовані на утвердження нової влади в регіоні, посилення її позицій

серед громадськості краю, підтримки процесу русифікації освіти, переведення населення з уніатства в православ'я. На території підросійської України відділення зазначеної організації діяли в Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському [1150, с. 110-111].

Фронтіві комітети обох Союзів поступово стали надзвичайно розвиненими структурами. У вересні 1916 р. Комітет ВЗС Південно-Західного фронту мав такі підрозділи: передових загонів (25 установ), етапні (134), медико-санітарні (323), допомоги потерпілому у війні населенню (257), окопних працівників (530), механічних майстерень (23), автомобільної справи (14), шкіряні (93), солдатських магазинів (40), заводські (6), будівельні (13), заготівельні (41), збереження і використання поголів'я коней (9), закупівельну і приймальну комісії тощо. Загалом у складі комітету функціонувало 23 підрозділи з підлеглими йому 1571 установою. Комітет Союзу міст Південно-Західного фронту за обсягами своєї діяльності поступався Комітету Земського союзу. Проте, наприкінці 1916 р. під його керівництвом знаходилося 592 установи, а саме: 36 госпіталів і лікарень, 33 амбулаторії, 23 стоматологічних кабінети, 19 епідемічних загонів, 3 військово-санітарних поїзди, 29 дезінфекційних пунктів, 77 пунктів харчування, 16 майстерень, 21 дитячий притулок та інші установи [1038, с. 196].

Кількість осіб, задіяних у структурах союзів, по всій імперії сягала сотень тисяч осіб. Так, у квітні 1917 р. лише на Південно-Західному фронті особовий склад Земського союзу становив 49 тис. осіб, а Союзу міст – 14 тис. осіб [1038, с. 192]. Незважаючи на це, влада жорстко контролювала громадські організації, гальмувала їхні зусилля. Правлячий режим боявся посилення їхнього впливу в суспільстві [1184, с. 413].

Деяку особливість мала діяльність Комітету ВСМ Південно-Західного фронту, який на початковому етапі очолював колишній бессарабський губернатор князь С. Урусов. Із приходом на його місце восени 1915 р. барона Ф. Штейнгеля майже всі керівні посади в комітеті обійняли українці [1012, с. 331]. Барон Штейнгель домогся їх затвердження через Москву. Російські діячі, що знаходилися в такому сусідстві, поступово виходили з Комітету та переводилися на інші фронти [821, с. 60]. За

сприяння Комітету, після Брусиловського прориву для дітей Галичини та Буковини створили школи з українською мовою викладання, які забезпечувалися українськими підручниками [937, с. 33]. Ці школи організували при «Дитячих притулках Всеросійського союзу міст», на чолі яких стояла С. Луначарська. Освітні плани, без узгодження з адміністрацією, перекладалися українською мовою, навчання здійснювали запрошені та місцеві вчителі. Така ініціатива Комітету ВСМ Південно-Західного фронту зустріла протидію з боку представників офіційної влади на місцях, але завдяки тому, що С. Луначарській вдалося вплинути на прийняття постанови Центрального комітету ВСМ про навчання дітей рідною мовою, місцева адміністрація не чинила особливих перешкод у роботі та була вимушена зважати на внутрішні директиви Союзу міст [821, с. 70-71].

Політична складова в діяльності союзів проявилася не відразу. На початковому етапі війни всі політичні чвари відійшли на другий план, а земці та представники міського самоврядування згуртувалися навколо імператора. Опозиція активізувалася лише після великих невдач на фронті влітку 1915 р. [1288, с. 101-102].

Чільне місце в місцевих відділах ВСМ у 1915 р. зайняла ліберально налаштована інтелігенція, яка орієнтувалася на кадетську фракцію Державної Думи [25, арк. 70]. Її настрій начальник Київського губернського жандармського управління характеризував як цілком патріотичний, але вказував, що домагаючись участі в широкому фактичному контролі над усіма заходами уряду із забезпечення бойової готовності армії, вона, водночас, продовжує вносити політичну складову в коло своїх вимог [69, арк. 19-19 зв.]. Найбільший вплив у ВЗС, в центрі та на місцях, справляли ліберальні поміщики, які орієнтувалися на октябристів [902, арк. 548]. Важливе місце займав також «третій елемент», який налічував до 2/3 складу місцевих осередків Земського союзу [1275, с. 169]. За даними начальника Київського губернського жандармського управління, впродовж 1914–1915 рр. в настроях цієї категорії службовців не помічалось прагнення до підриву існуючого державного ладу, але водночас серед «третього елементу» з місцевих уродженців спостерігалася сильна тенденція «до засвоєння ідеї української окремішності», що

проявилось у впровадженні української мови в службовий ужиток і в поширенні української літератури [25, арк. 69-70].

Виразником політичних ідей союзів став Прогресивний блок Державної Думи, який на основі широкої програми об'єднав усі сили парламенту, крім правих. Блок став апогеєм кадетського впливу, оскільки думська більшість була змушена визнати кадетське лідерство в новонародженому блоці внаслідок їх здатності до тактичних ходів і чіткого формулювання вимог «сучасного моменту» [913, с. 103-104]. Декларацію об'єднаного Прогресивного блоку прийняли на нараді в Петрограді 23 серпня 1915 р. У ній виклали підсумковий висновок міжфракційної наради про необхідність формування так званого «уряду народної довіри» і розширення можливостей для прояву громадської самодіяльності (дотримання законності; усунення двовладдя військової та цивільної влади в питаннях, які не мають безпосереднього стосунку до ведення військових операцій; оновлення складу місцевої адміністрації тощо). Також розробили низку управлінських і законодавчих заходів, спрямованих на здійснення такої політики, зокрема передбачалося припинення справ, порушених за звинуваченням у суто політичних і релігійних злочинах (звільнення від покарання, повернення засланих і відновлення в правах, включаючи право участі у виборах до Державної Думи, земські та міські установи), вирішення польського, єврейського та фінського питань, відновлення української преси та професійних спілок, зрівняння селян у правах із іншими станами, введення волосного земства, зміна Міського положення 1892 р., запровадження земських установ на окраїнах імперії, прийняття законодавства про земські й міські з'їзди та союзи тощо [69, арк. 1-2].

На початку вересня 1915 р., невдовзі після формування думської більшості, яка вимагала створення «міністерства народної довіри», відбувся розпуск імператором сесії Державної Думи. Земський і Міський союзи екстрено скликали свої з'їзди [1237, с. 261]. Незадовго до них, 2 вересня 1915 р., у ході таємної наради Ради Міністрів під час полеміки з приводу суспільно-політичного значення союзів міністр внутрішніх справ М. Щербатов заявив, що «Земський і Міський союзи... є колосальною урядовою помилкою... З благодійного почину вони перетворилися у

величезні установи з найрізноманітнішими функціями, у багатьох випадках винятково державного характеру, які замінюють собою урядові установи». Крім того, міністр назвав їх особовий склад «зосередженням осіб, які ухиляються від фронту, а також опозиційних елементів і різних панів із політичним минулим». Незважаючи на це, на його думку, неможливо припинити діяльність таких організацій, оскільки вони працювали на армію, і їхнє закриття матиме великий політичний резонанс. Із тієї ж причини не було можливості заборонити і з'їзди союзів. Водночас М. Щербатов висловився за встановлення політичної цензури в пресі, «щоб судження і постанови з'їздів не могли служити предметом агітації в газетах» [1291, с. 133-134], що й було виконано. Так, 8 вересня 1915 р. харківський губернатор отримав шифровану телеграму від міністра внутрішніх справ із розпорядженням перешкодити за допомогою військової цензури появі в періодичній пресі політичних резолюцій і промов московських з'їздів [399, арк. 89].

7 вересня 1915 р. в Москві одночасно почали свою роботу з'їзди Союзу міст і Земського союзу, які 9 і 10 вересня, відповідно, прийняли свої резолюції, що загалом повторювали вимоги Прогресивного блоку про необхідність формування «уряду народної довіри» й відновлення роботи парламенту. Разом із висунутими політичними вимогами союзи декларували прихильність служінню Батьківщині, турботу про її долю та бажання підтримання внутрішньої єдності. Так, у постанові з'їзду Союзу міст говорилося, що «... внутрішній мир, духовна єдність у країні, ці безумовні умови перемоги, мають бути забезпечені примиренням» [69, арк. 4]. Натомість у резолюції з'їзду представників земств зазначалося: «... ми з тривогою бачимо насування загрози фатального руйнування тієї внутрішньої єдності, яку було проголосили на самому початку війни з висоти престолу, як безсумнівну запоруку перемоги. Небезпеку цю можна усунути лише оновленням влади» [69, арк. 5]. Словом, зазначені скоординовані політичні рішення союзів засвідчили використання громадських організацій як інструменту політичного тиску на владу в інтересах Прогресивного блоку.

До політичних вимог ВСМ незадовго до початку з'їзду представників міст Росії приєдналася Київська міська дума. Це стало можливим завдяки активності

присяжного повіреного, члена кадетської партії Д. Григоровича-Барського, який впродовж кількох засідань намагався поставити на обговорення й голосування відповідну резолюцію. У підсумку, на третьому черговому засіданні 2 вересня 1915 р. підтримали вимоги ВСМ, проте без проведення необхідної процедури голосування, однією заявою більшості, без читання резолюції та дебатів. На думку начальника Київського губернського жандармського управління, Київська міська дума пішла на цей половинчастий крок «тільки з метою покінчити з настирливістю цього надокучливого кадета» [69, арк. 14].

У вересні 1915 р., слідом за з'їздами, намітився розкол між владою і досліджуваними громадськими організаціями – після того, як монарх відмовився прийняти від них депутацію з політичними резолюціями з'їздів. Відмова Миколи II не означала повного розриву. Це була спроба повернути союзи в межі благодійної діяльності. Цар і надалі виступав прихильником такого виду співпраці уряду й союзів [1013, с. 24], незважаючи на постійний тиск правих партій і свого оточення, оскільки розумів, що дії, спрямовані проти ВСМ і ВЗС, матимуть негативні наслідки для країни, яка перебувала в стані війни [1275, с. 73].

Після вересневих з'їздів 1915 р. уряд почав уживати заходів, спрямованих на звуження діяльності Союзів земств та міст. Їх звинуватили в марнотратстві та створенні господарської розрухи в країні [1275, с. 85], у зв'язку з чим встановили урядовий контроль за витраченими ними коштами, а також опублікували дані про фінансування державою заходів ВСМ і ВЗС (що мало б підняти авторитет уряду серед населення). Крім того, всіляко обмежувалися виконувани раніше союзами функції, а їхні фронтові комітети взяли під нагляд розвідувальних відділів армії [1110, с. 141-142].

Громадськість на місцях по-різному відреагувала на відмову імператора прийняти депутацію. Так, на початку жовтня 1915 р. окремі студенти Києва виробили різку резолюцію із закликом до страйку для підтримки постанов земського і міського з'їздів у Москві, але загальноміська Рада студентських старост висловилася проти резолюції й оголосила, що тепер не час для студентських

виступів, необхідно «здобувати знання і йти на допомогу Батьківщині в боротьбі із зятим ворогом» [69, арк. 12-12 зв].

20-21 жовтня 1915 р. відбувся Київський обласний з'їзд Партії народної свободи, на якому прийняли резолюцію щодо оцінки поточного моменту. У ній утворення Прогресивного блоку визнавалося доцільним, а його вимоги – відповідними програмі партії, внаслідок чого вказувалося на необхідність надавати їх просуванню всіляку підтримку. Разом з тим, всю відповідальність за припинення діалогу з громадськістю обласний з'їзд поклав на уряд: «Відкинувши резолюції Міського та Земського з'їздів, влада стала на відкритий шлях боротьби з країною» [69, арк. 6].

У грудні 1915 р., з метою політичного інформування громадськості, до Києва завітав член Головного комітету ВСМ, депутат Державної Думи, кадет А. Шингарьов. У день прибуття, 20 грудня, його запросили до Київського громадського зібрання, де він познайомив невелику кількість присутніх із метою і завданнями Прогресивного блоку Держдуми. А. Шингарьов, зокрема, зазначив, що суспільне невдоволення й організованість вже настільки великі, що архаїчні форми правління поступатимуться вимогам Прогресивного блоку, які, за його словами, були повністю адекватними в ситуації, що склалася. Бажаючи заручитися підтримкою київської громадськості, він вказав, що не слід перебільшувати значення центральних органів управління організацією, оскільки посиленням свого впливу Прогресивний блок цілком зобов'язаний роботі своїх осередків, тому для розвитку успіху громадського руху необхідна діяльна робота на місцях. 21 грудня 1915 р. А. Шингарьов відвідав Київський обласний Військово-промисловий комітет, де в присутності повного складу його членів і деяких запрошених осіб відбулася бесіда на тему значення Військово-промислових комітетів і Всеросійських земського й міського союзів. Під час обміну думками, відповідаючи на запитання члена зазначеного комітету Г. Афанасьєва про те, «чи буде, нарешті знищена опіка над громадськістю», А. Шингарьов зазначив, що переконаний у перемозі Прогресивного блоку «за будь-яких обставин, тобто закінчиться війна переможно для Росії або завершиться поразкою» [25, арк. 70-72].

У лютому 1916 р. помічник начальника Київського ГЖУ вказував, що для популяризації ідеї розширення прав самоврядування земські та міські союзи не шкодували коштів для широкого надання різних видів допомоги військовим і постраждалим цивільним. Маючи в своєму розпорядженні великі казенні і земські кошти, вони влаштовували пункти харчування і лазарети, які були забезпечені краще казенних установ. Поранені, які поверталися на місця, відпускники та військові частини поширювали серед населення розповіді про зразкову турботу земських установ. Як наслідок, діяльність ВЗС щодо забезпечення армії та постраждалих від війни мала великий суспільний резонанс. Характеризуючи ставлення населення до проведених земством заходів, начальник Київського губернського жандармського управління відзначав, що містяни й інтелігенція бачили в земстві важливий соціальний інститут. Водночас селяни, за рахунок оподаткування яких значною мірою і проводилися зазначені заходи, дивилися на них, як на панщину, негативно сприймаючи керівництво земських управ. Пошаною в селянському середовищі користувався лише «третій земський елемент», який у своїй діяльності безпосередньо стикався з селянами [70, арк. 62-62 зв.].

Також союзи, використовуючи свій авторитет і вплив, намагалися ухилитися від контролю адміністрації. Наприклад, коли Особлива нарада з продовольчої справи постановила передати права з перевірки продуктів у населення земствам, то на місцях виникло питання: чи потрібно звертатися при цьому за сприянням до поліції, а якщо так, то в чому мала б полягати роль останньої. При цьому земські службовці Звенигородського земства Київської губернії вирішили, що поліція повинна підкорятися земським уповноваженим і виконувати їхні прямі вказівки в будь-якому питанні, а в разі непорозумінь «церемонитися з ними нічого» [70, арк. 63-63 зв.].

В останній рік існування старого ладу союзи були надзвичайно активними і в організації безпосередньої допомоги армії, і в мобілізації ресурсів країни для військових потреб, і в її політичному житті. У березні 1916 р. пройшли з'їзди ВЗС і ВСМ, які виступили з вимогами організації країни для досягнення перемоги і формування уряду народної довіри (ВЗС) та відповідального міністерства (ВСМ). У

грудні 1916 р., всупереч заборонам і заходам протидії з боку влади, відбулися з'їзди, які прийняли найбільш радикальні постанови [944, с. 259]. У постанові ВЗС говорилося про згубний курс чинного уряду й необхідність створення уряду, відповідального перед народом і народним представництвом. У резолюції ВСМ, натомість, йшлося про режим, згубний для Росії, про безвідповідальних злочинців, які готують країні поразку, ганьбу і рабство. Як вихід зі становища, що веде країну до катастрофи, пропонувалася реорганізація влади, створення відповідального міністерства [1275, с. 97-105].

Напередодні Лютневої революції 1917 р. органи місцевого самоврядування дедалі менше залежали від центральної влади, внаслідок чого в окремих місцевостях склалася ситуація, близька до революційної. Так, у доносі, написаному окремими землевласниками Уманського повіту Київської губернії на ім'я начальника Київського охоронного відділення, говорилося: «Наш бідний повіт, Богом забутий і начальством залишений, живе тепер якимось кошмарним життям і під шумок готується до революції, яку неодмінно чекає після війни». Відповідальність же за такий стан справ покладалася на голову місцевої земської управи барона Ю. Меєндорфа, який «утворив у земській управі ціле революційне гніздо», залучивши службовців із політично неблагонадійних діячів, у тому числі і з засуджених раніше за політичні злочини [97, арк. 29-29 зв.]. Натомість влада продовжувала відстежувати політичну благонадійність співробітників союзів [515, арк. 1-3].

У 1917 р. на діяльність Прогресивного блоку та союзів відреагували консервативні сили Києва та Київської губернії. Вони направили на ім'я Миколи II записку, з якою монарх ознайомився і поставив резолюцію: «Записка гідна уваги». У ній викладалися колективні міркування зазначених кіл із приводу становища країни і про заходи, які слід вжити для внутрішнього заспокоєння. Характеризуючи ситуацію в Південно-Західному краї, монархічно налаштована громадськість вказувала на деструктивну діяльність «єврейсько-кадетських інтелігентських кіл», які під керівництвом Прогресивного блоку та «зорованої антидержавної ліги земців» упродовж тривалого часу займалися дискредитацією існуючого державного

ладу. У записці вказували на неприпустимість висування представниками парламентської більшості політичних вимог про зміну окремих представників влади та системи управління в країні у воєнний час. Крім того, автори документа подали розгорнуту критику діяльності Земського й Міського союзів у Південно-Західному краї. На їхню думку, ці організації, розпоряджаючись казенними грошима, «стали майже господарями краю», опинившись «у ролі диктаторів повітів і цілих губерній». Вони вважали, що союзи стали засобом для ухилення від служби на фронті та переповнені поляками і євреями. Далі, з використанням конкретних прикладів, слідували звинувачення союзів у причетності до продовольчої кризи, інфляційних процесів, безгосподарності, а також у штучному цілеспрямованому створенні атмосфери загального невдоволення. Консервативні кола Києва рекомендували Миколі II без зволікання змінити характер взаємин уряду із загальноземськими і загальноміськими установами, щоб робота, яка проводиться за державний рахунок, відбувалася від імені уряду й під його безпосереднім контролем [1205, с. 285-290].

Лютнева революція 1917 р. стала важливою віхою в історії Союзу міст і Земського союзу. Цілі відділи та комісії звільнялися від колишньої державної опіки і наділялися широкими повноваженнями державного характеру. Діячі Союзів переходили працювати до органів нової влади. Так, Тимчасовий уряд очолив голова ВЗС князь Г. Львов [1275, с. 120-121], а діячами Української революції стали керівники і працівники ВСМ Південно-Західного фронту Ф. Штейнгель, А. Вязлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Н. Біляшівський, І. Красковський, В. Леонтович, Ф. Матушевський, В. Уляницький [821, с. 60], а також заступник уповноваженого ВЗС Західного фронту С. Петлюра [904, с. 118].

Громадсько-політичній діяльності Земського союзу та Союзу міст в роки Першої світової війни дисертант присвятив одну зі своїх статей [1071].

Таким чином, комітети Земського союзу та Союзу міст на Південно-Західному фронті мали велику ефективність при організації допомоги фронту і тилу. У політичному ж відношенні створювалася парадоксальна ситуація: забезпечення армії та саме існування самодержавства залежало від організацій, більшість членів яких не була зацікавлена в збереженні правлячого режиму. Після ускладнень на

фронті літа 1915 р. союзи поступово перейшли від співпраці до конфронтації з владою і врешті стали однією з сил, яка посприяла падінню самодержавства та сформувала новий уряд.

5.2. Функціонування соціалістичних громадсько-політичних організацій молоді в умовах реакційної урядової політики

Перша світова війна стала трагедією для українського народу, представники якого змушені були воювати в арміях ворогуючих Російської та Австро-Угорської імперій. Незважаючи на зазначені потрясіння, зростала суспільно-політична активність та прагнення до самоорганізації учнівської та студентської молоді. На підросійській Україні це проявилось у створенні культурно-самоосвітніх та громадсько-політичних організацій.

В роки Великої війни продовжували діяти національні та соціалістичні молодіжні організації. Так, у Києві діяли Інформаційне бюро українського студентства, польська Унія груп молоді прогресивно-незалежної [70, арк. 115], в Києві та Одесі – студентська сіоністська організація «Геховер» [17, арк. 112-113; 1006, с. 266-267].

На Наддніпрянщині діяла Юнацька спілка – безпартійна організація молоді Наддніпрянської України, що розгорнула свою діяльність у 1915–1917 рр. за ініціативою лівобережних українців. Центром зародження організації стало місто Харків, де ще з листопада 1907 р. при Харківському університеті функціонувала легалізована Харківська українська студентська громада. Восени 1912 р. серед членів громади, до якої до того часу входили також представники інших навчальних закладів Харкова, виникла думка про створення нелегального політичного співтовариства, що мало на меті не лише національне, а й політичне виховання молоді [22, арк. 24]. Так утворився Український соціалістичний колектив, до якого на початковому етапі належали вчителі з Лебедина М. Запорожець і Г. Пустогвар, студенти Д. Соловей, В. Глуходід, П. Соловійов і Яким Б., гімназисти М. Петренко, А. Заливчий, курсистки Л. Вензель та М. Соболю. На початку 1914 р. серед представників студентської громади, котра тоді нараховувала до 100 осіб, у зв'язку з заборонаю святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка, виникла думка про

необхідність проведення антиурядової демонстрації [839, с. 10-13]. З метою залучення до неї якнайширшого кола учасників, вирішили розповсюджувати прокламації від імені «Союзу української та єврейської студентської груп», однак під час підготовчої роботи в ніч на 23 лютого 1914 р. оргкомітет у складі О. Синявського і Д. Солов'я заарештували [22, арк. 27] та згодом відправили на заслання до Полтави [839, с. 35].

Саме у зв'язку з цим, улітку 1914 р. у Полтаві відбувся з'їзд Українського соціалістичного колективу, що дав поштовх до чіткішого оформлення УСК і створення на його основі Юнацької спілки Лівобережної України. У 1914–1915 рр. до Соціалістичного колективу входили прихильники як соціал-демократичних ідей (М. Петренко та М. Криворотченко), так і молодь есерівських поглядів (В. Глуходід, А. Заливчий, О. Мицюк та А. Радченко) [1139, арк. 239].

У листопаді 1914 р. в М. Петренка та А. Радченка виникла ідея створити громаду серед учнів середніх та професійних шкіл. У грудні того ж року в Харкові відбулася Конференція представників громад [250, арк. 38-38 зв.], в якій брали участь студенти О. Мицюк, В. Кекало, учні А. Радченко, М. Петренко, А. Ковалівський, І. Кекало та ін. [250, арк. 3-3 зв.]. На конференції виробили самоосвітню «Програму КПГ міста Х...» (Харкова), яка складалася з переліку книг. У ній вивчення літератури з національного питання поєднувалося зі студіюванням історії та теорії соціалізму. Програма здобула загальне визнання та значно вплинула на поширення діяльності гуртків [198, арк. 42 зв.]. М. Петренко роздрукував постанови конференції, котрі розповсюдили серед учнів [250, арк. 3 зв.], однак арешт А. Радченка дещо призупинив справу [250, арк. 38 зв.].

В результаті реалізації програми рівень національної свідомості та політичної грамотності гуртківців, який на початку навчального року знаходився на досить низькому рівні, суттєво виріс. Особливою активністю відзначалися діячі УСК, котрі проводили просвітницьку роботу в малосвідомих гуртках. Вже у квітні 1915 р. скликали з'їзд 15 гуртків Лівобережної України, в яких налічувалося близько 200 членів [198, арк. 42-43 зв.]. На форумі створили Юнацьку спілку Лівобережної України [1140, с. 296], що мала культурно-освітній і політичний характер. Головною

її метою визнавалася підготовка свідомих робітників – «борців за кращу долю робочого люду». Під Юнацькою спілкою розумілася сукупність міських юнацьких громад, що складалися з окремих гуртків, об'єднаних Міжшкільною радою. Нормотворчим органом ЮС визнавався з'їзд представників юнацьких громад, а виконавчим – Центральний виконавчий комітет, що діяв у відповідності до інструкцій з'їзду. Передбачалося подальше перетворення ЮС у всеукраїнську організацію. На з'їзді також затвердили рішення про дворічну освітню роботу гуртків, що передбачала вивчення мови, національних потреб українського народу та національного відродження інших націй, історії, географії України, історії українського письменства тощо [198, арк. 43 зв.-49]. Крім того, обрали членів вищого технічно-координаційного органу новоутвореної організації – Центрального виконавчого комітету Юнацької спілки. Її головою став М. Криворотченко, секретарем А. Ковалівський, а завідувачим технічними справами – М. Петренко [250, арк. 38 зв.] За результатами квітневого з'їзду Юнацької спілки випустили відозву від ЦВК ЮС Лівобережної України, в якій, поряд із рішеннями з'їзду, містилися заклики до приєднання та розширення просвітницької роботи серед молоді [198, арк. 44].

За даними, зібраними харківським дослідником С. Наумовим, самосвітні гуртки Юнацької спілки діяли в Харкові у чотирьох чоловічих і жіночій гімназіях, художньому, залізничному та реальному училищах, духовній семінарії, на фельдшерських курсах і Вищих жіночих курсах, в університеті, комерційному, технологічному, ветеринарному і Новоолександрійському (евакуйованому) інститутах. Крім того, функціонували організації при землеробському училищі в Дергачах, у Золочеві та Одноробівці Харківського повіту. Осередки ЮС діяли також у Богодухівському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському та Сумському повітах. На Полтавщині гуртки функціонували в губернському центрі (у духовній семінарії, землемірному, ремісничому, реальному, комерційному й фельдшерському училищах, гімназії та вчительському інституті), Миргородському (у гімназії та художньо-промисловій школі, вчительській семінарії у Великих Сорочинцях), Костянтиноградському, Кобеляцькому, Лубенському

повітах. Існувало також два гуртки у Курській губернії (Белгороді та Миропілля Суджанського повіту). Крім того, є вказівки на існування організацій у Бахмуті Катеринославської губернії, Житомирі, Одесі, Області війська Донського та Москві [1139, с. 242-245]. Ми не можемо погодитися з твердженням ряду науковців про наявність організації Юнацької спілки у Києві [1139, с. 244-245; 1243, с. 226; 1256, с. 187]. Джерелом цих відомостей є стаття чернігівського краєзнавця М. Кодацького «Нотатки до біографії Блакитного», що вперше була надрукована 1930 р. у № 10 журналу «Червоний шлях». У згаданій розвідці йдеться про гектографований журнал «Зоря», який був знайдений в В. Еллана-Блакитного [984, с. 35], і зі змісту якого зрозуміло, що це друкований орган київської середньошкільної молоді, яка ставила собі за мету політичний та культурний розвиток підростаючого покоління, однак у виданні не йдеться про Юнацьку спілку [526, арк. 14; 528, арк. 1-11 зв.]. О. Овсієнком також помилково вказано, що учень харківського реального училища О. Заїко приїхав до Києва з метою вступу до «Юнацької спілки» [1243, с. 227], однак у протоколі допиту зазначеної особи вказано, що на момент приїзду до міста він уже належав до гуртка учнів-українців с. Одноробівка Харківського повіту і губернії, який входив до ЮС, а про існування зазначеної організації в Києві мова не йде [69, арк. 4-5 зв.].

Донедавна не існувало і жодного документального підтвердження існування осередків Юнацької спілки в Чернігові. Всі дані, котрі наводилися низкою українських істориків про існування організації Юнацької спілки в Чернігові [1139, с. 244-245; 1243, с. 226; 1256, с. 187], ґрунтувалися на бездоказових та ймовірнісних твердженнях згаданого дослідника М. Кодацького, який у згаданій статті, оповідаючи про біографічні відомості В. Еллана-Блакитного часів Першої світової війни, зупинився на його діяльності в українському самоосвітньому гуртку. Він навів відомості про другий з'їзд та третю конференцію Юнацької спілки, а потім зробив такий висновок: «Як видно зі справ ревідділу Чернігівського крайархіву, чернігівська організація, якщо вона й існувала (Чернігівське ГЖУ про неї не знало), участі у з'їздах і конференціях не брала. Проте дехто з чернігівців запевняє, що «Юнацька спілка» як оформлена організація існувала в Чернігові з 1915 р.

Ймовірно, що гуртки в Чернігові перебували в стадії організації і саме коло цього працював Елланський» [984, с. 37]. Ще одна версія створення осередку Юнацької спілки в другій половині 1916 р. членами Братства самостійників висловлена Р. Бжеським [845, с. 227].

Достеменно відомо, що в роки Першої світової війни на чернігівській квартирі Елланських регулярно відбувалися зібрання, на яких молодь обговорювала різні питання [817, с. 13]. Ці дані можна доповнити свідченнями, отриманими Державним політичним управлінням на допитах від заарештованого 1929 р. у справі Спілки визволення України українського поета та перекладача А. Казки [930, с. 199]. Він вказав, що В. Еллан-Блакитний увів його в гурток української молоді, котра ставила собі за мету вивчення літератури й культури рідного народу. В організацію входили хлопці та дівчата з різних навчальних закладів міста, переважно реалісти та гімназисти, не байдужі до питань української державності. Гурток української молоді з часом перетворився на Українську юнацьку спілку, з установкою на політичну боротьбу за українську національну республіку. Помітну роль в ЮС, окрім В. Еллана-Блакитного, відігравали брат і сестра Устименки, В. Коновал, реаліст Саєнко. Кількість членів Юнацької спілки А. Казка не назвав, однак зазначив, що вона складала певну організовану силу – це видно хоча б з того, що в 1918 р. її члени виходили битися з червоними частинами під станцію Крути. Але сам А. Казка в цьому бою участі не брав, натомість у Спілці читав доповіді з історії та літератури України [529, арк. 6-10; 1283, с. 9-10].

Є також документальні підтвердження існування Юнацької спілки у Чернігові у березні 1917 р. Інформаційне бюро чернігівських українських товариств із кінця березня 1917 р. провадило запис бажаючих до «Просвіти», Товариства українських поступовців та Юнацької спілки, про що повідомили у «Черниговской земской газете» [707, с. 2; 816, с. 118]. Отже, цілком ймовірним було існування осередку Юнацької спілки в Чернігові до Лютневої революції, оскільки в березні 1917 р. вона створила спільне інформаційне бюро з двома іншими впливовими українськими організаціями та вела роботу із залучення нових членів.

Після першого з'їзду в ЮС спостерігалися певні відцентрові тенденції. Вже в травні 1915 р. секретар організації А. Ковалівський, який представляв на з'їзді націоналістично налаштовану молодь Харкова, незадоволений домінуванням соціалістичних тенденцій на з'їзді, почав створювати організацію, ідеологія якої ґрунтувалася б на засадах «націонал-аристократизму» – Українського національного кола [250, арк. 66 зв.-67]. Процес формування УНК співпав із початком нового навчального року в вересні 1915 р., коли утворився невеликий гурток, до якого входили В. Алексеєнко, К. Коссович, А. Берладін та інші [250, арк. 152-152 зв.]. Цей гурток так і не набув у подальшому великого політичного значення, хоч і намагався впливати на громадське життя Харкова та діяльність Юнацької спілки.

У вересні 1915 р. в Харкові сформувалася Українська студентська громада – нелегальна національно-культурна організація без певної політичної програми, яка, однак, залежно від умов та викликів, могла визначати свою політичну позицію. Члени громади обов'язково мали прагнути автономії України та не належати до партії правих кадетів. 20 вересня 1915 р. відбулося засідання Установчого комітету УСГ, в якому брали участь представники трьох напрямків, що діяли серед студентства. Від т. зв. «старих», що групувалися навколо літературно-наукового відділу Харківського українського імені Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-художньо-етнографічного товариства (Квіткинського клубу) були представлені студенти В. Глуходід, Худ та Іваницький. «Українське національне коло» представляли студенти А. Ковалівський та А. Берладін. УСК репрезентував А. Заливчий [250, арк. 152 зв.-154].

На зборах студентської громади 23 вересня 1915 р., під час дебатів, стався розкол між різними групами: більшість «старих» студентів відстоювала національно-культурний характер студентської громади, натомість діячі УСК та Українського національного кола виступали за її національно-політичний характер [250, арк. 156-156 зв.].

На нараді УСГ 8 грудня 1915 р. за участі членів ЦВК ЮС і представників УСК, діячі Українського національного кола та «старші» студенти вирішили поєднати культурницьку роботу з розширенням впливу на Юнацьку спілку гуртків

Харкова. Прийняли рішення, відповідно до якого кожні 2-3 члени громади мали взяти на себе керівництво гуртком із 7-10 осіб, малознайомих із українством. Унаслідок цього передбачалося зростання кількості членів організації, числа гуртків та груп, а отже й впливу на всю Юнацьку спілку. Здійснення цього плану вирішили почати в січні 1916 р. [250, арк. 289-289 зв.].

Крім того, для кращого зв'язку ЦВК із осередками ЮС, наприкінці 1915 р. на місце направлявся координатор А. Заливчий, котрий збирав інформацію та побажання гуртківців із метою підготовки програми наступного з'їзду, а також передавав директиви з центру [197, арк. 1-3 зв.]. Подібну діяльність здійснював також М. Криворотченко. До Полтави приїздили М. Петренко та В. Глуходід [1139, с. 246].

Про пробудження громадсько-політичного життя молоді на Полтавщині свідчить лист із Полтави, відібраний при обшуку в селянина О. Шестопада в Києві 8 грудня 1915 р. У ньому, зокрема, говорилося про створення українських гуртків у духовній семінарії, землеробському, ремісничому та фельдшерському училищі, що утворили Міжшкільну раду ЮС та планували видавати за допомогою гектографа українську газету [195, арк. 57 зв.].

Наприкінці 1915 р. на Полтавщині відбулася масштабна ліквідація українського гуртка Миргородської художньої школи, що нараховував до 50 осіб. Близько півтора десятка найдіяльніших членів гуртка опинилося у в'язниці [839, с. 77-78].

На початку 1916 р. українським організаціям у Харкові завдали великого удару. 22 січня 1916 р. жандармськими органами були проведені широкомасштабні обшуки та арешти серед українських діячів. Загалом затримали понад два десятки партійних та молодіжних активістів (серед них – В. Глуходіда, А. Заливчого, З. Сало та ін.), вісім із яких ув'язнили. Зазначені арешти паралізували роботу ЦВК ЮС у Харкові [2, арк. ; 1139, с. 246-247]. Свідченням цього стала конференція українських гуртків м. Харкова, що пройшла 19 травня 1916 р. У ній брали участь студенти та курсистки [252, арк. 134-134 зв.], загалом прибуло десять осіб. Учасники звернули увагу на пасивність діячів, близьких до ЦВК ЮС, котрі замість другого з'їзду

скликали лише конференцію та прийняли рішення затребувати документи від ЦВК, якщо його члени не розпочнуть активної діяльності [252, арк. 136-137 зв.]. Справді, в першому півріччі 1916 р. діяльність ЦВК полягала лише в долученні до колективної петиції, адресованої лідеру соціал-демократичної фракції М. Чхеїдзе та депутату О. Керенському. В цьому зверненні, підписаному «Правлінням Юнацьких спілок», а також «Центральним комітетом національно-просвітницьких гуртків» і «Союзом українських робітничих організацій на Україні», висловили протест проти діяльності фракції кадетів у Думі та оголосили вимоги автономії України (такої, як і для Польщі), свободи друку українською мовою, відновлення роботи «Просвіт», звільнення із заслання всіх українців і повної амністії українцям, засудженим за політичними мотивами [251, арк. 230-231].

Навесні 1916 р. першість у керівників ЮС перейшла до Полтави, де перебували голова М. Криворотченко (голова) та З. Сало (секретар), тоді як у Харкові залишився лише М. Петренко [1139, с. 247]. 30 травня 1916 р. у Пущі-Водиці під Києвом відбулася конференція Юнацької спілки, в якій брали участь делегати з Полтавщини, Київщини та Харківщини [196, арк. 3-3 зв.]. Харків репрезентував представник міжнаціонального комітету Новоолександрійського інституту, який раніше до Юнацької спілки не належав. На конференції домінували українські соціал-демократи, а також були представлені соціалісти-революціонери [252, арк. 168]. Головним завданням зібрання стало затвердження програми діяльності на літо-осінь 1916 р. Вирішили доручити всім місцевим організаціям ЮС виготовити та видати в районах своєї діяльності прокламації для робітників, селян і солдат українською мовою. Скласти їх мали Міжшкільні ради. Відозви рекомендувалося роздрукувати в друкарні, оскільки, на загальне переконання, гектографовані видання не справляли належного впливу на населення. Також, для поширення селами, вирішили повторно видати прокламації Полтавського відділення ЮС. На конференції з'ясувалося, що Полтавська місцева організація може щомісячно отримувати від внесків суму 150 руб., що було недостатньо, а тому вирішено шукати нові надходження і жертводавців. Серед тих, хто вже здійснив пожертви на користь організації, значилися Є. Чикаленко та М. Грушевський [196,

арк. 3 зв.]. Також ухвалили рішення про збільшення членських внесків у фонд ЦВК ЮС із 5 до 10 коп. [196, арк. 30] та про необхідність солідарної діяльності організацій лівобережців і правобережців [196, арк. 3 зв.].

Наперекір висловленій раніше Харківською студентською громадою пропозиції затвердити рішення про необхідність поразки Російської імперії у Першій світовій війні, конференція заявила про доцільність спільної боротьби разом із російськими соціал-демократами та соціалістами-революціонерами для знищення національного гніту. Також недоцільною визнавалася пропаганда германофільства на фронті, а всі сили рекомендували спрямовувати на поширення соціал-демократичних ідей [252, арк. 168-168 зв.].

У зібранні брав участь представник від студентської фракції російських есерів у Києві [252, арк. 168]. Він, зокрема, зазначив, що ПСР всіляко сприяє роботі українських організацій, котрі в подальшому отримуватимуть від нього літературу та прокламації. Він також заявив, що російські есери лише тому бажають поразки Росії, що буде знищена військова міць держави і стане можливою революція, котра знищить існуючий реакційний устрій та переоблаштує його на засадах демократії, самоуправління й рівноправ'я національностей [196, арк. 4-4 зв.].

За основу подальшої діяльності Юнацька спілка прийняла програму російських соціал-демократів, а платформу російських соціалістів-революціонерів лише у пунктах, що стосувалися необхідності загальної революції та визволення представників пригноблених народів [196, арк. 30].

Учасники Юнацької спілки, присутні на означеній конференції, постановили розглядати її як свій другий з'їзд, а його постанови видрукували від імені Харківського ЦВК, що викликало незгоду й заперечення в самому Харкові. З певними складнощами вказані непорозуміння вдалося залагодити і постанови тимчасово (до наступного з'їзду) були визнані [252, арк. 168-189], але не усіма діячами. На думку ряду активістів, ЮС мала залишатися безпартійною чи загальнопартійною. В результаті А. Ковалівський (котрий склав обов'язки секретаря ЦВК Юнацької спілки ще до означеної конференції), К. Коссович, П. Кулінич та деякі інші особи вийшли з організації [252, арк. 174-175].

За фактом проведення з'їзду поблизу Києва жандармські органи провели розслідування й констатували, що ні в Києві, ні в губернії організацій Юнацьких спілок не існувало, а Пущу-Водицю обрали місцем проведення з'їзду з метою конспірації, оскільки тут організація не була відома поліції [72, арк. 47]. З урахуванням цього факту й задля унеможливлення проведення третього з'їзду ЮС, Департаментом поліції, після надходження агентурних відомостей від начальника харківського губернського жандармського управління, направлено циркулярний лист із попередженням про можливість проведення з'їзду та дано розпорядження начальникам жандармських управлінь Чернігівської, Подільської, Волинської, Бессарабської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Курської, Воронезької, Таврійської та Херсонської губерній, а також жандармським управлінням м. Одеси, Донської та Кубанської областей – не допустити відправлення делегатів на з'їзд і завадити його проведенню [124, арк. 1]. Тобто пошук можливого місця проведення з'їзду і делегатів на нього проводився в усіх губерніях, де проживали етнічні українці.

10 грудня 1916 р. у Полтаві, за пропозицією Полтавської міжшкільної ради, посаду голови якої на той час обіймала З. Сало (вона ж була секретарем ЮС), скликали третю конференцію ЮС. У ній брало участь 11 осіб, зокрема були делегати від Полтави (З. Сало), Лубен (одна особа), Кобеляк (одна особа), Костянтинограда (одна особа), Києва (студент першого курсу Університету св. Володимира), Харкова (дві особи, серед них – курсистка М. Мелашенко), Москви (Коломийченко), Чернігівської губернії (студент Харківського університету, активіст ЮС із 1915 р. есер О. Мицюк), Області Війська Донського (студент політехнічного інституту) та Катеринослава (одна особа). Головою конференції обрали Коломийченка, що прибув на неї в формі співробітника Земського союзу (згодом він відмовився й обрали когось іншого) [71, арк. 50]. Делегати заявили про негативне ставлення до постанов 2-го з'їзду Юнацької спілки як малочисельного, некомпетентного та не репрезентативного, але водночас більшість вважала постанови правильними і вказувала, що третя конференція була ще менш компетентною і, окрім двох представників, складалася з лівобережців. Саме тому ця

конференція не могла скасувати попередніх постанов. Далі відбулося обговорення пропозиції Української народної партії про необхідність надання активної допомоги українцям Австро-Угорщини, що полягала в організації партизанської боротьби (руйнуванні залізничних шляхів, підриві мостів, фабрик тощо). Повідомила про означений задум М. Мелашенко, а роз'яснення дав київський представник. До ініціатив УНП більшість поставилося негативно, оскільки вони суперечили ідеям Юнацької спілки, які прийняли на її 2-му з'їзді. Ідею відхилили більшістю (5 – за, 4 – проти, 2 – утрималося). За пропозицію УНП проголосували: Коломийченко, Мелашенкова, Мицюк і київський представник. Утрималися представники Кобиляків та Костянтинограда Полтавської губернії. При цьому у прийнятій ухвалі вказувалося, що конференція зважала на інтереси лівобережців, правобережцям же була надана свобода щодо приєднання до рішення конференції, або ж пропозиції УНП [71, арк. 50-50 зв.].

У числі поточних справ заслухали доповідь О. Мицюка, що служив на оборонному заводі в Чернігівській губернії. Більшість його співробітників входили до складу української організації соціал-революційного спрямування та робили відрахування з платні на видання українських книг і журналів у Москві («Промінь») та Києві (народницький україномовний журнал, видання якого мало розпочатися з 1 січня 1917 р.). До програми ЮС внесли правку про те, що до складу громад можуть входити не лише освітні гуртки, а й інші (зокрема, соціал-демократичні та есерівські). Міжшкільним радам надавалося право скликати місцеві й загальні конференції, а в разі бездіяльності ЦВК ради, за взаємною згодою, могли обирати тимчасовий ЦВК або скликати з'їзд. Питання про час скликання наступного з'їзду ЮС та місце його проведення так і не з'ясували, а передали на вирішення Полтавській міжшкільній раді. Для цього голова останньої З. Сало мала найближчим часом відвідати Харків [71, арк. 48-48 зв.].

За підсумками цієї зустрічі надрукували відозву, в якій вказувалося, що конференція «високо підіймає блакитно-золотий прапор Самочинної України» та «радить гурткам Лівобережної України входити в союз із російськими й іншими організаціями, що борються за краще майбутнє держави, волю і права народів

Росії». При цьому ЮС застерігала молодь від впливів русофільської та австрофільської буржуазної пропаганди, оскільки «російські ліберали, що борються зараз за владу, то більші наші вороги, ніж чорносотенці, австрійці ж занадто далеко». Найбільш нагальними визнавалися вимоги автономії України, аграрної реформи та запровадження 8-годинного робочого дня [71, арк. 52-52 зв.].

Про те, чи відвідувала З. Сало Харків із метою підготовки з'їзду, невідомо, однак на початку 1917 р. (11 лютого) відбулися обшуки й арешти українських діячів у Харкові і, за даними жандармських органів, свою діяльність продовжила тільки Українська студентська громада, котра 13 лютого 1917 р. обрала ЦК [249, арк. 6 зв.-7 зв.]. Невдовзі відбулася Лютнева революція, після якої діяльність Юнацької спілки припинилась, оскільки її активісти включилися в процеси, які відбувалися за нових суспільно-політичних умов.

Програмні положення [1076] та діяльність Юнацької спілки [1047; 1075] були розглянуті дисертантом в окремих публікаціях.

Таким чином, Юнацька спілка у 1915–1917 рр. стала справжньою школою національної та політичної соціалізації молоді (надавши їй досвід самоорганізації та підпільної політичної боротьби) й поступово перетворилася з безпартійної та міжпартійної організації на спілку соціалістичного спрямування. Організація зародилася на Харківщині та Полтавщині як об'єднання лівобережної учнівської та студентської молоді, але вже на другому з'їзді в травні 1916 р. задекларувала всеукраїнський характер своєї діяльності. Значні перешкоди функціонуванню нелегальної Юнацької спілки чинили жандармські органи, котрі здійснили низку обшуків, арештів та ув'язнень активістів організації, що завдавало шкоди розгортанню руху та на деякий час паралізувало діяльність її осередків. Саме у зв'язку з цим роль центру спілки перейшла з Харківщини до Полтавщини. Загалом діяльність Юнацької спілки продемонструвала наростання революційних настроїв молоді, домінування в її середовищі соціалістичних тенденцій і прихильності до ідеї автономії України.

5.3. Діяльність молодіжних організацій націоналістичного та самостійницького спрямувань

Важливою складовою суспільно-політичного життя українських земель у складі Російської імперії на початку ХХ ст. став національно-патріотичний рух, що поступово переходив від культурницьких форм діяльності та вимог до політичних. Однією з націоналістичних організацій було Братство самостійників, факт існування якого досі залишається предметом наукової дискусії.

Ідея заснування Братства самостійників виникла чи наприкінці 1912 р. [801, с. 9], чи наприкінці 1913 р. [1126, с. 393] На майбутніх «братчиків» величезне ідеологічне враження справила брошура Д. Донцова «Модерне москвофільство» (1913 р.), що прискорила появу організації [801, с. 9]. В першій половині 1914 р. в м. Прушків поблизу Варшави група студентів-українців вирішила створити самостійницьку організацію, але установчі збори Братства самостійників відбулися в Києві. В них брали участь 28 надійних осіб, що пройшли попередню перевірку. Метою існування організації визнавалася боротьба з проросійською орієнтацією української інтелігенції та виховання підростаючого покоління в дусі націоналістичного самостійництва (на противагу до москвофільського автономізму) [1127, с. 29].

Очоловав Братство самостійників В. Отамановський [801, с. 9-10]. У 1912 р. він вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира, а вже наступного року перевівся до Київського політехнічного інституту, де належав до напівлегальної Української студентської громади [1186, с. 15]. Саме з середовища українського студентства КПІ в роки його навчання вийшла низка прокламацій націоналістичного змісту, і якщо в листівці за лютий 1914 р. ставилася вимога автономії України [65, арк. 119-119 зв.; 643, с. 66-67], то у відозвах, що розповсюджувалися в квітні 1916 р. від імені «групи старших студентів-політехніків» та «групи студентів-політехніків», мова йшла вже про необхідність спільної роботи, спрямованої на об'єднання України, відновлення незалежності й встановлення демократичного устрою та поразки Російської імперії у Першій світовій війні [66, арк. 130-133, 151, 153]. Згадуючи цей період свого життя,

В. Отамановський, зокрема, зазначав: «За студентських часів перед революцією в мене склався самостійний націоналістичний світогляд, суть якого в скороченню така: тільки національна держава забезпечує повні національні права поневоленої нації: клясова боротьба є справа внутрішня і перед лицем національного ворога не повинно бути кляс та партій; поразка Росії од німців та революція внаслідок цього мусять призвести до розвалу російської тюрми народів та повстання УНР» [931, с. 70].

У січні 1917 р. Київська організація Братства самостійників нараховувала 27 осіб, Чернігівська – 11, Полтавська – 5, Лубенська – 5. Об'єднання існували також в інших містах [1127, с. 34]. Більш-менш повні дані ми маємо про членів чернігівського осередку Братства самостійників: його головою був В. Еллан-Блакитний, а членами А. Казка, Євреїнів, Колоскевич, В. Коновал, Н. Коновал, Н. Лайко та Г. Устименко [845, с. 286-288], Р. Бжеський [816, с. 115-117]. Певний час до організації входив П. Тичина, але на початку 1917 р. він до неї вже не належав і вважав, що вона припинила своє існування [1127, с. 34]. Членами Братства в інших місцевостях були П. Діденко, Андрієвський, Ф. Летушко, М. Лизогуб, М. Павленко, П. Федорченко, О. Калюжний, І. Тимощук, Литвицький [801, с. 9-10] тощо.

Братчики бойкотували російську культуру та мову. Вживання останньої та відвідування російських культурних заходів допускалося з метою конспірації, за межами України тощо. Наступним напрямом діяльності Братства самостійників стало поширення в лавах російській армії (особливо в частинах із російським етнічним складом) настроїв поразки та розповсюдження відповідної літератури, а також сприяння розкладу армії задля поразки Російської імперії у Великій війні. 1916 р. налагодили читання рефератів та проведення дискусій. За допомогою таких форм роботи популяризувалися «Десять заповідей» М. Міхновського, вивчалися роботи Д. Донцова, І. Джиджори тощо [801, с. 10].

Організація була цілком таємною. Члени Братства самостійників складали присягу не виказувати нікому його існування доти, доки воно діятиме, а тоді, коли організація перестане діяти – не виказувати її живих членів [1127, с. 33]. У тексті

присяги також містилося «Десять заповідей» М. Міхновського [816, с. 116-117]. Вирішили, з огляду на досвід РУП та москвофільство української інтелігенції, не збільшувати кількість членів організації та ускладнити можливість вступу до неї. Нові члени приймалися тільки після тривалої перевірки. Сувору конспірацію продовжували зберігати також після Лютневої революції [1126, с. 393]. Самі братчики могли (і повинні були) входити до різних українських партій та організацій, намагаючись обійняти там керівні посади та підтримувати при цьому контакт із радою Братства, отримуючи від неї інструкції [801, с. 9].

Проводячи паралелі, вкажемо, що подібної тактики, за даними Харківського губернського жандармського управління, притримувалася в роки Першої світової війни і група молоді у Харкові, що мала національний світогляд. Вона була не чисельною, не утворювала єдиної постійно діючої організації, однак мала значний вплив на всі прояви українського громадського життя в місті. До лідерів цієї групи відносили А. Ковалівського та В. Алексеєнка. Націоналісти перебували в кожній українській організації, а також серед соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, хоч і прагнули протидіяти надмірному захопленню соціалістичними ідеями, відстоюючи національний характер українського руху [252, арк. 142-142 зв.]. Відомостей про приналежність харківських націоналістів до Братства самостійників не існує, однак варто відзначити подібність тактики до описаної Р. Бжеським.

Організаціями, що створювали представники Братства самостійників у роки Першої світової війни, за свідченнями Р. Бжеського, були нелегальні «Академія української мови», що маскувалася під культурницьке об'єднання, та юнацькі спілки, котрі створювалися самостійниками напередодні Лютневої революції 1917 р. по всій Україні [1127, с. 30-31]. Насправді ж Юнацька спілка була створена у квітні 1915 р. на з'їзді юнацьких гуртків Полтавської та Харківської губерній та мала переважно соціалістичну й автономістську орієнтацію. Згадані вже націоналістичні кола Харкова намагалися здійснювати вплив на організацію, зокрема й шляхом входження до її керівних структур, однак, внаслідок посилення в ній впливу соціал-демократів на II з'їзді Юнацької спілки в травні 1916 р. були вимушені вийти з

об'єднання [1139, с. 241-248]. Критично оцінив у своїх мемуарах тезу Р. Бжеського про заснування з ініціативи Братства самостійників Юнацької спілки її активний учасник Д. Соловей, який вказав на хронологічні, ідеологічні та термінологічні розбіжності й назвав її «цілковитою фантазією». Зокрема, він цілком слушно відзначив, що багатьох юнацьких спілок не існувало, а була єдина Юнацька спілка, яка включала в себе окремі самоосвітні гуртки [839, с. 56-57].

Ще одним напрямом діяльності Братства самостійників стала його видавнича діяльність. 8 вересня 1916 р. братчики заснували легальне кооперативне видавництво «Вернигора», фундатором та багаторічним керівником якого був П. Кашинський. Значення цього видавництва проявилось вже в добу Української революції, коли воно поширювало в Україні агітаційно-пропагандистську літературу націоналістичного змісту [1127, с. 32]. Під час Першої світової війни «самостійники» почали видавати нелегальний друкований орган «Вільна думка» [1187, с. 16]. Згадка про нього міститься в «Життєписі-спомині» – посвяті В. Отамановського М. Лизогубу, який загинув у бою під станцією Крути. У посвяті, зокрема, зазначається: «Бачу мов тепер, як замкнувшись в кімнаті п. К-ського [ймовірно, П. Кашинського – В.М.], друкуємо ми жаріючи ненавистю до гнобителів-чужинців сторінки самостійницького органу «Вільна думка», як закладаємо згодом В. Т-во В. [Видавниче товариство «Вернигора» – В.М.]» [958, с. 2-8]. Примірник самвидавівського журналу «Вільна думка» за 31 грудня 1915 р. знайдено серед документів В. Еллана-Блакитного. В журналі, зокрема, піддавалася гострій критиці позиція українських партій соціал-демократів та соціалістів-революціонерів щодо національного питання, яка визнавалася «зрадою української нації». Крім того, в хроніці журнал інформував про організацію Ініціативного комітету зі створення української самостійницької спілки та подав її програму [Див. Додаток Г]. Вона мала три розділи: національну програму, соціально-політичну програму й тактику. Національна програма визначала кінцеву мету існування організації – створення незалежної суверенної української держави, котра мала включати всю етнографічну територію України. З цією метою якнайширше мала пропагуватися ідея незалежності української держави та організовуватися безперервна боротьба за її

реалізацію. Окремий пункт передбачав, що коли в результаті Першої світової війни вся Україна, або її частина, опиниться в складі Росії, то організація боротиметься за здобуття національно-територіальної автономії, котра має стати етапом на шляху до здобуття в подальшому незалежної української держави. В соціально-політичній програмі головним завданням була побудова соціальної держави. Найближчою ж метою визнавалося створення незалежної України як демократичної парламентської республіки з однопалатним парламентом, обраним на основі чотиричленної формули. Організація також боролася за громадянські свободи, відокремлення церкви від держави, безкоштовну освіту українською мовою, введення прогресивного прибуткового податку, розвинуте робітниче законодавство, гарантування права на працю, забезпечення селян землею за рахунок передачі панських, монастирських, царських та кабінетських земель, широке місцеве самоврядування, знищення класових і станових обмежень тощо. Тактика організації передбачала українізацію всього суспільного життя, боротьбу з «українофільством, що проповідує русофільські тенденції серед української демократії», контактування тільки з тими національними групами, котрі визнають право українського народу на незалежність та ведення активної боротьби з політикою денаціоналізації української нації, зокрема актуальною визнавалася тактика бойкоту російської культури на території України [527, арк. 1-18; 984, с. 35].

Вперше цю програму знайшли жандармські органи на Катеринославщині восени 1915 р., однак зовнішніх проявів діяльності Ініціативного комітету чи Української самостійницької спілки так і не вдалося виявити [916, с. 337-339; 1243, с. 228-230]. В національній програмі й тактиці окремі положення співпадали з описаними Р. Бжеським завданнями та напрямками діяльності Братства самостійників. Вперше на цю подібність програм звернув увагу чернігівський історик В. Бойко у 1995 р., однак, за браком інформації, зазначив: «Можливо, тут існує якийсь зв'язок, але зараз нічого не можна стверджувати достеменно» [891, с. 50].

Дещо змінені варіанти цієї програми, що датувалися пізнішим періодом і налічували не 22, а 21 пункт (деякі пункти об'єднали), віднайдені Ф. Турченком.

Так, у фонді Особливого відділу департаменту поліції Державного архіву Російської Федерації за 1916 р. зберігається копія «Програми і тактики Українського Самостійницького Братства». Ще один документ під назвою «Програма Братства самостійників» було виявлено в Державному архіві Київської області [480, арк. 19; 1239, с. 208-209]. В. Солдатенко вказував, що «наявність даних документів зовсім ще не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації. Це цілком міг бути підготовчий документ, ніколи і ніде не прийнятий». Однак В. Солдатенко припустився помилки при опрацюванні роботи Ф. Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово», вказавши, що програма Ініціативного комітету була захоплена поліцією 1916 р. [1211, с. 105], а не восени 1915 р. як вказано у рецензованій роботі [1239, с. 208]. Порушена хронологія не дозволила В. Солдатенку правильно оцінити віднайдені документи. На наш погляд, зміни в пунктах програми організації, а також те, що програма 1916 р. видавалася не від імені Ініціативного комітету зі створення української самостійницької спілки, а саме від Братства самостійників, якраз і засвідчує, що вона пройшла процедуру розгляду й затвердження. Крім того, оприлюднення програми Ініціативного комітету у часописі «Вільна думка», який видавався В. Отамановським і М. Лизогубом у Києві та був віднайдений в особистому архіві В. Еллана-Блакитного в Чернігові, є одним із небагатьох документальних підтверджень тези Р. Бжеського про причетність зазначених осіб до діяльності Братства самостійників.

Існування таємної організації української націоналістичної молоді в Києві підтверджують спогади А. Франко-Ключко, яка подає фрагментарні відомості про свою участь у діяльності організації в період після Брусиловського прориву. У той час авторка мемуарів працювала в Союзі міст під керівництвом Д. Дорошенка. Її ввели до згаданої таємної організації за рекомендацією Л. Крижанівської. Метою цієї організації визначалася боротьба за вільну та незалежну Україну. Товариство поширювало «Десять заповідей» М. Міхновського. На зібраннях учасники обговорювали плани діяльності та проєктували напрями подальшої практичної роботи. На одному з засідань із промовою виступив «молодий офіцер», що звернув увагу на кризовий стан Російської імперії та існування унікальної можливості для

повалення самодержавного ладу. Він вказав на необхідність якнайшвидшого найширшого створення осередків організації по містах і селах, серед усіх соціальних прошарків задля поширення національної свідомості, пропаганди та об'єднання [844, с. 109-110]. На переконання Р. Бжеського, А. Франко-Ключко розповідала не про Братство самостійників, а саме про одну з Юнацьких спілок, в яких побратими поширювали самостійницькі націоналістичні погляди [1127, с. 32].

Р. Бжеський також залишив докладні відомості про діяльність Чернігівського осередку Братства самостійників, до якого він належав. Завданням чернігівського відділення визначалося пробудження національної свідомості, українізація суспільного життя, поширення ідей національної самостійності та необхідності поразки Російської імперії в Першій світовій війні. Виробленої соціальної платформи Братство не мало, тому часто на зборах відбувалися суперечки між «державниками та лівими». Організація мала постійний зв'язок із Києвом. Велике враження на членів організації справили прочитаний В. Отамановським восени 1916 р. реферат на тему: «Економічна політика Росії супроти України», та дискусія на цю тему між ним та Є. Онацьким. Юнацьку спілку братчики започаткувало в другій половині 1916 р. Своїх представників вони провели до керівних органів Спілки. До останньої входило близько 30 членів, переважно учнів, що займалися самоосвітньою діяльністю в національному дусі. Крім того, Братство організувало бібліотеку, торгівлю українською літературою на базарі, лотерею на користь українських політичних в'язнів і влаштувало читання рефератів на різні теми, наприклад, щодо необхідності бойкоту російської культури. Братство намагалося зав'язати контакти з ТУП, однак старше покоління непохитно стояло на засадах культурницької роботи, а можливість досягнення незалежності України вважало примарною [845, с. 286-288].

Після початку Української революції братчики в Чернігові збиралися ще двічі [845, с. 288]. Керівника осередку В. Еллана-Блакитного, як зазначав Р. Бжеський, провід Братства самостійників спрямовував для праці до УПСР, згодом у фракцію «Боротьбистів» і, зрештою, до комуністичної партії, де він «стимулював появу та вміло підтримував т.зв. «хвильовистів»». Далі Р. Бжеський вказував, що одразу

після смерті В. Еллана-Блакитного в «Літературно-науковому віснику» з'явилися відомості щодо приналежності останнього до Братства самостійників і про те, що братчики скерували його для роботи серед більшовиків. Р. Бжеський повідомляв, що «дуже швидко після появи цих відомостей московська большевицька влада усунула поставленого нею пам'ятника В. Блакитному» [1127, с. 385]. Насправді стаття, на яку посилався автор, належала йому ж, і була опублікована 1924 р. ще за життя В. Еллана-Блакитного, що суперечило положенню клятви братчиків, відповідно до якої вони зобов'язувалися «не виявляти живих членів» організації навіть після того, як вона припинить своє існування. В статті дійсно йшлося про його участь у Братстві самостійників у Чернігові, однак нічого не говорилося про направлення його братчиками для підпільної роботи в перерахованих політичних силах [845, с. 286-288]. Крім того, пам'ятник В. Еллану-Блакитному встановили його друзі, а не «більшовицька влада», а знищили його не «дуже швидко після появи цих відомостей», а через 10 років у 1934 р. [1025, с. 139] Виявлені неузгодженості можуть бути як свідомою фальсифікацією, так і наслідком браку інформації у мемуариста.

Отже, проведений огляд дозволив нам систематизувати наявні дані щодо діяльності Братства самостійників. Більшість фактів про цю організацію відомо нам із мемуарів та історичних робіт Р. Бжеського. Проведене дослідження підтвердило деякі положення його праць, а в окремих випадках довело наявність перекручень. На нашу думку, це пов'язано з намаганням автора дати якнайповнішу картину діяльності Братства самостійників за наявності неповних даних, оскільки сам Р. Бжеський не знаходився у керівних органах організації та став її членом лише у 1916 р. Можливо, він і був схильний до певних перебільшень, проте документальні дані засвідчують існування Братства самостійників у роки Першої світової війни. Так само підтвердилися свідчення Р. Бжеського про заснування напередодні Української революції осередку Юнацької спілки в Чернігові, що стояла на самостійницьких засадах, однак і тут він припустився помилки, вказавши, що організації Юнацької спілки по всій Україні створювалися з ініціативи Братства

самостійників. Насправді ж незалежницькі групи в цій організації були представлені, однак мали обмежений вплив на її діяльність.

У період Першої світової війни одним з центрів українського молодіжно-юнацького руху був Харків. Провідною орієнтацією харківської молоді була соціалістична. Однак, як зазначалося вище, частина юнацтва прагнула вносити в діяльність різноманітних об'єднань та організацій національну складову. У Харкові в 1914-1917 рр. його вплив простежується на різних рівнях.

Група молоді, що була в Харкові носієм національного світогляду, не становила єдиної постійно діючої організації, однак мала значний вплив на всі прояви українського громадського життя в місті. До лідерів цієї групи відносили А. Ковалівського та В. Алексеєнка. Націоналісти перебували в кожній українській організації, а також серед соціалістів-революціонерів та соціал-демократів, хоч і прагнули протидіяти надмірному захопленню соціалістичними ідеями, відстоюючи національний характер українського руху. За даними жандармських органів, за посередництва М. Меленевського було здійснено невдалу спробу залучити харківських націоналістів до діяльності Союзу визволення України [252, арк. 142-142 зв.].

На початковому етапі націоналістично налаштована молодь Харкова прагнула об'єднати молодіжні гуртки міста на засадах ідей федералізму М. Драгоманова [252, арк. 142], втіленого послідовно в усіх сферах життя, із залученням представників інших національностей [250, арк. 68]. Однак на установчому з'їзді Юнацької спілки в квітні 1915 р. група федералістів не отримала бажаної підтримки [250, арк. 38-39]. Один із лідерів націоналістів А. Ковалівський пояснював це тим, що ідеї М. Драгоманова виявилися застарілими як для однодумців самого А. Ковалівського, для яких вони були занадто москвофільськими та сентиментальними, так і для соціалістів, котрі не сприймали муніципалізм та індивідуалізм [250, арк. 68-69]. Таким чином, звернення націоналістів до ідей Драгоманова виглядало компромісним заходом, що так себе і не виправдав, оскільки він не став фундаментом, котрий зміг би ідеологічно поєднати їх із прихильниками соціалістичних ідей.

На згаданому з'їзді Юнацької спілки А. Ковалівський, котрий у цей час закінчив навчання в гімназії, ввійшов як секретар до вищого технічно-координаційного органу новоутвореної організації – Центрального виконавчого комітету Юнацької спілки, до якого, крім нього, належало ще дві особи. За наполяганням А. Ковалівського [250, арк. 38-39], на з'їзді затвердили рішення про дворічну освітню роботу гуртків [198, арк. 44-47 зв.], відповідно до прийнятої попередньо програми. Остання передбачала вивчення мови, національних потреб українського народу та національного відродження інших націй, історії та географії України, історії українського письменства тощо [198, арк. 46-49].

Вже в травні 1915 р., незадоволений соціалістичними тенденціями, що домінували на установчому з'їзді Юнацької спілки, А. Ковалівський розпочав роботу зі створення Українського національного кола. Національно налаштовану молодь не задовольняло також москвофільство більшості харківських українців, котрі ігнорували ідею самостійності України. А. Ковалівський створив, а студент-медик Харківського університету В. Алексеєнко доопрацював проєкт програми планованої організації. В передмові до програми піддали жорсткій критиці соціалістичну орієнтацію значної частини української молоді. Останню автори програми поділили на дві категорії: «дзвонарів», що ідеалізували робітництво, та колективників, що ідеалізували селянство. Обидва напрями, на думку авторів, були чужими для української культури. Характерними рисами обох категорій називалися відсталість, інертність, «слинявість», хамство, схильність до безплідної балаканини, нерозуміння сучасного моменту та національних справ. Проголошувався розрив із означеною частиною української молоді, а «націонал-демократизму» та його «соціалістичним» додаткам протиставлялася ідеологія націонал-аристократизму, яка мала базувалася на принципі шляхетності, що розумівся як самоповага та повага до інших [250, арк. 66 зв.-67].

Запропонований А. Ковалівським і В. Алексеєнком проєкт містив програму-максимум, котра виходила з неможливості створення самостійної української держави на сучасному для авторів етапі, оскільки «справи світового значення обернулися нещасливо для українства». У ній містилися вимоги: національно-

територіальної автономії для України, створення державних вищих і середніх навчальних закладів з українською мовою викладання, надання статусу єдиної державної для української мови на території України та для українців, що живуть поза її межами, права писати та друкувати українською мовою, свободи переселення та еміграції тощо. В програмі-мінімум містилися загальнодемократичні вимоги, а саме: знищення будь-яких релігійних і національних обмежень для християн, магометан та караїмів; знищення смути єврейської осілости та надання євреям дозволу мати дрібну земельну власність; свободи думки, совісті, слова та друку; свободи зборів; скасування смертної кари та довічної каторги; припинення адміністративного втручання у судові справи; широкого земського самоуправління; допущення української мови в школи, суди, церкви тощо; загального прямого виборчого права до законодавчого органу; позбавлення імператора права абсолютного і надання права відносного вето; проходження військової служби в рідній губернії; 8-годинного робочого дня; розробки робітничого законодавства, заборони дитячої праці; податків із доходу; видаткування коштів, отриманих від податків з України, на її потреби [250, арк. 68-69].

Процес формування Українського національного кола розпочався з початком нового навчального року в вересні 1915 р. В цей час А. Ковалівський став студентом фізико-математичного факультету Харківського університету. Окрім нього та В. Алексеєнка, до складу гуртка увійшли студенти К. Коссович, А. Берладін, Добросельський, Мар'єнко, курсистка З. Сало, реалісти Арцибушев та Магас. Члени гуртка не затвердили спроектовану програму [250, арк. 152-152 зв.].

Деякий час УНК діяло в різних об'єднаннях Харкова. Широкомасштабна ліквідація українських діячів серед студентської молоді Харкова 22 січня 1916 р.[1139, с. 246] хоча й не зачіпила А. Ковалівського та більшість учасників Українського національного кола [252, арк. 112 зв.-113], однак змусила їх тимчасово припинити свою діяльність. Вже в другій половині лютого 1916 р. жандармські органи сповіщали про фактичне припинення функціонування Українського національного кола та про створення активним його учасником А. Берладіним власної української несоціалістичної групи, до якої ввійшли студенти та курсистки

(близько 10 осіб). Група мала самоосвітній характер і не відзначалася певним політичним забарвленням [251, арк. 213-213 зв.].

Наступний вияв політичної активності харківської української молоді стався 19 травня 1916 р., коли на квартирі А. Берладіна пройшла конференція українських гуртків м. Харкова. У ній брали участь студенти та курсистки [252, арк. 134-134 зв.], загалом прибуло десять осіб. Учасники зібрання звернули увагу на роботу серед селян та врегулювання українсько-єврейського конфлікту в Харківському університеті. Діяльність студентів старших курсів, що схилилися до виключно культурницької роботи, визнали ганебною. Також прийняли постанову про необхідність організації національного фонду, в який кожен учасник українського гуртка мав зробити внесок у розмірі не менше 50 коп. На ці гроші передбачалося розпочати видання легального часопису. Прийнято рішення про видання збірника «Самостійна Україна». Крім того, засудили пасивність діячів, близьких до ЦВК Юнацької спілки, котрі замість другого з'їзду скликали лише конференцію та прийняли ухвалу затребувати документи від ЦВК, якщо його члени не розпочнуть активної діяльності [252, арк. 136-137 зв.]. Справді, у травні 1916 р. відбулася конференція ЮС Правобережної і Лівобережної України, однак харківські гуртки не були на ній представлені (за виключенням представника міжнаціонального комітету Новоолександрійського інституту, який раніше до Юнацької спілки не належав). Внаслідок цього на конференції домінували українські соціал-демократи, а також були представлені соціалісти-революціонери [252, арк. 168-169]. В результаті А. Ковалівський (котрий склав обов'язки секретаря ЦВК Юнацької спілки ще до означеної конференції), К. Коссович, П. Кулінич та деякі інші особи вийшли з Юнацької спілки. Ковалівський вирішив відродити діяльність Українського національного кола і створити нову спілку, де був би представлений весь спектр українського молодіжного руху. Задля втілення цієї мети він влаштував з'їзд у Кочетку Зміївського повіту, який, однак, виявився малолюдним і не приніс бажаних результатів [252, арк. 174].

У липні 1916 р. А. Ковалівський і його оточення проводили пропаганду серед осіб, призваних до війська у серпні-вересні 1916 р. Вони в особистих бесідах

прагнули довести шкідливість війни та переконати їх ухилятися від військової повинності або здаватися в полон. Також А. Ковалівський став своєрідним посередником між українськими націоналістами Харкова та національними групами українців, євреїв, литовців, латишів і білорусів з евакуйованого з Царства Польського до Харкова Новоолександрійського інституту. Діяльність означених груп полягала в пропаганді ухилення від військової служби, читанні рефератів та взаємному знайомстві одних національностей з іншими на цьому ґрунті, а також в розборі міжнаціональних конфліктів [252, арк. 174-175].

Наприкінці літа – на початку осені 1916 р. вийшов збірник «Самостійна Україна», рішення про видання якого прийняли на згаданій конференції українських гуртків 19 травня 1916 р. Його надрукували невеликою кількістю примірників на гектографі, ймовірно, в маєтку К. Коссовича. Збірник містив статті «Годі лякатись», «Відродження Фламандрії», «Євреї на Україні», «Спілка», «Україна над усе», що належали А. Ковалівському та його оточенню. В публікаціях розглядалися юридичні аспекти національного питання та визвольного руху в Україні й за кордоном. Збірник призначався для розповсюдження в повітових містах і містечках, де, ймовірно, укладачі збірки прагнули віднайти резерв для власної організації [1137, с. 62].

У вересні 1916 р. відбулося майже повне припинення діяльності українських націоналістів в Харківській губернії, оскільки травневі постанови Юнацької спілки отримали підтримку більшості гуртків, що визнали соціал-демократичну програму, а події на фронті на той час остаточно підірвали віру в можливість перемоги Центральних держав. Крім того, націоналісти втратили своїх очільників, оскільки А. Ковалівський перевівся до Московського Лазаревського інституту східних мов [252, арк. 204], В. Алексеєнко помер, а А. Берладін був мобілізований до армії [1137, с. 62]. Попри це, наприкінці 1916 р. у Харкові впливи націоналістів все ще переважали в гуртках комерційного та Новоолександрійського інститутів, а також художньої школи [1139, с. 248].

На початку 1917 р. в Харкові з українських організацій продовжувала працювати студентська громада, котра 13 лютого 1917 р. обрала ЦК [1139, с. 249].

Крім того, А. Ковалівський, став своєрідним посередником між українськими гуртками Москви та Харкова. У січні 1917 р. на зборах харківської молоді він висловив пропозицію москвичів видавати в Харкові журнал на зразок «Української хати». Обговорили також питання про відновлення діяльності Українського національного кола. А. Ковалівський, Х. Алчевська, О. Соколовський та ін. особи стали ініціаторами створення «Слобідсько-Українського товариства» – надпартійної організації, котра мала на меті об'єднати насамперед нащадків слобідського козацтва з метою знову поставити Слобожанщину на чільне місце в Україні і «повести за собою до кращого майбутнього весь український народ» [1137, с. 62-63; 1138, с. 180]. Відновлення активності молодіжного національного руху не отримало свого продовження внаслідок Лютневої революції та різкої зміни суспільно-політичної ситуації в країні.

Отже, питання існування Братства самостійників досі залишається предметом наукової дискусії вітчизняних дослідників, у зв'язку з браком інформації про неї. Відповідно до свідчень Р. Бжеського, діяльність Братства здійснювалася цілком таємно та ґрунтувалася на засадах ідеології українського націоналізму. Організація не створювала власних відкрито діючих об'єднань, а намагалася пропагувати свої ідеї в новостворених та вже діючих організаціях, делегуючи туди своїх представників.

Подібної тактики притримувався й харківський гурток націоналістичної молоді. На початковому етапі члени, які до нього входили, прагнули об'єднати молодіжні гуртки Харкова на засадах ідей федералізму М. Драгоманова, однак ця спроба виявилася невдалою. Після створення Юнацької спілки націоналістів не задовольнило домінування соціалістичних тенденцій в новоутвореній організації. У травні 1915 р. сформувався невеликий гурток однодумців, що отримав назву Українське національне коло, діяльність якого мала ґрунтуватися на засадах націонал-аристократизму. Запропоновані його засновниками ідеї так і не здобули підтримки в середовищі харківської молоді. Була зроблена також невдала спроба збільшити вплив націоналістів на Юнацьку спілку, шляхом збільшення кількості національно свідомих самоосвітніх гуртків учнів та студентів. У 1916 р. Українське

національне коло, так і не розгорнувши широко своєї роботи, припинило політичну діяльність. На початку 1917 р. спостерігалася деяка активізація молодіжного національного руху в Харкові, яку перервала Лютнева революція.

Діяльності братства самостійників дисертант присвятив три публікації [1053; 1057; 1091]. Функціонування гуртка націоналістичної молоді в Харкові охарактеризовано в двох статтях [1046; 1085].

Таким чином, у роки Першої світової війни серед молоді підросійської України набувають поширення націоналістичні ідеї. Особливу увагу до себе привертають Братство самостійників та Українське національне коло. Зазначені організації мали невелику кількість членів, діяли конспіративно та прагнули розширити сферу свого впливу, делегуючи своїх учасників до інших партій і громадських організацій.

Висновки до п'ятого розділу. Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни досягли успіхів насамперед у сфері допомоги армії і потерпілому від війни цивільному населенню. Їхня діяльність мала величезне значення для зміцнення обороноздатності країни. У політичному відношенні союзи поступово перейшли від співпраці першого року війни до конфлікту і конфронтації з владою. Важливу роль у цих процесах мав Прогресивний блок Державної Думи, який став виразником політичних ідей союзів. Останні вимагали, слідом за названим блоком, переформатування уряду і створення «міністерства народної довіри». Користуючись авторитетом серед населення, ВЗС та ВСМ вносили політичну складову в свою діяльність і всіляко дистанціювалися від органів державної влади, ставши однією із сил, яка посприяла падінню самодержавства.

Напередодні й у роки Першої світової війни зростає політична активність студентської та учнівської молоді, що виявилось у формуванні нею низки громадсько-політичних організацій національного та соціалістичного спрямування. Діяльність таких об'єднань стала для багатьох учасників місцем політичної соціалізації та кристалізації їхніх політичних поглядів, що мало вплив на перебіг національно-визвольних змагань у період Української революції 1917-1921 рр.

Особливу увагу звертає на себе діяльність Юнацької спілки, яка об'єднала гуртки самоосвіти молоді Лівобережної України і згодом поширила свою діяльність на всю Наддніпрянщину, чимдалі більше підпадаючи під вплив загальноросійських соціалістичних партій. Націоналістичні та самостійницькі ідеї не мали великого поширення серед молоді, однак існували невеликі самостійницькі гуртки, зокрема Братство самостійників та Українське національне коло, які прагнули інтегрувати своїх представників до інших партій та організацій для того, щоб надати їм націоналістичного забарвлення.

ВИСНОВКИ

Дослідження програмних і організаційних засад функціонування громадсько-політичних організацій у 1905–1917 рр., а також особливостей їхньої взаємодії з владою, уможлиблює зробити низку висновків та узагальнень.

Встановлено, що у процесі вивчення предмета дослідження доробок науковців доцільно поділити на декілька груп: дореволюційну, радянську, сучасну вітчизняну і зарубіжну історіографії. До 1917 р. вийшли роботи, які повністю або частково присвячені досліджуваній проблемі. Автори цих праць часто були безпосередньо причетні до їхньої діяльності та належали до різних політичних таборів, що впливало на оцінку ними організацій. Радянська історіографія досліджувала різні аспекти питання, однак, його оцінка здійснювалася крізь призму марксистсько-ленінської ідеології. У 1920-х рр. вивчалися Селянський (брати Мазуренко, А. Шестаков, М. Свідзінський) та Залізничний (В. Переверзєв, Н. Ростов) союзи. В 30–50-х рр. ХХ ст. громадсько-політичні організації досліджувалася мало, а їхній вплив на суспільні рухи замовчувався. Починаючи з середини 1950-х рр., вивчення цих об'єднань поновилося, зокрема селянського, залізничного, поштово-телеграфного союзів (Ф. Лось, Є. Кирюхіна, І. Пушкарьова, М. Лещенко). У 60-80-х ХХ ст. з'явився також інтерес до союзів інтелігенції (Л. Єрман, В. Лейкіна-Свірська, А. Іванов). Такі організації кваліфікувалися як «дрібнобуржуазні», а роль більшовиків у суспільно-політичному русі перебільшувалася. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. С. Дмитрієв охарактеризував діяльність Союзу союзів та професійно-політичних організацій у межах Російської імперії. Після здобуття Україною незалежності вивченню громадсько-політичних організацій та їх взаємин із владою не приділялося належної уваги. Сучасними українськими дослідниками (О. Федьковим, Д. Кудіновим, О. Білобровець, С. Наумовим тощо) проаналізовано діяльність окремих товариств та союзів. У діаспорній історіографії основна увага приділена національному аспекту діяльності громадсько-політичних організацій. З'ясуванню суспільно-політичної активності різних прошарків населення Російської імперії, їхнім організаціям і взаємовідносинам останніх із владою приділяють увагу російські дослідники після 1991 р. (О. Кураєв, А. Туманова тощо). Їм вдалося

подолати догматичні положення радянського періоду. Окремі аспекти досліджуваного питання висвітлені в роботах американських, англійських, французьких, японських та інших науковців.

Нами опрацьовані такі групи джерел: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження. Вони дають змогу з'ясувати причини появи громадсько-політичних організацій, розкрити окремі аспекти формування програмних засад організацій, особливо ті, що пов'язані з еволюцією їх ставлення до влади; уточнити, а в низці випадків визначити час виникнення осередків громадських організацій в Україні, їхню кількість, чисельність, соціальний, етнічний та партійний склад; охарактеризувати практичну й агітаційно-пропагандистську діяльність, законодавчі основи функціонування союзів та товариств в Російській імперії, розглянути репресії та обмеження щодо діяльності опозиційних організацій тощо. Разом з тим, джерела не дають змоги провести точних підрахунків низки кількісних показників у зв'язку з конспіративним характером діяльності більшості організацій. Загалом використано близько 600 справ 4 центральних, 8 обласних, 1 міського та 3 зарубіжних архівів.

В ході написання роботи ми притримувалися неокласичної моделі історичного дослідження. При викладі матеріалу ми виходили з концепції модернізації, за допомогою якої пояснюємо існування низки зрушень у державно-політичній, економічній і культурній сферах в Російській імперії на початку ХХ ст. Модернізація Російської імперії була наздоганяючою та відбувалася в контексті її вестернізації. Ми синтезували соціальну, політичну історію, елементи історичної соціології та психології при використанні міждисциплінарного підходу, макро- та мікроаналізу. Методологією дослідження є сукупність підходів, принципів та методів наукового пізнання. Зокрема ми дотримувалися інтердисциплінарного, інституціонального, системного, структурно-функціонального, діалектичного, синергетичного підходів тощо. Крім того, ми керувалися принципами історичності, всебічності, комплексності, системності, наступності, критичності, повноти, репрезентативності тощо. Були використані загальнонаукові, спеціальні методи

інших наук та спеціально-історичні методи. Понятійний апарат роботи дібраний у відповідності до предмета дослідження і охоплює загальнонаукові, фахові поняття, терміни та категорії.

Встановлено, що на початку ХХ ст. в Російській імперії існував неоабсолютизм, який намагався примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старою політичною системою. Перша російська революція спричинила зміну форми правління на дуалістичну монархію. Перша та друга Державні Думи входили в конфлікт із владою, результатом чого став їхній достроковий розпуск. Новий виборчий закон 3 червня 1907 р. обмежив представництво селян, робітників та представників окремих народностей у парламенті. В країні склалася система влади, яка базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті. Її руйнування в четвертій Державній Думі та створення в ній опозиційної до діючої влади більшості стали ознакою краху третьочервневої системи. Поряд із означеними процесами в надрах імперського соціуму формувалося громадянське суспільство. Однією з його інституційних основ були добровільні об'єднання. Останні були наслідком формування громадянської ідентичності різних категорій населення: інтелігенції, робітників, селянства, військових, студентів тощо. В процесі взаємодії влади та суспільства проходили основні процеси модернізації: професіоналізація, виникнення нових соціальних груп і становлення громадянського суспільства.

З'ясовано, що суспільно-політична активність опозиційно налаштованої громадськості започаткувалася наприкінці 1904 – на початку 1905 рр., коли утворилася низка професійно-політичних союзів. Розроблено періодизацію громадсько-політичних об'єднань. Відповідно до неї виокремлено напівлегальний, нелегальний (а для лоялістів – легальний) періоди їхнього існування, а також період Першої світової війни. Було також проведено класифікацію досліджуваних об'єднань. У відповідності щодо ставлення до влади та домінуючої ідеології виділяємо опозиційні (соціалістичні та ліволіберальні) та лоялістські (праволіберальні та консервативні) громадсько-політичні організації. У травні 1905 р. в Москві, за участі 14 громадсько-політичних організацій, засновано Союз союзів. Він боровся за скликання Установчих зборів і загальну демократизацію

держави. В українських губерніях його осередки знаходилися на етапі створення в Києві, Одесі та Харкові. Зрештою, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. активні діячі СС були піддані репресіям, а діяльність подібних організацій заборонили.

Встановлено, що в 1905–1906 рр. в університетських містах Наддніпрянщини діяли осередки Всеросійського академічного союзу. Ключовими положеннями програми організації стали вимоги загальнодемократичних та академічних свобод, а також скликання народного представництва. В організаційному аспекті ВАС складався з Союзу професорів та Союзу молодших викладачів, учасники яких мали здебільшого ліберальні та соціалістичні погляди. ВАС охопив 2/3 особового складу викладачів вищої школи. На території підросійської України проживало 314 із 1650 членів Всеросійського академічного союзу. Під тиском репресивних заходів уряду майже всі місцеві організації Академічного союзу припинили своє функціонування. Містом, у якому ВАС у 1907-1908 р. тимчасово поновив свою діяльність, став Харків.

З'ясовано, що Союз інженерів і техніків у 1905 р. розгорнув діяльність у таких містах, як Київ, Харків, Миколаїв, Катеринослав, Одеса, Сімферополь, Юзівка та на Юр'ївському заводі Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. Загальна кількість членів організації в імперії сягала 4000 осіб, а в Україні знаходилося 8 із 26 відділень ВСІТ. Ця громадсько-політична організація не висувала жодних професійних вимог, натомість її програма містила загальнодемократичні положення, а також пропозиції щодо вирішення робітничого й аграрного питань. ВСІТ підтримав політичні страйки кінця 1905 р. Серед його членів переважали ліберальні настрої. Під впливом репресій та у зв'язку зі змінами умов діяльності організація перестала існувати на початку 1906 р.

Доведено, що до Союзу союзів у 1905 р., окрім названих ВАС та ВСІТ, входила ще низка союзів інтелігенції. Зокрема, переважно ліберальний за настроями своїх членів Всеросійський союз адвокатів у програмі порушував питання про трансформацію державного устрою на демократичних засадах, формування парламентаризму та захист прав національних меншин. Члени організації займалися юридичним захистом діячів революційного руху. Осередки ВСА існували в Києві,

Харкові та Одесі. До них входило 600 осіб (із 2500 членів в усій імперії). Публіцисти та журналісти періодичних видань ліберального й соціалістичного спрямування утворили Союз російських письменників. З українських губерній на з'їзд прибули представники 14 редакцій газет. Присутнім вдалося досягти порозуміння у баченні більш демократичного майбутнього імперії. Медики створили Союз медичного персоналу, який мав свої відділення в Київській, Харківській, Полтавській, Катеринославській і Таврійській губерніях. Свої осередки у Наддніпрянщині мали також Всеросійський союз фармацевтів, Союз ветеринарних лікарів тощо. Окремі організації діяли в руслі союзницького руху, але не входили до СС, зокрема це стосувалося Союзів земських службовців (у Вовчанському повіті Харківської губернії та у Херсонському повіті тієї ж губернії) та Київського гуртка Союзу судових діячів. Союзи інтелігенції, незважаючи на їхню нечисельність, відігравали важливу роль, особливо у 1905 р., оскільки до них входили представники соціально значущих професій. Останні мали високий суспільний авторитет, великі можливості для поширення власних ідей, вплив на державні органи та можливість фахово здійснювати захист засуджених опозиційних діячів.

Встановлено, що у 1905–1908 рр. активізувалися гендерні та національні об'єднання. Всеросійський союз рівноправності жінок, Союз для досягнення повноправ'я єврейського народу та Союз автономістів-федералістів у своїх програмах відстоювали як загальнодемократичні інтереси, так і інтереси окремих соціальних та національних груп. Відділення ВСРЖ існували в Катеринославській, Харківській та Полтавській губернії. В останній навіть утворився гурток жінок-селянок. СДПЄН мав свої відділення в усіх губерніях підросійської України, а САФ організували представники різних пригноблених народів Російської імперії в Петербурзі. В його створенні брали участь представники РУП (УСДРП) та УДРП. Зазначеним союзам вдалося продовжити роботу, незважаючи на репресії уряду, завдяки легальним методам боротьби, наприклад шляхом проведення своїх представників до парламенту, а також надання допомоги в розробці законодавства. Припинення діяльності ВСРЖ обумовлювалося завершенням революції 1905–1907 рр., а інших двох названих організацій – внутрішньою диференціацією та

конфліктами всередині організацій. На території підросійської України існувала також мережа польських громадсько-політичних організацій, пов'язаних із загальнопольським політичним рухом.

Засвідчено, що у 1905–1914 рр. на території українських губерній діяли учнівські та студентські організації, зокрема Союз учнів середніх шкіл (Харків, Керч, Глухів тощо), Союз учнів фельдшерських шкіл (Київ, Чернігів, Полтава), Всеросійський загальносемінарійський союз (Київ, Чернігів, Полтава, Кам'янець-Подільський, Житомир, Одеса) тощо. Основою їхньої програми була боротьба за освітні права та політичні свободи. Вони функціонували на ґрунті демократичних принципів і на конспіративних засадах. Певний вплив на їхню діяльність мали представники російських соціалістичних партій (есерів та есдеків). Діяльність подібних організацій сприяла поширенню політичної грамотності серед молоді та надавала їм перший досвід суспільно-політичної активності. Почали самоорганізовуватися й студенти-українці, переважно для культурницької роботи. Культурно-політичну діяльність проводили польські студентські об'єднання Наддніпрянщини, а напередодні Першої світової війни студенти-поляки активізували свою політичну боротьбу. Різні перепони поширенню опозиційних і національних молодіжних організацій чинили жандармські органи, а також представники місцевої влади та адміністрація навчальних закладів. Натомість чорносотенні організації молоді отримували всіляку підтримку на етапі офіційної реєстрації і в ході подальшої діяльності.

Доведено, що під час Першої російської революції активізувалися чорносотенні та праволіберальні сили, які отримували від влади офіційну легалізацію. В 1906–1909 рр. на Правобережжі діяв Союз землевласників і землеробів Південно-Західного краю. У всеросійському масштабі Союз землевласників проєктувався як організація, спрямована на створення в народі здорового консервативного ядра, несприйнятливою до революційної агітації. Головною регіональною особливістю, яка визначила особливості його функціонування і подальше зникнення, стало національне питання – проблеми взаємодії поміщиків російського і польського походження, які входили до нього.

Зазначений фактор, а також завершення революції 1905-1907 рр., послаблення соціальної напруги на селі, зумовили повільне згасання діяльності СЗЗ.

З'ясовано, що керівництво Всеросійського селянського союзу розробило широку програму демократичних перетворень у країні та відстоювало ідею необхідності скликання Установчих зборів, які мали справедливо вирішити аграрне питання. Осередки ВСС реалізовували тактику «мирного наступу», утримуючи селян від радикальних дій. Найвищим проявом самоорганізації було створення «селянських республік», які ігнорували представників влади та повністю перебирали на себе управління. В другій половині 1905 – січні 1906 рр. існувало 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних та 285 сільських організацій ВСС. Кількість членів організації в Україні сягала близько 120 тис. осіб. У 1906–1908 рр. союзи селян перейшли до нелегальної та конспіративної діяльності, взаємодіючи з РСДРП і, особливо з ПСР. В цей час функціонувало 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків ВСС. З'їзди ВСС різних рівнів продемонстрували наростання революційних настроїв.

Засвідчено, що Всеросійський союз залізничних службовців та робітників, утворився у 1905 р. Він мав відділення на залізничних вузлах і великих станціях, зокрема, у Києві, Катеринославі, Конотопі тощо. Організація в своїй програмі поєднувала вимоги покращення економічного та правового становища залізничників із домаганнями політичних свобод і скликання Установчих зборів. В роки Першої російської революції ВСЗСР відіграв велику роль, особливо в ході загального політичного страйку. Після невдачі грудневого збройного повстання влада почала закривати осередки Союзу залізничників і переслідувати його активістів. У 1906–1908 рр. він діяв конспіративно, зазнаючи постійних переслідувань та дедалі більше підпадаючи під вплив ПСР та РСДРП. ВСЗСР поновив свою діяльність у Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі. Чисельність його членів у імперії в 1906 р. сягала 11,5 тис. осіб, а в українських губерніях – 2-2,5 тис. Точилася дискусія про необхідність прийняття суто професійної програми.

Доведено, що Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників брав активну участь у поштово-телеграфному страйку в другій половині листопада – на

початку грудня 1905 р. і зіштовхнувся з репресіями уряду (звільненнями та арештами). В цей час його осередки функціонували в Житомирі, Києві, Харкові, Катеринославі, Ялті, Сімферополі, Одесі та Херсоні. У 1906–1908 р. діяльність організацій ВСПТЧ в Україні (Харкові, Києві, Катеринославі, Житомирі та Бердичеві) поновилася. Вони перейшли до нелегальної діяльності, великого впливу на Союз поштово-телеграфних чиновників набули революційні партії. Київське відділення організації перейшло до професійної платформи.

З'ясовано, що в програмних положеннях Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти поєднувалися професійні та політичні вимоги. В 1905 р. осередки ВСВДНО, користуючись революційною ситуацією, діяли переважно відкрито в усіх губерніях підросійської України. Основними репресивними заходами влади проти активістів Вчительського союзу, починаючи з кінця 1905 р., були звільнення й арешти. В українських губерніях від них постраждало 263 педагоги-члени ВСВДНО. У 1906 р. відновилися діяльність осередків організації в багатьох місцевостях. На початку року вона нараховувала 13400 членів в усій імперії. В 1906–1908 рр. місцеві осередки вчительського союзу зіткнулися з низкою організаційних складнощів, під впливом переслідувань вони переходили до нелегальної діяльності. Педагоги також здійснили спробу переходу до винятково професійної платформи, яка зазнала невдачі у зв'язку з неможливістю нехтування керівництвом та більшістю членів об'єднання політичними питаннями в своїй роботі. Крім того, діячі ВСВДНО планували перехід до федеративних форм внутрішньої організації та не залишилися осторонь вирішення національного питання. У 1906–1907 рр. про себе заявили Всеукраїнська спілка вчителів та діячів народної освіти і Кримський союз татарських вчителів. Активність проявив також Всеросійський союз вчителів та діячів середньої школи, який мав свої відділення в Україні (Керчі, Проскурові, Рівному та Харкові).

Встановлено, що в роки революції 1905–1907 рр., незважаючи на наявність заборон і начальницький нагляд, у війську утворювалися безпартійні громадсько-політичні організації, які ставили собі за мету демократизацію в країні та війську. Есери прагнули підпорядкувати їх собі, а соціал-демократи намагалися перетворити

їх на партійні осередки. Завершення революції спричинило поступовий занепад таких організацій. Серед робітників у 1905 р. функціонували Ради робітничих депутатів, у яких діяли есдеки, есери, представники національних партій і безпартійні. Цікавим прецедентом було створення в Харкові Союзу робітників для захисту своїх прав, який наприкінці 1905 р. відмовився від співпраці з соціал-демократами. Його діячі взяли курс на участь у виборах до Державної Думи та виробили власну оригінальну політичну платформу, в якій містилося положення про необхідність заміни самодержавства «безміністерською безпартійною народною монархією». РСДРП вбачало в Союзі робітників конкурентів у боротьбі за вплив на робітництво, а влада, натомість, проявила певну терпимість до організації.

Засвідчено, що в роки Першої світової війни Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст мали великі успіхи в допомозі фронту і тилу. Була в їхній діяльності також політична складова, оскільки від співпраці першого року війни зазначені організації перейшли до конфлікту та конфронтації з владою. В парламенті виразником їхніх політичних ідей був Прогресивний блок. ВЗС та ВСМ набули великого авторитету серед населення, водночас всіляко дистанціювалися від влади. Вони стали однією з сил, яка посприяла падінню самодержавного ладу.

З'ясовано, що напередодні та в роки Першої світової війни зросла політична активність молоді. Поширення серед останньої набули соціалістичні ідеї. У Харкові діяв Український соціалістичний колектив. Учні та студенти Лівобережжя у квітні 1915 р. утворили Юнацьку спілку – безпартійну організацію, до якої згодом доєдналася молодь усієї Наддніпрянської України. Організація мала на меті поєднати самоосвітню діяльність із політичною боротьбою. У 1916 р. посилювався вплив загальноросійських революційних партій, поширення набули автономістські та соціалістичні ідеї. Це спричинило вихід окремих діячів із лав організації. Осередки ЮС існували в Харківській, Полтавській, Катеринославській, Курській і деяких інших губерніях. Владні органи намагалися ліквідувати організації та заарештовували їхніх членів.

Встановлено, що самостійницькі ідеї поширювалися такими молодіжними організаціями, як Братство самостійників та Українське національне коло. Саме

питання існування Братства самостійників досі залишалося предметом наукової дискусії. Діяльність Братства мала таємний характер і ґрунтувалася на засадах ідеології українського націоналізму. Зважаючи на невелику кількість членів, братство не створювало власних відкрито діючих об'єднань, а намагалось пропагувати власні ідеї в новостворених і вже діючих організаціях, делегуючи туди своїх представників. Подібної ж тактики, з огляду на свою нечисельність, притримувалось харківське самостійницьке Українське національне коло. Це об'єднання намагалось протистояти автономізму Юнацької спілки. Так і не розгорнувши широко своєї роботи, організація припинила своє існування.

Загалом відзначимо, що в роки революції 1905–1907 рр. активізувалася громадськість українських губерній Російської імперії, яка почала об'єднуватися в різноманітні громадсько-політичні організації за соціальними, професійними, національними та гендерними ознаками. Означені об'єднання пережили період свого найбільшого піднесення в період т. зв. «жовтневих свобод». На межі 1905–1906 рр. розпочався період переслідувань подібних організацій та їхніх діячів з боку влади. Зауважимо, що останні не використали всіх наявних можливостей для продовження легальної діяльності. Окремі організації зникли, а деякі продовжили свою діяльність конспіративно у 1906–1908 рр. Їхня ідеологія радикалізувалася, а самі вони потрапили під вплив революційних політичних партій. Натомість влада не скористалася можливістю для налагодження діалогу з громадськістю та ліквідувала навіть ті осередки громадянського суспільства, котрі відзначалися поміркованістю, що посилювало вплив політичних радикалів. Водночас активізувалася лояльна до влади громадськість, що створювала власні організації, яким всіляко сприяли державні установи. В період між двома революціями поживали роботу молодіжні та національні організації, а в роки Першої світової війни політичного характеру набула діяльність Земського та Міського союзів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Неопубліковані джерела

1.1. Центральний державний архів вищих органів влади України (м. Київ)

Ф. 2717. Всеукраїнський комітет Всесоюзної професійної спілки працівників освіти. 1921–1933 рр.

Оп. 2.

1. Спр. 1028. Істпроф. Деякі матеріали відносно історії й характеру освітянських організацій. 3 грудня 1926 р. – 9 червня 1927 р., 34 арк.

1.2. Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП (б) У. 1902–1939 рр.

Оп. 1.

2. Спр. 4. Копія обвинительного акта по делу подпоручика запаса армии Вильгельма Вильгельмовича (он же Василий Васильевич) Наумане и других участников захвата линии Екатерининской железной дороги в декабре 1905 года. Начало – конец 1905 г., 358 арк.

Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870-1966 рр.

Оп. 1.

3. Спр. 34. Копии и фотокопии писем членов РСДРП и революционеров. Имеются копии обращений, протоколов рабочих собраний и конференций, письмо Лернеру из Болгарии и других документов комитетов и групп РСДРП. 14 октября 1902 г. – октябрь 1907 г., 215 арк.

4. Спр. 36. Копии циркуляров, представлений, донесений, рапортов, телеграмм, обвинительных актов и других документов Департамента таможенных сборов, Таврического и Херсонского губернаторов, губернских жандармских управлений, прокурора Симферопольского окружного суда, полицмейстеров, уездных исправников и газетных сообщений о деятельности комитетов РСДРП, о рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении, о задержании

провоза из-за границы нелегальной литературы. 28 января 1902 г. – 28 декабря 1914 г., 164 арк.

5. Спр. 46. Копии донесений, рапортов, заключений на обвиняемых и других документов Киевского губернского жандармского управления, охранного отделения, прокурора судебной палаты о деятельности Киевского комитета и групп РСДРП и революционном движении в губернии. Январь 1903 г. – ноябрь 1911., 143 арк.

6. Спр. 49. Копии сообщений, донесений, рапортов и других документов Департамента полиции, Николаевского охранного отделения, Херсонского губернского жандармского управления, полицмейстеров и газетные сообщения о деятельности комитетов и групп РСДРП, рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении и др. 7 сентября 1903 г. – декабрь 1910 г., 97 арк.

7. Спр. 56. Копии сообщений, донесений, рапортов, телеграмм, агентурных сведений и других документов ДП, Екатеринославского ГЖУ, охранного отделения, уездных исправников, полицейских надзирателей, Кременчугского жандармского полицейского управления железных дорог о деятельности комитетов и групп РСДРП, о рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении. Имеется список лиц, входящих в состав местного коалиционного боевого комитета, руководящего забастовкой Екатерининской железной дороги и архивная выписка из обвинительного акта 179 человек участников революционного движения 1905 г. в Екатеринославской губернии. 5 января 1904 г. – 31 декабря 1905 г., 195 арк.

8. Спр. 60. Историческая справка о революционных событиях на Сумщине в период первой русской революции 1905–1907 гг., составленная партархивом Сумского обкома Компартии Украины. Справка и перечень к ней о революционной деятельности Херсонской организации РСДРП в период 1905–1907 гг., составленная партархивом Херсонского обкома Компартии Украины. 1905–1907 гг., 35 арк.

9. Спр. 62. Хроника революционных событий 1905 года на Черниговщине. 1905–1906 гг. 6 арк.

10. Спр. 65. Копии циркуляров ДП губернским жандармским управлениям и охранным отделениям о принятии решительных мер по предотвращению

проведения массовых митингов, тайных сходок, распространения нелегальной литературы, о революционных выступлениях и др. 1905–1912 гг., 33 арк.

11. Спр. 68. Обвинительное заключение Одесского военно-окружного суда по делу о вооруженном захвате Екатерининской железной дороги в декабре 1905 года (типографский экземпляр). Имеется фотокопия телеграммы служащих Екатерининской железной дороги к депутату Городской Думы г. Караваеву с просьбой о замене военного суда гражданским. Декабрь 1905 г. – 23 марта 1907 г., 31 арк.

12. Спр. 69. Копии сообщений, донесений, рапортов, обвинительных актов, заключений и других документов Полтавского губернатора, прокурора окружного суда, уездных исправников о деятельности комитетов РСДРП, рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении в полтавской губернии. 2 января 1905 г. – июль 1906 г., 101 арк.

13. Спр. 70. Копии циркуляров, донесений, сообщений, сведений, телеграмм, обвинительных актов и других документов Харьковского ГЖУ, охранного отделения, начальника Харьковского почтово-телеграфного округа о революционных событиях в губернии, о тщательном наблюдении и изъятии корреспонденции, поступающей из Санкт-Петербурга. 14 мая 1905 г. – 25 августа 1912 г., 90 арк.

14. Спр. 71. Копии циркуляров, сообщений, донесений, обвинительных актов, заключений на обвиняемых и другие документы Департамента полиции, Черниговского губернского жандармского управления, прокурора окружного суда о деятельности комитетов и групп РСДРП, рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении. 14 января 1905 г. – 28 октября 1914 г., 108 арк.

15. Спр. 79. Копии сообщений, донесений, рапортов, телеграмм, обвинительных актов и других документов ДП, Екатеринославского губернатора, губернского жандармского управления, охранного отделения, уездных исправников о деятельности комитетов, организаций и групп РСДРП, о рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении. 9 сентября 1904 г. – 15 июня 1906 г., 142 арк.

16. Спр. 81. Копии циркуляров, донесений, рапортов, телеграмм. Обвинительных актов и других документов Полтавского губернатора, губернского жандармского управления, прокурора окружного суда, уездных исправников о деятельности комитетов РСДРП, о рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении в Полтавской губернии. Имеется копия циркуляра Департамента полиции губернаторам и начальникам губернских управлений и охранным отделениям о недопущении проведения лекций, митингов и демонстраций в защиту прав женщин-работниц 10 февраля 1913 г. 2 января 1913 г. – 31 января 1913 г., 223 арк.

17. Спр. 98. Копии сообщений, донесений, рапортов. Агентурных сведений, обвинительных актов и других документов Департамента полиции, Одесского жандармского управления, охранного отделения, полицмейстеров, судебной палаты о деятельности комитетов и групп РСДРП, о рабочем, крестьянском и студенческом революционном движении. 29 марта 1908 г. – 20 октября 1916 г., 122 арк.

18. Спр. 99. Копии сообщений, донесений, агентурных сведений и других документов Департамента полиции, Харьковского губернского жандармского управления, охранного отделения. Полицмейстеров о деятельности комитетов и групп РСДРП, о рабочем крестьянском и студенческом революционном движении. 12 марта 1908 г. – 1914 г., 105 арк.

19. Спр. 100. Копия обвинительного акта прокурора Харьковской судебной палаты о женщине-враче А. М. Волкович, дочери священника А. С. Мищенко, дочери псаломщика К. М. Михайловской, дворянках Марии и Елизаветы Алексеенко и др. обвиняемых в числе 29 человек в участии в тайном обществе «Всероссийского крестьянского союза», организованного в Кобелякском уезде Полтавской губернии в 1905 году. 29 ноября 1908 г., 62 арк.

20. Спр. 103. Копии жандармских донесений и других документов по делу преподавателя проскуровского коммерческого училища – Огиевского Антона Михайловича, обвиняемого в принадлежности к РСДРП и союзу учителей. 10 октября 1909 г. – июнь 1910 г., 24 арк.

21. Спр. 104. Копия протокола поручика Каменец-Подольского жандармского отдельного корпуса, производившего осмотр нелегальной литературы, отобранной при обыске у А. М. Огиевского. 1909 г., 17 арк.

22. Спр. 108. Копии сообщений, сведений, сводок и других документов Департамента полиции, Киевского, Харьковского губернских жандармских управлений, Одесского градоначальника о прогрессивном движении в России и за границей. Краткие сведения о деятельности профессора М. С. Грушевского. 20 января 1910 г. – 28 ноября 1914 г., 53 арк.

23. Спр. 118. Копии газетных сообщений, копии циркуляров, донесений, рапортов и других документов Департамента полиции, Киевского губернатора, Киевского губернского жандармского управления, охранного отделения, полицмейстеров, полицейских надзирателей о деятельности комитетов и групп РСДРП, о рабочем, крестьянском студенческом революционном движении. Имеется копия сообщения Департамента полиции в Киевское охранное отделение об аресте лиц, проводивших разъяснительную работу о результатах 6 (Пражской) Всероссийской конференции; дневник наружного наблюдения Киевского жандармского управления за членом 4-ой Государственной Думы Г. И. Петровским; список членов 4-й Государственной Думы, входящих в социал-демократическую фракцию. 9 февраля 1912 г. – 22 декабря 1914 г. 128 арк.

24. Спр. 125. Копии сообщений донесений, рапортов и других документов Харьковского губернского жандармского управления, полицмейстеров, уездных исправников о деятельности комитетов и групп РСДРП, революционном движении. 1913 г., 49 арк.

25. Спр. 130. Копии циркуляров, донесений, сообщений, телеграмм, обзорных справок и других документов Департамента полиции, Киевского губернского жандармского управления, прокурора Киевского губернского жандармского управления, прокурора Киевского окружного суда о деятельности комитетов и групп РСДРП, о революционном и общественном движении и настроении населения Киевской губернии. 10 января 1915 – 2 января 1916 гг., 72 арк.

Ф. 59. Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і ВВВ, соціалістичного будівництва. Кін. XIX ст. – сер. XX ст. 1870–1988 рр.

Оп. 1.

26. Спр. 75. Белозеров Сергей Матвеевич. О революционной борьбе в 1905 году в Горлово-Щербиновском районе (Донбасс). 19 ноября 1945 г., 8 арк.

1.3. Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

Ф. КМФ 14. Робітничий рух на Україні в період Першої світової війни. 1914-1917 рр.

Оп. 1.

27. Спр. 4. Сводная справка начальника Харьковского губернского жандармского управления о революционном и общественном движении и настроении населения в Харьковской губернии с января по июль 1916 г. (В справке имеются сведения о деятельности РСДРП, партии социалистов-революционеров, группе анархистов-коммунистов, украинских студенческих организаций). Январь – июль 1916 г., 23 арк.

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення. 1902–1914 рр.

Оп. 1.

28. Спр. 2. Переписка с Департаментом полиции, Полтавским, Херсонскими губернскими жандармскими управлениями, Рижским охранным отделением и другими учреждениями о розыске и аресте лиц, принадлежащих к Одесской организации партии эсеров. Сведения, собранные Департаментом полиции о VII международном конгрессе социалистических партий в Штутгарте. 2 января 1906 г. – 14 февраля 1908 г., 424 арк.

29. Спр. 48. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением гор. Одессы и другими учреждениями о революционной деятельности профессора Новороссийского университета Ярошенко С. П. 4 августа 1905 г. – 15 июля 1908 г., 22 арк.

30. Спр. 49. Переписка с Департаментом полиции, Временным одесским генерал-губернатором, Жандармским управлением города Одессы и другими

учреждениями о революционном движении студентов Новороссийского университета. 15 декабря 1905 г. – 29 октября 1908 г., 69 арк.

31. Спр. 60. Переписка с Департаментом полиции, Таврическим ГЖУ, Николаевским охранным отделением и другими учреждениями о деятельности местных организаций ВЖС и подготовке всеобщей забастовки железнодорожников. 13 февраля – 21 декабря 1907 г., 55 арк.

32. Спр. 62. Переписка с Департаментом полиции, одесским градоначальником и другими учреждениями и лицами о деятельности Всероссийского офицерского и железнодорожного союзов, союза учителей, о покушении на убийство начальника Херсонской тюрьмы, о политической проверке разных лиц. 20 июля 1907 г. – 17 ноября 1908 г., 119 арк.

33. Спр. 107. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением гор. Одессы и другими учреждениями о сборе сведений и установлении негласного наблюдения за членами Одесского отделения Всероссийского союза учителей. 23 февраля 1907 г. – 24 апреля 1909 г. 73 арк.

34. Спр. 108. Дело об аресте Штамбурга А. Т., Ланда-Безверхова Н. Н. и других служащих Одесской городской управы, хранивших нелегальную литературу Всероссийского союза учителей. 8 мая – 19 марта 1907 г., 49 арк.

35. Спр. 109. Дело о деятельности Одесского комитета Всероссийского общесеминарского союза. 11 апреля 1907 г. – 31 мая 1908 г. 23 арк.

36. Спр. 110. Переписка с Департаментом полиции, Бессарабским ГЖУ, Севастопольским охранным отделением и другими учреждениями, об установлении наблюдения за делегатами III съезда Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию и съезда Общесеминарского союза. Список делегатов съезда Всероссийского союза учителей и деятелей. 8 марта 1907 г. – 17 января 1908 г., 79 арк.

37. Спр. 159. Переписка с Жандармским управлением гор. Одессы, одесскими градоначальником и полицмейстером о политической проверке лиц, принадлежащих к железнодорожному комитету РСДРП, лиц, вступающих во

временное лоцманское товарищество при Одесском порте и других. 2 июня 1908 г. – 6 января 1909 г., 448 арк.

38. Спр. 284. Сводки агентурных ведений по Тираспольском у и Ананьевскому уездах Херсонской губернии и по Бирзульскому отделению Одесского полицейского управления железных дорог о деятельности лиц, принадлежащих к РСДРП, Всероссийскому железнодорожному союзу, об установлении наблюдения за лицами, принадлежащими к этим партиям и организациям. 23 февраля 1908 г. – 31 марта 1909 г., 69 арк.

39. Спр. 303. Переписка с ДП, Николаевским ОО, Бессарабским ГЖУ и другими учреждениями об усилении влияния РСДРП на профессиональное движение, о сборе сведений об отношении крестьян к III Государственной Думе, об установлении наблюдений за организациями крестьянских братств. Список профессиональных обществ и союзов в Керчь-Еникальском градоначальстве. Л.158. 6 января 1908 г. – 17 июня 1909 г., 160 арк.

40. Спр. 309. Переписка с ДП, Полтавским ГЖУ, Николаевским ОО и другими учреждениями о деятельности ВЖС, о выяснении места, времени и делегатов съезда этого союза. 9 января – 20 декабря 1908 г., 45 арк.

41. Спр. 397. Сводки агентурных сведений по Елисаветградскому и Александрийскому уездах Херсонской губ. О деятельности лиц, принадлежащих к РСДРП, партии эсеров, Всероссийскому союзу учителей и анархистам-коммунистам. Январь 1909 г. – январь 1910 г., 109 арк.

42. Спр. 410. Переписка с Департаментом полиции, Бессарабским ГЖУ, Николаевским охранным отделением и другими учреждениями о забастовке мастеровых судостроительного завода в гор. Николаеве, судовых команд торгового флота в Одесском порту и по другим вопросам. 5 января – 22 декабря 1909 г., 80 арк.

43. Спр. 413. Переписка с Департаментом полиции и одесским градоначальником о деятельности лиц, входивших в состав «Академического союза» и «Союза младших преподавателей высшей школы» Новороссийского университета. 22 апреля – 13 мая 1909 г., 7 арк.

44. Спр. 436. Переписка с Варшавским районным охранным отделением, Херсонским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности в с. Покровке Одесского у. крестьянского кружка партии эсеров, об установлении наблюдения за членами Всероссийского учительского союза и по другим вопросам. 10 января – 28 мая 1909 г., 292 арк.

Оп. 2.

45. Спр. 60. Переписка с охранными отделениями и жандармскими управлениями о деятельности лиц, принадлежащих к еврейской буржуазно-националистической партии сионистов «Поалей-Цион» и другим. 21 января 1910 г. – 17 января 1911 г., 116 арк.

Ф. 274. Київське ГЖУ. 1828-1917 рр.

Оп. 1.

46. Спр. 712. Циркуляры Департамента полиции и Отдельного корпуса жандармов о ведении следствий, экспертизе, производстве обысков и другим вопросам. 26 января 1903 г. – 19 декабря 1907 г., 328 арк.

47. Спр. 1113. Дело о политической проверке профессора Киевского политехнического института Тихвинского М. М., обвиняемого в принадлежности к нелегальной профсоюзной организации «Союз Союзов». Программа, устав и резолюции РСДРП, принятые на II съезде партии, брошюры К. Каутского «Эрфуртская программа». 13 августа 1905 г. – 30 июля 1906 г., 277 арк.

48. Спр. 1341. Циркуляры ДП со сведениями об организации центрального военного бюро при ЦК РСДРП, о нелегальной организации в России, «Офицерском союзе», его программе и уставе, об усилении работы партии эсеров в армии и другими сведениями. 12 декабря 1906 г. – 9 марта 1912 г., 25 арк.

49. Спр. 1342. Циркуляры ДП о деятельности, программе и уставе «Всероссийского железнодорожного союза», о выходе из него партии РСДРП, вследствие неправильных его действий и организации своих железнодорожных районных организаций. 14 мая 1906 г. – 15 июня 1912 г., 42 арк.

50. Спр. 1347. Переписка с ДП, Киевским губернатором и другими учреждениями об усилении надзора за деятельностью политических партий во

время выборов в I Государственную Думу; об использовании войск при подавлении революционных выступлений крестьян и рабочих, о 3-ем съезде РСДРП, съезде ВКС, о забастовках железнодорожных служащих и по другим вопросам. 4 января 1906 г. – 19 августа 1910 г., 213 арк.

51. Спр. 1502. Дело по обвинению жителей м. Белая Церковь Васильковского уезда крестьянина Кандыбы Г. Ф. и мещанина Масловича М. И. в распространении эсеровской и другой нелегальной литературы. 17 февраля – 18 марта 1906 г., 76 арк.

52. Спр. 1517. Дознание по обвинению крестьянина с. Хижине, Звенигородского у. Малаховского Т. Я. в хранении и распространении листовок РСДРП «Ко всем рабочим», «Умиряющее самодержавие» и «Новые органы народной власти», изд. Николаевских объединенных социал-демократических организаций и другой нелегальной литературы. 12 января – 24 февраля 1906 г., 40 арк.

53. Спр. 1639. Циркуляры Департамента полиции со сведениями о существовании в крупных центрах России и некоторых уездных городах местных организаций Почтово-телеграфного союза и о его функциях. 24 сентября 1907 г., 2 арк.

54. Спр. 2031. Дело о деятельности партийных организаций РСДРП, эсеров, анархистов, украинской буржуазно-националистической партии «Спилка», «Всероссийского крестьянского союза», «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию». 28 февраля – 28 октября 1907 г., 284 арк.

55. Спр. 2033. Дело о деятельности украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 21 января 1907 г. – 5 июня 1912 г., 73 арк.

56. Спр. 2085. Циркуляры Департамента полиции со сведениями об образовании в России «Комитета из представителей всех революционных и оппозиционных партий», о деятельности «Конституционно-демократической партии» и губернских земских собраний. 11 января 1908 г. – 14 ноября 1912 г., 16 арк.

57. Спр. 2087. Циркуляры Департамента полиции о деятельности Всероссийского железнодорожного союза. 8 марта 1908 г., 2 арк.

58. Спр. 2302. Агентурные сведения о деятельности РСДРП в Киевском у. 22 января 1908 г. – 13 марта 1909 г., 45 арк.

59. Спр. 2449. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Киевским губернатором, Киевским охранным отделением и другими учреждениями об аресте и розыске лиц, принадлежащих к партии эсеров, анархистов-коммунистов и «Бунда». 14 февраля – 26 мая 1909 г., 628 арк.

60. Спр. 2799. Циркуляры киевского губернатора о установлении надзора за деятельностью профессиональных, просветительных и кооперативных обществ, о запрещении собраний и сходок в высших учебных заведениях Киевской губ. 7 января – 14 августа 1911 г., 67 арк.

61. Спр. 2860. Переписка с Киевским охранным отделением о деятельности железнодорожного союза Юго-Западной железной дороги в Киевском уезде. 11 августа – 15 декабря 1911 г., 25 арк.

62. Спр. 2931. Переписка с Киевским губернатором, уездными исправниками и другими учреждениями о политической проверке и установлении надзора за поляками, проживающими в Киевской губернии. 31 декабря 1911 г. – 4 января 1913 г., 164 арк.

63. Спр. 2998. Агентурные сведения о деятельности железнодорожного союза на Юго-Западной ж. д. 14 января 1912 г. – 20 июня 1913 г., 91 арк.

64. Спр. 3076. Переписка с Киевским губернатором, Киевским охранным отделением, Киевским уездным исправником и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 29 декабря 1912 г. – 30 октября 1913 г., 1669 арк.

65. Спр. 3275. Переписка с прокурором Киевского окружного суда и уездными исправниками об обнаружении в г. Киеве и уездах Киевской губернии листовок РСДРП, партии эсеров, УСДРП, нелегальных типографий и взрывчатых веществ. 4 марта – 30 октября 1914 г., 1045 арк.

66. Спр. 3700. Переписка с Киевским губернатором, Киевским охранным отделением, Киевским полицмейстером, прокурорами окружных судов и другими учреждениями об обнаружении в гор. Киеве газ. «Социал-демократ» № 4, 15,

«Искра» 91, 94, 102, 103, социал-демократических листовок «Проекта программы и организационного устава Всероссийского рабочего съезда» и др. нелегальной литературы. 3 января 1916 г. – 14 декабря 1916 г., 426 арк.

Оп. 3.

67. Спр. 423. «Речові докази» Проходит как вещественное доказательство по делу о Перепенкине Ефиме Викуловиче. Резолюция общего собрания членов «Киевской политехнической группы Академического союза» от 14 декабря 1905 г. 14 декабря 1905 г., 1 арк.

Оп. 4.

68. Спр. 292. Переписка с киевским губернатором, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 5 января – 3 мая 1913 г., 484 арк.

69. Спр. 456. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского ГЖУ, рапорты и донесения помощников начальника Киевского ГЖУ о революционном движении и политическом настроении населения Киевской губ. Сведения о деятельности РСДРП. Л.15–16. 25 августа 1915 г. – 12 мая 1916 г., 85 арк.

70. Спр. 548. Донесения и рапорты помощников начальника Киевского ГЖУ, уездных исправников и приставов, полицейских участков г. Киева о политическом настроении населения г. Киева и Киевской губернии. 12 января 1916 г. – 12 января 1917 г., 375 арк.

71. Спр. 583. Донесения в Департамент полиции и переписка с Полтавским, Харьковским ГЖУ и другими учреждениями о III конференции «Юнацької спілки гуртків Лівобережної України», состоявшейся в г. Полтаве 16 декабря 1916 г. и сборе сведений о делегатах этой конференции. 14 декабря 1916 г. – 15 февраля 1917 г., 63 арк.

72. Спр. 584. Переписка с ДП о деятельности украинской организации ЮС. 29 мая – 15 октября 1916 г., 57 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення. 1902-1917 рр.

Оп. 1.

73. Спр. 552. Переписка с Департаментом полиции, киевским губернатором и другими учреждениями о нелегальных собраниях в помещении Киевского литературно-художественного общества и аресте лиц, участвовавших в этих собраниях. Устав Киевского литературно-художественного общества. 14 июня 1904 г. – 2 ноября 1906 г., 162 арк.

74. Спр. 680. Дело о розыске и аресте лиц, агитировавших рабочих и служащих Юго-Западной и Московско-Киевско-Воронежской железных дорог за проведение политической забастовки. Сведения о деятельности Западного отделения Всероссийского железнодорожного союза рабочих и служащих в г. Киеве; о Шлихтере А. Г. и Крыжановском Г. М. Ч.1. 4 декабря 1905 г. – 3 февраля 1906 г., 223 арк.

75. Спр. 681. Дело о розыске и аресте лиц, агитировавших рабочих и служащих Юго-Западной и Московско-Киевско-Воронежской железных дорог за проведение политической забастовки. Сведения о деятельности Западного отделения Всероссийского железнодорожного союза рабочих и служащих в г. Киеве; о Шлихтере А. Г. и Крыжановском Г. М. Ч.2. 4 декабря 1905 г. – 26 января 1906 г., 224–410 арк.

76. Спр. 682. Дело о деятельности в г. Киеве Западного отделения Всероссийского железнодорожного союза; списки членов союза. Сведения о Шлихтере А. Г. 23 июля – 16 декабря 1905 г., 193 арк.

77. Спр. 683. Переписка с Департаментом полиции, Киевским губернатором и другими учреждениями о выяснении руководителей и агитаторов забастовки киевских почтово-телеграфных учреждений, состоявшейся в ноябре 1905 года. Листовки Центрального бюро почтово-телеграфного союза и железнодорожной организации при киевском комитете РСДРП. 16 ноября 1905 г. – 14 октября 1906 г., 71 арк.

78. Спр. 861. Переписка с Департаментом полиции о выяснении лиц, входивших в состав Киевской группы «Союза профессоров». 24 июня – 10 декабря 1905 г., 5 арк.

79. Спр. 862. Переписка с киевским губернатором и Киевским ГЖУ о выяснении лиц, состоящих членами Киевского отделения Всероссийского союза инженеров. 9 декабря 1905 г. – 23 января 1906 г., 6 арк.

80. Спр. 864. Переписка с Департаментом полиции и приставами Дворцового полицейского участка гор. Киева о произнесении на съезде русских врачей-психиатров, состоявшемся 8 сентября 1905 года в гор. Киеве, речей, направленных против царского самодержавия. 9 сентября 1905 г. – 25 января 1906 г., 22 арк.

81. Спр. 865. Сообщения (копии), обнаруженные при обыске у Дижурсы И., о состоявшемся в г. Москве 28-30 марта 1905 г. съезде представителей русской присяжной адвокатуры и образовании Всероссийского союза адвокатов. л.л. 1-3. Копия сообщения Центрального бюро Всероссийского союза адвокатов о созыве 10 октября 1905 г. в гор. Москве съезда представителей союза. л.л.4-5. 1905 г., 5 арк.

82. Спр. 867. Дело о сборе сведений о деятельности Киевского отделения Российского общества «Защиты женщин». 16 января – 7 мая 1905 г., 15 арк.

83. Спр. 869. Дело о деятельности «Киевского союза для достижения полноправия еврейского народа в России. 12 ноября 1905 г. – 14 декабря 1906 г., 70 арк.

84. Спр. 1122. Переписка с Департаментом полиции, Киевским ГЖУ и другими учреждениями о сборе сведений о местной организации «Союз союзов». 27 января 1906 г. – 19 декабря 1912 г., 35 арк.

85. Спр. 1123. Переписка с Департаментом полиции о сборе сведений о Киевской организации «Русское братство». 29 января 1906 г., 9 арк.

86. Спр. 1125. Переписка с Департаментом полиции о высылке в Департамент полиции обнаруженной при обыске судебного следователя гор. Киева Минченко Я. А., программы Киевского кружка «Союза судебных следователей». 5 марта – 10 марта 1906 г., 16 арк.

87. Спр. 1161. Листовки и резолюции конференции РСДРП, партии эсеров, партии «народной свободы», других партий (копии), письма, полученные агентурным путем, адресованные лицам, подозреваемым в принадлежности к РСДРП (копии). Краткое извлечение из протоколов I конференции организаций

РСДРП, ведущих работу в войсках. л.л. 14-21. 24 октября 1907 г. – 2 марта 1908 г., 88 арк.

88. Спр. 1439. Переписка с Департаментом полиции, Киевским губернатором и другими учреждениями о деятельности Киевского отделения «Всероссийского почтово-телеграфного союза». 31 января – 26 ноября 1907 г., 24 арк.

89. Спр. 1477. Циркуляры Департамента полиции, сообщающие об издании большевиками газеты «Пролетарий», о возобновлении в России деятельности Еврейской социалистической партии «Серп»; о деятельности армянской партии «ГНЧАК» и по другим вопросам. 2 июня – 22 декабря 1908 г., 197 арк.

90. Спр. 1624. Переписка с Департаментом полиции и Киевским ГЖУ о сборе сведений о деятельности Украинского социал-демократического союза («Спілка») и «Всеукраинского союза учителей и деятелей народного образования. 1 апреля – 28 ноября 1908 г., 10 арк.

91. Спр. 1961. Переписка с Киевским губернатором, Тифлисским ГЖУ и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. Т. V. 22 сентября 1909 г. – 20 ноября 1911 г., 416 арк.

92. Спр. 2198. Переписка с Департаментом полиции, Волынским ГЖУ и другими учреждениями об украинском и польском национальном движении, о деятельности партии «Народная свобода», о приезде в г. Киев сербского короля Петра и по другим вопросам. 6 февраля 1910 г. – 31 октября 1911 г., 50 арк.

93. Спр. 2223. Переписка с Киевским губернатором, Киевским ГЖУ, Донским и Читинским охранными отделениями и другими учреждениями о политической проверке разных лиц. 3 января – 4 июня 1910 г., 422 арк.

94. Спр. 2224. Переписка с Киевским губернатором, Киевским ГЖУ, Донским и Чигиринским ОО о политической проверке разных лиц. 4 октября 1910 г. – 16 марта 1912 г., 502 арк.

95. Спр. 2457. Переписка с Департаментом полиции, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о сборе сведений о служащих Юго-Западной железной дороги, подозреваемых в принадлежности к Западному отделению Всероссийского союза железнодорожных служащих. 9 апреля 1911 г – 19 апреля 1912 г., 29 арк.

Оп. 2.

96. Спр. 1. Циркуляры Департамента полиции о методах работы розыскных отделений, о поощрении личного состава отделений и др. т. 1. 26 августа 1902 г. – 2 июля 1911 г., 276 арк.

97. Спр. 21. Протокол партийного суда РСДРП над Мухиным, обвиняемого в провокации и растрате партийных денег. 5 июля 1907 г., 33 арк.

98. Спр. 33. Копии писем, добытых агентурным путем начальниками разных ГЖУ и охранных отделений с разработанными сведениями о лицах, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 1 января – 31 декабря 1908 г., 513 арк.

Ф. 276. Південно-Західне районне відділення. 1907–1914 рр.**Оп. 1.**

99. Спр. 16. Дело о распространении листовок, газет и журналов РСДРП, партии эсеров, анархистов-коммунистов и др. в разных местах Киевской, Подольской, Волынской и Черниговской губерний. 8 ноября 1907 г. – 9 декабря 1908 г., 266 арк.

100. Спр. 59. Переписка с Полтавским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности Жмеринской организации Всероссийского железнодорожного союза и о наблюдении за лицами, принадлежащими к этой организации. 15 ноября 1907 г. – 16 февраля 1909 г., 249 арк.

101. Спр. 60. Переписка с Департаментом полиции и другими учреждениями о наблюдении и розыске лиц, принадлежащих к организациям Всероссийского железнодорожного союза. Агентурные сведения о деятельности Всероссийского железнодорожного союза. 28 марта – 1 декабря 1907 г., 493 арк.

102. Спр. 62. Переписка с Полтавским, Черниговским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию» о наблюдении и аресте лиц, принадлежащих к организации этого союза. 23 март – 19 сентября 1907 г., 35 арк.

103. Спр. 63. Переписка с Департаментом полиции, Черниговским, Волынским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности Всероссийского общесеминарского союза. 12 марта – 10 декабря 1907 г., 162 арк.

104. Спр. 90. Переписка с начальником губернских жандармских управлений о деятельности народно-социалистической партии и о центральном комитете еврейской народной группы. 25 – 27 октября 1907 г., 45 арк.

105. Спр. 200. Переписка с Полтавским ГЖУ и другими учреждениями о деятельности железнодорожных союзов в Полтавской и Волынской губерниях. 15 сентября – 2 декабря 1909 г., 73 арк.

106. Спр. 201. Переписка с Департаментом полиции и другими учреждениями о деятельности лиц, принадлежащих к Конотопской и другим железнодорожной организациям. 5 января 1909 г. – 4 января 1910 г., 107 арк.

107. Спр. 410. Переписка с губернскими жандармскими управлениями о тайных польских школах, принадлежащих к обществу «Освята» в г. Виннице; о лицах, принадлежащих к польской социалистической партии. 9 февраля – 13 декабря 1912 г., 70 арк.

108. Спр. 414. Переписка с губернскими управлениями и Департаментом полиции о деятельности организации украинских прогрессистов и украинской буржуазно-националистической партии «Спилка». 6 декабря 1911 г. – 5 ноября 1912 г., 47 арк.

109. Спр. 470. Агентурные сведения о деятельности РСДРП, еврейских буржуазно-националистических партий «Серп», «СС», и о лицах, подозреваемых в шпионстве. 14 января – 3 декабря 1913 г., 428 арк.

Ф. 278. Київське жандармське управління залізниць. 1869–1917 рр.

Оп. 1.

110. Спр. 26. Циркуляры ДП и Штаба отдельного корпуса жандармов о усилении борьбы с революционным движением охранно-железных дорог и о полицейской проверке. 10 июля 1891 г. – 9 февраля 1917 г., 826 арк.

111. Спр. 58. Циркуляры ДП и Штаба отдельного корпуса жандармов и переписка с Киевским ГЖУ о деятельности ВЖС. 7 мая 1907 г. – 21 июня 1914 г., 81 арк.

112. Спр. 221. Приказы, циркуляры и распоряжения начальника военных сообщений армий Юго-Западного фронта, Штаба отдельного корпуса жандармов. 13 июля 1914 г. – 26 февраля 1917 г., 640 арк.

Ф. 279. Дніпровське відділення Московсько-Київського жандармського поліцейського управління. 1907–1917 рр.

Оп. 1.

113. Спр. 8. Бумаги, инструкции, указания и разъяснения, сообщаемые к руководству. 14 октября 1876 г. – 7 октября 1911 г., 303 арк.

Ф. 281. Ковельське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. 1900–1917 рр.

Оп. 1.

114. Спр. 509. Сведения о преступных организациях среди железнодорожных служащих. 19 января – 17 сентября 1909 г., 13 арк.

Ф. 282. Конотопське відділення Московсько-Київського жандармського поліцейського управління залізниць. 1892–1917 рр.

Оп. 1.

115. Спр. 2339. Уведомления начальника Киевского охранного отделения и сообщения начальника Черниговского губернского жандармского управления о работе секретных сотрудников, о филерах и агентах внутреннего наблюдения. Положения Всероссийского железнодорожного союза. Устав деревенского крестьянского братства партии эсеров. 5 января 1908 г. – 5 января 1909 г., 102 арк.

Ф. 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць. 1876–1917 рр.

Оп. 1.

116. Спр. 287. Переписка с Киевским охранным отделением, отделением, унтер-офицерами отделения и дневники агентурных наблюдений за лицами. 3 января – 31 декабря 1908 г., 154 арк.

Ф. 289. Київська фортечна жандармська команда. М. Київ. 1835–1914 рр.**Оп. 1.**

117. Спр. 20. По части секретной к сведению и руководству. 9 октября 1887 – 7 декабря 1907 г., 466+24 арк.

Ф. 294. Київський цензурний комітет. 1865-1906 рр.**Оп. 1.**

118. Спр. 4 а. Циркулярные распоряжения главного управления по делам печати. 17 мая 1862 – 4 июля 1905 г., 429 арк.

Ф. 301. Подільське ГЖУ. 1880-1917 рр.**Оп. 1.**

119. Спр. 564. Дело с бумагами к сведению и руководству. 30 апреля 1905 г. – 17 октября 1906 г., 829 арк.

120. Спр. 2727. Дело о производстве дознания об учителе 2-х классной школы в с. Чернятине, Литинского уезда, Осипове И. С., обвиняемом в принадлежности к Всероссийскому союзу учителей. 11 декабря 1906 г. – 10 мая 1907 г., 37 арк.

121. Спр. 2728. Дело о производстве дознания об учителе Волковинецкого народного училища в Летичевском у. Ставбуне А. А., обвиняемом в распространении среди учителей народных школ воззвания о вступлении в Союз учителей. 16 июля – 6 сентября 1906 г., 12 арк.

122. Спр. 2729. Дело о производстве дознания об учителе Юзвинской народной школы Максимчуке Е. Г., обвиняемом в распространении писем, призывающих учителей Подольской губернии объединяться в Учительский союз. 10 февраля – 2 мая 1906 г., 24 арк.

123. Спр. 2743. Агентурные сведения о лицах, принадлежащих к РСДРП, партии «Бунд», Украинскому социал-демократическому союзу «Спилка» и др. партиями. 18 апреля – 31 декабря 1907 г., 355 арк.

124. Спр. 2988. Циркуляры ДП и переписка с начальником Подольского ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о розыске, установлении наблюдения. 12 января – 8 марта 1917 г., 20 арк.

125. Спр. 3017. Циркуляры ДП и переписка с начальником Подольского ГЖУ о выяснении делегатов на совещания, конференции и съезды РСДРП, партии эсеров, партии «Бунд». 31 декабря 1907 г.– 1 мая 1908 г., 281 арк.

Оп. 2.

126. Спр. 28. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника ГЖУ в уездах о розыске члена ЦК РСДРП Дубовицкого и о наблюдении за деятельностью крестьянских братств партии эсеров. 22 января 1908 г. – 12 марта 1909 г., 150 арк.

127. Спр. 219. Переписка с начальником подольского ГЖУ и жандармскими унтер-офицерами об установлении делегатов съездов конференций РСДРП, партии эсеров, «Серп» и Украинского социал-демократического союза «Спилка». 4 января – 31 декабря 1907 г., 1142 арк.

128. Спр. 222. Переписка с начальником Подольского ГЖУ и жандармскими унтер-офицерами о разработке агентурных сведений по Жмеринскому отделу железнодорожного союза и писем, полученных агентурным путем. 8 ноября 1907 г. – 21 февраля 1909 г., 554 арк.

129. Спр. 225. Циркуляры Департамента полиции и переписка с начальником Подольского ГЖУ о выяснении делегатов съездов и конференций РСДРП, партии эсеров, «Бунд», сионистов и Украинского социал-демократического союза «Спилка». 20 марта 1908 г. – 2 апреля 1909 г., 690 арк.

130. Спр. 429. Циркуляры ДП и переписка с начальником Подольского ГЖУ о розыске и наблюдении за лицами, принадлежащими к нелегальным партиям и организациям, подозреваемыми в шпионстве и другими. 2 января – 31 декабря 1914 г., 407 арк.

Ф. 304. Харківське розшукове відділення 1902–1903 гг. Харківське охоронне відділення. 1903–1906 рр.

Оп. 1.

131. Спр. 41. Переписка с ДП, Харьковским ГЖУ и приставами полицейских участков г. Харькова о деятельности и аресте Харьковского комитета РСДРП. Ч.5. 2 ноября 1904 – 15 января 1905 г., 234 арк.

132. Спр. 79. Переписка с Департаментом полиции и Харьковским ГЖУ о забастовке рабочих паровозостроительного Гельферих-Саде и других заводов гор. Харькова, Курско-Харьковко-Севастопольской ж. д., почтово-телеграфных служащих, о вооруженном столкновении рабочих с войсками. 19 октября 1905 – 27 января 1906 г., 188 арк.

133. Спр. 85. Переписка с Департаментом полиции, Киевским и Одесским охранными отделениями о разработке писем, полученных агентурным путем. Т. 1., ч. 4. 21 февраля 1905 – 24 июня 1906 г., 127 арк.

134. Спр. 88. Переписка с Департаментом полиции, Киевским и Одесским охранным отделениями о разработке писем, полученных агентурным путём. Т. 3, Ч. 1. 20 июня 1905 г. – 1 сентября 1906 г., 237 арк.

135. Спр. 91. Сведения о лицах, принадлежащих к Харьковским организациям РСДРП, партиям эсеров и другим партиям. 21 декабря 1905 – 15 февраля 1906 г., 179 арк.

136. Спр. 100. Переписка с Департаментом полиции, Одесским, Тифлисским и другими охранными отделениями о присылке в Харьковское охранное отделение для означенных лиц нелегальной литературы и листовок. Ч. 1. 3 января – 26 мая 1905 г., 240 арк.

137. Спр. 120. Сведения о деятельности в г. Харькове организаций РСДРП, партии эсеров, группы анархистов-коммунистов и других, дневники агентурных наблюдений за лицами. 8 января – 30 декабря 1906 г., 286 арк.

138. Спр. 136. Переписка с Департаментом полиции, харьковским полицмейстером и приставами полицейских участков гор. Харькова о производстве обысков. Ч. 2. 17 ноября 1906 – 22 марта 1907 г., 135 арк.

139. Спр. 137. Переписка с Департаментом полиции об аресте лиц, принадлежащих к Харьковскому отделению Всероссийского союза инженеров и техников. 5 января – 21 сентября 1906 г., 34 арк.

140. Спр. 139. Переписка с Департаментом полиции и Харьковским полицмейстером о розыске, установлении наблюдения, производстве обысков и аресте лиц. 23 января 1906 – 13 января 1907 г., 390 арк.

141. Спр. 140. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ, изюмским и харьковским уездными исправниками об установлении наблюдения, производстве обысков и аресте лиц. 10 января 1906 г. – 12 февраля 1907 г., 259 арк.

142. Спр. 141. Переписка с Департаментом полиции, харьковским губернатором и полицией о производстве обысков у лиц, принадлежащих к организационному комитету. 3 января – 17 декабря 1906 г., 83 арк.

143. Спр. 146. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и харьковским губернатором о розыске лиц, принадлежащих к организационному комитету Курско-Харьковско-Севастопольской ж. д. Ч.1. 4 января – 23 октября 1906 г., 465 арк.

144. Спр. 147. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и харьковским губернатором о розыске лиц, принадлежащих к организационному комитету Курско-Харьковско-Севастопольской ж. д. Ч.2. 17 октября 1906 – 25 января 1907 г., 157 арк.

145. Спр. 149. Переписка с Харьковским ГЖУ, Екатеринославским охранным отделением и харьковским губернатором о политической проверке разных лиц. т. 1., ч. 2. 27 марта – 11 августа 1906 г., 289 арк.

Оп. 2.

146. Спр. 18. Переписка с Департаментом полиции о деятельности Харьковского комитета РСДРП и о росте влияния большевиков среди рабочих, о политических демонстрациях и забастовках рабочих на паровозостроительном и других заводах в г. Харькове в 1905 году. Сведения о личном составе Харьковского охранного отделения. 3 января 1905 г. – 10 января 1906 г., 236 арк.

147. Спр. 22. Переписка с Департаментом полиции и перлюстрации писем лиц, принадлежавших к украинской буржуазно-националистической партии УСДРП. Копии программы, планы и инструкции ЦК УСДРП. 7 февраля – 3 декабря 1906 г., 54 арк.

Ф. 310. Харківське жандармське поліцейське управління залізниць. 1882–1917 рр.

Оп.7.

148. Спр. 1. К руководству по жандармско-полицейской части. 10 апреля 1888 г. – 21 января 1917 г., 787 арк.

Ф. 311. Чугуївське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць. 1906–1916 рр.

Оп 1.

149. Спр. 5. Обзоры Департамента полиции о деятельности РСДРП, эсеров, еврейской буржуазно-националистической партии «Поалей-Цион» и др. 12 марта 1906 г. – 16 мая 1912 г., 309 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. 1868–1917 рр.

Оп. 1.

150. Спр. 1. Дело по обвинению крестьян Жандармова Я. И., Койбаш В.Г., Рослова П. А. и др. в принадлежности к мелкобуржуазной партии эсеров. 26 января – 15 сентября 1909 г., 252 арк.

151. Спр. 304. Агентурные сведения филеров о создании академического союза профессоров высших учебных заведений и об участии их в революционном движении. 23 февраля – 27 февраля 1911 г., 7 арк.

152. Спр. 306. Агентурные сведения филеров о политическом настроении учащихся духовной семинарии. 25 марта – 19 ноября 1911 г., 19 арк.

Оп. 2.

153. Спр. 1126. Донесения, распоряжение и переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским губернатором и другими о лицах административно высланных и участвовавших в революционном движении. 17 декабря – 25 апреля 1905 г., 430 арк.

154. Спр. 1131. Донесения и переписка с департаментом полиции, Киевским Жандармским Управлением и другими о наблюдении за разными лицами; протоколы допроса лиц, арестованных полицией, брошюры Украинской Радикальной Партии под заглавием: «Як люде прав собі добувають» и прокламация социалистов-революционеров. 27 мая – 31 декабря 1905 г., 715 арк.

155. Спр. 1133. Дело об организаторах «Союза служащих» Екатеринославской земской больницы докторе медицины Николае Ивановиче Брюханове и фельдшерице Вере Андреевне Бартеновой. 30 декабря 1905 г. – 25 июля 1907 г., 15 арк.

156. Спр. 1134. Дело о Луке Афанасьевиче Максакове, агитировавшем служащих Екатеринославской земской больницы за присоединение к Екатеринославскому Боевому стачечному комитету и организацию забастовки сотрудников больницы. 30 декабря 1905 г. – 10 октября 1907 г., 11 арк.

157. Спр. 1135. Дело о докторе медицины Альберте Акимовиче Говсееве, организовавшем в г. Екатеринославе «Союз врачей», с революционной программой деятельности. 24 декабря 1905 г. – 19 августа 1907 г., 11 арк.

158. Спр. 1136. Дело о земском фельдшере Валентине Николаевиче Миргородском, участвовавшем в революционном движении и находящимся под гласным надзором полиции. 24 декабря 1905 г. – 15 марта 1908 г., 21 арк.

159. Спр. 1178. Дело о Прохоре Семеновиче Дийнеге, распространявшем прокламации «От Екатеринославского учительского союза», предлагающие бойкотировать свободные места. 26 сентября – 5 октября 1905 г., 7 арк.

160. Спр. 1185. Дело об учителях Иване Аврамчикове, Андрее Митюченко и других, агитировавших крестьян с. Сурское Екатеринославского уезда за присоединение к Всероссийскому крестьянскому союзу, бойкотирование Государственной Думы и сопротивление полиции и местным властям. 3 декабря 1905 г. – 3 февраля 1906 г., 115 арк.

161. Спр. 1319. Дело об Андрее Павленко и Данииле Пархоменко, агитировавших против существующего строя. 24 декабря 1905 г. – 5 апреля 1908 г., 19 арк.

162. Спр. 1442. Протоколы допросов, приговоры, прошения арестованных и переписка с Екатеринославским губернатором и помощниками начальника Екатеринославского губернского жандармского управления в уездах о лицах, участвовавших в революционном движении. 1 марта – 25 апреля 1906 г., 550 арк.

163. Спр. 1501. Дело о священнике Николае Лаврове, учителе Алексее Снегуровском и крестьянине Климе Сергиенко, агитировавших среди крестьян села Новоселовка Бахмутского уезда за присоединение к Всероссийскому крестьянскому союзу и сопротивление местным властям. 25 января 1906 г. – 11 января 1907 г., 12 арк.

164. Спр. 1638. Дело об учителе деревенской земской школы Петре Ефимовиче Пархоменко, агитировавшем против существующего строя. 18 февраля 1906 г., – 8 арк.

165. Спр. 1655. Дело о Всероссийском крестьянском союзе. 13 октября 1906 г. – 3 марта 1907 г., 15 арк.

166. Спр. 1871. Дело о деятельности членов Временного бюро Екатеринославской группы Всероссийского союза учителей. 18 марта 1907 г. – 17 мая 1914 г., 701 арк.

167. Спр. 1875. Обвинительный акт по делу «О Крестьянском союзе» Екатеринославской губернии в 1905-1906 гг. 1907 г., 9 арк.

168. Спр. 1876. Дело о Всероссийском железнодорожном союзе. 24 сентября 1907 г. – 29 января 1910 г., 37 арк.

169. Спр. 1877. Дело о Всероссийском общесеминарском союзе. 24 августа – 6 октября 1907 г., 5 арк.

170. Спр. 1878. Дело о деятельности почтово-телеграфного союза. 29 сентября – 23 мая 1907 г., 4 арк.

171. Спр. 1883. Дело о лицах принадлежащих к партии эсеров, анархистов и др. 17 июня 1907 г. – 7 августа 1911 г., 255 арк.

172. Спр. 2159. Донесения и переписка с Одесским охранным отделением, помощниками начальника ЕГЖУ в уездах Екатеринославской губернии и другими о розыске и наблюдении за разными лицами. 14 января 1908 г. – 25 октября 1910 г., 655 арк.

173. Спр. 2392. Донесения и переписка с Екатеринославским охранным отделением, губернатором гор. Екатеринослава и другими о членах РСДРП, лицах, распространявших нелегальную революционную литературу, агитировавших против

существовавшего строя и других, находившихся под надзором полиции. 27 июня – 31 декабря 1910 г., 623 арк.

174. Спр. 2658. Списки членов добровольных товариществ и переписка с Екатеринославским губернатором полицмейстером и другими о деятельности членов этих обществ. 21 декабря 1912 г. – 17 февраля 1914 г., 831 арк.

175. Спр. 2698. Дело о деятельности Бюро Славяносербского отделения Всероссийского союза учителей. 2 апреля 1912 г. – 30 ноября 1913 г., 31 арк.

176. Спр. 3216. Запросы и донесения Екатеринославского губернатора о членах профессиональных, благотворительных, просветительных и других обществ губернии и списки членов обществ. 3 января – 31 декабря 1915 г., 556 арк.

Ф. 318. Київська судова палата. 1880–1919 рр.

Оп. 1.

177. Спр. 946. Дело по обвинению земского врача Соколова П. Я. и крестьян Клецко С. и Шевченко О. М. в принадлежности ко Всероссийскому крестьянскому союзу, в распространении программы союза и агитации за вступление в союз среди крестьян с. Редьковки и д. Гульковки, Черниговского уезда и губернии. Т. 1. 25 августа 1906 г. – 12 апреля 1918 г., 76 арк.

178. Спр. 947. Дело по обвинению земского врача Соколова П. А. и крестьян Клецко С. и Шевченко С. М. в принадлежности ко Всероссийскому крестьянскому союзу, в распространении программы союза и агитации за вступление в союз среди крестьян с. Редьковки и д. Гульковки, Черниговского уезда и губернии. Т. 2. 9 января – 30 апреля 1906 г., 165 арк.

179. Спр. 1112. Дело по обвинению редакторов Киевского журнала «Педагогическая неделя» Лебединцева К. Ф. и Гливенко И. И. в опубликовании статьи «Учредительный съезд Всероссийского союза учителей и деятелей средней школы», выражающий недовольство политикой царского правительства, применяющего репрессии и провокации по отношению к учащимся. Т. 1. 8 июля 1906 г. – 16 марта 1907 г., 53 арк.

180. Спр. 1160. Дознание помощника начальника Черниговского ГЖУ в Стародубском уезде по обвинению мещанина Сычева М. И. в принадлежности к

Злынковской организации РСДРП, проведении нелегальных собраний, распространении прокламаций РСДРП среди жителей посада Злынки Новозыбковского уезда Черниговской губернии и участии в конференции социал-демократических организаций Черниговской губернии. Том II (и последний). 1 сентября 1906 г. – 31 марта 1907 г., 58 арк.

181. Спр. 1532. Дознание Киевского ГЖУ по обвинению заведующего книжным складом Киевского общества грамотности Белоуса К. А. в хранении и распространении брошюр Каутского К., Ликбнехта В., Мартова Л. И др. нелегальной литературы. Т. II. 12 марта – 31 мая 1907 г., 138 арк.

182. Спр. 1647. Дело по обвинению казаков с. Холмов Борзненского уезда Черниговской губернии Ильюши И. Г., Даниша М. Ф. и других в принадлежности к Холменскому комитету Всероссийского крестьянского союза и в агитации крестьян за присоединение к союзу, свержение самодержавия и установлении республики и безвозмездной передаче земли крестьянам. Т. 2. 9 июля 1907 г. – 17 июля 1913 г., 155 арк.

183. Спр. 1805. Предварительное следствие судебного следователя Стародубского окружного суда по обвинению служащего телеграфной конторы Руста И. А. в агитации среди железнодорожников станции Унеча Полесской железной дороги за свержение царского самодержавия, созыв учредительного собрания и организацию забастовок рабочих. 10 января 1906 г. – 30 ноября 1907 г., 301 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. 1876–1917 рр.

Оп. 1.

184. Спр. 398. Дознание о Никольском Г. И., обвиняемом в организации «Крестьянского союза» в Зеньковском уезде. 12 декабря 1905 г. – 15 января 1906 г., 29 арк.

185. Спр. 424. Расшифровка писем, полученных агентурным путем и сведения о розыске лиц, подозревавшихся в принадлежности к политическим партиям. 23 января 1906 г. – 9 апреля 1907 г., 236 арк.

186. Спр. 781. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Полтавского жандармского управления о усилении борьбы с революционным движением; политической проверке разных лиц. Том. 1. 10 января 1905 г. – 12 марта 1907 г., 302 арк.

187. Спр. 785. Циркуляры Департамента полиции и переписка с помощником начальника Полтавского губернского жандармского управления в уездах со сведениями о подготовке V съезда, о II общероссийской конференции РСДРП в Терпенах, о деятельности организаций РСДРП и других партий в Полтаве, о забастовке рабочих сахарного завода в м. Веприк Гадячского уезда, о крестьянском движении в Полтавской губернии, о политической проверке разных лиц. 6 января 1904 г. – 26 марта 1908 г., 234 арк.

188. Спр. 807 а. Переписка с департаментом полиции, Киевским охранным отделением, помощником начальника Полтавского ГЖУ в Кременчугском у. и др. учреждениями о розыске и установлении надзора полиции за лицами. Принадлежащими к Кременчугской организации партии «Бунд». 28 февраля 1906 г. 28 февраля 1908 г., 110 арк.

189. Спр. 912. Донесения помощников начальника Полтавского губернского жандармского управления о деятельности организации РСДРП в Полтавской губернии, сведения о лицах, принадлежащих к буржуазным и буржуазно-национальным организациям. 9 марта – 27 декабря 1907 г., 47 арк.

190. Спр. 1382 в. Дело об украинском национальном движении. 5–17 марта 1914 г., 27 арк.

Ф. 321. Розшуковий пункт Полтавського губерньського жандармського управління. 1906–1917 рр.

Оп. 1.

191. Спр. 9. Переписка с Департаментом полиции, помощником начальника Полтавского ГЖУ в Роменском и др. уездах о розыске и наблюдении за лицами, принадлежащими к группе анархистов. Письма и копии писем, полученных агентурным путем. 18 января 1906 г. – 7 июня 1907 г., 232 арк.

192. Спр. 18. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским и др. охранными отделениями, полтавским полицмейстером и др. учреждениями о деятельности членов РСДРП, эсеров и Всероссийского союза учителей. 28 марта 1907 г. – 6 сентября 1907 г., 222 арк.

193. Спр. 99. Переписка с Департаментом полиции, Киевским и Харьковским охранными отделениями, помощниками начальника Полтавского ГЖУ в Лубенском и других уездах о наблюдении за деятельностью Полтавской организации железнодорожного союза, о готовящейся забастовке железнодорожных рабочих. Устав железнодорожной организации 1909 года. Справка о деятельности Всероссийского железнодорожного союза и дорожных революционных организаций. 1 февраля – 1 июля 1909 г., 125 арк.

194. Спр. 153. Переписка с начальником Прилукского отделения Московско-Киевского жандармского полицейского управления железных дорог, помощниками начальника Полтавского ГГЖУ в уездах о деятельности в Полтавской губернии «Железнодорожного рабочего союза». 1 февраля 1912 г. – 2 января 1913 г., 60 арк.

195. Спр. 238. О деятельности Полтавской организации УСДРП и о лицах, принадлежавших к ней. 1 марта – 29 мая 1916 г., 190 арк.

196. Спр. 239. Переписка со штабом главнокомандующего армиями ЮЗ фронта, помощником начальника Полтавского ГЖУ и другими о деятельности украинской буржуазно-националистической партии УСДРП в Полтавской губ. И о лицах, принадлежащих к этой партии. 2 июня 1916 г. – 4 января 1917 г., 232 арк.

Ф. 326. Помічник начальника Полтавського ГЖУ в Прилуцькому, Пирятинському і Лохвицькому повітах. 1904-1916 рр.

Оп. 2.

197. Спр. 29. Переписка с начальником Полтавского ГЖУ о деятельности еврейской буржуазно-националистической партии УСДРП, организации «Юнацкой Спилки». 1 января – 2 февраля 1917 г., 65 арк.

198. Спр. 132. Переписка с начальником Полтавского ГЖУ и уездными исправниками о деятельности украинской буржуазной националистической партии

УСДРП, кружка «Юнацької спілки» Левобережної України и др. 8 января 1915 г. – 5 февраля 1916 г., 108 арк.

Ф. 328. Реєстраційне бюро в м. Полтаві. 1909 р.

Оп. 1.

199. Спр. 1. Переписка с начальниками охранных отделений о командировании филеров и др. служащих охранных отделений в г. Полтаву с целью усиления розыскной работы в связи с предстоящим празднованием 22-летия Полтавской битвы со сведениями о деятельности украинской буржуазной партии «УСДРП», партий РСДРП, Бунд и других партий в списки филеров и нижних чинов. 1 апреля – 10 декабря 1909 г., 269 арк.

Ф. 330. Полтавське відділення Кременчуцького жандармського поліцейського управління залізниць. 1903–1917 рр.

Оп. 1.

200. Спр. 23. С текущей перепиской по борьбе с забастовками. 18 марта 1908 г. – 3 января 1917 г., 41 арк.

Ф. 332. Катеринославське жандармське поліцейське управління залізниць. 1913–1917 рр.

Оп. 1.

201. Спр. 20. Циркуляры и Распоряжения Департамента полиции. 1905-1906 гг., 401 арк.

Ф. 335. Канцелярія Одеського тимчасового генерал-губернатора. 1905–1908 рр.

Оп. 1.

202. Спр. 203. Переписка о разных делах. 1905 г. 285 арк.

Ф. 336. Харківське ГЖУ. 1868-1917 рр.

Оп. 1.

203. Спр. 5 а. Циркуляры Департамента полиции о наблюдении за деятельностью нелегальных партий и организаций в России. 26 мая 1877 г. – 30 октября 1910 г., 262 арк.

204. Спр. 918. Дело об аресте лиц, обвиняемых в принадлежности к харьковским организациям РСДРП и партии эсеров. Том. 1, ч.1. 9 декабря – 16 декабря 1905 г., 230 арк.

205. Спр. 921. Дело об аресте лиц, обвиняемых в принадлежности к харьковским организациям РСДРП и партии эсеров. Том. 2. 21 декабря 1905 г. – 10 января 1906 г., 308 арк.

206. Спр. 987. Дело о производстве дознания о распространении в Харьковской губернии прокламаций РСДРП и других партий. Т. 6. 11 апреля – 27 апреля 1905 г., 273 арк.

207. Спр. 988. Дело о производстве дознания суда о распространении в Харьковской губернии прокламаций РСДРП и других партий. Том. 7, ч.1. 29 августа – 20 сентября 1905 г., 215 арк.

208. Спр. 996. Дело о производстве дознания суда о распространении в г. Харькове прокламаций Харьковского комитета РСДРП: «Ко всем рабочим г. Харькова», «Солдатская памятка» и прокламаций мелкобуржуазной партии эсеров. Том. 5. 2 июня – 29 июля 1905 г., 113 арк.

209. Спр. 1040. Резолюция, принятая на второй узловой конференции РСДРП Юго-западной железной дороги. Прокламации Всероссийского железнодорожного союза и др. Требования железнодорожников Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги. Август 1906 г. – январь 1908 г., 201 арк.

210. Спр. 1110. Дело о производстве дознания по обвинению учителя Локнянского земского училища Скрынникова Н.П. в агитации против царского самодержавия среди крестьян. 28 марта – 19 июля 1905 г., 35 арк.

211. Спр. 1208. Дело о противоправительственной демонстрации 19 марта 1905 г. в публичном заседании Харьковского Юридического Общества. 20 марта 1905 г. – 4 июля 1910 г., 75 арк.

212. Спр. 1209. Дело о производстве дознания о заседании Харьковского медицинского общества 6 апреля 1905 г., на котором выставлялись требования буржуазно-демократических свобод, собирались деньги в пользу политических

партий и распространялись прокламации мелкобуржуазной партии эсеров. 9 апреля – 1 ноября 1905 г., 56 арк.

213. Спр. 1213. Дело о производстве дознания о деятельности «Союза адвокатов», члены которого обвиняются в агитации против царского самодержавия за установление буржуазной республики. 24 августа 1905 г. – 26 августа 1910 г., 267 арк.

214. Спр. 1242. Копия протокола общего собрания членов Харьковского общества взаимного вспомогания трудящихся женщин 20 марта 1905 г. 12 мая – 21 мая 1905 г., 7 арк.

215. Спр. 1247. Переписка с Прокурором Сумского окружного суда о распространении среди крестьян с. Стецковки Сумского у. «Постановления общего съезда земских и городских деятелей, бывшего в Москве 6-8 июля 1905 г.». 31 августа – 9 сентября 1905 г., 8 арк.

216. Спр. 1254. Дело о привлечении к дознанию инженера Ренчлерского С. Л., обвиняемого в хранении нелегальной литературы. 24 декабря 1905 г. – 14 марта 1906 г., 11 арк.

217. Спр. 1513. Переписка с жандармскими ГЖУ об обыске, допросе и аресте, привлекаемых к дознанию в ЖУ др. губерний и проживающих в Харьковской губернии. Т. 1, ч. 2. 10 мая 1905 г. – 3 августа 1910 г., 201 арк.

218. Спр. 1616. Дело о распространении прокламаций ЦК РСДРП «Крестьяне к вам наше слово», «Кровавый царь», Харьковского объединенного комитета РСДРП «Братья крестьяне!», «Суд над Очаковым» и литературы мелкобуржуазных и буржуазно-националистических партий в Харьковской губернии. Т. 8, ч.2. 17 сентября – 20 сентября 1906 г., 161 арк.

219. Спр. 1662. Дело о производстве дознания по обвинению крестьянина с. Писаревки, Сумского у. Мирошниченко К. Т. в хранении прокламаций и брошюр РСДРП и др. нелегальной литературы. 23 ноября 1906 г. – 4 декабря 1908 г., 52 арк.

220. Спр. 1718. Дело об обысках и арестах рабочих Харьковского паровозостроительного завода, принадлежащих к «Союзу рабочих для защиты своих прав». 17 февраля 1906 г. – 28 октября 1909 г., 220 арк.

221. Спр. 1891. Переписка с Помощниками начальника Харьковского губернского жандармского управления и Департаментом полиции о предоставлении отчетов о деятельности политических нелегальных партий в Харьковской губернии и отчеты. 16 апреля 1906 г. – 30 декабря 1908 г., 30 арк.

222. Спр. 1892. Переписка с Департаментом полиции и сведения о лицах, проживающих в г. Харькове и принадлежащим к нелегальным партиям. 1 июня 1906 г. – 29 января 1911 г., 64 арк.

223. Спр. 1906. Дело о производстве дознания по обвинению учительницы Космачевской Н. В. в агитации против царского самодержавия на уроках русского языка в Изюмской женской гимназии. 23 января – 21 февраля 1906 г., 98 арк.

224. Спр. 1910. Дело о розыске, политической проверке и аресте лиц, обвиняемых или подозреваемых в агитации против царского самодержавия и распространении нелегальной литературы в Харьковской губернии. 1 января – 19 июня 1906 г., 243 арк.

225. Спр. 1932. Дело о прекращении дознания за недостаточностью улик о лицах, обвиняемых в распространении прокламаций и нелегальной литературы. Т. 2, ч.2. 17 ноября – 30 декабря 1906 г., 166 арк.

226. Спр. 2124. Дело о производстве дознания по обвинению инженера путей сообщения Десятова В. А. и крестьянина Нестойко И. Е. в агитации за вступление во Всероссийский крестьянский союз среди крестьян Волчанского уезда. 19 марта 1906 г. – 24 мая 1908 г., 118 арк.

227. Спр. 2128. Дело о политической проверке крестьян Кулика Г. В. и Чуйко А. В., обвиняющихся в распространении прокламаций Всероссийского крестьянского союза среди крестьян хутора Заброды Богодуховского уезда. 28 января 1906 г. – 14 февраля 1910 г., – 9 арк.

228. Спр. 2412. Циркуляры ДП о деятельности ВЖС. 23 марта 1907 г. – 20 января 1911 г., 156 арк.

229. Спр. 2416. Дело о прапорщике запаса Кондратьеве Ф.А., мещанине Евдокимове А.А. и др., обвиняемых в организации «Союза рабочих для защиты своих прав» на заводе Гельферих-Саде в г. Харькове. 32 арк.

230. Спр. 2418. Дело о производстве дознания о слесарях депо ст. Славянск Попове Ф.И. и Штемберге П., обвиняемых в принадлежности к «Славянскому районному профессиональному политическому союзу». 9 июля – 7 сентября 1907 г., 18 арк.

231. Спр. 2419. Дело о производстве дознания о мещанине Маликове М. Н., обвиняемом в принадлежности к организации «Союз труда» в г. Сумах. 31 октября 1907 г. – 11 ноября 1910 г., 76 арк.

232. Спр. 2495. Циркуляры Департамента полиции о наблюдении за деятельностью союза учащихся социал-демократических партий и мелкобуржуазной партии эсеров. 18 марта – 17 января 1907 г., 227 арк.

233. Спр. 2558. Дело о производстве дознания по обвинению служащих Сумской детской больницы Нечипоренко М., Кокорина А.М, Смолянникова В. Л. в хранении нелегальной литературы на чердаке здания больницы. 24 июля 1907 г. – 21 июня 1914 г., 150 арк.

234. Спр. 2999. Дело о крестьянине Дегтяреве И. А., обвиняемом в принадлежности к Харьковской организации Всероссийского крестьянского союза. 5 декабря 1908 г. – 11 марта 1912 г., 27 арк.

235. Спр. 3048. Дело о крестьянине с. Знаменки, Валковского уезда Шаповалове Н. П. и др., обвиняемых в принадлежности к Всероссийскому крестьянскому союзу и в посылке анонимных писем помещикам. 19 ноября 1908 г. – 16 марта 1909 г., 90 арк.

236. Спр. 3265. Дело о политической проверке лиц, проживающих в Харьковской губ. и подозреваемых в принадлежности к нелегальным организациям. 15 сентября 1909 г. – 19 ноября 1913 г., 250 арк.

237. Спр. 3282. Дело об обыске и допросе лаборанта Харьковского технологического института Ситникова А.П., обвиняемого в принадлежности к Харьковскому «Академическому союзу». 13 ноября 1909 г. – 11 апреля 1910 г., 47 арк.

238. Спр. 3372. Дело о производстве дознания о деятельности украинофильского буржуазно-националистического кружка в учительской семинарии гор. Волчанска. Т. 1., Ч. 1. 2 марта – 30 ноября 1909 г., 291 арк.

239. Спр. 3373. Дело о производстве дознания о деятельности украинофильского буржуазно-националистического кружка в учительской семинарии гор. Волчанска. Т.1., Ч. 2. 12 марта – 10 сентября 1909 г., 214 арк.

240. Спр. 3475. Списки и сведения о лицах, проживающих в Харьковской губернии, принимавших участие в революции 1905 г. и оказывающих поддержку разным нелегальным организациям. 5 ноября 1910 г. – 23 октября 1911 г., 126 арк.

241. Спр. 3480. Наряды дел об учителе Кравченко З. Н., обвиняемом в хранении нелегальной литературы, об организации нелегальных союзов среди учителей Волчанского у., об убийстве директора сахарного завода в сл. Белом Колодезе, о политическом настроении рабочих сахарного завода Ротермунда и Вейса в сл. Рубежной. 18 мая – 16 декабря 1910 г., 241 арк.

242. Спр. 3554. Наряды дел о политической проверке лиц, проживающих в Харьковской губ., поступающих на гос. службу, в гвардейские полки и др. 20 марта – 31 мая 1910 г., 288 арк.

243. Спр. 3726. Дело о политической проверке лиц, привлекавшихся к дознанию в ХГЖУ, по запросам Харьковского губернатора, жандармских управлений и др. Т. 2, Ч. 1. 19 декабря 1910 г. – 8 марта 1911 г., 210 арк.

244. Спр. 3727. Дело о политической проверке лиц, привлекавшихся к дознанию в ХГЖУ, по запросам Харьковского губернатора, жандармских управлений и др. Т. 2, Ч. 2. 16 апреля – 12 мая 1911 г., 178 арк.

245. Спр. 3728. Дело о политической проверке лиц, привлекавшихся к дознанию в ХГЖУ, по запросам Харьковского губернатора, жандармских управлений и др. Т. 3, Ч. 1. 13 мая – 5 июля 1911 г., 189 арк.

246. Спр. 3732. Дело о политической проверке лиц, привлекавшихся к дознанию в ХГЖУ, по запросам Харьковского губернатора, жандармских управлений и др. Т. 5, Ч. 1. 21 августа – 31 октября 1911 г., 462 арк.

247. Спр. 3841. Дело о крестьянине сл. Ольшаны, Харьковского уезда Иванченко В. Я., обвиняемом в принадлежности к Всероссийскому крестьянскому союзу, хранении оружия и нелегальной литературы. 17 января – 20 марта 1912 г., 28 арк.

248. Спр. 3853. Дело о производстве дознания по обвинению студентов Харьковского университета Бабича И. К. и Соловьева П. А. 2 июня 1912 г. – 23 августа 1913 г., 158 арк.

249. Спр. 4500. Обзоры Харьковского ГЖУ о деятельности Харьковской организации РСДРП и группы мелкобуржуазной эсеров и анархистов-коммунистов и списки членов Харьковской организации РСДРП. 14 февраля – 1 марта 1917 г., 32 арк.

Оп. 4.

250. Спр. 20. Переписка с жандармскими управлениями и агентурные сведения об украинских буржуазно-националистических организациях в Харькове и других городах. 12 января 1915 г. – 18 февраля 1916 г., 296 арк.

251. Спр. 35. По украинской революционной организации. 2 января – 29 февраля 1916 г., 274 арк.

252. Спр. 36. По украинской революционной партии. 21 февраля 1916 г. – 9 февраля 1917 г., 281 арк.

Ф. 339. Помічник начальника жандармського управління г. Одеси в Одеському порту. 1871–1916 рр.

Оп. 1.

253. Спр. 152. К руководству по строевой части. 8 сентября 1895 г. – 23 сентября 1914 г., 55 арк.

Ф. 348. Одеська судова палата. 1877-1920 рр.

Оп. 1.

254. Спр. 153. Дело по обвинению крестьян Андрианова Т.Ф. и Цуканова Е.А. в распространении в г. Севастополе прокламаций, изд. «Всероссийского союза военнослужащих». 8 мая 1906 г. – 27 мая 1908 г., 58 арк.

255. Спр. 257. Дело по обвинению Ржепишевского М.И. и др., в количестве 6-и человек, в принадлежности к Одесскому отделению «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию». 26 ноября 1907 г. – 3 марта 1911 г., 234 арк.

256. Спр. 338. Дело по обвинению Гридасова Т. И., Нечипоренко В. В. и других в принадлежности к Ивановскому волостному крестьянскому союзу в Мелитопольском уезде, Таврической губернии. 16 февраля 1908 г. – 17 июня 1916 г., 9 арк.

257. Спр. 493. Дело по обвинению магистра политической экономии Орженцкого Р.М. в произнесении в аудитории Одесского университета речи, призывающей к вступлению в общество «Союз союзов». 30 червня 1910 г. – 5 января 1911 г., 138 арк.

Ф. 351. Помічник начальника Херсонського ГЖУ в Херсонському повіті. 1906-1917 рр.

Оп. 1.

258. Спр. 3. Дело с циркулярами к сведению и руководству. 17 апреля 1910 г., 2 арк.

259. Спр. 4. Сводка деятельности революционных партий с 15 января по 15 апреля. 15 января – 15 апреля 1914 г., 3 арк.

Ф. 352. Помічник начальника Херсонського ГЖУ в Дніпровському повіті. 1908–1917 рр.

Оп. 1.

260. Спр. 8. Предписание начальника Херсонского ГЖУ от 3 февраля 1917 г. об усилении агентурной работы в общественных организациях. 3 февраля 1917 г., 1 арк.

Ф. 359. Миколаївський розшуковий пункт Херсонського губернського жандармського управління. 1904–1916 рр.

Оп. 1.

261. Спр. 8. О николаевской организации социалистов революционеров за 1906 год. 1 января – 30 декабря 1906 г., 224 арк.

262. Спр. 21. Дело о Железнодорожном союзе и других профессиональных союзах. 28 января – 30 декабря 1908 г., 93 арк.

Ф. 385. Одеське жандармське управління. 1839–1917 рр.

Оп. 1.

263. Спр. 1696. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Одесским охранным отделением и др. о 5-м съезде РСДРП, о тактике социал-демократической фракции III Государственной Думы, о деятельности партии кадетов, о мерах борьбы с революционным движением и др. вопросам. 25 января 1905 г. – 23 сентября 1907 г., 179 арк.

264. Спр. 1796. Донесения начальника Одесского охранного отделения, жандармских унтер-офицеров, полицейских приставов и др. об обыске лиц, подозреваемых в принадлежности к РСДРП, о распространении в г. Одессе и одесском уезде прокламаций РСДРП, партии эсеров и др. 7 января – 11 июля 1906 г., 102 арк.

265. Спр. 2044. Дело об Одесском отделении «Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию». 22 февраля 1907 г. – 29 ноября 1914 г., 188 арк.

266. Спр. 2048. Дело по обвинению служащего Одесской городской управы Алта-Ока А. А. в хранении 180 экз. «Устава Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию». 16 июля 1907 г. – 12 января 1913 г., 78 арк.

267. Спр. 2326. Переписка с начальником Одесского охранного отделения и Одесским градоначальником о политической проверке лиц, ходатайствующих о получении свидетельства о «благонадежности». Т. 14. 14 ноября 1908 г. – 27 января 1915 г., 28 арк.

268. Спр. 2357. Дело о политической проверке 30 служащих Одесского уездного земства, подписавших опубликованную в газете «Одесские новости» резолюцию об отмене смертной казни, амнистии политическим заключенным, созыва учредительного собрания и др. требованиями. 13 декабря 1908 г. – 28 мая 1915 г., 216 арк.

269. Спр. 3035. Переписка с начальником контрразведки штаба Одесского округа, одесским градоначальником и др. о политической проверке лиц, подозреваемых в шпионаже. Т. 5. 25 июля – 20 сентября 1916 г., 121 арк.

Оп. 7.

270. Спр. 100. Переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским ГЖУ и др. о деятельности украинской буржуазно-националистической партии УСДРП, Юнацкой спилки, Просвита и о лицах, к ним принадлежащих. 5 января 1916 г. – 7 января 1917 г., 150 арк.

Ф. 386. Одеське охоронне відділення. 1902-1917 рр.

Оп. 1.

271. Спр. 805. Переписка с Департаментом полиции, ЖУ гор. Одессы и другими учреждениями о разработке писем, полученных агентурным путем. Копия письма из Одессы в Мюнхен на имя Мюрригера, лично для Ленина. № 389. Т. II. 23 мая 1902 г. – 20 августа 1905 г., 211 арк. (з 192 по 403)

272. Спр. 815. Дело об аресте железнодорожных рабочих и служащих гор. Одессы, принимавших участие во всеобщей забастовке в октябре 1905 г. списки бастовавших. 14 декабря 1905 г. – 26 сентября 1906 г., 150 арк.

273. Спр. 816. Дело о деятельности социал-демократических организаций среди железнодорожных рабочих и служащих г. Одессы. Т. II. 25 июня 1906 г. – 27 января 1907 г., 215 арк. (з 151 по 364).

274. Спр. 1000. Переписка с Департаментом полиции, Жандармским управлением гор. Одессы и другими учреждениями об установлении наблюдения, производстве обысков и аресте лиц, принадлежащих к военной организации Одесского объединенного комитета РСДРП; о разработке писем, полученных агентурным путем. Т. II. 19 июля – 23 декабря 1906 г., 234 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати. 1869-1920 рр.

Оп. 1.

275. Спр. 4405. По обвинению инженеров Одесского почтово-телеграфного округа Бухгеима Э. и Залуцкого Л. И почтальона Шеховского П. в организации Одесского бюро «Всероссийского почтово-телеграфного союза» и участии во

всеобщей забастовке почтово-телеграфных служащих. 18 января 1906 г. – 19 марта 1907 года., 121 арк.

276. Спр. 4407. По обвинению электротехника Ракитина В. И механика Туркова П. в организации Ялтинского отделения «Всероссийского почтово-телеграфного союза» и участия во всеобщей забастовке почтово-телеграфных работников. 23 января 1906 г. – 16 августа 1910 года., 31 арк.

277. Спр. 4412. По обвинению служащих Херсонской почтово-телеграфной конторы Гавинского В., Жаметта А., Серпинского М. и Дианина И. в принадлежности к Херсонскому комитету «Всероссийского союза почтово-телеграфных служащих» и участия во всеобщей забастовке. 11 января 1906 г. – 11 сентября 1910 года., 74 арк.

278. Спр. 4878. Дело о враче Викторе Мечиславовиче Стризовере и др., обвиняемых в преступлении, предусмотренном 1 ч. 126 ст. Уголовного уложения. 7 января – 22 октября 1906 г., 160 арк.

279. Спр. 4888. Дело по обвинению учителя Белого Н. В. в составлении приговора крестьян Градовки, Ананьевского уезда Херсонской губернии о присоединении к «Всероссийскому крестьянскому союзу». 15 апреля – 19 сентября 1906 г., 4 арк.

280. Спр. 4891. Дознание о крестьянской пропаганде в районе Касперовской и Широко-Балковской волости Херсонского уезда. 10 февраля – 2 августа 1906 г., 195 арк.

281. Спр. 4905. Дело о крестьянине с. Митрофановки, Феодосийского у., Таврической губ. Курчанского П., прибывшего в с. Веселое для участия в съезде Таврического отделения «Всероссийского крестьянского союза». 18 марта – 30 июня 1906 г. 9 арк.

282. Спр. 5184. Дознание по обвинению врача Абрамичева А. М., учителя Кулынского А. К. и др., в разъяснении крестьянам с. Снигиревки Херсонской губ. Политики партии кадетов. 4 декабря 1905 г. – 28 марта 1906 г., 103 арк.

283. Спр. 5470. Дело по обвинению Ржепишевского М., Казанецкого П., Гернет Н. и др. в принадлежности к Одесскому отделению «Всероссийского союза

учителей» и деятелей по народному образованию. 17 апреля 1907 г. – 14 февраля 1911 г., 32 арк.

284. Спр. 5471. Дело по обвинению проживающего в г. Александрии, Херсонской губ. Студента Киевского университета Бачинского М. в хранении с целью распространения проекта устава «Всеукраинского союза учителей и деятелей народного просвещения». 24 сентября 1907 г. – 19 декабря 1908 года., 15 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського и волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

Оп. 636.

285. Спр. 647. Дело об Обществах и союзах утвержденных на основании закона 4-го марта 1906 г. 7 декабря 1906 г. – 26 февраля 1909 г., 850 арк.

Оп. 637.

286. Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения. 9 сентября 1907 г. – 1909 г., 61 арк.

Оп. 655.

287. Спр. 35. Наряд. 26 марта 1902 г. – 14 октября 1903 г., 167 арк.

Оп. 855.

288. Спр. 137. Дело о противозаконной сходке, происходившей 13 марта в г. Житомире в квартире домовладельца Подгородынского по Мало-Петербуржской улице. 21 апреля 1905 г. – 28 февраля 1908 г., 16 арк.

289. Спр. 138. Дело об образовавшемся в Петербурге союзе народных учителей и разославших от имени бюро этого союза письма с революцией Петербургских народных учителей. 21 апреля – 17 октября 1905 г., 11 арк.

290. Спр. 307. Дело о беспорядках, произошедших на заседании съезда русских врачей психиатров и о закрытии этого съезда. 11 сентября – 15 сентября 1905 г., 47 арк.

291. Спр. 397. Дело о забастовке на Юго-Западной железной дороге. ч.1. 10 октября 1905 г. – 7 апреля 1906 г., 213 арк.

Оп. 856.

292. Спр. 87. Дело о Киевском Педагогическом Обществе взаимной помощи. 12 января 1906 г. – 8 июля 1912 г., 57 арк.

293. Спр. 122. Дело о столкновении интересов христианского и еврейского населения Подольской губ. по поводу выборов в Государственную Думу, а равно об отзывах газет по сему предмету. 12 марта – 21 марта 1906 г., 10 арк.

Оп.857.

294. Спр. 146. Дело о противоправительственном направлении «Киевского общества грамотности». 6 марта 1907 г. – 16 марта 1909 г., 148 арк.

295. Спр. 187. Донесения волынского губернатора о распространении листовок РСДРП, УСДРП и др. партий среди жителей Волынской губ. 3 мая – 11 декабря 1907 г., 19 арк.

Оп. 860.

296. Спр. 65. Циркуляры киевского губернатора о составлении списков лиц, имеющих право участвовать в выборах в Государственную думу священников Киевской губ., голосующих за кандидатов левых партий на выборах в Думу и по др. вопросам. 17 января 1910 г. – 6 января 1913 г., 87 арк.

Оп. 861.

297. Спр. 48. Дело о закрытии в Киевской губернии польских и еврейских литературных и благотворительных обществ, занимающихся антиправительственной деятельностью. 24 марта – 27 сентября 1911 г., 16 арк.

Оп. 858.

298. Спр. 173. Циркуляры ДП о розыске и аресте разных лиц, о проведении Московским отделением ЦК партии кадетов совещания земских деятелей и по др. вопросам. 20 января 1908 г. – 2 февраля 1909 г., 223 арк.

Оп. 864.

299. Спр. 69. Переписка с Волынским губернатором о принятии мер к недопущению празднования 50 летнего юбилея земским учреждениям Волынской губернии. 18 февраля 1914 г. – 19 февраля 1914 г., 9 арк.

300. Спр. 312. Циркуляры командующего Отдельным корпусом жандармов об обмундировании служащих корпуса, организации кассы взаимопомощи нижних

чинов, выплате пособий служащим и их семьям и по другим вопросам. 1 августа 1914 г. – 23 декабря 1914 г., 95 арк.

Ф. 705. Південно-Східне районне охоронне відділення. 1905-1914 рр.

Оп. 1.

301. Спр. 51. Переписка с Департаментом полиции письма, полученные агентурным путем о деятельности РСДРП, партии эсеров и других партий накануне выборов во II Государственную думу. 21 ноября 1906 г. – 19 марта 1907 г., 58 арк.

302. Спр. 101. Дело об аресте в г. Харькове Исполнительного комитета Южных железных дорог (Харьковско-Николаевской, Курско-Харьково-Севастопольской и Юго-Восточной железных дорог) типографии комитета. Ч.2. 17 мая – 15 октября 1907 г., 200 арк.

303. Спр. 102. Дело об аресте в г. Харькове Исполнительного комитета Южных железных дорог (Харьковско-Николаевской, Курско-Харьково-Севастопольской и Юго-Восточной ж. д.) типографии комитета. Ч.3. 17 октября 1907 г. – 16 июля 1908 г., 95 арк.

304. Спр. 103. Переписка с Харьковским ГЖУ и помощниками начальника Харьковского ГЖУ в уездах о состоявшейся II-й конференции Юго-Восточных ж. д. «Всероссийского железнодорожного союза» и сообщении сведений о возможной забастовке железнодорожников. 4 октября 1907 г. – 5 января 1908 г., 9 арк.

305. Спр. 104. Агентурные сведения Екатеринославского ГЖУ о деятельности лиц, принадлежащих к Екатеринославскому комитету «Всероссийского железнодорожного союза». 14 августа – 23 ноября 1907 г., 14 арк.

306. Спр. 105. Переписка с Курским ГЖУ и агентурные сведения о деятельности Курской организации «Всероссийского железнодорожного союза». 10 апреля 1907 г. – 7 января 1908 г., 56 арк.

307. Спр. 108. Переписка с ДП и Донским охранным отделением о производстве обысков и аресте членов Юго-Восточного комитета «ВЖС». 16 июня – 11 декабря 1907 г., 23 арк.

308. Спр. 111. Переписка с Екатеринославским охранным отделением и Екатеринославского отделения Екатеринославского жандармского полицейского

управления железных дорог о производстве обысков и аресте членов Екатеринославского комитета «Всероссийского железнодорожного союза». 9 апреля – 17 ноября 1907 г., 27 арк.

309. Спр. 122. Донесение начальника Екатеринославского охранного отделений об аресте учителей Николаевой Ф. А., Швайко П. и Алакозова, принадлежащих к «Временному бюро Екатеринославской группы союза учителей». 29 октября 1907 г., 4 арк.

310. Спр. 124. Донесение начальника Донского охранного отделения о принадлежности к «Всероссийскому союзу учителей и деятелей по народному образованию», проживающих в г. Ростове-на-Дону Гиршвельд А Р., Поповой С. Р. и других. 19 мая 1907 г., 2 арк.

311. Спр. 125. Переписка с Департаментом полиции о предстоящем съезде в Петербурге представителей учительских семинарий и о выяснении лиц, принадлежащих к «Всероссийскому союзу учителей и деятелей по народному образованию». 25 апреля – 19 ноября 1907 г., 10 арк.

312. Спр. 126. Переписка с Екатеринославским ГЖУ о выяснении делегатов на III съезд «Всероссийского союза учителей» от Екатеринославской организации учителей. 23 мая – 8 ноября 1907 г., 15 арк.

313. Спр. 148. Переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским, Киевским охранными отделениями и ГЖУ о выяснении лиц; принадлежащих к «Всероссийской военной организации» и о разработке писем, полученных агентурным путем. 11 января – 2 октября 1907 г., 62 арк.

314. Спр. 181. Приказы Харьковского генерал-губернатора за декабрь 1907 г. – март 1908 г. 10 января – 6 сентября 1908 г., 70 арк.

315. Спр. 272. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским ГЖУ и Харьковским отделением Харьковского жандармского полицейского управления железных дорог о розыске, установлении наблюдения и производстве обысков у лиц, принадлежащих к «Всероссийскому железнодорожному союзу». 10 января – 8 декабря 1908 г., 223 арк.

316. Спр. 273. Переписка с Департаментом полиции, Харьковским, Кременчугским, Воронежским и другими жандармскими полицейскими управлениями ж. д. об отсутствии сведений о возможности возникновения забастовки на железной дороге, выяснения места и времени предполагаемого съезда «ВЖС» и установлении наблюдения за лицами, принадлежащими к «Всероссийскому железнодорожному союзу». 21 декабря 1907 г. – 19 декабря 1909 г., 247 арк.

317. Спр. 290. Переписка с Департаментом полиции, Донским охранным отделением и Екатеринославским ГЖУ о розыске, установлении наблюдения, производстве обысков и аресте лиц, принадлежащих к «Всероссийскому союзу учителей». 16 января – 9 сентября 1908 г., 65 арк.

318. Спр. 292. Переписка с Харьковским, Воронежским и Тамбовским ГЖУ о выяснении делегатов, места и времени созыва съезда «Всероссийского общесеминарского союза», о розыске, производстве обысков и аресте лиц, принадлежащих к «Общесеминарскому союзу». 14 января – 19 января 1908 г., 25 арк.

319. Спр. 293. Переписка с Департаментом полиции, харьковским губернатором, Курским, Екатеринославским и другими ГЖУ о присылке списков профессиональных обществ и кооперативов, существующих в Харьковской, Курской, Екатеринославской и других губ. 12 января – 20 декабря 1908 г., 120 арк.

320. Спр. 296. Сообщение Харьковского, Екатеринославского, Воронежского и других ГЖУ об отсутствии сведений о существовании в губерниях организаций «Всероссийского союза строевых армейских офицеров». 10 февраля – 25 июня 1908 г., 16 арк.

321. Спр. 302. Переписка с Харьковским, Черниговским, Таврическим и другими ГЖУ о политической проверке разных лиц. 31 июля – 5 ноября 1908 г., 322 арк.

322. Спр. 396. Переписка с Харьковским ГЖУ и приставами участков гор. Харькова р производстве обысков в Харьковском об-ве грамотности» и библиотеках читальнях общества грамотности и об организации Харьковского отдела

«Всероссийского академического союза». 7 ноября 1909 г. – 2 августа 1910 г., 62 арк.

323. Спр. 699. Переписка с Департаментом полиции, наблюдении за деятельностью профессорско-преподавательского состава высших учебных заведений гор. Харькова. Списки профессоров и преподавателей. 7 марта – 18 декабря 1911 г., 89 арк.

324. Спр. 1101. Донесения Департаменту полиции и агентурные сведения о деятельности в г. Харькове потребительного общества «Труд», «Медицинского общества» и других. 12 марта – 22 ноября 1913 г., 11 арк.

Оп. 2.

325. Спр. 61. Переписка с Департаментом полиции, жандармскими управлениями и охранными отделениями о политической проверке лиц, принадлежащих к Харьковской и другим организациям РСДРП, а также лиц, принимавших участие в революционном движении в 1905-1907 гг. О распространении на Харьковском паровозостроительном заводе газеты «Пролетарий» издания Московского и Петербургского комитетов РСДРП. Сведения о лицах, принадлежавших к мелкобуржуазной партии эсеров, буржуазной партии кадетов, украинской буржуазной националистической партии «РУП». 2 января – 13 апреля 1909 года., 214 арк.

326. Спр. 62. Переписка с жандармскими управлениями и охранными отделениями со сведениями о членах Харьковской и других организаций РСДРП, а также о лицах, принимавших участие в революционном движении в 1905–1907 гг. Сведения о лицах, принадлежавших к мелкобуржуазной партии эсеров, анархистов-коммунистов, кадетов, украинские буржуазно-националистические партии. 20 августа – 31 декабря 1910 г., 262 арк.

Ф. 707. Управління Київського навчального округу. 1832–1919 рр.

Оп. 227.

327. Спр. 47. С секретной перепиской. 20 марта 1906 г. – январь 1907 г., 172 арк.

328. Спр. 66. С перепиской, возникшей по 6 району Полтавской губернии с инспектором народных училищ Луцкевичем. 13 декабря 1904 г. – 1905 г., 172 арк.

Оп. 229.

329. Спр. 122. С секретной перепиской. 30 ноября 1908 г. – 21 декабря 1909 г., 93 арк.

330. Спр. 234. С секретной перепиской по округу. 11 июля 1909 г. – 11 апреля 1914 г., 93 арк.

Ф. 838. Колекція листівок. 1897–1917 рр.

Оп. 2.

331. Спр. 832. Листовки Всероссийского офицерского союза. 1907 г., 1 арк.

332. Спр. 833. Одесский комитет Всероссийского Офицерского Союза. 1907 г., 1 арк.

333. Спр. 834. Харьковский гарнизонный комитет Всероссийского Офицерского Союза. Июль 1907 г., 1 арк.

334. Спр. 835. Харьковский гарнизонный комитет Всероссийского Офицерского Союза. Март 1908 г., 1 арк.

Оп. 5.

335. Спр. 42. Письмо крестьянина № 11. О чем говорили крестьяне на съезде в Москве с 6 по 11 ноября. Целых пять дней подряд... Издание А. И. Лебедева. Тип. экз. 14 октября 1905 г., 3 арк.

336. Спр. 57. Николаевский отдел Всероссийского железнодорожного союза. 1907 г., 1 арк.

337. Спр. 58. Листовка Исполнительный комитет Харьковско-Николаевской железной дороги ВЖС. Октябрь 1906 г. 1 арк.

338. Спр. 60. Временное орг. Бюро ВЖС Южных дорог. 1907 г., 1 арк.

339. Спр. 69. Конотопский Комитет Союза Московско-Курско-Воронежской железной дороги. Октябрь 1907 г., 1 арк.

340. Спр. 70. ВЖС «В единении сила». 1907 г., 1 арк.

341. Спр. 71. Издание Харьковского районного комитета. Декабрь 1905 г. 1 арк.

342. Спр. 100. Союз офицеров русской армии. Май 1906 г., 1 арк.
343. Спр. 101. Союз офицеров русской армии. 1906 г., 1 арк.
344. Спр. 110. Союз автономистов-федералистов. Ноябрь 1905 г., 1 арк.
345. Спр. 112. Листовка Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию. 1905 г. 1 арк.
346. Спр. 113. Бюро Ровенской группы учителей. 1905 г., 1 арк.
347. Спр. 114. Всероссийский союз учителей и деятелей средней школы. 1906 г., 1 арк.
348. Спр. 115. Резолюция учредительного съезда Всероссийского союза учителей и деятелей средней школы 9-11 февраля 1906 г. 1906 г., 1 арк.
349. Спр. 119. Листовки Союза Союзов. 1905 г., 1 арк.
350. Спр. 120. Листовки Союза Союзов. 14 декабря 1905 г., 1 арк.
351. Спр. 121. От Союза Союзов. 14 декабря 1905 г., 1 арк.
352. Спр. 122. Союз Союзов. Декабрь 1905 г., 1 арк.
353. Спр. 123. Союз Союзов. 1905 г., 1 арк.
354. Спр. 124. Союз Союзов. 1906 г., 1 арк.
355. Спр. 125. Временное исполнительное бюро Союза безработных железнодорожников. 4 июля 1906 г., 1 арк.
356. Спр. 127. Листовка Союза служащих Харьковско-Николаевской железной дороги. Б/д, 1 арк.
357. Спр. 210. Листовка земских деятелей. 9 ноября 1904 г., 3 арк.
358. Спр. 212. Листовка земских деятелей. 1905 г., 1 арк.
359. Спр. 222. Листовки съезда землевладельцев и уполномоченных от крестьян Винницкого уезда. 26 ноября 1905 г., 1 арк.

Ф. 1072. Харківська судова палата. 1868–1920 рр.

Оп. 3.

360. Спр. 1575. Крестьянские союзы на Полтавщине 1905 – 1907 гг. 1905 – 1908 гг., 360 арк.

Ф. 1152. Помічник начальника Бессарабського ГЖУ на прикордонному пункті в м. Ізмаїлі. 1879-1915 рр.

Оп. 1.

361. Спр. 286. О преступной организации под названием «Союз Черноморских моряков». 3 сентября 1912 г. – 31 декабря 1913 г., 277 арк.

362. Спр. 336. Секретные циркуляры Штаба Отдельного Корпуса Жандармов. 11 декабря 1914 г. – 18 ноября 1915 г., 277 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830–1917 рр.**Оп. 1.**

363. Спр. 271. Переписка с Киевским, Петербургским, Московским ГЖУ и другими учреждениями о проверке показаний обвиняемых, привлеченных к дознаниям в Киевском, Петербургском, Московском и других ГЖУ. 3 сентября 1904 г. – 13 ноября 1905 г., 118 арк.

364. Спр. 296. О разбрасывании брошюр и прокламаций преступного содержания, по которым дознание не производится. 1905 г. 915 арк.

365. Спр. 973. Циркуляры Департамента полиции и переписка с волынским губернатором и другими лицами об усилении наблюдения за политическими партиями, об охране поездов Николая II во время следования его в Крым и по другим вопросам. 7 апреля 1908 г. – 25 июля 1913 г., 185 арк.

366. Спр. 1470. Переписка с Киевским Охранным отделением, Кременецким и Новоград-Волынским уездными исправниками и другими лицами о разработке полицейским агентурным путем писем, содержащих сведения о подготовке земских деятелей и правых партий в Волынской губернии к выборам в IV Государственную Думу. 18 февраля 1912 г. – 15 февраля 1915 г., 108 арк.

367. Спр. 1653. Переписка с волынским губернатором, прокурором Житомирского окружного суда и другими лицами о сборе сведений об отношении крестьян к «Союзу Русского народа», список легальных обществ Волынской губ. 31 мая – 28 июня 1914 г., 24 арк.

368. Спр. 2116. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальниками Волынского ГЖУ в уезде о сборе сведений о деятельности и выяснении лиц, принадлежащих к Всероссийскому почтово-телеграфному союзу. 25 мая – 5 декабря 1907 г., 14 арк.

369. Спр. 2117. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах о выяснении лиц, принадлежащих к «Союзу фармацевтов» и «Союзу фельдшерских школ». 4 июня – 12 октября 1907 г., 13 арк.

370. Спр. 2118. Переписка с Департаментом полиции, Киевским охранным отделением и другими учреждениями о выяснении лиц, принадлежащих к союзу приказчиков в Волынской губ. и Бердичевскому бюро приказчиков, о выяснении делегатов на предполагаемые конференции в гор. Одессе союзов приказчиков в м. Полонном. 29 мая – 5 сентября 1907 г., 26 арк.

371. Спр. 2138. Переписка с Департаментом полиции и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах об отсутствии сведений о деятельности почтово-телеграфного союза в Волынской губ. 10 января – 11 марта 1908 г., 4 арк.

372. Спр. 2139. Переписка с Киевским охранным отделением и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах об отсутствии сведений о деятельности в Волынской губ. лиц, принадлежащих к «Всероссийскому союзу учителей и деятелей по народному образованию». Циркуляры Департамента полиции о задачах, внутренней организации и проекте устава «Всероссийскому союзу учителей и деятелей по народному образованию». 2 января 1908 г. – 24 февраля 1909 г., 56 арк.

373. Спр. 2140. Переписка с Киевским отделением и помощниками начальника Волынского ГЖУ о выяснении лиц, принадлежащих к Волынской организации Всероссийского общесеминарского союза и делегатов от этой организации на предполагаемый в январе 1908 г. съезд союза. 17 января – 31 марта 1908 г., 22 арк.

374. Спр. 2141. Переписка с Киевским отделением и помощниками начальника Волынского ГЖУ в уездах, об установлении наблюдения за делегатами на предстоящем в январе 1908 г. в г. Москве съезд «Общества русских врачей». 23 января – 3 марта 1908 г., 8 арк.

Оп. 3.

375. Спр. 124. Переписка с волыньским губернатором о деятельности лиц, принадлежащих к украинской националистической партии «мазепинцев», о

подготовке к празднованию 100-летия со дня рождения Т. Г. Шевченко в г. Житомире и по другим вопросам. 7 января 1914 г. – 4 апреля 1915 г., 217 арк.

376. Спр. 172. Циркуляры ДП и переписка с Полтавским ГЖУ о розыске лиц, принадлежащих к украинским буржуазно националистическим организациям «мазепинцев», «Союзу освобождения Украины», житомирскому отделению «Юнацької спілки» и другим. 18 декабря 1915 г. – 26 августа 1916 г., 99 арк.

Ф. 1439. Чернігівське ГЖУ. 1874–1917 рр.

Оп. 1.

377. Спр. 4. Циркуляры ДП о запрещении к обращению в публичных библиотеках сочинения Карла Маркса «Капитал», об установлении надзора за воспитанниками, исключенными из учебных заведений и др. вопросам. 28 ноября 1881 г. – 1 ноября 1914 г., 466 арк.

378. Спр. 164. Донесения Черниговского полицмейстера, уездных исправников о революционных демонстрациях, вооруженных нападениях на помещичьи имения, погромах, пожарах и других происшествиях. 7 листопада 1905 р. – 3 листопада 1906 р., 308 арк.

379. Спр. 368. Информационные и циркулярные сообщения департамента полиции о деятельности революционных организаций «профессиональных союзов». 1 мая 1906 г. – 14 февраля 1907 г., 187 арк.

380. Спр. 386. Дознание, произведенное при ГЖУ об учителях Мринском Кирилле Аркадиевиче, Иванове Дмитрие Макаровиче и других, присутствовавших на съезде земских учителей в г. Чернигове, 20 августа 1906 г., по вопросу организации «Союза учителей». 17 ноября – 15 ноября 1906 г., 45 арк.

381. Спр. 433. Дело о крестьянах с. Каташино Новозыбковского уезда Сергея Вернолоба, Пилона Павлюченко, Семена Криволапа и др. обвиняемых в преступлении, предусмотренном 129 ст. Уголовного Уложения. 12 марта – 21 декабря 1906 г., 77 арк.

382. Спр. 557. Уведомления прокуроров окружных судов о прекращении дознаний о лицах, подозреваемых в революционной деятельности. 11 января – 20 января 1906 г., 493 арк.

383. Спр. 558. Уведомления прокуроров окружных судов о прекращении дознаний о лицах, подозреваемых в революционной деятельности. 3 февраля – 28 февраля 1906 г., 448 арк.

384. Спр. 623. Постановления губернского Совещания о прекращении дознаний. Губернское совещание по делам политического характера. 16 февраля 1907 г. – 21 мая 1908 г., 44 арк.

385. Спр. 672. Переписка с департаментом полиции и др. учреждениями о союзах учащихся. 17 февраля – 15 ноября 1907 г., 34 арк.

386. Спр. 673. Переписка с уездными исправниками о Евдокимове П.П., Трескине Федоре и др. членах учительского союза. 21 февраля – 21 сентября 1907 г., 72 арк.

387. Спр. 1278. Переписка Начальника Киевского охранного отделения с помощником Начальника Полтавского губернского жандармского управления в Лубенском уезде о возобновлении деятельности железнодорожного союза в районе Юго-Западных железных дорог. 7 марта – 6 августа 1911 г., 18 арк.

388. Спр. 1280. Донесение Черниговскому губернатору о деятельности общества взаимопомощи учащимся и учителям Черниговской губернии. 22 апреля – 22 апреля 1911 г., 3 арк.

389. Спр. 1282. Уведомление Черниговского губернатора об организации в г. Нежине общества молодежи «Двуглавый орел». 15 мая – 25 июня 1911 г., 8 арк.

Ф. 1596. Канцелярія тимчасового генерал-губернатора південного горнозаводського району. 1905–1908 рр.

Оп. 1.

390. Спр. 1. Циркуляры Министерства внутренних дел департамента полиции (копии) об аресте лиц, выступивших против царского самодержавия, инструкция Крестьянского союза партии социалистов-революционеров. 1906 г. – 87 арк.

391. Спр. 56. Переписка Временного генерал-губернатора южного горнозаводского района с МВД о лицах, высланных административным порядком, личные дела Чудакова Михаила Михайловича и Сконинцева Степана Петровича. 25 сентября 1906 г. – 8 апреля 1907 г., 398 арк.

Ф. 1597. Катеринославське охоронне відділення. 1901-1915 рр.

Оп. 1.

392. Спр. 76. Циркуляры Департамента полиции о развитии революционного движения и организации наблюдения за членами РСДРП и другими лицами. 28 января 1905 г. – 13 января 1906 г., 516 арк.

393. Спр. 132. Переписка с Департаментом полиции, Екатеринбургским жандармским управлением о деятельности членов РСДРП, о деятельности Екатеринбургского комитета Всероссийского железнодорожного союза. 4 апреля – 30 октября 1907 г., 52 арк.

394. Спр. 134. Переписка с Департаментом полиции, губернатором и жандармским управлением г. Екатеринослава о деятельности Екатеринбургского Почтово-телеграфного союза 7 июня – 16 ноября 1907 г. 16 арк.

395. Спр. 140. Копии писем, изъятых у членов РСДРП и других революционных партий, препроводительные письма к ним департамента полиции и охранных отделений других городов России, переписка о деятельности лиц, участвовавших в революционном движении и протоколы обысков. 2 марта 1907 – 22 марта 1908 г., 479 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського ГЖУ в Житомирському, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах. 1903–1917 рр.

Оп. 1.

396. Спр. 122. Переписка с Волынским ГЖУ и унтер-офицерами дополнительного штата о сборе сведений о лицах, проводивших агитацию среди крестьян Овручского у. за неуплату налогов и против участия в выборах земских гласных. 30 января 1914 – 2 февраля 1915 г., 27 арк.

Ф. 1600. Помічник начальника Волинського ГЖУ в Рівненському, Дубенському і Кременецькому повіті, м. Рівне. 1878–1916 рр.

Оп. 1.

397. Спр. 61. Переписка с помощниками начальника Волынского ГЖУ в Ровенском и других уездах о подготовке к вооруженному выступлению крестьян с. Таражо Кременецкого у., о выступлении против помещиков крестьян с. Подлипки

Кременецкого у. Сведения о секретных сотрудниках, л.л. 105, 130, 133, 157, 160. 9 января – 31 декабря 1908 г., 483 арк.

398. Спр. 210. Циркуляры Департамента полиции, сообщающие о деятельности РСДРП, партии эсеров и других партий, переписка с Волынским ГЖУ, помощниками начальника Волынского ГЖУ и другими лицами о разработке писем, полученных агентурным путем. 19 января – 5 декабря 1907 г., 543 арк.

Ф. 1680. Харківський інспектор у справах друку. м. Харків. 1880 – 1917 рр.

Оп. 1.

399. Спр. 227. Списки периодических изданий, выходивших в г. Харькове в 1912 и 1913 годах и секретная переписка с Главным управлением по делам печати и другими учреждениями о помещенных в Харьковских периодических изданиях статьях. 10 февраля 1911 г. – 27 ноября 1915 г., 97 арк.

Ф. 2017. Історико-філологічне товариство. м. Харків. 1877–1919 рр.

Оп. 1.

400. Спр. 410. Отношение Бюро Союза народных учителей в Педагогический отдел о создании союза народных учителей. 12 марта 1905 г., 5 арк.

401. Спр. 411. Устав Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию. 1 сентября 1905 г., 3 арк.

1.4. Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)

Ф. 15. Вінницьке реальне училище. 1890-1919 рр.

Оп. 1.

402. Спр. 30. Переписка с попечителем Киевского учебного округа и губернаторами об исключении из учебных заведений по политической неблагонадежности. 8 ноября 1890 г. – 19 декабря 1906 г., 167 арк.

Ф. 200. Вінницький повітовий предводитель дворянства. 1827-1916 рр.

Оп. 1.

403. Спр. 797. Переписка с Подольским губернским предводителем дворянства об организации в г. Киеве съезда землевладельцев Юго-Западного края. 11 сентября – 27 ноября 1906 г., 9 арк.

Ф. 255. Вінницька повітова земська управа. 1899-1920 рр.

Оп. 1.

404. Спр. 45. Журнал заседания комиссии пятого очередного собрания, циркуляры о заготовках продовольствия и фуража для армии, воззвания о помощи пострадавшим от войны. 17 декабря – 19 декабря 1915 г., 333 арк.

Ф. 286. Гайсинська міська управа. 1879-1920 рр.**Оп. 1.**

405. Спр. 30. Циркуляры Подольского губернатора Министерства внутренних дел. 12 января – 24 декабря 1915 г., 268 арк.

1.5. Державний архів Дніпропетровської області (м. Дніпро)

Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора. м. Катеринослав. 1831–1917 гг.

Оп. 1.

406. Спр. 428. Циркуляры главного Управления по делам печати, Екатеринославского губернатора о запрещении печатания разных статей и сведений и перечень книг, запрещенных к обращению в публичных библиотеках. 21 января 1903 г. – 8 января 1905 г., 56 арк.

407. Спр. 434 б. Донесения, рапорты и переписка с Екатеринославским полицмейстером, Бахмутским, Славяносербским уездными исправниками и другими о нелегальных собраниях демонстрациях рабочих Екатеринослава и о выступлениях крестьян Екатеринославской губернии. 26 июня – 28 сентября 1905 г., 565 арк.

408. Спр. 446. Журналы и выписки из журналов заседания гласных Екатеринославской, Ставропольской, Вологодской, Московской городских дум, доклады, протоколы, телеграммы о войне и мире, о созыве Учредительного собрания. В деле имеется газета «Екатеринославские губернские ведомости» от 5 марта 1905 г. 18 декабря 1904 г. – 25 июля 1905 г., 54 арк.

409. Спр. 456. Донесения и рапорты Кременчугского жандармского полицейского управления о забастовках и собраниях рабочих Екатеринославских железнодорожных мастерских и переписка с полицмейстерами, управляющими акцизными сборами о Крестьянском союзе и по другим вопросам. 20 октября 1905 г. – 19 мая 1906 г., 140 арк.

410. Спр. 463. Дело об арестах участников забастовки на Екатерининской железной дороге. 10 января 1905 г. – 26 января 1906 г., 152 арк.

411. Спр. 504. Циркуляры департамента полиции и Екатеринославского губернатора о розыске участников революционного движения и других лиц, находящихся под гласным надзором полиции. 12 января – 8 августа 1905 г., 159 арк.

412. Спр. 505. Донесение Славяносербского уездного исправника и царской канцелярии об отказе в помиловании лиц, осужденных за революционные выступления на Екатерининской железной дороге в 1905 г., переписка Киевского губернатора, судебных органов, уездных исправников о лицах, просящих разрешение на право торговли, возвращение гражданских прав и по другим вопросам. 15 октября 1905 г. – 28 сентября 1912 г., 441 арк.

413. Спр. 506. Запросы, донесения и переписка с Киевским, Тверским губернаторами, инспекторами народных училищ, Александровского, Павлоградского уездов и другими о проверке политических взглядов учителей. 25 августа 1905 г. – 22 июня 1906 г., 336 арк.

414. Спр. 520. Приказы и распоряжения Екатеринославского временного генерал-губернатора и постановления особого комитета чрезвычайной охраны при управлении Екатеринославской железной дороги о мерах предупреждения революционных выступлений рабочих на железной дороге и журналы заседаний того же комитета. 19 января 1906 г. – 25 января 1909 г., 203 арк.

415. Спр. 524. Дело по обвинению Чудотворцева Александра, Сторублева Фомы, Яцуба Федора и других в принадлежности к Всероссийскому крестьянскому союзу. 19 января – 31 января 1906 г., 98 арк.

416. Спр. 525. Дело по обвинению Ефремовича Ивана, Писаревского Ивана в агитации крестьян за присоединение к Всероссийскому крестьянскому союзу. 19 января – 30 января 1906 г., 14 арк.

417. Спр. 529. Донесения губернатору о найденной нелегальной литературе на имя Чернявского, Классова и других лиц, о Егоровском, агитировавшего крестьян Новомосковского района за присоединение к «Всероссийскому крестьянскому союзу» и другим вопросам. 14 января 1906 г. – 18 ноября 1907 г., 5 арк.

418. Спр. 547. Донесения, телеграммы и переписка с Департаментом полиции, Екатеринославским охранным отделением о собраниях, забастовках и союзах студентов Екатеринославского высшего горного училища и положение Совета Министров о студенческих организациях. 16 ноября 1907 г. – 10 мая 1911 г., 106 арк.

419. Спр. 549. Донесения министру внутренних дел о революционных настроениях населения Екатеринославской губернии. 20 марта 1907 г – 12 июня 1908 г., 25 арк.

420. Спр. 674. О Екатеринославском научном обществе. 1 марта 1908 г. – 15 января 1909 г., 40 арк.

421. Спр. 703. Переписка со штабом Одесского временного округа начальника Екатеринославского гарнизона и другими об отводе помещения для выездной сессии военного суда, рассматривающего дело о захвате линии Екатерининской железной дороги в декабре 1905 года. 20 января – 17 октября 1908 г., 18 арк.

Ф. 177. Катеринославський окружний суд. 1874, 1905–1919 рр.

Оп. 1.

422. Спр. 2. Копии циркуляров Департамента полиции о порядке судопроизводства и быстрейшем движении судебных дел, связанных с революционными выступлениями и другим вопросам. 19 августа 1905 г. – 24 октября 1906 г., 39 арк.

423. Спр. 4а. Дело об участниках революционного движения крестьян в Верхнеднепровском уезде. 8 декабря 1905 г. – 29 октября 1910 г., 456 арк.

Ф. 465. Прокурор Катеринославського окружного суду. м. Катеринослав. 1906–1917 рр.

Оп. 1.

424. Спр. 5. Дело об убийстве доктора Караваева Александра Львовича. 1908 г. – 1917 г., 250 арк.

1.6. Державний архів Житомирської області (м. Житомир)

Ф. 62. Житомирська міська управа. 1877–1919 р.

Оп. 1.

425. Спр. 1133. О городской Думе, гласных, избранных городской Думой в разные городские комиссии. 8 января 1915 г. – 25 ноября 1915 г., 50 арк.

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора. 1799–1915 р.

Оп. 1.

426. Спр. 891. Материалы дознания по обвинению учителя церковно-приходской школы с. Щуровец Заславского уезда, Терлецкого И. В. в распространении среди крестьян нелегальной литературы и разъяснения бесполезности для них «Союза русского народа». 19 июля – 31 октября 1907 г. 32 арк.

427. Спр. 897. Материалы дознания по делу о распространении жителями г. Острога, членами профессионального союза учителей Глейзером А., Толпином А. и др. нелегальной политической литературы на еврейском языке. 8 сентября – 17 декабря 1907 г., 26 арк.

428. Спр. 909. Циркуляры департамента полиции и предписания уездным исправникам о розыске, установлении негласного надзора за иностранными подданными, высылке их вглубь России, о запрещении въезда в Россию лицам, принявшим иностранное подданство и по другим вопросам. Январь 1916 г. – 8 апреля 1917 г., 86 арк.

Ф. 75. Учительська семінарія Південно-Західного краю. Коростишівська учительська семінарія, містечко Коростишів, Радомишльського повіту. 1869–1918 р.

Оп. 1.

429. Спр. 263. Материалы дознания по делу о распространении жителями г. Острога, членами профессионального союза учителей Глейзером А., Толпином А. и др. нелегальной политической литературы на еврейском языке. 28 июня 1900 г. – 26 ноября 1907 г., 211 арк.

430. Спр. 327. Предписания начальства 1906 год. 29 декабря 1905 г. – январь 1907 г., 206 арк.

431. Спр. 329. Учебная часть. С учебными программами, с циркулярами и распоряжениями Киевского Учебного Округа. С перепиской дирекции семинарии с попечителями округа. 16 декабря 1906 г. – 14 июля 1907 г., 141 арк.

Ф. 161. Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє. 1904–1917 р.

Оп. 1.

432. Спр. 17. Журналы заседаний четвертого Житомирского уездного земского собрания за 1914 год. Проект сметы доходов и расходов управы на 1915 год. 14 октября 1914 г. – 2 декабря 1914 г., 37 арк.

Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє. 1906-1917 р.

Оп. 1.

433. Спр. 1. Переписка с уездными исправниками, Волынским ГЖУ о доставке в Департамент общих дел Министерства внутренних дел сведений о существующих в губернии обществах и союзах, преследующих политические цели; списки сельскохозяйственных, потребительских, охотничьих и др. обществ Волынской губернии. 9 августа 1906 г. – 22 марта 1917 г., 389 арк.

434. Спр. 3. Реестр обществ и союзов по Волынской губернии. Часть 1-я., 3 июля 1906 г. – 17 августа 1911 г., 79 арк.

435. Спр. 45. Об учреждении чешского благотворительного и просветительного общества в городе Здолбунове. 25 июня 1910 г. – 20 сентября 1914 г., 42 арк.

436. Спр. 71. Об учреждении общества помощи бедным евреям в м. Грицеве Изяславского уезда. 19 апреля – 28 июля 1911 г., 32 арк.

437. Спр. 86. Об учреждении Ровенского польского общественного собрания. 31 октября 1911 г. – 9 марта 1912 г., 43 арк.

438. Спр. 98. Переписка с Волынским губернским жандармским управлением, с Житомирским полицмейстером об утверждении и регистрации общества «Житомирский польский женский кружок». 29 февраля – 8 октября 1912 г., 42 арк.

439. Спр. 123. Переписка с Волынским губернским жандармским управлением, Ровенским уездным исправником, Житомирским полицмейстером об организации и утверждении устава общества «Тойрас Эмуно» (Закон веры). 19 декабря 1912 г. – 20 августа 1913 г., 23 арк.

Ф. 560. Товариство «Волинська просвіта», м. Житомир, Волинська г. 1907-1920 р.

Оп. 1.

440. Спр. 2. Протоколы общих собраний членов общества «Просвита» в г. Житомире. 1910 г. – 1919 г., 13 арк.

441. Спр. 4. Протоколы заседаний Совета общества «Просвита». 1911 г. – 1919 г., 51 арк.

442. Спр. 5. Распоряжение распорядительного комитета Житомирской русской публичной библиотеки об освобождении помещения в публичной библиотеке общества «Просвита». 27 февраля 1912 г. – 22 марта 1916 г., 2 арк.

443. Спр. 6. Список литературы, необходимой для библиотеки общества «Просвита» и переписка по этому вопросу. 18 июня 1912 г. – 20 марта 1920 г., 54 арк.

1.7. Державний архів Київської області (м. Київ)

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора. 1822-1917 рр.

Оп. 222.

444. Спр. 113. Дело о подстрекательстве крестьян к беспорядкам в с. Залеском, Звенигородского уезда. 24 января – 24 февраля 1906 г., 10 арк.

Ф. 10. Київське губернське у справах про товариства присутствіє. 1895–1917 рр.

Оп. 1.

445. Спр. 1. «Киевское педагогическое общество взаимной помощи». Устав общества. Отчет о деятельности за 1905 г. Переписка по вопросу о закрытии общества в связи с участием его в подготовляющейся всеобщей забастовке и об открытии нового «Педагогического общества им. Ушинского». 21 июля 1895 г. – 8 апреля 1909 г., – 134 арк.

446. Спр. 5. Журнал зарегистрированных присутствием обществ за 1906 год. 1906 г., 39 арк.

447. Спр. 14. Об утверждении устава Васильковского профессионального общества, под названием «Союз приказчиков, бухгалтеров и конторщиков». 18 сентября 1906 г. – 8 июня 1907 г., 37 арк.

448. Спр. 16. Дело об утверждении проекта устава Клуба украинцев учащихся в высших учебных заведениях г. Киева. 29 декабря 1906 г. – 31 января 1907 г., 9 арк.

449. Спр. 21. Об утверждении устава общества «Товарищества просвещения» (основанного в память Т. Шевченко). 17 мая 1906 г. – 13 июня 1910 г., 3 арк.

450. Спр. 24. Краткие журналы заседаний Киевского Губернского по делам об обществах и союзах Присутствия. 17 января – 9 декабря 1906 г., 360 арк.

451. Спр. 67. Об утверждении устава общества беспартийных евреев-избирателей Киевской губернии. 17 января – 30 ноября 1907 г., 24 арк.

452. Спр. 79. Журнал зарегистрированных присутствием обществ за 1908 год. 23 января – 17 декабря 1908 г., 75 арк.

453. Спр. 95. Секретная переписка о деятельности политико-просветительных обществ в Киевской губернии. 8 августа 1908 г. – 8 января 1910 г., 146 арк.

454. Спр. 98. Протокол присутствия о закрытии «Киевского общества грамотности» ввиду антиправительственной направленности в его деятельности и обнаружения там нелегальной литературы, направленной против существующего порядка управления 23 января 1908 г., 33 арк.

455. Спр. 207. Переписка по вопросу о закрытии «Киевского общества грамотности». 1910 – 1912 гг., 148 арк.

456. Спр. 251. Сведения о библиотеках-читальнях по Киевской губернии, учрежденных бывшим Киевским обществом грамотности. 19 июня 1910 г. – 6 июня 1910 г., 168 арк.

457. Спр. 274. Устав общества благоустройства и охраны могилы украинского поэта Т.Г. Шевченка. 1 апреля – 26 апреля 1910 г., 11 арк.

458. Спр. 283. «Киевское украинское общественное собрание». Список членов партии 21 мая 1911 г. – 9 ноября 1912 г., 4 арк.

459. Спр. 319. «Еврейское колонизаторское общество». Сведения о политической благонадежности некоторых членов названного общества. 18 апреля – 16 ноября 1911 г., 12 арк.

460. Спр. 327. Переписка Бердичевского полицмейстера с присутствием по вопросу о деятельности находящегося в г. Бердичеве отдела «Киевского польского женского кружка». 14 февраля 1911 г. – 23 мая 1913 г., 10 арк.

461. Спр. 333. Переписка директора Киевского коммерческого института с присутствием по вопросам об учреждении «Союза академистов Киевского коммерческого института». 18 ноября 1911 г. – 3 февраля 1912 г., 6 арк.

462. Спр. 346. Дело об утверждении Киевского издательского общества имени Б. Д. Гринченка. 14 января – 2 апреля 1911 г., 13 арк.

463. Спр. 351. О закрытии Киевского Украинского общественного собрания (Украинский Клуб) ввиду его антиправительственной деятельности. 26 января 1911 г. – 8 декабря 1912 г., 121 арк.

464. Спр. 352. Переписка о закрытии Киевского Украинского общественного собрания (Украинский Клуб). 28 апреля 1911 г. – 8 июля 1916 г., 37 арк.

465. Спр. 436. Дело о регистрации устава общества под названием «Собрание Киевских Монархистов». 12 декабря – 28 апреля 1912 г., 25 арк.

466. Спр. 437. Об утверждении проекта устава Киевского патриотического общества под названием «Двуглавый орел». 28 июня – 10 июня 1912 г., 9 арк.

467. Спр. 516. Переписка с Киевским губернатором о деятельности профессиональных обществ и преследовании их со стороны правительства. В деле имеется копия запроса социал-демократической фракции Государственной Думы о преследовании профессиональных союзов. 8 декабря 1913 г. – 20 октября 1914 г., 35 арк.

468. Спр. 547. Дело о регистрации устава общества под названием «Клуб землевладельцев Киевской губернии». 24 июля 1913 г. – 22 марта 1914 г., 18 арк.

469. Спр. 563. Дело об отказе в регистрации общества под названием «Киевский Народный Университет». 7 ноября 1913 г. – 8 февраля 1914 г., 18 арк.

470. Спр. 570. Циркуляры и другие руководящие материалы, касающиеся деятельности обществ и союзов. 19 октября 1913 г. – 2 октября 1914 г., 10 арк.

Ф. 782. Київське губернське дворянське депутатське зібрання. 1795–1917 рр.

Оп. 3.

471. Спр. 128. Резолюция, принятая на банкете, состоявшемся в г. Киеве 20 ноября 1904 года в честь 40-летия судебной реформы. 20 ноября 1904 г., 2 арк.

Оп. 5.

472. Спр. 17. Протоколы и резолюции заседаний губернского комитета землевладельцев Киевской губернии. 29 апреля 1906 г. – 3 ноября 1908 г., 24 арк.

Ф. 1238. Київський повітовий предводитель дворянства. 1795–1917 рр.

Оп. 1.

473. Спр. 1631. Дело об открытии действий попечительства для призрения семейств нижних чинов, призванных на действительную военную службу. 7 сентября – 12 ноября 1914 г., 13 арк.

474. Спр. 1671. Журнал заседания съезда представителей дворянских обществ, объединившихся в деле помощи больным и раненым воинам. 1915 г., 5 арк.

Оп. 2.

475. Спр. 416. Журнал заседаний съезда губернских и уездных предводителей дворянства. Январь 1915 г., 2 арк.

Ф. 1240. Київська повітова земська управа. 1911–1919 рр.

Оп. 1.

476. Спр. 7. Дело о состоянии народного образования в губернии. 17 ноября 1904 г. – 5 апреля 1911 г., 320 арк.

477. Спр. 36. Дело Киевской губернской земской управы по делам земского хозяйства с секретными бумагами. 23 марта 1908 г. – 31 декабря 1911 г. 54 арк.

478. Спр. 53. Переписка со школами Киевского уезда о личном составе школ. 30 декабря 1910 г – 11 марта 1911 г., 127 арк.

479. Спр. 118. Дело Киевской губернской земской управы с циркулярами разных правительственных учреждений и должностных лиц. 29 сентября 1911 г. – 16 декабря 1916 г., 26 арк.

Ф. Р-2793. Повідомний відділ при Київському градоначальникові. 1918 р.

Оп. 2.

480. Спр. 748. Программы буржуазно-националистических партий. 1918 г., 35 арк.

1.8. Державний архів Полтавської області (м. Полтава)

Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора, м. Полтава, Полтавської губернії. 1847–1918 р.

Оп. 1.

481. Спр. 51. Переписка с уездными исправниками губернии о революционном движении в Лубенском уезде. 24 декабря 1905 г. – 2 сентября 1906 г., 98 арк.

Ф. 138. Прокурор Полтавського окружного суду, м. Полтава, Полтавської губернії. 1890-1919 р.

Оп. 1.

482. Спр. 224. Наблюдательное дело по обвинению Сукачева Павла Яковлевича в агитации крестьян за присоединение к Московскому крестьянскому союзу. 31 декабря 1905 г. – 21 мая 1914 г., 18 арк.

483. Спр. 315. Наблюдательное дело по обвинению Волкович Анны Маркиановны, Мищенко Анастасии Степановны, Михайловской Ксении Михайловы и других в организации исполнительного комитета крестьянского союза в с. Кобеляках и противоправительственной агитации. 20 января 1906 г. – 21 декабря 1916 г., 429 арк.

1.9. Державний архів Харківської області (м. Харків)

Ф. 3. Канцелярія харківського губернатора. 1797–1917 рр.

Оп. 287.

484. Спр. 1119. Циркуляр Департамента полиции и переписка губернатора с уездными властями об изъятии из волостных правлений Харьковской губернии

постановления Московского общества сельского хозяйства от 14 января 1905 года, содержащего протест против расстрела царским правительством рабочих в Петербурге 9 января и с требованием ограничения самодержавия в России. 5 марта – 16 апреля 1905 г., 38 арк.

485. Спр. 1125. О происшедших без разрешения правительства частных совещаний земских и городских деятелей в Санкт-Петербурге и Москве. 23 января – 22 сентября 1905 г., 62 арк.

486. Спр. 1135. Дело об аресте и ссылке в Архангельскую губернию поштового-телеграфного служащего Ивана Платоновича Ткачукова, участвовавшего в организации всеобщей политической забастовке почтово-телеграфных служащих в ноябре 1905 г. 21 ноября 1905 г. – 12 апреля 1911 г., 28 арк.

487. Спр. 1136. О всеобщей политической забастовке железнодорожных рабочих и служащих станции Белополье и Сумы Харьковско-Николаевской железной дороги в декабре 1905 года и её участниках. 2 декабря 1905 г. – 20 октября 1906 г., 185 арк.

488. Спр. 1149. Об аресте члена Всероссийского крестьянского союза и издателя «Крестьянской газеты» Антона Щербака за революционную пропаганду среди населения г. Сум о присоединении к всеобщей политической забастовке рабочих и служащих железной дороги и телеграфа в декабре 1905 года. 25 декабря 1905 г. – 11 октября 1906 г., 66 арк.

489. Спр. 1151. О распространении в Харькове листовок с текстом революционных песен «Интернационал» и других, сбор средств от продажи которых поступал в пользу Федеративного совета Харьковских комитетов РСДРП и стачечного фонда Харьковского отделения Всероссийского почтово-телеграфного союза 25 декабря 1905 г. – 24 февраля 1908 г., 62 арк.

490. Спр. 1186. Донесения харьковского полицмейстера губернатора о подпольном окружном съезде социал-демократов в Харькове 26 сентября 1906 года; о подготовке социал-демократической организации Харькова к выборам во вторую Государственную Думу; об экономических забастовках рабочих и служащих

предприятий Харькова; профессиональных обществ и союзов. 29 декабря 1906 г. – 28 ноября 1906 г., 166 арк.

491. Спр. 1206. Переписка о революционных выступлениях учащихся средних и высших учебных заведений г. Харькова и аресте их участников и руководителей. 19 января 1906 г. – 16 января 1910 г., 284 арк.

492. Спр. 1248. Об аресте горного инженера Лазаря Германовича Рабиновича, обвиняемого в принадлежности к Союзу инженеров и «Союзу Союзов». 12 января 1906 г. – 17 марта 1912 г., 35 арк.

493. Спр. 1251. Об аресте и высылке в Вятскую губ. Николая Андреевича Падарина, обвиняемого в принадлежности к Харьковскому комитету РСДРП и организации «Союза учащихся средних школ». 14 января – 14 апреля 1906 г., 26 арк.

494. Спр. 1254. Об аресте Николая Евлампиевича Антропова за хранение документов Всероссийского союза учителей 15 января 1906 г. – 16 ноября 1909 г., 53 арк.

495. Спр. 1281. О ссылке в Вологодскую губернию инженера-технолога Петра Прокофьевича Литвинова, за принадлежность к Харьковскому отделению Всероссийского союза инженеров и техников и участие в революционном движении 1905 года. 26 января – 27 апреля 1906 г., 16 арк.

496. Спр. 1283. Об аресте крестьян сл. Мерэф Харьковского уезда Ильи и Михаила Бобловских, Дениса Москаленко и Федота Хихли, обвиняющихся в организации крестьянского схода, потребовавшего политических свобод и конфискации церковных земель. 30 января – 19 марта 1906 г., 29 арк.

497. Спр. 1284. Об устранении от должности учителей и учительниц, служивших в училищах Харьковского уездного земства Ивана Демченко, Георгия Степуры, Александра Моргулева, Глафиры Сафроновой и других за участие в работе съезда учителей 22 января 1906 года и создание профессиональной организации учителей 26 января – 18 мая 1906 г., 97 арк.

498. Спр. 1308. О присяжном поверенном Николае Николаевиче Познанском, арестованном за принадлежность к «Союзу адвокатов». (В деле гранки

«Харьковского листка» с описанием заседания городской думы) 5 февраля – 26 мая 1906 г., 38 арк.

499. Спр. 1323. Об аресте Станислава Людвиговича Ренчлерского по обвинению в принадлежности к Бюро Харьковского отделения Всероссийского союза инженеров и техников. 13 февраля 1906 г. – 21 сентября 1907 г., 28 арк.

500. Спр. 1453. Об учителе села Хатного Велико-Бурлукской волости Волчанского уезда Тимофее Никитиче Могила-Гатенко, заподозренном в принадлежности к Всероссийскому союзу учителей 1 июля – 8 августа 1906 г., 16 арк.

Ф. 29. Харківське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє. 1906-1917 рр.

Оп. 1.

501. Спр. 36. Об утверждении устава Харьковского «Общества Партий Центра». 4 ноября 1906 г. – 30 ноября 1906 г., 20 арк.

502. Спр. 521. Дело Харьковского губернского по делам об обществах и союзах присутствия по вопросу о политической благонадежности состава Правления Харьковского Латышского общества взаимного вспомоществления. 7 января 1914 г., 15 арк.

503. Спр. 588. Об изменении устава Харьковского общества «Помощь жертвам долга». 19 марта 1914 г. – 31 марта 1914 г., 15 арк.

Ф. 667. Харківський університет. 1805-1918 рр.

Оп. 286.

504. Спр. 144 а. Устав и протоколы заседаний Харьковской группы младших преподавателей высших учебных заведений. 1905–1906 гг., 56 арк.

1.10. Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)

Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський. 1796-1917 рр.

Оп. 1.

505. Спр. 7267. Циркуляры Министерства Внутренних Дел, департамента полиции, главного управления по делам печати, генерал-губернатора, подольского

губернатора о подавлении вооружённой силой стачек, забастовок, аграрных выступлений крестьян, порядке печатания статей и сообщений о стачках и забастовках, порядке содержания в тюрьмах политических заключённых и др., записка о деятельности органов земского хозяйства, определение Святейшего Синода об устройстве церковно-приходской жизни и пастырских собраний. 15 января 1905 г. – 16 июня 1906 г. 492 арк.

Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду, м. Кам'янець-Подільський, Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1880–1919 р.

Оп. 1.

506. Спр. 7854. Переписка с товарищем прокурора, Начальником Подольского губернского жандармского управления, полицейским надзирателем г. Проскурова о демонстрациях еврейской молодежи в г. Виннице. Проскурове, о забастовках евреев-портных, приказчиков и сообщения директоров народных училищ Подольской губернии, о распространении учениками антиправительственных воззваний. 31 августа 1905 г. – 30 января 1906 г., 36 арк.

507. Спр. 7858. Список лиц, подвергавшихся арестам в 1905 г. 30 марта 1905 г. – 16 августа 1912 г., 28 арк.

508. Спр. 7899. По обвинению земского врача Пантелеймона Иосифовича Блонского в антиправительственной агитации среди крестьян. 24 ноября 1905 г. – 18 июня 1906 г., 52 арк.

509. Спр. 7902. По обвинению крестьян с. Широкой Гребли Дмитрия Дмитриевича Донского и его родителей в проведении антиправительственной агитации среди крестьян. 8 декабря 1905 г. – 3 марта 1908 г., 78 арк.

510. Спр. 7981. Правительственное сообщение о подъёме революционного движения в стране; Циркуляры Совета Министров, Министерства Юстиции о запрещении должностным лицам участвовать в политических партиях, о порядке производства уголовных дел; расписание мест расположения отрядов и отделений полицейской стражи в губернии и другие документы по другим вопросам. 3 января – 28 декабря 1906 г., 150 арк.

511. Спр. 7983. Циркуляры Министерства Юстиции, переписка с прокурором суда об аресте руководителей и участников забастовок и крестьянских волнений, о мерах наказания за изготовление и хранение взрывчатых веществ, о крестьянском волнении в с. Райковцы. 4 января – 31 декабря 1906 г., 90 арк.

512. Спр. 7984. Правительственное сообщение о возникновении политических партий, циркуляры Министерства Юстиции (копии) о мерах наказания участников забастовок, об ускорении и упрощении производства уголовных дел. Распространение занятий между товарищами прокурора и следственных участков суда. 5 января – 4 декабря 1906 г., 62 арк.

513. Спр. 7995. Ежемесячные ведомости о движении дознаний о лицах, обвиняемых в политической деятельности. 6 февраля 1906 г. – 8 января 1908 г., 424 арк.

514. Спр. 8114. Переписка с начальником Подольского губернского жандармского управления, донесения уездных исправников о хранении и распространении нелегальной литературы, о высказываниях против императора. 21 декабря 1907 г. – 3 января 1909 г., 105 арк.

515. Спр. 9127. Председатель прокурора Одесской Судовой Палаты и донесение помощнику начальнику Подольского ГЖУ о политически неблагонадежной враче 55 эпидемиологического отряда Всероссийского Земского союза Ходас Л.С. 28 января – 30 января 1917 г., 3 арк.

Ф. 319. Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія, м. Кам'янець-Подільський, Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1836–1920 р.

Оп. 1.

516. Спр. 428. Сообщения попечителя Киевского учебного округа, Подольского губернатора о происходящих волнениях среди учащихся Черниговской гимназии, об отстранении от педагогической деятельности разных лиц за политическую неблагонадежность, о студентах и учащихся, исключенных по той же причине, постановление сходки учащихся старших классов гимназии 8 ноября 1905 г. 28 января 1905 г. – 9 декабря 1905 г., 32 арк.

517. Спр. 836. Предписания и распоряжения Министерства народного просвещения и попечителя Киевского учебного округа. 9 декабря 1905 г. – 27 декабря 1906 г., 169 арк.

Ф. 629. Подільське губернське у справах про товариства присутствіє, м. Кам'янець-Подільський, Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1908–1914 р.

Оп. 1.

518. Спр. 1. Об открытии в Подольской губернии отделов Комитета общества любителей еврейского языка. 24 апреля 1908 г. – 12 января 1913 г., 33 арк.

519. Спр. 3. Об открытии в Подольской губернии отделов общества вспомоществования еврейским учителям и маломедам. 13 ноября 1909 г. – 17 октября 1912 г., 35 арк.

1.11. Державний архів Чернігівської області (м. Чернігів)

Ф. 127. Чернігівське губернське правління. 1864–1917 рр.

Оп. 1.

520. Спр. 10523. Указы императора об учреждении Государственной Думы, принятия мер против крестьянских волнений. Февраль 1905 г. – январь 1906 г., 284 арк.

521. Спр. 11227. Дело о перемещении пристава посада Клинцов Лацинского на должность пристава I стана Новгород-Северского уезда, назначении чиновника Шлегеля приставом 2-го стана Конотопского уезда, назначении чиновника Шлегеля приставом 2-го стана Конотопского уезда и др. перемещениях, назначениях чинов полиции. Рапорт Конотопского уездного исправника губернатору от 11 июня 1906 г. о революционной агитации в с. Рубанке, Крапивной, Белых Вежах, Григоровке, Дмитровке и Бахмаче. Июнь 1905 г. – июль 1906 г., 15 арк.

522. Спр. 11943. Дело о перемещении пристава 4-го стана Борзненского уезда Морозова на должность пристава I-го стана Остерского уезда и столонячка Нежинского уездного полицейского управления Васильева помощником пристава посада Клинцов. Имеется копия секретного отношения губернатора в Департамент полиции от февраля 1908 г, в котором указывается, что в сентябре 1907 г. в

Борзненском уезде происходили революционные события. Май 1907 г. – май 1908 г., 15 арк.

523. Спр. 11976. Дело об увольнении пристава 3-го стана Новозыбковского уезда Жондецкого. Имеется рапорт Новозыбковского уездного исправника губернатору от 13 августа 1907 г. о революционном движении в Стародубском, Суражском и Новозыбковском уездах, волнениях крестьян сел Тимоновичи, Бровничи, Крапивного, Брахлово, Сытой Буды, Каменки Новозыбковскоо уезда в 1905–1906 гг., об активном участии в революционном движении студента Бирюкова, семинариста Красновского и крестьян Грудины, Бегуна и Костюченко. Август – ноябрь 1907 г., 15 арк.

Ф. 128. Чернігівський цивільний губернатор. 1802–1918 рр.

Оп. 1.

524. Спр. 13211. Рапорт Борзненского уездного исправника о выявлении в с. Британове группы крестьян-членов «Всероссийского крестьянского союза», ведущих агитационную работу среди крестьян села. 21 ноября – 21 ноября 1906 г., 4 арк.

Ф. 1081. Ілля Людвигович Шраг – адвокат и громадський діяч. 1883–1919 рр.

Оп. 1.

525. Спр. 23. Постановление Московского общества сельского хозяйства от 14 января 1905 г. об отношении к событиям 9 января 1905 г. Копия (Типографский экземпляр). 14 января 1905 г., 1 арк.

Ф. 1397. Еллан-Блакитний Василь Михайлович – український радянський поет і громадський діяч. 1901–1969 р.

Оп. 1.

526. Спр. 3. Машинописные копии стихов, заметок, писем и записок В. Эллана-Блакитного. Экземпляр № 1. Январь 1913 г. – 9 мая 1918 г., 18 арк.

527. Спр. 11. Литературный журнал «Вільна думка» – орган Украинского радикально-демократического союза. 1 декабря 1915 г., 18 арк.

528. Спр. 12. Литературный журнал «Зоря». № 2. 15 марта 1915 г., 11 арк.

Ф. 8840. Управління СБУ у Чернігівській обл. 1918–1919 рр.**Оп. 3.**

529. Спр. 3208. Уголовное дело по обвинению Казка Аркадия Васильевича. 9 сентября 1929 г. – 27 ноября 1997 г., 54 арк.

1.12. Державний архів м. Києва.**Ф. 16. Київський університет. м. Київ. 1834–1920 рр.****Оп. 344.**

530. Спр. 78. Дело по вопросу о печатании книг на малорусском наречии. 14 февраля – 11 марта 1905 г., 23 арк.

Оп. 345.

531. Спр. 62. Дело об учреждении при университете «Партии академического порядка студентов» и об утверждении устава оною. 10 января – 5 февраля 1906 г., 14 арк.

532. Спр. 163. Дело со сведениями для годового отчета Университета Св. Владимира за 1906-й год. 1906 г., 132 арк.

533. Спр. 164. Дело об упразднении должности инспектора студентов и его помощников и об учреждении должности проректора. 1906 г., 6 арк.

Оп. 346.

534. Спр. 156 а. Дело совета Императорского Университета Св. Владимира о студенческих организациях и обществах. 27 июля 1907 г. – 17 апреля 1909 г., 16 арк.

Ф. 18. Київський політехнічний інститут. 1897–1920 рр.**Оп. 1.**

535. Спр. 17. Циркуляры Министерства Финансов, Киевской городской полиции и других учреждений о введении национальных ограничений при приеме студентов, о введении нагрудного знака для кончивших институт. О запрещении сходок и собраний и по другим вопросам. 18 марта 1898 г. – 9 декабря 1915 г., 224 арк.

536. Спр. 206. Переписка с Киевским губернатором, учебным отделом Министерства торговли и промышленности и другие материалы о революционном

движении студентов института за 1901–1913 гг. изъяты у директора. 20 апреля 1901 г. – 30 октября 1914 г., 236 арк.

537. Спр. 256. Дело инженера-технолога М. М. Тихвинского о командировании его за границу для приготовления к званию профессора. 4 июля 1898 г. – 28 июня 1917 г. 114 арк.

538. Спр. 447. Переписка с Киевским ГЖУ, с генерал-губернатором об аресте студентов, об установлении за отдельными студентами надзора полиции и по другим вопросам. Есть алфавитный указатель лиц, о которых ведется переписка. 24 декабря 1904 г. – 10 января 1906 г. 95 арк.

539. Спр. 449. Заключение Совета института, переписка с Учебным отделом министерства финансов и Киевским губернатором о сходке студентов института. 26 ноября 1904 г. – 20 января 1905 г., 21 арк.

540. Спр. 557. Протокол заседаний Совета за 1905 год. 29 января 1905 г. – 17 декабря 1905 г., 175 арк.

541. Спр. 558. Протокол заседаний Правления за 1905 год. 4 января – 28 декабря 1905 г., 245 арк.

542. Спр. 559. Отчет о работе института за 1905–1906 гг. 1908 г., 54 арк.

543. Спр. 562. Протокол совещания у Киевского генерал-губернатора, переписка с Министерством финансов и др. материалы об организации студентами совместно с рабочими сходок, собраний, об открытии института из-за революционного выступления студентов. 15 января – 21 декабря 1905 г. 80 арк.

544. Спр. 563. Переписка с Киевским генерал-губернатором и губернатором о сходках и собраниях, устраиваемых студентами. 15 октября 1905 г. – 11 сентября 1908 г., 126 арк.

545. Спр. 640. Протоколы заседаний Совета за 1906 год. 31 января – 20 декабря 1906 г., 257 арк.

546. Спр. 642. Переписка с учебным отделом Министерства торговли промышленности, Киевским губернским жандармским управлением и др. учреждениями об организации в институте социал-демократических групп, об аресте отдельных студентов и преподавателей института и по другим вопросам.

Есть алфавитный указатель лиц, о которых ведется переписка. 3 января – 28 декабря 1906 г., 119 арк.

547. Спр. 643. Переписка с Киевским губернским жандармским управлением и Киевским губернатором об аресте отдельных студентов, об установлении за отдельными студентами надзора полиции и другими вопросами. Есть алфавитный указатель лиц, о которых ведется переписка. 28 сентября 1906 г. – 31 декабря 1907 г., 104 арк.

548. Спр. 644. Докладные записки директора института о сходках студентов, о проведении полицией при содействии войск и казаков с целью обыска в институте и ареста участников социал-демократической сходки. 22 сентября – 23 октября 1906 г., 12 арк.

549. Спр. 706. Протоколы заседаний Совета за 1907 год. 20 января – 14 декабря 1907 г., 166 арк.

550. Спр. 708. Отчет о работе института за 1907–1909 гг. 1907 – 1909 гг., 62 арк.

551. Спр. 710. Переписка с учебным отделом Министерства торговли и промышленности, с генерал-губернатором о забастовках студентов института. 5 сентября 1907 г. – 5 ноября 1908 г., 80 арк.

552. Спр. 912. Переписка с Киевским губернатором, с учебным отделом Министерства торговли и промышленности о студенческих волнениях о выяснении «благонадежности» и принадлежности студентов к отдельным партиям. 20 февраля – 5 ноября 1909 г., 19 арк.

553. Спр. 920. Запрос Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора и рапорт смотрителя зданий института о причинах присутствия на лекциях посторонних лиц и необходимости ликвидации этих беспорядков. 16 февраля – 27 февраля 1909 г., 4 арк.

554. Спр. 1023. Переписка с Киевским, Черниговским и другими губернаторами о выяснении «благонадежности» отдельных студентов и принадлежности их к партиям. 11 января 1910 г. – 7 января 1911 г., 29 арк.

555. Спр. 1139. Переписка с Киевским губернатором, Учебным отделом Министерства торговли и промышленности о принадлежности отдельных студентов института к РСДРП, участия в студенческих забастовках и по другим вопросам участия студентов в революционном движении. 5 марта 1910 г. – 21 декабря 1911 г., 23 арк.

556. Спр. 1308. Переписка с Киевским губернатором об уставах и работе существующих в институте студенческих обществ инженерного кружка, кассы взаимопомощи студентов поляков «Братская помощь» и других организаций и о соответствии уставов обществ с требованиями закона от 4 марта 1906 г. о союзах и обществах. 29 ноября 1912 г. – 19 июля 1913 г., 30 арк.

557. Спр. 1309. Дело с разной перепиской. 1912 г. – 2 декабря 1914 г., 96 арк.

Ф. 168. Київське товариство грамотності. м. Київ. 1865-1908 рр.

Оп. 1.

558. Спр. 9. Дело с разной перепиской. Киевское Общество грамотности. 1905–1907 рр., 16 арк.

559. Спр. 25 а. Протоколы Общих собраний Киевского Общества Грамотности. 25 апреля 1905 – 15 декабря 1907 рр., 23 арк.

560. Спр. 41. Документы о закрытии Киевского общества грамотности. 12 января 1908 г. – 20 января 1910 г., 59 арк.

561. Спр. 42. Докладная записка о деятельности общества грамотности. 1908 г., 16 арк.

Ф. 237. Київська міська поліція. 1782–1917 рр.

Оп. 1.

562. Спр. 35. Отчет о работе и материалы ревизии сыскного отделения полиции за 1906–1908 гг. 1906–1908 рр. 422 арк.

1.13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Ф. 3. Комплексний фонд «Листування». Зібрання листів видатних діячів науки, культури і освіти XVII–XX ст. 1891–1967, XVII–XX ст.

563. Спр. 39304. Лист С. Русової – Б. Грінченку. 6 травня 1906 р., 2 арк.

Ф. 10. Академія Наук УРСР. 1918-1933 рр.

564. Спр. 6608. Докладна записка громадян м. Харкова до голови комітету Міністрів С. Ю. Вітте. Копія. [стаття надрукована у «Киевской старине», № 6]. 1905 р., 2 арк.

565. Спр. 6609. Заява Н. А. Дмитрієва на губерніальному з'їзді Полтавської групи всеросійської спілки учителів та діячів по народній освіті про реформу народної школи на Україні. Копія. [стаття надрукована у «Киевской старине», № 11–12]. 20 листопада 1905 р., 4 арк.

566. Спр. 6610. Заява народних учителів Катеринославщини в Катеринославі на загальних зборах членів товариства взаємної допомоги народних учителів. Копія. [стаття надрукована у «Киевской старине», № 11–12]. Жовтень 1905 р., 3 арк.

567. Спр. 7011. Постерня Ю. До історії визвольного руху на Україні (боротьба за земство і права людности) [Стаття]. Кам'янець на Поділля. Надрукована на машинці. 1919 р., 55 арк.

568. Спр. 7100. Сайко Є. «Переяславщина на Полтавщині в Першу революцію 1905–7 роки» [Стаття]. Переяслав. 25 жовтня 1905 р., 15 арк.

569. Спр. 7101–7102. Слизький І.Ф. Рецензія на роботу Дроздова П. Г. «Крестьянские союзы на Черниговщине в годы первой революции (1905 г.)» та заяви про виплату гонорару за неї. 20 липня – 10 вересня 1933 р., 13 арк.

570. Спр. 14702. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905–1917) (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи). Стаття опублікована в 5 книзі збірника «За сто літ» К., 1930., 16 арк.

571. Спр. 17084. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року. [м. Чернігів]. 1925 р., 118 арк.

572. Спр. 18043. О. Рябінін-Скляревський. «Петиції про українські кафедри 1905 року в Одеському університеті». [ж. «Україна»]. 1960 р., 14 арк.

Ф. 71. Ківлицький Євген Олександрович (1861–1921) – історик, видавець (1861–1921, Особовий фонд). 1703–1920 рр.

573. Спр. 27. Воззвание к гимназистам 4 киевской гимназии собраться на сходку ввиду отставки преподавателей Кивлицкого Е. А. и Станчулова И. Г. [Нач. XX ст.]. 1906, 1 арк.

Ф. 208. Науменко Володимир Павлович (1852-1919, Особовий фонд) – педагог, філолог, видавець, громадсько-політичний діяч. 1844–1918 рр.

574. Спр. 6. Науменко Владимир Павлович – Киевскому губернатору. Докладная записка по поводу нападков на Киевское общество грамотности. 1908 г., 8 арк.

575. Спр. 8. Киевское общество грамотности. Совет. Протокол об инциденте, произошедшем в связи с закрытием общества. 3 апреля 1903 г., 2 арк.

Ф. 114. Товариство «Просвіта» у Києві: культурно-освітня, громадська організація (1906-1910, 1917-1922; Колекція 1906-1920). Колекція архівних документів. 1906-1920 рр.

576. Спр. 89. Програми літературно-музичних вечорів, концертів, екскурсій, організованих товариством «Просвіта» у Києві. 1906–1909 рр., 15 арк.

577. Спр. 496. Повідомлення про заснування при товаристві «Просвіта» Шкільної лекційної комісії та її функції. 1906 р., 1 арк.

Ф. 182. Громашевський Василь Львович (1857– [не раніше 1928]) – зоолог, громадський діяч (1857–1928 рр., Особовий фонд) 1884–1928 рр.

578. Спр. 277. Листовка коалиционных советов высших учебных заведений Одессы («Товарищи! Автономия высшей школы...»), призывающая студенчество к забастовкам. Типограф. После 1906 г., 1 арк.

Ф. 268. Чаговец Всеволод Андрійович (1877–1950) – театрознавець, журналіст (1877–1950, особовий фонд). XVI ст. – 1950 р.

579. Спр. 5. Чаговец Всеволод Андреевич. «Революционное и общественное движение в Киеве в XIX – начале XX вв.» Исторический очерк. Экземпляр первый. «Киев шестидесятых годов»; экземпляр второй. «Меж двух февралей» (без конца). Б/д, 226 арк. (119+132).

580. Спр. 88. Чаговец Всеволод Андреевич. «Октябрь 1905 г.». [Очерк о революционных событиях в Киеве]. 1937 г., 12 арк.

Ф. 317. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – літературознавець, публіцист, політичний та громадський діяч. 1876–1939 рр.

581. Спр. 37. Єфремов Сергій [Олександрович]. «Слідом за подіями». [1905-й рік в українському письменстві]. Автограф. 20 травня 1925 г., 23 арк.

582. Спр. 49. Христюк П. «Утиски на український культурно-просвітницький рух». [стаття]. рукоп. 3 друкованими вставками. Поч. ХХ ст., 5 арк.

583. Спр. 55. [Єфремов Сергій Олександрович. Про дні минулі (спогади)] Автограф. Ч. 2. Без кінця. 1920 г., 240 арк.

584. Спр. 70. [«Серед бурі» (1905 рік в українському письменстві). Збірник. Склав Єфремов Сергій Олександрович] Машинопис з редакційною правкою та друк. Без дат, 307 арк.

585. Спр. 111. Єфремов Сергій [Олександрович] – [Доманицькому Василю Миколайовичу]. Лист з Києва до []. 10 серпня 1906., 2 арк.

Ф. 318. Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) історик, літературознавець, політичний діяч (1882–1951, Особовий фонд) 1892–1927 рр.

586. Спр. 200. Студенты университета св. Владимира в Совет профессоров университета св. Владимира [Ходатайство об учреждении в университете четырех кафедр с украинским языком преподавания: украинского языка, истории, литературы и права]. Киев. Черновик рукою Д.И. Дорошенко. 24 ноября 1906 г., 2 арк.

1.14. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва)

Ф. 102 Департамент полиции, особый отдел. 1846–1917 гг.

1906 г. / I отд. Оп. 235.

587. Д. 25, ч. 50. Об Украинском союзе (Спилка) и Южном провинциальном бюро. 1906 г., 160 л.

588. Д. 725, ч. 15. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Волынская губ. 1906 г. 2 ноября 1906 г. – 25 января 1907 г., 26 л.

589. Д. 725, ч. 22. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Екатеринославская губ. 1906 г. 27 ноября 1906 г. – 12 февраля 1907 г., 29 л.

590. Д. 725, ч. 32. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. г. Киев и губерния. 1906 г. 30 октября – 30 января 1907 г., 65 л.

591. Д. 725, ч. 62. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Подольская губерния. 1906 г. 26 ноября 1906 г. – 18 февраля 1907 г., 13 л.

592. Д. 725, ч. 63. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Полтавская губерния. 1906 г. 14 ноября 1906 г. – 10 мая 1907 г., 20 л.

593. Д. 725, ч. 75. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Таврическая губерния. 14 декабря 1906 г. – 15 февраля 1907 г., 20 л.

594. Д. 725, ч. 88. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Гор. Харьков и губерния. 1906 г. 30 октября 1906 г. – 19 февраля 1907 г., 51 л.

595. Д. 725, ч. 89. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Херсонская губерния. 1906 г. 6 ноября 1906 г. – 3 февраля 1907 г., 26 л.

596. Д. 725, ч. 91. О выяснении тактики революционных организаций относительно выборов в Государственную Думу. Черниговская губ. 1906 г. 27 октября 1906 г. – 19 февраля 1907 г., 43 л.

1907 г. Оп. 237.

597. Д. 8, ч. 2. Полтавская губ. Союз «Спилка». январь 1907 г. – 11 октября 1907 г., 36 л.

1916 г., Оп. 246.

598. Д. 20, ч. 88. Сводная справка начальника Харьковского губернского жандармского управления о революционном и общественном движении и

настроении населения в Харьковской губернии с января по июль 1916 г. Январь-июль 1916 г., 23 л.

1.15. Российский государственный архив социально-политической истории.

Ф. 278. Редакция газет «Искра» и «Социал-Демократ», Меншевистский центр. 1903–1905 гг.

Оп. 1.

599. Д. 714. Протоколы заседаний II общероссийской ноябрьской конференции меньшевистских комитетов и отчеты с мест о партийной работе: Астраханского Союза, Екатеринодарской, Екатеринославской организации с провинцией, крестьянского агитатора Екатеринославской губернии, Киевской провинции, Ревельской, Ростов-на-Дону и Таганрогской организации. Подлинники, рукописный текст. 20 ноября 1905 г., 51 л.

1.16. Российский государственный исторический архив.

Ф. 1284. Департамент общих дел МВД. 1902–1971 гг.

Оп. 187. 1909 г.

600. Д. 260. По циркуляру от 20 января сего года за № 2 по вопросу о регистрации обществ, имеющих целью объединение инородческих элементов на почве их исключительно национальных интересов. Циркуляр 20 января 1910 г. за № 2. 20 января 1910 г. – 28 мая 1912 г., 168 л.

2. Опубліковані джерела

2.1. Документи і матеріали законодавчого та нормативного характеру

601. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, опубликованное 14 апреля. – О противозаконных сообществах (27 марта 1867 г.). 44402 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: в Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 42, Отделение 1: 1867: От № 44078–44894. 1871. С. 329–331.

602. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О наказаниях за составление противозаконных сообществ и участие в оных (4 июня 1874 г.). 53606 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-

Петербург: в Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 49, Отделение 1: 1874: От № 52982–53684. 1876. С. 852–854.

603. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу (3 июня 1907 г.). 29242 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910. С. 321–335.

604. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных учреждениях от 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской империи. Собр. III. Санкт-Петербург.: Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1890. Т. X. Отд-ние 1-е. Ст. 6927. С. 493–511.

605. Высочайше утвержденное положение Совета Министров «О воспрещении военным служащим принимать участие в политических партиях и собраниях» (16 декабря 1905 г.). 27052 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 893.

606. Высочайше утвержденное положение Совета Министров «О студенческих организациях и об устройстве собраний в стенах высших учебных заведений» (11 июня 1907 г.). 29274 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910. С. 352–353.

607. Высочайше утвержденное положение Совета Министров «Об установлении временных мер в дополнение действующих постановлений о собраниях» (12 октября 1905 г.). 26778 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 735–737.

608. Высочайше утвержденное Уголовное Уложение (22 марта 1903 г.). 22704 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXIII: 1903, Отделение 1: От № 22360–23838. 1905. С. 175–274.

609. Высочайше утвержденное Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (15 августа 1845 г.). 19283 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: в Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 20: 1845: От № 18573–19303. Отд-ние 1. 1846. С. 598–1010.

610. Высочайше утвержденное Учреждение Государственной Думы (6 августа 1905 г.). 26661 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 640–645.

611. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.). 27805 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 456–461.

612. Высочайше утвержденный Наказ чинам и служителям земской полиции (3 июня 1837). 10306 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: в Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1830–1885. Т. XII. Отделение первое: 1837. От № 9825 до 10631. 1838. С. 484–521.

613. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров «Об укреплении начал веротерпимости» (17 апреля 1905 г.). 26126 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 258–262.

614. Высочайший манифест «Об усовершенствовании государственного порядка» // Законодательные акты переходного времени: 1904–1908. / [ред. Н. И. Лазаревский]. Санкт-Петербург: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. С. 150–151.

615. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О введении в действие временных правил об управлении высшими учебными заведениями ведомства Министерства Народного Просвещения» (27 августа 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 658–659.

616. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.). 25853 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 133.

617. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о наказуемости участия в забастовках в предприятиях, имеющих общественное или государственное значение, а равно в учреждениях правительственных, и об обеспечении судьбы тех служащих, кои, не принимая участия в забастовках, пострадали от учиненного над ними насилия» (2 декабря 1905 г.). 26987 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 850–852.

618. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о повременных изданиях» (24 ноября 1905 г.). 26962 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 837–840.

619. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах о публичных собраниях» (4 марта 1906 г.). 27480 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 207–210.

620. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (4 марта 1906 г.). 27479 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 201–207.

621. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О мерах к укреплению единства в деятельности Министерств и Главных Управлений» (19 октября 1905 г.). 26820 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-

Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 759–761.

622. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (20 февраля 1906 г.). 27425 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 154–160.

623. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О переустройстве Учреждения Государственного Совета» (3 июня 1907 г.). 29241 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910. С. 320–321.

624. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О правилах чрезвычайной охраны на железных дорогах» (14 декабря 1905 г.). 27043 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 887–889.

625. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О предназначениях к усовершенствованию государственного порядка» (12 декабря 1904 г.). 25495 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург, 1881–1913. Т. XXIV: 1904, Отделение 1: От № 23839–25604. 1907. С. 1196–1198.

626. Именной Высочайший указ, данный сенату «Об изменении положения о выборах в Государственную Думу и изданных в дополнение к нему узаконений» (11 декабря 1905 г.). 27029 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 877–882.

627. Именной Высочайший указ, данный Сенату «Об упразднении Комитета Министров» (23 апреля 1906 г.). 27804 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 455–456.

628. Именной, данный Управляющему Министерством Внутренних дел Ланскому «О истребовании от чиновников обязательств о несостоянии в тайных обществах» (21 апреля 1826 г.). 277 // Полное собрание законов Российской

империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: в Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1830–1885. Т. 1: С 12 декабря 1825 по 1827: От № 1 до 799. 1830. С. 390–391.

629. Именной, данный Управляющему Министерством Внутренних дел, графу Кочубею «О уничтожении Массонских лож и всяких тайных обществ» (1 августа 1822 г.). 29151 // Полное собрание законов Российской Империи: в 47 т. [1-е собр.]. Санкт-Петербург: тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1830–1851. Т. XXXVIII: 1822–1823. 1830. С. 579–580.

630. Манифест «О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу» (3 июня 1907 г.). 29240 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910. С. 319–320.

631. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.). 26803 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605–27172. 1908. С. 754–755.

632. Роговин Л. М. Законы об обществах, союзах и собраниях: С разъяснениями Прав. сената и М-ва внутр. дел и алф. предм. указ. Неофиц. изд. Санкт-Петербург: Юрид. кн. маг. И.И. Зубкова п/ф «Законоведение», 1912. XII. 104 с.

633. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный: в 15 т.: 3-изд. Санкт-Петербург: Тип. Второго отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1857. Т. 1: Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 1. Основные законы и учреждения государственные. 1857. 1026 с.

634. Свод законов Российской Империи: [издание 1876–1917 гг.]. Санкт-Петербург, [1876–1917]. Т. 14: Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Санкт-Петербург: тип. 2 отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1857. 100 с.

635. Устав благочиния или полицейский (8 апреля 1782 г.). 15379 // Полное собрание законов Российской Империи: в 47 т. [1-е собр.]. Санкт-Петербург: тип. 2

Отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1830–1851. Т. XXI: С 1781 по 1783, От № 15106 до 15901. 1830. С. 461–490.

2.2. Збірники документів і матеріалів

636. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяковского и др.]. М.: Издательство АН СССР, 1957–1963. Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. 1957. 1148 с.

637. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяковского и др.]. М.: Издательство АН СССР, 1957–1963. Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. 1957. 752 с.

638. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред.: Г. М. Деренковского (отв. ред.), Е. П. Воронина, А. В. Пяковского и др.]. М.: Издательство АН СССР, 1957–1963. Ч. 2: Май—сентябрь 1906 года, кн. первая. 1957. 704 с.

639. Высший подъём революции 1905–1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь–декабрь 1905 года / [под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. Москва: Издательство АН СССР, 1955–1956 Ч. 1. 1955. 952 с.

640. Высший подъём революции 1905–1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь–декабрь 1905 года / [под. ред.: А.Л. Сидорова (отв. ред.), Г.М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. Москва: Издательство АН СССР, 1955–1956. Ч. 3., кн. первая. 1956. 696 с.

641. Замковий П. В., Демченко Л. Я. Нові документи з історії революційної боротьби селян Сумщини у 1905 р. // Архіви України. 1986. № 1. С. 40–46.

642. Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. Ленинград: Государственное издательство, 1926. 276 с.

643. Листівки українських політичних партій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) / [упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський]. Луганськ: СУДУ, 1999. 164 с.

644. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6–10 ноября 1905 г. Ростов: Новый мир, 1905. 114 с.

645. Отчет Киевского педагогического общества взаимной помощи за 1905 г. (VIII год существования). Киев: Н.А. Гирич, Трехсвятительская улица, дом № 14., 1906. 38 с.

646. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. // Україна. Київ, 1907. С. 1–36.

647. Протокол первого северного областного съезда Всероссийского крестьянского союза 29–30 декабря 1905 года. Санкт-Петербург: Типография Н. Н. Клобукова, 1906. 64 с.

648. Протоколы Второго Делегатского съезда Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию. 26-29 декабря 1905 г. Санкт-Петербург: Типо-Литография С.М. Муллер, 1906. 112 с.

649. Протоколы учредительного съезда федерации национальных и территориальных союзов учителей и других деятелей по народному образованию. (Петербург, 24-25 апреля 1907 г.). Санкт-Петербург: Типография «Работник», 1907. 94 с.

650. Революционная борьба на Херсонщине в 1905–07 гг. Сборник док. и мат. Херсон: Херсонское книжное издательство, 1962. 480 с.

651. Российские партии, союзы и лиги. Сборник программ, уставов и справочных сведений о российских политических партиях, всероссийских профессионально-политических и профессиональных союзах и всероссийских лигах / сост. В. Ивановичем; [Ред. Г. Фальброка и В. Чарнолуского]. Санкт-Петербург: типо-лит. Б.М. Вольфа, 1906. 252 с.

652. Спутник избирателя на 1906 год: освободительное движение и современные его формы: справочная книга для желающих ориентироваться в современном общественном движении. Санкт-Петербург: И. И. Ефрон, 1906. 312 с.

653. Устав общества Землевладельцев и Земледельцев Волынской губернии. Житомир: Типография М. М. Катерберга, 1906. 14 с.

654. Устав союза учителей татарских народных школ Крыма // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. 1906. № 19–20. С. 32.

655. Устав. Инструкции и Положения Киевского Общества Грамотности. Киев: Типография Т. Г. Мейнандер, 1899. 42 с.

656. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. Б. м. в.: б. в., б. р. в. 40 с.

657. Хроника революционных событий на Одесщине в годы первой русской революции (1905—1907 гг.). Одесса: Маяк, 1976. 208 с.

658. Zanim przyszła «Pozoga»: dokumenty i materiały dotyczące działalności polityczno-społecznej Polaków na Podolu w latach 1905–1910 / wstęp, wybór i opracowanie Roman Jurkowski. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2011. 776 s.

2.3. Періодичні видання та публіцистика

659. Аграрное и революционное движение. Центр // Нужды Деревни. 1906. № 6. С. 248.

660. Аграрное и революционное движение. Центр. Россия // Нужды Деревни. 1906. № 3. С. 106.

661. Аграрное и революционное движение. Юг // Нужды Деревни. 1906. № 5. С. 196.

662. Б. Я. Спілка вчителів // Нова громада. Літературно-науковий місячник. 1906. № 5. С. 107–111.

663. Билоусенко О. Украинский парламентский клуб // Украинский вестник / [Под редакцией М. А. Славинского и при ближайшем участии проф. М. С. Грушевского, проф. Д. Н. Овсяннико-Куликовского и А. А. Русова]. Санкт-Петербург: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. № 1. 21 мая. С. 68–69.

664. Блеклов С. Крестьянский союз // Право. 1905. № 38. С. 3142–3153.

665. Бодуэн-де-Куртенэ И. По вопросу об автономии и равноправии национальностей // Украинский вестник. Санкт-Петербург: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. № 1. 21 мая. С. 26–33.
666. В Лохвице // Киевские отклики. 1906. № 3. 3 (16) січня. С. 3.
667. В союзе земельных собственников // Волынская жизнь. 1906. № 37. 28 ноября. С. 4.
668. В союзе земельных собственников // Волынская жизнь. 1906. № 39. 30 ноября. С. 4.
669. В Союзе писателей // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 17. 1 мая. С. 1384–1386.
670. В Трудовую группу поступили // Известия крестьянских депутатов. 1906. № 6. 24 мая. С. 2–3.
671. В Трудовую группу // Известия крестьянских депутатов. 1906. № 7. 26 мая. С. 3.
672. Вартовий П. З українського життя // Нова Громада. Літературно-науковий місячник. 1906. № 11. листопад. Київ: Друкарня С. А. Борисова, 1906. С. 129–133.
673. Вебер М. О России: избранное. Москва: РОССПЭН, 2007. 157 с.
674. Вниманию академического союза // Мир. 1905. № 9. 6 декабря (19 декабря). С. 3–4.
675. Воззвание к крестьянам херсонского генерал-губернатора Давыдова // Право. 1906. № 3. С. 214.
676. Всеподданнейшие адреса, заявления, записки, резолюции и др. // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 9. 6 марта. С. 659–677.
677. Всероссийский Железнодорожный союз // Трудовая Россия. 1906. № 3. 4 июня. С. 2.
678. Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. 1905. № 45. С. 80–81.
679. Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. 1905. № 46. С. 42.
680. Всероссийский крестьянский съезд // Южный край. 1905. № 8625. С. 3.

681. Всероссийский союз земельных собственников // Волынская жизнь. 1906. 12 декабря. № 48. С. 1.
682. Всероссийский союз инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 17. 1 мая. С. 1393–1397.
683. Вскользь // Подольский край. 1906. № 63. С. 3.
684. Гредескул Н. А. К вопросу о местном отделе союза писателей // Мир. 1905. № 6. 3 (16) декабря. С. 2.
685. Грушевський М. З біжучої хвилі. Російська Дума і національне питання // Літературно-Науковий Вісник. 1906. Рік IX, т. XXXIV. кн. VI. С. 588–593.
686. Грушевский М. О зрелости и незрелости // Украинский вестник. Санкт-Петербург: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. № 4. 11 июня. С. 203–208.
687. Д. Ю. // Волынская жизнь. 1906. № 20. 5 ноября. С. 2.
688. Два съезда // Волынская жизнь. 1906. № 29. 17 ноября. С. 1.
689. Два съезда. II // Волынская жизнь. 1906. № 30. 18 ноября. С. 1.
690. Дмитриев М. Железнодорожный Профессиональный Союз и политическая платформа. // Локомотив. Профессиональный орган, посвященный интересам железнодорожников. Выходит два раза в месяц. Год издания I. 1907. № 5. 29 мая. С. 1–5.
691. До Української інтелігенції // Хлібороб. 1905. №4. 7 грудня. С. 3.
692. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. Київ, 1907. Т. 1. січень. С. 1–29.
693. Желания полтавского крестьянина // Киевлянин. 1905. № 331. 30 ноября. С. 4.
694. Журнал собрания выборщиков – участников в Пенсионной Кассе Юго-Западной железной дороги, состоявшегося 6 ноября 1905 г. на ст. «Жмеринка». // Вестник Юго-Западных железных дорог. Еженедельный журнал без предварительной цензуры. Год 3-й. 25 ноября. 1905 р. № 47. С. 520–522.
695. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 7. 20 февраля. С. 504–505.

696. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 11. 20 марта. С. 843–844.
697. Записка инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 25. 26 июня. С. 2073–2097.
698. Заседание общества землевладельцев и земледельцев // Волынская жизнь. 1906. № 48. 12 декабря. С. 2.
699. Заявление бюро союза инженеров // Право. Еженедельная юридическая газета. 1906. № 6. 11 февраля. С. 531–532.
700. Заявление бюро союза инженеров в городскую думу // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 14. 10 апреля. С. 1111–1112.
701. Заявление союза инженеров в Москве // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 9. 6 марта. С. 675.
702. Земские деятели // Черниговское слово. Политическая, экономическая и литературная газета. Выходит ежедневно, кроме понедельников и дней после праздничных. 1908. № 588. 20 ноября. С. 1.
703. Из газет и журналов // Сумской голос. 1905. № 2. 26 ноября. С. 2–4.
704. Из земской жизни // Нужды деревни. 1906. 8 січня. № 2. С. 67.
705. Инструкция работникам ВЖС // Всероссийский Железнодорожный Союз. Орган Центрального Бюро Союза. Ноябрь 1907 г. № 4. С. 5–6
706. Интересные известия // Волынская жизнь. 1906. 23 ноября. № 33. С. 2.
707. Інформаційне Бюро // Черниговская земская газета. Издание Черниговского Губернского Земства. 1917. № 26–27. 31 марта 4 апреля 1917. С. 2.
708. К закрытию Киевского общества грамотности // Киевлянин. 1909. 31 января. № 31. С. 3.
709. Как думают юго-западные инженеры о юго-западных землевладельцах? // Киевлянин. 1905. № 77. 18 марта. С. 3.
710. Киевская хроника // Волынь. 1904. № 47. 30 мая. С. 3.
711. Киевский съезд землевладельцев // Волынская жизнь. 1906. № 15. 31 октября. С. 1.
712. Ко всему учительству // Крестьянский депутат. 1906. № 8. 4 липня. С. 4.

713. Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) // Громадська Думка. 1906. № 4. С. 1–2.
714. Корреспонденции «Сына Отечества» // Сын Отечества. 1905. № 119. С. 2–4.
715. Крестьяне о Думе // Сын Отечества. 1905. № 223. С. 3.
716. Крестьянский союз // Нужды Деревни. 1906. № 3. 22 января. С. 108.
717. Крупський М. З'їзд делегатів національних учительських і просвітних організацій у Петербурзі 4–6 червня 1906 року // Громадська думка. 1906. 27 червня. № 146. С. 1.
718. Кучерявий Хв. Містечко Сенча // Боротьба. 1906. № 2-3. 3 червня. С. 6.
719. Ленин В.И. Либеральные союзы и социал-демократия // Ленин, В. И. Полное собрание сочинений : 5-е изд. Москва: Издательство политической литературы, 1979. Т. 11. Июль-октябрь 1905. С. 266–267.
720. Ленин В. И. О революции 1905–1907 гг. Москва: Политическая литература, 1955. 736 с.
721. Линтварев Г. Что делается в Сумском уезде (от нашего корреспондента) // Волна. 1906. № 21. 21 января. С. 3.
722. Лохвица // Киевские отклики. 1905. № 331. С. 7.
723. Мало приносящее пользы распоряжение // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 5. 17 (30) марта. С. 3.
724. Местная жизнь // Будущее. 1906. № 9. 21 февраля. С. 3.
725. Местная хроника // Сумской Голос. 1905. № 6. 6 декабря. С. 4.
726. Милюков П.Н. Год борьбы. Публицистическая хроника 1905–1906. Санкт-Петербург.: Общественная польза, 1907. 584 с.
727. Місто Суми 1905 року // 1905 рік на Сумщині. Збірник. Суми, 1931. С. 69–75.
728. Наш край. От наших корреспондентов. К аресту доктора Донского // Киевские отклики. 1905. № 331. 11 (24) декабря. С. 6.

729. Наш край. От наших корреспондентов. Каневский уезд // Киевские отклики. 1906. № 4. 4 (17) января. С. 3.
730. Наши корреспонденты м. Сребное // Полтавщина. 1906. № 6. 8 января. С. 4
731. Наши соседи // Волынская жизнь. 1906. № 18. 3 ноября. С. 4.
732. Наши соседи // Волынская жизнь. 1906. № 12. 27 октября. С. 3.
733. Наші товариства // Нова Громада. Літературно-науковий місячник. 1906. № 1. січень. Київ: Друкарня С.А. Борисова, 1906. С. 129–133.
734. О крестьянском союзе. Санкт-Петербург: Б. в., 1906. 32 с.
735. Об обществах, союзах и собраниях // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 18. 2 (15) апреля. С. 5–6.
736. Областной внепартийный съезд русских избирателей // Волынская жизнь. 1906. 9 ноября. № 23. С. 2.
737. Областной съезд русских избирателей в Киеве // Волынская жизнь. 1906. 24 ноября. № 34. С. 3–4.
738. Общая хроника // Волынь. 1906. № 14. 17 января. С. 3.
739. Общее годовичное собрание Киевского педагогического общества взаимной помощи // Киевлянин. 1905. № 95. 5 апреля. С. 3.
740. Общее собрание членов союза землевладельцев и земледельцев Юго-Западного края // Волынская жизнь. 1908. № 416. 29 февраля. С. 3.
741. Общее собрание членов союза землевладельцев и земледельцев Юго-Западного края // Киевлянин. 1908. № 58. 27 февраля. С. 2–3.
742. Общие известия // Бессарабская жизнь. 1905. № 256 (320). 16 (20) октября. С. 1.
743. Объявление екатеринославского генерал-губернатора сельскому населению // Право. 1906. № 4. 29 января. С. 319.
744. Одесса // Известия крестьянских депутатов. 1906. № 11. 31 мая. С. 4.
745. Организация радикальной партии. I // Киевлянин. 1905. № 97. 7 апреля. С. 2.

746. Организация радикальной партии. II // Киевлянин. 1905. № 98. 8 апреля. С. 1–2.

747. Оригинальное понимание свободы собраний и союзов // Сумской голос. 1905. № 3. 29 ноября. С. 3.

748. От комитета Козеевского крестьянского Союза // Волна. 1906. № 21. С. 4.

749. Отчеты Центрального Бюро и комиссий, бойкотируемые места // Вестник Учителей. Санкт-Петербург: Типо-Литография Б.М. Вольфа, 1906. 7 мая. № 2. С. 88–96.

750. I всероссийский делегатский съезд инженеров и техников // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 20. 22 мая. С. 1666–1674.

751. Письма в редакцию // Волянь. 1906. 17 января. № 24. С. 3.

752. Письма в редакцию // Киевлянин. 1905. № 95. 5 апреля. С. 3.

753. Письма в редакцию // Киевлянин. 1905. № 96. 6 апреля. С. 3.

754. Письма в редакцию // Киевлянин. 1905. № 98. 8 апреля. С. 3.

755. Письма в редакцию // Мир. 1905. № 11. 9 декабря (22 декабря). С. 4.

756. Письма к редактору // Волянская жизнь. 1906. № 38. 29 ноября (12 декабря). С. 3.

757. Письмо бюро союза инженеров сенатору Н.В. Шидловскому // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 9. 6 марта. С. 667.

758. Письмо в редакцию. По поводу выхода из Киевского педагогического общества многих членов // Киевлянин. 1905. № 100. 10 апреля. С. 3–4.

759. Пихно Д. И. Письмо крестьянам с. Эмильчина. Киев, 28 декабря 1905 г. // Пихно Д. И. В осаде. Политические статьи. К., 1905. С. 374.

760. По губернии // Волянская жизнь. 1906. № 2. 15 (28) октября. С. 1–2.

761. «Польське Коло», автономія Литви та України // Свобода. Liberty. Часопис для руского народа в Америці і орган «Руского Народного Союзу». 1906. № 4. 30 серпня. С. 4–5.

762. Польский съезд в Киеве // Волянская жизнь. 1906. № 13. 28 октября. С. 1.

763. Последние известия // Волянь. 1906. № 24. 17 января. С. 2.

764. Последние известия. Заботушка! // Трудовая Россия. 1906. № 1. 2 червня. С. 4.
765. Почтово-телеграфная забастовка // Сумской голос. 1905. № 1. 24 ноября. С. 3.
766. Предвыборная кампания в соседней нам Полтаве // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906. № 20. 7 (20) апреля. С. 2.
767. Преступное педагогическое общество // Киевлянин. 1905. № 356. 25 декабря. С. 2.
768. Приговори // Хлібороб. 1905. №4. 7 грудня. С.3.
769. Проект статуту Всеукраїнської Спілки вчителів і діячів народної просвіти // Громадська думка. 1906. 21 червня. № 141. С. 3.
770. Р. Конференция представителей национальных учительских союзов // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. 1907. № 8. С. 19–20.
771. Рева И. Удача // Волынская жизнь. 1906. 25 ноября. № 35. С. 1.
772. Русова С. О Национальных Учительских Союзах // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. 1907. № 6. С. 1–3.
773. Русова С. До вчительської української спілки у Петербурзі // Громадська думка. 1906. 19 травня. № 114. С. 1–2.
774. С. Л. Об учительских союзах. I // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 4. 16 (29) марта. С.3.
775. С. Л. Об учительских союзах. I // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 6. 18 (31) марта. С.3.
776. С. Л. Об учительских союзах. II // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 9. 22 (4) марта. С.2.

777. Свет и тени русской жизни // Волянь. 1904. № 123. 1 сентября. С. 3.
778. Сельское хозяйство // Волинская жизнь. 1906. № 10. 25 октября. С. 4.
779. Сельскохозяйственные общества // Нужды деревни. 1906. № 4. 29 января. Сбц. 159.
780. Собрание фармацевтов // Мир. 1905. № 8. 5 (18) декабря. С. 3.
781. Соколов С. П. Скорбный лист духовных семинарий в 1906/7 учебном году // Богословский вестник. 1907. Т. II. № 5. С. 230–246.
782. Союз агрономов // Волна. 1906. № 13. 13 (26) января. С. 3.
783. Союз деятелей сценического искусства // Мир. 1905. № 9. 6 (19) декабря. С. 4.
784. Союз инженеров и техников // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 11. 20 марта. С. 833–840.
785. Союз инженеров Юго-Западного края // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 11. 20 марта. С. 841–843.
786. Союз медиков // Мир. 1905. № 10. 8 (21) декабря. С. 5.
787. Союз сельскохозяйственных деятелей // Волинская жизнь. 1906. № 8. 22 октября. С. 3.
788. Съезд в Киеве землевладельцев Юго-Западного края // Волинская жизнь. 1906. № 20. 5 ноября. С. 2.
789. Съезд делегатов от землевладельцев Юго-Западного края в г. Киеве // Волинская жизнь. 1906. № 21. 7 ноября. С. 2.
790. Съезд землевладельцев // Волинская жизнь. 1906. № 18. 3 ноября. С. 2.
791. Телеграммы Петербургского телеграфного агентства // Волинская жизнь. 1906. № 38. 29 ноября (12 декабря). С.3–4.
792. Телеграммы // Волинская жизнь. 1906. № 6. 20 октября (2 ноября). С. 2–4.
793. Телеграммы // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 9. 22 (4) марта. С. 3.
794. Трезвый польский голос // Волинская жизнь. 1906. 2 декабря. № 41. С. 1.
795. Удача // Волинская жизнь. 1906. 25 ноября. № 35. С. 1.
796. Украинский съезд // Киевское слово. 1905. № 6425. 1 декабря. С. 1.

797. Українська преса // Нова громада. Літературно-науковий місячник. 1906. № 8. С. 155–156.
798. Українське життя // Хлібороб. 1905. №4. 7 грудня. С. 3-4.
799. Устав всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Крестьянский депутат. 1906. № 9. 5 июля. С. 4.
800. Учительский съезд // Сумской голос. 1905. № 11. 18 декабря. С. 4.
801. Х. Д. Братство самостійників // Сурма. Видання закордонних частин ОУН. 1949. Ч. 8. 15 червня. С. 9–11.
802. Хроника // Право. 1905. № 20. 22 мая. С. 1998–2017.
803. Хроника // Право. 1905. № 37. 18 сентября. С. 3095–3111.
804. Хроника // Право. 1905. № 50. 18 декабря. С. 4061
805. Хроника // Право. 1905. № 6. 13 февраля. С. 436–456.
806. Хроника // Право. 1906. № 2. 15 января. С. 142.
807. Хроника // Право. 1906. № 9. 5 марта. С. 823.
808. Хроника октябрьских дней // Право. Еженедельная юридическая газета. 1905. № 48–49. 4 декабря. С. 90–214.
809. Часть неофициальная // Киевлянин. 1905. № 103. 13 апреля. С. 2–4.
810. Чествование памяти Ярошенко // Десна. Газета общественная, политическая, экономическая и литературная. 1906 (Год первый). № 17. 1 (14) апреля. С.2.
811. Шраг И. О союзе автономистов // Украинский вестник. Санкт-Петербург: Типография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1906. № 1. 21 мая. С. 64–68.
812. Baudouin de Courtenay J. N. Ze Zjazdu autonomistów czyli przedstawicieli narodowosci nie-rosyjskich w Petersburgu // Krytyka. Kraków, 1906. Z. II. S. 110–122.
813. Głosy z Humańszczyzny // Dziennik Kijowski. 1906. № 205. 15 października. S. 1–2.
814. Program grupy autonomistów // Rozwój: dziennik polityczny, przemysłowy, ekonomiczny, społeczny i literacki, ilustrowany. 1906. № 119. 28 maja. S. 6.

2.4. Документи особового походження

815. Александров, Говоров. Среди харьковских железнодорожников в октябре // 1905 год в Харькове / [Под редакцией С. Крамера]. Харьков: Пролетарий, 1925. С. 174–188.

816. Бжеський Р. Присяга у соборі (публікація М. Андраде-Бжеської, В. Бойка, Т. Демченко) // Сіверянський літопис. 2015. № 3 (123). С. 111–121.

817. Брік Я. У матері Василя Блакитного (До 4-х роковин смерті Василя Блакитного) // Всесвіт. 1928. № 49. С. 12–13.

818. Брусилов А. А. Мои воспоминания. Москва: Воениздат, 1983. Ч. 1. 256 с.

819. Витте С. Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Ленинград: Гос. изд-во, 1924. Т. 2. 518 с.

820. Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901–1914 роки). Вінніпег-Манітоба: Видавництво спілки «Тризуб», 1949. 167 с.

821. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. 543 с.

822. Дубнов С. М. Книга жизни: Воспоминания и размышления: Материалы для истории моего времени. Санкт-Петербург: Востоковедение, 1998. 661 с.

823. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) // Молода нація. Альманах. 2004. № 3. С. 175–218.

824. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. 2004. № 4. С. 49–87.

825. Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. ст. І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. 792 с.

826. Жаботинский В. Повесть моих дней // URL: <http://www.rjews.net/gazeta/Lib/Jab/pov10.html>

827. Когон Э. Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. // Літопис революції. 1928. № 6. С. 169–229.

828. Козиленко М. М. Селянське повстання у Великих Сорочинцях (Спогади) // Революція 1905–1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1955. С. 305–309.

829. Коковцов В. Н. Из моего прошлого: Воспоминания, 1903-1919 гг.: в 2 т. Париж: Изд. журн. «Ил. Россия», 1933. Т. 1. 504 с.
830. Короленко В. Г. Земли! Земли!: Мысли, воспоминания, картины. Москва: Советский писатель, 1991. 224 с.
831. Короленко В. Г. Война пером. Москва: Советская Россия, 1988. 492 с.
832. Кроль М. А. Страницы моей жизни // URL: <http://iknigi.net/avtor-moisey-krol/70950-stranicy-moeu-zhizni-moisey-krol/read/page-29.html>
833. Лотоцький О. Сторінки минулого / [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава: [б. в.], 1934. Ч. 3. 392 с.
834. Лотоцький О. Сторінки минулого; Наук.-Богосл. Ін-т Укр. Православ. Церкви в США. [Б.м.] : Вид. Укр. Православ. Церкви в США, 1966. Ч. 2 . [2-ге вид.]. 1966. 481 с.
835. Маклаков В. А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника): В 3-х ч. Париж: Журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 2: Отд. 3: Уступки и падение самодержавия. 1936. 247–402 с.
836. Маклаков В. А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника): В 3-х ч. Париж: Журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 3: Отд. 4: Первая революция. 1936. 403–617 с.
837. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. 4-е вид. Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. Ч.1. 184 с.
838. Столыпин П. А. Нам нужна великая Россия: самые знаменитые речи и письма. Москва: АСТ, 2013. 413 с.
839. Соловей Д. Розгром Полтави: спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921. Вінніпег: Вид. Спілка Тризуб, 1974. 207 с.
840. Соломон Г. А. Среди красных вождей: Лично пережитое и виденное на советской службе. Париж : Мишень, 1930–. ч. 2. 1930. 335–614 с.
841. Тан. Новое крестьянство. Санкт-Петербург: Народная мысль, 1906. 120 с.
842. Ф. А. Кондратьев: автобиография (вместо послесловия) // LiveJournal [Электронный ресурс]. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/117540.html>

843. Ф. А. Кондратьев: автобиография / Публикация Ю.В. Дьяченко // LiveJournal [Електронний ресурс]. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/117139.html>

844. Франко-Ключко А. Иван Франко і його родина. Торонто: Друкарня Видавничої Спільки «Гомін України», 1956. 130 с.

845. Характерник. Згадки з минулого (1916–1921 рр.) // Літературно-науковий вісник. 1924. Річник XXIII, Т. LXXXIII, Книжка VII-IX. С. 285–298.

846. Хоткевич Г. Спомини з революції 1905 року. Харків: Держвидав України, 1926. 150 с.

847. Чарнолуцкий В. И. Неудавшаяся бойня. Из пасхальных воспоминаний царской России // Каторга и ссылка. Историко-революционный вестник. 1928. № 4 (41). С. 34–37.

848. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документальне художнє видання. Київ: Темпора, 2003. 416 с.

849. Шмидт-Очаковский Е. Лейтенант Шмидт («Красный адмирал»). Воспоминания сына. Одесса: Изд-во КП ОГТ, 2006. 308 с.

850. Шліхтер О. Г. Київ жовтневими днями 1905 року // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / [За редакцією В. Манілова та Г. Маренка]. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 335–365.

851. Шліхтер О. Г. Київ за жовтневих днів 1905 року // Шліхтер О.Г. З часів революції 1905 г. Харків: Пролетар, 1931. С. 154–179.

3. Монографії, статті та рецензії

852. Абросимова С. Катеринославська «Просвіта» у культурно-громадському житті Наддніпрянщини (За матеріалами епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С. 548–551.

853. Аврех А. Я. Распад третьейиюньской системы. Москва: Наука, 1985. 260 с.

854. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума. 1912-1914 гг. Москва: Наука, 1981. 292 с.

855. Аврех А. Я. Царизм и третьейиюньская система. Москва: Наука, 1966. 181 с.

856. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. Москва: Политиздат, 1991. 285 с.

857. Аграрное движение в России в 1905–1907 гг. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1908. Ч. II. 545 с.

858. Адамович М. Черноморская «регистрация» и «Заграничный центр» // Царский Флот под красным стягом. 1905–1930: документы и воспоминания об участии матросов в революционном движении / [Под редакцией В. А. Плескова и Н. Ф. Чужака]. Москва: Изд-во Всесоз. о-ва политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1931. С. 30–59.

859. Айвазова С. Г. Русские женщины в лабиринте равноправия: Очерки полит. теории и истории. Докум. материалы. Москва: РИК Русанова, 1998. 405 с.

860. Айрапетов О. Р. На пути к краху. Русско-японская война 1904–1905 гг. Военно-политическая история. Москва: Торговый дом «Алгоритм», 2014. 496 с.

861. Албул І. Роль Володимира Науменка у діяльності «Київського товариства грамотності» // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2014. Ч. 3. С. 15–20.

862. Александров О. Селянська спілка перед царським судом. Харків: Шляхи Революції, 1931. 32 с.

863. Андреев Д. А. Как мечтания из «безумных» стали бессмысленными: к истории речи Императора Николая II 17 января 1895 года // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. 2011. №2 (20). С. 36–44.

864. Андреев И. В. М. Я. Острогорский: жизнь и труды основоположника современной партологии. Москва: Изд-во Московского гос. строит. ун-та, 2017. 286 с.

865. Анисимов С. С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. Москва; Ленинград: «Истпрофтран» ЦКЖД, 1926. 204 с.

866. Антонець Н. Б. Спиридон Черкасенко і Всеукраїнська спілка учителів і діячів народної освіти // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту ім. П. Тичини / [Ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін.]. Київ: Наук. світ, 2003. Вип. 5. С. 256–262.

867. Арутюнян Л. В. Вероисповедные реформы П. А. Столыпина // Культура народов Причерноморья. 2012. № 232. С. 10–13.

868. Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии. Харьков: Харьковское областное издательство, 1955. 120 с.

869. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта : (социокультурная динамика России). 2-е изд., перераб. и доп. Новосибирск : Сиб. хронограф, 1997–1998. Т. 1: От прошлого к будущему. 1997. 804 с.

870. Баженов С., Баженова Л., Оліпер С. На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у ХІХ на початку ХХ ст.: монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 456 с.

871. Бакунцев А. В. Иван Бунин – несостоявшийся редактор газеты «Южное обозрение» // Литературный факт. 2017. № 4. С. 121–142.

872. Банникова Н. Ф., Миняшев В.С. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905–1907 годах // Самарский научный вестник. 2017. Т. 6. № 2 (19). С. 149–152.

873. Бардаш О. Д. Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900–1917 рр.). Київ: Укр. пріоритет, 2011. 208 с.

874. Басальго К. Н. (Дальний) Революционное движение в Харькове в 1905–1906 гг.: (Воспоминания) // Летопись революции. 1924. № 1. С. 119–136.

875. Белов А. М. Проявление революционных и антиреволюционных настроений в условиях модернизации России в начале ХХ века // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2014. № 6. С. 88–91.

876. Белоконский И. П. Земское движение. Москва: Задруга, 1914. 399 с.

877. Березівська Л. Боротьба вітчизняних громадських організацій за національну школу в імперську добу // Рідна школа. Квартальник Українського вчительського товариства у Польщі. 2015. № 23. С. 41–46.

878. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ: Молодь, 1999. 191 с.

879. Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924–1934 років) / [Відп. ред. Г. Боряк; Упоряд.: В. Бойко, Т. Демченко]. Київ: Темпора, 2016. 472 с.

880. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2007. 236 с.

881. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережній Україні на початку ХХ ст. // Українська полоністика. 2014. Вип. 11. С. 86–93.

882. Білобровець О. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку ХХ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Історія / [за заг. ред. проф. М. М. Алексієвця]. Тернопіль : ТНПУ, 2005. Вип. 1. С. 254–260.

883. Білобровець О. М. Вибори до Державної Думи та Державної Ради на Правобережжі: участь польського населення // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2014. Вип. 22. С. 17–20.

884. Білобровець О. Польський студентський рух у боротьбі за незалежність Польщі на Правобережній Україні у 1913–1914 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 71–74.

885. Благодетелева Е. Д. Гражданская и профессиональная идентичность российской адвокатуры второй половины XIX – начала XX вв. // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 163–201.

886. Бобіна О. Робітництво Миколаєва: економічне становище та соціальна боротьба напередодні і в ході Першої російської революції // Краєзнавство. 2018. № 1. С. 21–28.

887. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 336 с.

888. Богатчук С. С. Боротьба українських залізничників за покращення економічного, соціального та політичного становища в кінці XIX – на поч. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2007. № 7. С. 17–20.

889. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.

890. Богданов М. Очерки по истории железнодорожных забастовок в России. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. 60 с.

891. Бойко В. Злам Еллана-Блакитного // Сіверянський літопис. 1995. № 6. С. 48–56.

892. Бойко Н. Єфремов С. – представник української політичної еліти початку XX століття (Нарис політичної біографії) // Людина і політика. 2001. № 3. С. 144–151.

893. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. 149 с.

894. Борисов А. В., Малыгин А.Я., Мулукаев Р.С. Полиция Российской империи: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. 320 с.

895. Боханов А. Н., Захарова Л. Г., Мироненко С. В. и др. Российские самодержцы, 1801–1917. Москва: Междунар. отношения, 1994. 400 с.

896. Брэдлі Д. Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество. Москва: Новый хронограф, 2012. 447 с.

897. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.

898. Буцик А. К. Селянський рух на Київщині 1905 р. // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка. Зб. пр. іст. ф-ту № 5. Київ, 1954. Т. XIII., Вип. 10. С. 83–105.

899. Вазюлин В. А. Логика истории : Вопросы теории и методологии. Москва: Издательство Современного гуманитарного университета, 2005. 432 с.

900. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). Мюнхен: [Укр. Вільний Унів.], 1969. 226 с.

901. Вегера Л. Р. Культурно-освітня діяльність В.П. Науменка в дореволюційний період (друга половина XIX ст. – 1917 р.) // Сумська старовина. 2015. № XLVI. С. 112–120.

902. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Кн. 1: Історичні нариси / [Упорядн. О. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова)]. Київ: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 784 с.

903. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России: Политико-правовые отношения. Москва: Междунар. отношения, 2002. 189 с.

904. Верстюк В. Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. 2004. № 3. С. 112–126.

905. Верстюк В. Ф. Українська центральна рада: період становлення // Український історичний журнал. 2007. Вип. 2 (№ 473). С. 23–46.

906. Веселовский Б. Б. История земства за 40 лет. Санкт-Петербург: Издательство О.Н. Поповой. 1909–1911. Том 3. 708 с.; Том 4. 696 с.

907. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906). Санкт-Петербург: Зерно, 1907. 174 с.

908. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / [Відп. ред. В.А. Смолій]. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2013. 506 с.

909. Войтова Л. В. Женское движение в борьбе за равенство гражданских прав (конец XIX – начало XX столетия) // Науковий огляд. 2014. Т. 6. № 7. С. 102–113.

910. Волкова О. А. Деятельность женских политических организаций Санкт-Петербурга в годы Первой российской революции // Веснік Палескага дзяржаўнага універсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук. 2011. № 1. С. 8–12.

911. Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 63–74.

912. Гавриш О. В. Люботинська республіка під час Першої російської революції // Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес (До 55 річниці першого польоту людини у космос): тези доповідей Міжнар. наук.-теор. конф. студ. і аспір., м. Харків, 19–20 квітня 2016 р.: у 3 ч. Ч. 1 / [редкол. Є. І. Сокол та ін.]. Харків: НТУ «ХПІ», 2016. С. 64–65.

913. Гайда Ф. А. Прогрессивный блок в оценке русской либеральной оппозиции (1915–1917) // Последняя война императорской России / [под ред. О.Р. Айрапетова]. Москва: Три квадрата, 2002. С. 92–114.

914. Гаухман М. Єврейське питання на Правобережній Україні (1905–1914): бюрократичні практики проти єврейського проекту // Українська орієнталістика: спеціальний випуск з юдаїки / [під ред. В.Черноіваненка]. Наук.-дослід. центр орієнталістики імені О. Прицака НАУКМА. Київ: Науково-дослідний центр орієнталістики ім. Омеляна Прицака Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2011. С.277–300.

915. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва: Наука, 1990. 262 с.

916. Гермайзе О. Ю. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. Київ: Друкарня Української Академії Наук. Т. 1. С. 271–354

917. Гессен И. В. История русской адвокатуры: В 3-х т. Москва: Издание советов присяжных поверенных, 1914. Т. 1: Адвокатура, общество и государство: 1864-20/XI.1914. 623 с.

918. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2010. 400 с.

919. Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории / [под общей редакцией профессора А. Г. Голикова]. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 400 с.

920. Головіна О. В. Сучасна історіографія монархічних організацій в Україні: особливості і тенденції // Проблеми політичної історії України. 2013. Вип. 8. С. 70–77.

921. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 191 с.

922. Горн В., Меч В., Череванин. Борьба общественных сил в русской революции [в 1905 и 1906 гг.]. Москва: Движение, 1907. Вып. 4. Меч В. Либеральная и демократическая буржуазия. 89 с.

923. Горн В., Меч В., Череванин. Борьба общественных сил в русской революции [в 1905 и 1906 гг.]. Москва: Движение, 1907. Вып. 3. Экономическое движение крестьянства. 168 с.

924. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи: вторая половина XIX – начало XX века / [отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер и Г. Н. Ульянова]. Москва: РОССПЭН, 2007. 298 с.

925. Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. 290 с.

926. Гришина З. В. Союз равноправности женщин (1905–1908 гг.) // Проблемы истории СССР. 1977. Выпуск VI. С. 255–272.

927. Громан В. Всероссийский крестьянский союз // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6–10 ноября 1905 г. С вступительной статьёй В. Громана. Ростов: Новый мир, 1905. С. 3–33.

928. Гросул В. Я. Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. Москва: Наука, 2003. 517 с.

929. Гула Р. В. «Киевлянин» та політичні аспекти єврейського питання в Україні у жовтні 1905 р. на сторінках видання // Проблеми політичної історії України. 2010. Вип. 5. С. 98–107.

930. Демченко Т. Аркадій Казка: поет розстріляного покоління // Сіверянський літопис. 2010. № 4/5. С. 193–200.

931. Демченко Т. Син Чернігівщини – Роман Бжеський // Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 68–78.

932. Дергунова Ю. А. Пироговские съезды // Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области. 2016. №4 (15). С. 62–64.

933. Дмитриев С. Н. Союз Союзов в годы первой российской революции // История СССР. 1990. № 1. С. 40–55.

934. Дмитриев С. Н. Союз союзов и профессионально-политические союзы в России 1905–1906. Москва: Молодая гвардия, 1992. 204 с.

935. Довжук І. В., Симоненко І. В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості півдня України (друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.). Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. 180 с.

936. Доморослий В. І. Українська еліта та її парламентська діяльність у роботі Державної Думи Росії // «Українські еліти у цивілізаційному розвитку Європи» Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Житомир: Вид. Євенок О.О. 2017. С. 36–40.

937. Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності // Український історичний журнал. 2014. № 3. С. 22–37.

938. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Нью-Йорк: Видавнича Корпорація «Булава», 1954. Том 1: Доба Центральної Ради. 460 с.

939. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой Революции 1905–1906 гг. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1925. 192 с.

940. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905–1906 гг. // Исторические записки. 1940. Т. 9. С. 3–30.

941. Дройзен И. Г. Историка: лекции об энциклопедии и методологии истории; пер. с нем. Г. И. Федоровой ; [под ред. Складнева Д. В.]; Фонд Университет. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 582 с.

942. Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. 168 с.

943. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: разложение третьей июньской системы. Ленинград: Наука, 1988. 227 с.

944. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой Мировой войны, 1914–1917. Ленинград: Наука, 1967. 374 с.

945. Егоров А. Зарождение политических партий и их деятельность // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / [Под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. Санкт-Петербург.: Общественная польза, 1909. Т. 1. С. 372–421.

946. Ерман Л. К. Интеллигенция в Первой русской революции. Москва: Наука, 1966. 374 с.

947. Ерошкин Н. П. Российское самодержавие: к 75-летию Ист.-арх. ин-та. Москва: Российский гос. гуманитарный ун-т, 2006. 494 с.

948. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.): монографія. Харків: Віровець А. П. «Апостроф», 2012. 568 с.

949. Железные люди железной дороги: из истории профсоюзного движения железнодорожников России: (документы и материалы) / СОЦПРОФ, Российский проф. союз локомотивных бригад железнодорожников; сост. – В. Г. Рупец. Москва: Граница, 2006. 602 с.

950. Жук А. Конференція українських студентських громад у Києві в 1908 р. (Матеріяли) // З минулого: зб. / [ред. Р. Смаль-Стоцький]. Варшава, 1939. Т.2. С.175–192.

951. Жуков Е. М. Очерки методологии истории. Москва: Наука, 1980. 247 с.

952. Залевский К. Национальные движения // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 4-х т. / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. Санкт-Петербург., 1911. Т. 4, Ч. 2. С. 151–242.

953. Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині // Український історичний журнал. 1985. № 12. С. 87–94.

954. Записка о профессиональном движении в империи / сост. М. И. Блажчук. Москва, 1907. 57 с.

955. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860-х – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. 2005. № 4. С. 151–167.

956. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. 226 с.

957. Землянский И. А. Государственная политика в библиотечном деле во второй половине XIX – начале XX вв. // Национальная Ассоциация Ученых. 2015. № 5–6 (10). С. 17–20.

958. Злотополец В. Син України: іст. повість у 3-х ч. з ілюстр. та мапою / [сюжет, опрацюв. та ред. Вал. Злотопольця; компонували: І. Федів, В. Злотополец]. Київ-Кам'янець-Відень: Вернигора, 1919. 223 с.

959. Золотов В. А. Крестьянское движение на Дону в 1905–1907 гг. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1955. 40 с.

960. Зубков И. В. Формирование гражданской идентичности народных учителей // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 101–162.

961. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905–1907 гг.: общественно-политическая литература. Москва: Наука, 1984. 224 с.

962. Иванов А. Е. В преддверии кадетской партии: Всероссийский Союз деятелей науки и высшей школы // Власть и наука, ученые и власть: 1880-е – начало 1920-х годов. Санкт-Петербург: Дм. Буланин, 2003. С. 202–212.

963. Иванов А. Е. Российский ученый корпус в зеркале первой русской революции // Неприкосновенный запас. 2005. № 6 (44). С. 82–89.

964. Иванов А. Е. В преддверии кадетской партии: Всероссийский Союз деятелей науки и высшей школы // Власть и наука, ученые и власть: 1880-е – начало 1920-х годов. Санкт-Петербург: Дм. Буланин, 2003. С. 88–96.

965. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX вв. Москва: Ин-т рос. истории, 1991. 392 с.

966. Иванов Л. М. Революция 1905–1907 гг. на Украине // Революция 1905–1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1955. С. 30–143.

967. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс / [под редакцией Комиссии ЦК ВКП (б)]. Москва: Издательство ЦК ВКП(б) «Правда», 1938. 352 с.

968. История России XIX – начала XX в. / [под ред.: В. А. Федорова]. Москва: Зерцало, 2000. 752 с.

969. Ищенко О. В. Правовое положение сибирского студенчества в начале XX в. // Сборник научных трудов преподавателей и сотрудников филиала Уральской академии государственной службы в г. Лангепасе. Екатеринбург, 2003. Вып. 1 / Сост. О.В. Ищенко. С. 22–31.

970. Кабытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. Москва: Мысль, 1988. 240 с.

971. Кабытов П. С. П. А. Столыпин: Последний реформатор Российской империи. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 192 с.

972. Кавун А.А., Магась В.О. «Просвіта» та влада в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. // Сумський історико-архівний журнал. 2013. № XXI. С. 10-14.

973. Каміна Х. В. Діяльність Київського Педагогічного Товариства взаємної допомоги у 1898 році // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: Збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; [редкол. Г. І. Волинка та ін.]. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. С. 109–115.

974. Каррер д'Анкосс Э. Евразийская империя: история Российской империи с 1552 г. до наших дней. Москва: РОССПЭН, 2007. 360 с.

975. Картелёв И. Л. Интеллигенция в революции 1905–1907 гг. в России // Ученые записки Орловского университета. 2015. №6 (69). С. 52–55.

976. Кельнер В. Е. «Союз для достижения полноправия еврейского народа в России» и еврейское национальное представительство в Государственной думе // Вестник еврейского университета в Москве. 1997. № 3 (16). С. 27–50.

977. Кельнер В. Е. «Ткань Пенелопы или работа Сизифа» (М. М. Винавер и Союз для достижения полноправия еврейского народа в России) // Петербургский исторический журнал . 2017. №1. С. 61–79.

978. Кирпичников С. Документы по истории «Союза союзов» // Историк-марксист. 1940. № 11 (87). С. 104–108.

979. Кирпичников С. Д. Всероссийский союз инженеров и техников. Санкт-Петербург: Тип. Я. Трей, 1906. 31 с.

980. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. // Исторические записки. 1955. Т. 50. С. 95–141.

981. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. Киров: Кировское книжное издательство, 1956. Вып. 10. С. 83–157.

982. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 486 с.

983. Ковальченко И. Д., Тишков В. А. Итоги и перспективы применения количественных методов в советской и американской историографии // Количественные методы в советской и американской историографии: материалы сов.-американ. симп. в г. Балтиморе, 1979 г. и г. Таллине, 1981 г. / Акад. наук СССР, Отд-ние истории, Комис. по применению мат. методов и вычисл. машин в ист. исслед.; [отв. ред.: И. Д. Ковальченко, В. А. Тишков]. Москва: Наука, 1983. С. 5–22.

984. Кодацький М. Нотатки до біографії Блакитного // Ні слова про спокій! Василь Еллан-Блакитний: Спогади. Матеріали / упоряд. М. В. Вовчик-Блакитна. Київ: Дніпро, 1989. С. 23–43.

985. Коженювський М. За Золотими ворітьми. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905-1920 роках. К.: Дух і Літера, 2015. 664 с.

986. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: Монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 244 с.

987. Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз в 1905–1907 гг. Москва: Институт российской истории РАН, 2006. 310 с.

988. Коломийцев В. Ф. Методология истории (От источника к исследованию). Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. 191 с.

989. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920). Харків: Консум, 1998. 190 с.

990. Кондрашѐв А. Очерк истории Всероссийского союза учителей // Рабочее и профсоюзное движение в России: Из прошлого в будущее / [Гусев А.В. (Ред.)]. Москва: URSS. 2016. С. 228-241.

991. Коник О. О. Депутати Державної Думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.) / [наук. ред. С. І. Світленко]. Дніпропетровськ: Герда, 2013. 454 с.

992. Корелин А. П. Власть и общество в России. Век XIX: время ожиданий и перемен; Российская акад. наук, Ин-т российской истории. Москва: Ин-т российской истории РАН, 2013. 236 с.

993. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 1. Введение и общая часть. 623 с.

994. Коркунов Н. М. Русское государственное право. 6-е изд. Санкт-Петербург.: Типография М.М. Стасюлевича, 1909. Т. 2. Часть особенная. 739 с.

995. Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.

996. Королева Н. Г. Правые партии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. // Исторические записки. Москва, 1990. Т. 118. С. 102–138

997. Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / упоряд. Я. Гавриляк. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2008. С. 663–674.

998. Котлов П. Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905–1907 годах // Вопросы истории. 1955. № 3. С. 100–109.

999. Коцур А. П., Гордійчук О. В. Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.). Київ: Корзун Д. Ю., 2011. 196 с.

1000. Коцур А., Гордійчук О. Діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2009. Вип. 98. С. 21–24.

1001. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. Київ: Основи, 1997. 424 с.

1002. Крадецкая С. В. Гражданская идентичность феминисток в России в начале ХХ в. // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале ХХ вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 242–286.

1003. Краткий отчет возникновения и деятельности Крымского Союза татарских учителей // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. 1906. № 19–20. С. 30–32.

1004. Крестьянский союз // Право. 1905. № 44. С. 3630–3639.

1005. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX-на початку ХХ ст. : монографія; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : Вид-во Ніжин. держ. пед. ун-ту ім. М. Гоголя, 2011. 202 с.

1006. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку ХХ ст. Житомир: Вид-во «Волинь», 2015. 464 с.

1007. Крылова Е. Н. Банкетная кампания на страницах либеральной печати в 1904 году // Вестник Череповецкого государственного университета. Серия: Исторические науки. 2014. № 7. С. 40–42.

1008. Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение: монография. Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2013. 160 с.

1009. Кудінов Д. О. Страйки залізничників Сумської лінії Харківсько-Миколаївської залізниці в 1905 р. // Сумський історико-архівний журнал. 2011. № XII–XIII. С. 122–134.

1010. Кудінов Д. Революційна діяльність Сумського сільськогосподарського товариства у розгортанні селянського руху в Харківській губернії навесні-влітку 1905 року // Часопис української історії. Київ, 2007. Вип. 7. С. 69–76.

1011. Кудінов Д. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 років: історіографія проблеми. Суми: ТОВ ДД «Папірус», 2014. 352 с.

1012. Кузьміна І. В. Діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст під час головування Федора Штейнгеля (1915–1917 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 22. 2013. С. 329–348.

1013. Куликов С. В. Благотворительность и политика: новые источники по истории отношений земского и городского союзов с царским правительством в 1915–1916 гг. // Благотворительность в истории России: новые документы и исследования. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2008. С. 17–67.

1014. Кульчицька О. В. Громадські та політичні організації півдня України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2007. Вип. ХХІ. С. 381–385.

1015. Купріяничук О. В. Політизація українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХст.: до новітньої історіографії проблеми // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 23. С. 148–156.

1016. Кураев А. Н. Партии и массовые организации в первой русской революции; Межвуз. центр сопоставит. ист.-антропол. исслед. «Ист.-антропол. компаративистика» при Рос. ун-те дружбы народов. Москва: МГУП, 2000. 203 с.

1017. Кураев А. Н. Россия на пути к гражданскому обществу: массовые общественные организации в период революции 1905–1907 гг. Москва: Спутник +, 2008. 144 с.

1018. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905–1930 гг. Мифы и реальность. Москва: АИРО–ХХ; Санкт-Петербург.: Дм. Буланин, 2004. 336 с.

1019. Кучернюк І. В. Часопис «Рідний край» у національно-культурному житті Наддніпрянщини: передумови заснування і діяльність (1905–1907 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 39. С. 49–53.

1020. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933: Поезія, проза, драма, есей. Париж: Instytut literacki, 1959. 980 с.

1021. Лакёр У. Черная сотня. Происхождение русского фашизма. Москва: Текст, 1994. 431 с.

1022. Лапин Н. И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций // Мир России. 2000. № 3. С. 3–47.

1023. Лапин Н. И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация // Журн. социологии и социальной антропологии. 2000. Т. III. № 3. С. 32–39.

1024. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: в 2-х т. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. Т. 1. 408 с.

1025. Лаппо-Данилевский А. С. Методология истории: в 2-х т. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. Т. 2. 632 с.

1026. Лебедев В. И. Участие работников связи в революционном движении России. М: Профиздат, 1974. 155 с.

1027. Левицкий Н.А. Русско-японская война 1904–1905 гг. 3-е издание, исправленное и дополненное. Москва: Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1938. 384 с.

1028. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах. Москва: Мысль, 1981. 285 с.

1029. Леонтович В. В. История либерализма в России (1762–1914). Москва: Русский путь, 1995. 444 с.

1030. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. Київ: Видавництво АН УРСР, 1955. 232 с.

1031. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. 188 с.

1032. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–07 рр. Київ: Наукова думка, 1977. 360 с.

1033. Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки Першої російської революції. Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1975. 48 с.

1034. Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття. Київ: Видавництво політичної літератури, 1968. 204 с.

1035. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. / сост. Д. Б. Павлов. Москва: РОССПЭН, 2001. 648 с.

1036. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині в 1905–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С. 516–521.

1037. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. Москва, 1991. 302 с.

1038. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна / [відп. ред. В. А. Смолій; Нац. акад. наук України, Інститут історії України]. Київ: Наукова думка, 2014. 452 с.

1039. Лозовская Д. С. Российская техническая интеллигенция в годы Первой русской революции // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. 2015. № 87. Ч. 2. С. 44–48.

1040. Лозовская Д. С. Российская техническая интеллигенция в начале ХХ века // Великая Российская революция 1917 года в истории и судьбах народов и регионов России, Беларуси, Европы и мира в контексте исторических реалий ХХ – начале ХХІ века: материалы междунар. науч. конференции, Витебск–Псков, 27 февраля – 3 марта 2017 г. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 136–139.

1041. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 років на Україні. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955. 402 с.

1042. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования / [отв. ред. Ю.Г. Волков]. Москва: Изд-во «Социально-гуманитарные знания», 2005. 352 с.

1043. Лук'янчук Г. Жандармське полювання на житомирську «Просвіту» // Край рідний. № 6 (165). 2006. 16–22 лютого. С. 3.

1044. Любовець О. М. Організаційне оформлення Союзу земельних власників на терені України в 1917 році // Український селянин. 2006. Вип. 10. С. 285–287.

1045. Магась В. Боротьба за «вільну школу» Одеського відділення Всеросійського загальносемінарського союзу в 1907-1908 рр. // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. Т. 10. С. 28–33.

1046. Магась В. Діяльність націоналістичної молоді у культурницьких та суспільно-політичних організаціях Харкова в 1914-1917 рр. // Емінак. Науковий щоквартальник. 2016. № 2 (14), Т. 3. С. 28–33.

1047. Магась В. Діяльність Юнацької спілки в Україні (1915-1917 рр.) // *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2016. Volume 2, Issue 2. С. 35–43.

1048. Магась В. О. Активізація громадськості Наддніпрянської України в другій половині 1904 р. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 110. С. 51–56.

1049. Магась В. О. Банкетна кампанія в Наддніпрянській Україні в другій половині 1904 р. // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 7. С. 10–15.

1050. Магась В. О. Боротьба за громадянські й академічні свободи організацій Всеросійського академічного союзу в Україні в 1905-1908 рр. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2013. № 12 (261). С. 26–31.

1051. Магась В. О. Боротьба за демократизацію освіти та суспільства організацій Всеросійського загальносемінарського союзу в Україні (1907-1908 рр.) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 88 (№ 9). С. 41–45.

1052. Магась В. О. Боротьба за освітні та політичні реформи вчительських союзів в Україні в роки першої російської революції // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 3 грудня 2014 року: у 4 ч. Ч. 4. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2014. С. 45–48.

1053. Магась В. О. Братство самостійників у підросійській Україні у 1914 – лютому 1917 рр. // Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Українське військо в Національній революції 1917–1921 рр. (До 100-річчя армії УНР)». Львів, 2017. С. 30–31.

1054. Магась В. О. Всеросійський залізничний союз та влада в Україні у 1905–1908 рр.: трансформація взаємин // Український історичний журнал. 2018. № 4. С. 20–45.

1055. Магась В. О. Всеросійський селянський союз на Поділлі в роки Першої російської революції // Межибіж. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. 2017. № 1, ч. 1. С. 253–258.

1056. Магась В. О. Громадсько-політична активність союзу інженерів та техніків в підросійській Україні в добу Першої російської революції // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 154–166.

1057. Магась В. О. Діяльність братства самостійників у підросійській Україні у 1914 – лютому 1917 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 137–141.

1058. Магась В. О. Діяльність групи молодших викладачів Всеросійського академічного союзу в Харкові в 1905 р. // Слобожанщина в 1917–1921 рр.: вимір революції. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 27–28 жовтня 2017 р.) / [Редкол.: Ю. О. Нікітін (голова), В. П. Капелюшний, Д. В. Кудінов, С. І. Дегтярьов]. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 101–105.

1059. Магась В. О. Діяльність зі створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти в роки Першої російської революції // Український селянин: зб. наук. пр. Черкаси: Черкас. держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2017. № 17. С. 11–17.

1060. Магась В. О. Діяльність Одеського відділення Всеросійського союзу вчителів та діячів народної освіти в 1905-1907 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. XXXVII. С. 89–92.

1061. Магась В. О. Діяльність організацій Всеросійського академічного союзу в Харкові (1906-1908 рр.) // Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність І-906 «Історія». Чернівці.: Чернівецький національний університет, 2013. Вип. 17. С. 18–29.

1062. Магась В. О. Діяльність організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні в 1905 р. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2013. Випуск 77 (№ 10). С. 42–45.

1063. Магась В. О. Діяльність організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні у 1906-1908 рр. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2013. № 4 (68). С. 103–108.

1064. Магась В. О. Діяльність Союзу для досягнення повноправності єврейського народу в роки Першої російської революції в Україні // Історичні мідраші Північного Причорномор'я / [Голов. Ред. М. М. Шитюк]. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2018. Випуск VII. Том II. С. 297–309.

1065. Магась В. О. Діяльність Союзу робітників для захисту своїх прав в Харкові в роки Першої російської революції // Емінак. Науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21). Т. 3. С. 42–46.

1066. Магась В. О. Земський з'їзд і земські зібрання в Наддніпрянській Україні в другій половині 1904 р. // Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 березня 2017 року. Житомир: ФОП Філінський Г. В., 2017. С. 320–323.

1067. Магась В. О. Інженер Ф. О. Кондратьєв та створення ним Союзу робітників для захисту своїх прав у Харкові (1905–1907 рр.) // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / [Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко]. Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 52–56.

1068. Магась В. О. Історіографія взаємовідносин суспільно-політичних організацій та влади у Наддніпрянській Україні (1905 – лютий 1917 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2015. № 22 (355). С. 57–65.

1069. Магась В. О. Київське товариство грамотності та влада в 1904-1908 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2017. № 10. С. 349–362.

1070. Магась В. О. Нормативно-правові основи функціонування суспільно-політичних та громадських організацій в Російській імперії на початку ХХ ст. // Літописець. Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. Вип. 10. С. 16–19.

1071. Магась В. О. Общественно-политическая деятельность Земского союза и Союза городов на Юго-Западном фронте в 1914-1917 гг. // Русин. Международный исторический журнал. 2016. № 2 (24). С. 212–228.

1072. Магась В. О. Організаційна та координаційна діяльність Союзу Союзів в Україні в роки Першої російської революції // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 98–103.

1073. Магась В. О. Політизація діяльності Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в 1897–1906 рр. // Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської молодіжної наукової конференції, 10 березня 2017 р., м. Київ / [ред. кол.: Салата О. О., Саган Г. В., Куцик Р. Р.]. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. С. 21–28.

1074. Магась В. О. Політизація діяльності Сумського сільськогосподарського товариства у роки Першої російської революції // Сумські історико-краєзнавчі

студії. Збірник матеріалів Регіональної науково-практичної конференції (Суми, 1 листопада 2019 р.) / [редкол.: О. В. Зосименко, Д. В. Кудінов, Ю. О. Нікітін, В. О. Оліцький]. Суми: НВВ КЗ СОШПО, 2019. С. 119–122.

1075. Магась В. О. Популізм та прагматизм в українських політичних молодіжних організаціях підросійської України в роки Першої світової війни // Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах: матеріали XVI науково-практичної конференції. Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2018. С. 66–67.

1076. Магась В. О. Програмні засади діяльності Юнацької спілки в Україні (1915-1917 рр.) // Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 3-4 листопада 2017 р.): Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2017. С. 27–30.

1077. Магась В. О. Прояви політичної активності та самоорганізації учнів духовних семінарій в Україні (1907-1908 рр.) // Суспільство, держава і церква у спектрі міждисциплінарних досліджень: зб. Матеріалів Міжнар. Наук.-практ. конференції (Хмельницький, 1-2 червня 2018 р.) / [за ред.. Заславської О. О., Мудракова В. В., Ювсечка Я. В.]. Хмельницький, 2018. С. 78–80.

1078. Магась В. О. Союз адвокатів та його діяльність в Україні у 1905 р. // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 року) / [Редкол.: д.ю.н. І. С. Гриценко (голова), к.ю.н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін.]. В 2-х томах. Том 1. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 80–81.

1079. Магась В. О. Союз землевладельцев и земледельцев и попытка наладить русско-польское взаимодействие в Юго-Западном крае (1906-1909 гг.) // Вестник Томского государственного университета. 2017. Вып 416. С. 130–137.

1080. Магась В. О. Союз робітників для захисту своїх прав та влада в роки Першої російської революції в Харкові // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 28 квітня 2017 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 143–144.

1081. Магась В. О. Союз російських письменників та його організації в Україні у 1905 р. // Матеріали X Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 16-17 листопада 2018 р.): Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2018. С. 25–28.

1082. Магась В. О. Союзи вчителів в Україні та проект створення Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти (1906-1908 рр.) // Українознавство: науковий, громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський педагогічний журнал. 2013. № 3-4. С. 144–147.

1083. Магась В. О. Суспільно-політична діяльність академічного союзу в Одесі в 1905 р. // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2013. № 29 (282). С. 109–113.

1084. Магась В. О. Суспільно-політична діяльність польських студентських організацій Унії Незалежності у 1912-1914 рр. // Тези всеукраїнської науково-практичної on-line конференції аспірантів, молодих учених та студентів, присвячених Дню науки. м. Житомир. 10-12 травня 2016 року. Житомир: ЖДТУ, 2016. С. 331–332.

1085. Магась В. О. Участь А.П. Ковалівського в українському визвольному русі в роки Першої світової війни // Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» / [За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир: «Полісся», 2016. С. 26–30.

1086. Магась В. О. Учительські союзи в Україні в 1905 р.: Програмні засади функціонування та взаємодія з владою // Вісник Харківської державної академії культури. Харків: ХДАК, 2014. Вип. 42. С. 49–57.

1087. Магась В. О. Феномен професійно-політичних організацій в Російській імперії в 1905-1908 роках // Збірник тез і матеріалів доповідей Міжнародної наукової конференції «Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства» (м. Київ, 24-25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету 2017». / [за заг. ред. проф. Ф. М. Кирилюка]. Київ:

Міжнародний центр громадянської політології при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, 2017. С. 47–51.

1088. Магась В. О. Центри зародження Всеросійського селянського союзу та періодизація його діяльності у Наддніпрянській Україні у 1905-1908 рр. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIII. С. 155–160.

1089. Магась В. О., Глушковецький А.Л. Трансформація державно-правової системи Російської імперії в 1905-1917 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2018. С. 517–531.

1090. Магась В. О., Корнійчук Ю. Г. Громадсько-політичні організації армії та флоту в підросійській Україні (1905-1913 рр.) // Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України. Київ: ЦП «Компринт», 2018. Вип. 1 (27). С. 5–10.

1091. Магась В. О., Корнійчук Ю. Г. Діяльність самостійницького гуртка чернігівської молоді у 1914–1918 рр. // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції 30 листопада 2018 р. Київ: НУОУ, 2018. С. 148–150.

1092. Магась В. О., Корнійчук Ю. Г., Вигівська О. В. Громадські організації підросійської України та політика щодо них уряду П.А. Столипіна (1906–1911 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 35–42.

1093. Магась В. О., Магась-Демидас Ю. І. Переслідування за політичними мотивами неполітичних громадських організацій в Російській імперії у 1905-1917 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-

Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 142–155.

1094. Магась В. О., Хабчук А. О. Діяльність «Союзу офіцерів – друзів народу» на Чорноморському флоті в 1905 р. // Українське військо сучасність та історична ретроспектива : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 29 листопада 2019 р. Київ: НУОУ, 2019. С. 120.

1095. Магась В. О., Хабчук А. О. Формування громадянської ідентичності різних категорій населення на початку ХХ ст. // Іван Огієнко і сучасна освіта та наука. Науковий збірник. Серія історична. Вип. XV Кам'янець-Подільський, 2019. С. 110–119.

1096. Магась В. Суспільно-політична діяльність юридичних союзів, товариств та гуртків в Україні в 1905 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / [За заг. ред. проф. І.С. Зуляка]. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 98–102.

1097. Магась В., Магась-Демидас Ю. Боротьба за професійні права та політичні свободи організацій Всеросійського союзу поштово-телеграфних чиновників в Україні (1905-1908 рр.) // Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка) (м. Житомир, 7-8 листопада 2014 р.). Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2014. С. 32-34.

1098. Магась В., Магась-Демидас Ю. Місцева адміністрація та організації Всеросійського селянського союзу в 1905 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1, Ч. 2. С. 67–71.

1099. Магась В. О. Суспільно-політична діяльність Київського педагогічного товариства взаємної допомоги в роки Першої російської революції // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. С. 147–158.

1100. Магась-Демидас Ю. Трансформація ставлення селянства Наддніпрянської України до влади (1905 – лютий 1917 рр.) // Емінак. 2016. № 2(2). С. 22–27.

1101. Магась-Демидас Ю., Магась В. Фактори формування позиції українського селянства щодо влади на початку ХХ ст. // Матеріали VIII Волинської Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції / [За заг. ред. проф. Г. М. Стародубець]. Житомир: Полісся, 2015. С. 34–37.

1102. Маевский Е. Массовое движение с 1904 по 1907 гг. // Общественное движение в России в начале ХХ-го века: в 3-х т. / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. Санкт-Петербург: Общественная польза, 1910. Т. 2, Ч. 1. С. 34–184.

1103. Мазур Л. Н. Методы исторического исследования : учеб. Пособие . 2-е изд. Екатеринбург : Изд-во Урал, ун-та, 2010. 608 с.

1104. Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. // Пути Революции. 1926. № IV (7). С. 11–43.

1105. Мазуренко В. Наше село в 1905 году // Пути Революции. 1925. № 2. С. 27–46.

1106. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году. Москва: Новая Деревня, 1925. 89 с.

1107. Мазуренко С. Партии и крестьянство в 1905 году // Пути Революции. 1926. № V–VI (8–9). С. 14–30.

1108. Марасанова В. М. Профсоюзная периодика 1905–1907 годов о регионах России: верхневолжские губернии // Вестник ЯрГУ. Серия Гуманитарные науки. 2017. № 1 (39). С. 5–9.

1109. Марев П. Политическая борьба крестьянства // Борьба общественных сил в русской революции. Москва: Русское товарищество, 1907. Вып. 3. С. 63–136.

1110. Мацузато К., Ярцев А. А., Абрамов В. Ф. и др. Земский феномен: политологический подход. Sapporo: Slavic Research Center Hokkaido University, 2001. 189 с.

1111. Меджитова Р. И. Становление и основные этапы развития женского движения в Российской империи // Реализация компетентностного подхода в

системе профессионального образования педагога Материалы V Всероссийской научно-практической конференции. 2018. С. 330–333.

1112. Медушевская О. М. Теория и методология когнитивной истории; Российский гос. гуманитарный ун-т. Москва: РГГУ, 2008. 360 с.

1113. Меїр Н. Євреї в Києві. 1859-1914 р. Київ: Дух і літера, 2016. 416 с.

1114. Методология истории / Гуманитар.-экономич. негос. ин-т Респ. Беларусь; Белорус, ветвь Асоц. «История и компьютер»; А. Н. Нечухрин, В. Н. Сидорцов, О. М. Шутова и др./ [Под ред. А. Н. Алпеева и др.]. Мн.: НТООО «ТетраСистемс», 1996. 240 с.

1115. Меша В. Г. Українське національне відродження 1905–1914 років: історіографія проблеми. Київ: Видавництво «Донеччина», 2004. 157 с.

1116. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. [Изд. 2. испр. и доп.]. Москва: Новое лит. обозрение, 2010. 316 с.

1117. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург.: Алетейя, 2000. 267 с.

1118. Минаева О. Д. Журнал «Союз женщин» в борьбе за женское равноправие в России (1907–1908) // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. 2012. № 5. С. 86–96.

1119. Мининков Н. А. Методология истории: пособие для начинающего исследователя / [отв. ред. И. М. Узнародов ; Сев.-Кавк. науч. центр высш. шк., Рост. гос. ун-т.]. Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. 251 с.

1120. Миронов Б. Н. Российская империя: от традиции к модерну: в 3 т. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин (ДБ), 2014–2015. Т. 1. 2014. 892 с.

1121. Мисенко А. Взаємозв'язки Одеської та Галицької просвіт // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. Випуск 19. С. 540–543.

1122. Михальський І. С. Національно-політичний рух молоді України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). Луганськ: Б/в, 1995. 27 с.

1123. Мицкевич С. И. Записки врача-общественника 1888–1918 гг. Москва; Ленинград: Медгиз, 1941. 196 с.

1124. Мілясевич І. Еволюція волинської преси в останнє десятиріччя російського самодержавства (1906–1916) // Вісник Книжкової палати. 2013. № 8. С. 34–38.

1125. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. Харків: Державне видавництво України, 1925. 72 с.

1126. Млиновецький Р. Історія українського народу: нариси з політичної історії. Мюнхен: Українське наукове видавництво, 1953. 643 с.

1127. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 рр; (Про що «історія мовчить»). В 2-х т. Торонто: Друкарня Видавничої Спільки «Гомін України», 1970. Т. 1. 573 с.

1128. Модели общественного переустройства России. XX век: монография / В. В. Зверев и др.; [отв. ред. В. В. Шелохаев]. Москва: РОССПЭН, 2004 (ППП Тип. Наука). 606 с.

1129. Мондзік М., Коженювський М., Лятавець К., Тарасюк Т. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках. Київ: Ніка-Центр, 2017. 288 с.

1130. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Тернопіль : ТНПУ, 2007. 256 с.

1131. Мосолкин С. В. Роль адвокатов в политических процессах 1905 года // Известия Саратовского университета. 2011. Т. II. Сер. История. Международные отношения. Вып. 1. С. 39–45.

1132. Муха Г. Как произошли Сорочинские события// 1905 год на Полтавщине (Сборник). Полтава, 1925. С. 90–100.

1133. Нариси з історії України. Вип. 11: Лось Ф. Є. Україна в роки столицінської реакції / [відп. ред. Ф. Ястребов]. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1944. 143 с.

1134. Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / [відп. ред. В. Г. Сарбей]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 189 с.

1135. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / [відп. ред. Ю. О. Курносов]; Авт.: С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 138 с.

1136. Наумов С. «Братство самостійників» у контексті українського національного руху періоду Першої світової війни // Історичний журнал : наукове громадсько-політичне видання. Київ : Вища школа, 2009. № 3 (45). С. 21–34.

1137. Наумов С. О. А. П. Ковалівський в українському молодіжному русі (1914–1917 рр.) // Східний світ. 1995. № 2. 1996. № 1. С. 59–63.

1138. Наумов С. О. Національне питання в українських молодіжних організаціях Харкова (1914 – початок 1917 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. 2001. №0526. Вип. 33. С. 176–181.

1139. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.): монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.

1140. Наумов С. О. Війна і українці: суспільно-політичні настрої в українському середовищі Харкова в роки Першої світової війни // Дриновський збірник. 2015. Т. VIII. С. 294–304.

1141. Национальный вопрос в программных документах политических партий, организаций и движений России, нач. ХХ в. : Док. и материалы / том. гос. ун-т, Каф. соврем. отечеств. истории; сост. И. В. Нам. Томск : Изд-во науч.-техн. лит., 1998. 205 с.

1142. Николаенко О. Сравнительный анализ русского и польского женского движения во второй половине ХІХ–начале ХХ вв.: историографический обзор // Rocznik Instytutu Polsko-Rosyjskiego. 2012. № 2 (3). С.55–70.

1143. Никс Н. Н. К вопросу о формировании гражданской идентичности московской профессуры второй половины ХІХ – начала ХХ в. // Гражданская

идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 59–100.

1144. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Монографія. Харків: Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.

1145. Нітченко А. Законодавчі основи діяльності земств (1864–1920) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія / [за заг. ред. І. С. Зуляка]. Тернопіль: [ТНПУ], 2014. Вип. 1, ч. 2. С. 21–27.

1146. Овсянников П. И. Революционное движение в войсках Киевского и Одесского военных округов // Армия в первой революции: Материалы и документы / [под общ. ред. М.Н. Покровского]. Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1927. С. 180–233.

1147. Овчаренко А. Спогади про революцію на Сумщині // 1905 рік на Сумщині. Збірник. Суми, 1931. С. 81–83.

1148. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии). Б. м. в.: Б. в., Б. р. в. 170 с.

1149. Оленич-Гнененко П. Люботинська республіка // Всесвіт. 1925. № 22–23. С. 5–6.

1150. Олійник С. В. Російські благодійні товариства як інструмент реалізації галицького напрямку зовнішньої політики імперії Романових (друга половина XIX – початок XX ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія : Історична. 2018. Вип. 14. С. 106–113.

1151. Омелянчук И. В. Монархические «академические корпорации» в учебных заведениях России (1901–1914 гг.) // Клио: журнал для ученых. 2007. № 1 (36). С. 87.

1152. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) : монография; Совет нац. безопасности и обороны Украины, Нац. ин-т укр.-рос. отношений. Киев: [НИУРО], 2000. 167 с.

1153. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. Київ: МАУП, 2007. 744 с.

1154. Орел Ю. В. Товариство імені Григорія Квітки-Основ'яненка в громадсько-політичному житті Харкова // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2018. Т. 1. С. 42–49.

1155. Островский А. В. Российская деревня на историческом перепутье. Конец XIX – начало XX в. Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2016. 431 с.

1156. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби: Моногр.; Акад. муніцип. упр. Київ: Плеяди, 2002. 552 с.

1157. Пайпс Р. Русская революция. Москва: Росспэн, 1994. Ч. 1. 400 с.

1158. Палієнко М. «Кієвская старина» (1882–1906): у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) . Київ: Темпора, 2005. 384 с.

1159. Панов А. И. Офицеры в русской революции, 1905–1907 гг. Москва: б. и., 1996. 113 с.

1160. Парфенов И. Д. Методология исторической науки: Курс лекций. Саратов: Изд-во Саратовск. ун-та, 2001. 175 с.

1161. Пашков М. Формування системи громадських об'єднань в Україні як атрибута латентної державності // Політологічні читання. 1992. № 2. С. 75–100.

1162. Первая Государственная дума: Алф. список и подроб. биогр. и характеристики чл. Гос. думы. Москва: тип. И.Д. Сытина, 1906. XVI, 159 с.

1163. Первая революция в России: взгляд через столетие / [отв. ред.: А. П. Корелин, С. В. Тютюкин]. Москва: Памятники исторической мысли, 2005. 602 с.

1164. Переверзев В. Н. Первый всероссийский железнодорожный союз 1905 г. // Былое. 1925. № 4 (32). С. 36–69.

1165. Перегудова З. И. Политический сыск в России (1880–1917). Москва: РОССПЭН, 2013. 519 с.

1166. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. Москва: Наука, 1977. 186 с.

1167. Пожигайло П. А. Столыпинская программа преобразования России (1906–1911). Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 240 с.

1168. Пожигайло П. А., Шелохаев В. В. Петр Аркадьевич Столыпин. Интеллект и воля. Москва: РОССПЭН, 2011. 237 с.

1169. Поздняков А. А. Предложения Департамента полиции Министерства внутренних дел по совершенствованию законодательства об общественных организациях в 1908–1910 гг. // Вестник ТГУ. 2006. Выпуск 4 (44). С. 77–83.

1170. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. / [ред. колл.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. К.: Генеза, 2002-2003. Т. 1: на зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю. А. Леванець (кер.); Л. П. Нагорна, М. С. Карамзіна]. 2002. 424 с.

1171. Политическая история: Россия-СССР-Российская Федерация: в 2 т. Москва: Терра, 1996. Т. 1. 656 с.

1172. Потій Н. М. Діяльність товариства взаємодопомоги вчителів Чернігівської губернії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. 2014. Випуск 90. С. 48–52.

1173. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 23–33.

1174. Проскурякова Н. А. Парадоксы российской модернизации и формирование гражданского общества в России // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце ХІХ – начале ХХ вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 287–290.

1175. Проскурякова Н. А., Благодетелева Е. Д. Гражданская идентичность: методологические и историографические подходы // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце ХІХ – начале ХХ вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 22–58.

1176. Пушкарева И. М. Железнодорожники России в буржуазно-демократических революциях. Москва: Наука, 1975. 390 с.

1177. Рабочий класс России, 1907 – февраль 1917 г./ [редкол.: Лаверычев В. Я. (отв. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1982. 464 с.

1178. Рафалюк О. Е. Гражданские практики русских писателей-модернистов рубежа XIX–XX вв. // Гражданская идентичность российской интеллигенции в конце XIX – начале XX вв: сборник статей / [отв. ред. Н. А. Проскурякова]. Москва: Новый хронограф, 2013. С. 202–241.

1179. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. Київ: Радянська школа, 1964. 164 с.

1180. Реверук В. Перша спроба самоорганізації українського вчителства на Полтавщині (початок XX століття) // Рідний край. 2010. № 1. С. 197–201.

1181. Реверук В. Перші українські юнацькі організації Полтавщини на початку XX століття // Рідний край. 2011. № 2 (25). С. 189–195.

1182. Реверук В. Я. Освітняни Полтавщини у час українського національно-визвольного руху на початку XX століття (витяги з книги В.Я. Реверука «Полтавщина в переддень Української революції (1900–1916 рр.)») // Постметодика. 2011. № 1 (98). С. 39–54.

1183. Революция 1905–1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах / [ред. колл.: Ф. Е. Лось (Отв. ред.), И. П. Олейник, В. И. Шелудченко]. Київ: Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. Т. 2, Ч. 1. 938 с.

1184. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.

1185. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і України. К.: Інститут історії України, 2020. 114 с.

1186. Робак І. Валентин Отамановський – борець за українську державність // Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. 2012. Вип. 17. С. 154–160.

1187. Робак І. Ю., Савчук З. С. Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки. Харків: Колегіум, 2013. 184 с.

1188. Романов В. Движение среди служащих и рабочих русских железных дорог в 1905 г. // Образование. 1906. №11. С.17–47.

1189. Романовский С. И. Леонид Иванович Лутугин. (1864–1915). Санкт-Петербург. : Наука, 1997. 191 с.

1190. Россия в начале XX века: народ, власть, общество: монография / Сахаров А. Н. (рук. авт. коллектива) и др. Москва: Директ-Медиа, 2014. 597 с.

1191. Россия на рубеже веков: исторические портреты: Сборник / сост. А. Корелин. Москва: Политиздат, 1991. 378 с.

1192. Ростов Н. М. Железнодорожники в революционном движении 1905 г. Москва; Ленинград: Ц.К. ж. д., 1926. 154 с.

1193. Ростовцев Е. А. Академическая корпорация Санкт-Петербургского университета в начале XX в.: отношение к власти и гражданскому обществу // «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в. / отв. сост. А.Ю. Андреев. Москва: РОССПЭН, 2009. С.139–156.

1194. Руденко М., Очинський І. До історії руху залізничників в 1905 році на Київщині // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів / [за редакцією В. Манілова та Г. Маренка]. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 110–135.

1195. Рудько С. О. Діяльність Миколи Василенка в редакціях київських газет на поч. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2005. Вип. ІХ. С.75–81.

1196. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время. В поисках утраченного. Москва: Языки Русской культуры, 1997. 800 с.

1197. Савченко В. Діяльність анархістів-синдикалістів серед одеських моряків (1906–1913 рр.) // Краєзнавство. 2013. № 2. С. 174–181.

1198. Самоорганизация российской общественности в последней трети XVIII – начале XX в. / [Отв. ред. А. С. Туманова]. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. 887 с.

1199. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1928. № 6. С. 141–168.
1200. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929 № 1. С. 145–171.
1201. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929 № 2. С. 58–89.
1202. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // Літопис революції. 1929 № 3. С. 108–119.
1203. Священко З. В. Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку ХХ століття : монографія; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань : Жовтий О.О., 2012. 343 с.
1204. Семенко С. «Український Цицерон» (штрихи до портрета М. А. Дмитрієва) // Слов'янський збірник. Полтава, 2006. Вип. 5. С. 225–228.
1205. Семенников В. П. Монархия перед крушением. 1914–1917: Бумаги Николая II и другие документы. Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1927. 309 с.
1206. Сенчакова Л. Т. Приговоры и наказания российского крестьянства 1905–1907 гг. Москва: Институт Российской Истории РАН, 1994. кн. 1. 1994. 207 с.
1207. Симашенков П. Д. Деятельность органов власти по укреплению морального духа офицеров русской армии в межвоенное десятилетие (1905–1914 гг.): монография. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. 181 с.
1208. Сичова В. В. Першодумці від Харківської губернії // Вісник Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Історія. Харків: НМЦ «СД», 2001. № 526. Вип. 33. С. 166–176.
1209. Слонимская И. А. Медицинские работники в революции 1905–1907 гг. Москва: Медгиз, 1955. 52 с.
1210. Смирнова Е. М. Медики в годы Первой русской революции // Общество: философия, история, культура. 2017. № 9. С. 48–52.

1211. Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово») // Український історичний журнал. 2006. Вип. 5 (№ 470). С. 98–110.

1212. Соловьев К. А. Кружок «Беседа»: в поисках новой политической реальности, 1899–1905. Москва: РОССПЭН, 2009. 288 с.

1213. Старовойтенко І., Горбач Ю., Кузьменко Л. Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета. 1905–1906. Анотований систематичний покажчик. Київ: Темпора, 2011. 454 с.

1214. Старцев В. И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905–1917 гг.: (борьба вокруг «Ответственного министерства» и «Правительства доверия»). Ленинград: Наука. Ленинградское отд-ние, 1977. 270 с.

1215. Степанов С. А. Кадеты (конституционно-демократическая партия) // Вестник РУДН. Серия: Политология. 2006. № 8. С. 75–84.

1216. Степанович Є. П. Діяльність польського студентського товариства «Філареція» // Наукові записки НаУКМА: Історія. 1998. Т. 3. С. 107-114.

1217. Степанович Є. Польське студентське товариство «Полонія» у Києві // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах, 2013. Вип. 3 (93). С.126-133.

1218. Стецовский Ю. И. Становление адвокатуры в России. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 576 с.

1219. 100 років на захисті трудящих: Історія профспілкового руху залізничників і транспортних будівельників України / Профспілка залізничників і транспортних будівельників України; авт.-упор. В. М. Уржанов; [за ред.: В. М. Ткачова, М. Г. Сінчака]. Київ: Експрес, 2006. 335 с.

1220. Стрілець В. В. «Люботинська республіка». Призабута сторінка нашої історії. Харків: Б. в., 2010. 100 с.

1221. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття – 1939 рік); рец.: М. Ю. Козицький, В. І. Кучер, В. П. Рябцев; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: Вид-поліграф. центр «Київський університет», 2002. 361 с.

1222. Строев Н. Исторический момент. В 2 т. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1906. Т. 1. Московский съезд земских и городских деятелей. 111 с.

1223. Строев Н. Исторический момент. В 2 т. Санкт-Петербург: Издательство О. Н. Поповой, 1906. Т. 2. Крестьянский съезд. 1907. 90 с.

1224. 1905 год на Украине. Хроника и материалы / [под ред. М. И. Мебеля]. Харьков: Пролетарий, 1926 Т. I: Январь–сентябрь. 1926. 508 с.

1225. 1905. Материалы и документы. Армия в первой революции. Очерки и материалы / [Глав. ред. Покровский М. Н.]. Москва–Ленинград: Государственное издательство, 1927. XV+391 с.

1226. Твердохліб Т. С. Просвітницька діяльність викладачів Київської духовної академії (80-ті роки ХІХ – початок ХХ століття) // Педагогіка та психологія. 2012. Вип. 41. С. 214–223.

1227. Твердохліб Т. С. Просвітницько-педагогічна діяльність П. Ліницького // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2014. Вип. 36. С. 53–58.

1228. Теория и методология истории / [Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин]. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

1229. Титлинов Б. В. Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860 – 1905 гг. Ленинград: Государственное издательство, 1925. 166 с.

1230. Ткач С., Решетченко Д. Парти́но-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія у 2 кн. / [за наук. ред. д-ра історичних наук О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. 368 с. Книга 1: Ткач С., Решетченко Д. Політичні організації напередодні та в добу першої російської революції 1905–1907 рр. С. 7–186.

1231. Ткач С., Решетченко Д. Парти́но-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія у 2 кн. / [за наук. ред. д-ра історичних наук О. М. Федькова]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня “Рута”», 2020. 368 с. Книга 2: Ткач С. Від реакції до демократичної революції. С. 187–248.

1232. Ткачуков И. 1905 г. в Харькове. По материалам жандармского и охранного отделений и личным воспоминаниям // Пути революции. 1925. №2. С. 56–58.

1233. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ, «К.І.С.» 2012. 400 с.

1234. Троцкий Л. Д. Сочинения. Москва-Ленинград: Госиздат, 1924–1927. Сер. 1: Историческое подготовление Октября. Т. 2: Наша первая революция. Ч. 1: [От кануна кровавого воскресенья до начала 1907 г.]. 1925. XII. 648 с.

1235. Трутовский В. Современное земство. Петроград: Издание П.И. Певина, 1915. 288 с.

1236. Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века. Москва: Новый хронограф. 2008. 320 с.

1237. Туманова А. С. Общественные организации России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.). Москва: Российская политическая энциклопедия, 2014. 336 с.

1238. Туманова А. С. Рецепция Европейского права в формировании законодательных основ функционирования общественных организаций в Российской империи // Гражданское общество в России и за рубежом. 2011. № 1. С. 32–36.

1239. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. 320 с.

1240. Турченко Г.Ф., Назарова Є.П. Революція 1905–1907 рр.: Одеський конвент // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. Вип. XXXI. С. 103–111.

1241. Тянь В. В. Россия на изломе веков: самодержавный режим на весах системных кризисов: (Вторая половина XIX – нач. XX в.). Москва: Экслибрис-Пресс, 2002. 367 с.

1242. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. 510 с.

1243. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія: в 3 ч. / [ред. В. Г. Сарбей]. Київ: Ін-т історії України, 1999. Ч. 2. 488 с.

1244. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с.

1245. Фареній І. А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія // Збірник наукових праць. Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 65–68.

1246. Федьков О. М. Аграрна політика уряду і селянські організації, «Товариства землевласників і землеробів», примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905–1907 рр. // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 321–333.

1247. Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906—1907 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2003. Т. 11. С. 152-160.

1248. Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2002. Т. 8(10). С. 264–283.

1249. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності: монографія; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Ін-т історії України НАН України, Держ. архів Хмельниц. обл. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2017. 599 с.

1250. Федьков О. М., Магась В. О. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. 272 с.

1251. Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!» (З історії боротьби за скликання Українського селянського з'їзду наприкінці 1905 — на початку 1906 років) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. — Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 2, Т. 1. С. 97–99.

1252. Федьков О. М. Охранка vs Спілка: діяльність правоохоронних органів Російської імперії в контексті боротьби з українською соціал-демократичною спілкою РСДРП у 1905 – серпні 1906 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки / [редкол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.) та ін]. Кам'янець-Подільський: Вид-во К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 9. С. 195–206.

1253. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України): Монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с.

1254. Филимонов М. А. Профсоюзы Южного Урала в годы Первой мировой войны (1914 – 1918) // Вестник ВЭГУ. Издательство: Восточная экономико-юридическая гуманитарная академия. № 4 (72). 2014. С. 148–159.

1255. Филиппов Ю. Революционное движение и духовные школы России в конце XIX – начале XX веков. Ч. VIII // URL: <http://www.pravoslavie.ru/put/2232.htm>

1256. Філоретова Л. Діяльність української учнівської організації «Юнацька спілка» в роки першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2002. Вип. 4. С. 183–195.

1257. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ, 2014. 571 с.

1258. Хоптяр А. Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2016. 324 с.

1259. Чепур Б. Д. Земська інтелігенція – осередок культурно-просвітницького центру Російської імперії в кінці XIX – початку XX століття Матеріали II

Міжнародної науково-практичної конференції «Перспективи розвитку сучасної науки» : ([м. Київ], 7-8 трав. 2015 р.): [у 2 ч.]. Київ, 2015. Ч. 2. С. 10–14.

1260. Череванин Н. Движение интеллигенции // Общественное движение в России в начале XX-го века: в 3-х т. / [под ред. Л. Мартова, П. Маслова и А. Потресова]. Санкт-Петербург, 1910. Т. 2, Ч. 2. С. 146–201.

1261. Черкасенко С. Всеукраїнська спілка учителів в 1900 рр. // Вільна українська школа. 1917. № 1. С.10–19.

1262. Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку XX століття: національна ідея чи крайова ідеологія? // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 186–206.

1263. Черменский Е. Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. Москва: Мысль, 1976. 318 с.

1264. Черножуков А. С. Деятельность Союза союзов в период Первой русской революции // Вестник Костромского государственного университета. 2019. Т. 25. № 4. С. 37–40.

1265. Чехов Н. В. Съезд представителей национальных учительских союзов // Народный учитель. Двухнедельный журнал. Профессиональный и общественно-политический. 1907. № 15–16. С. 1–5.

1266. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Второй созыв, 1907–1912 / сост. М. М. Бойвич. Москва: Сытин, 1907. XXXVIII, 512 с.

1267. Чортенко А. М. Студентство в діяльності українських політичних партій та молодіжних позапартійних організацій Наддніпрянщини напередодні лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2012. № 6 (241), Ч. 2. С. 169–178.

1268. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 → 1917–1922 гг. Москва: Весь Мир, 1997. 560 с.

1269. Шаховской Д. И. «Союз освобождения» // Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 526–602.

1270. Шаховской М. Л. Смутное время в Харькове: (Материалы для истории рус. революции). Харьков: тип. журн. «Мирн. труд», 1907. 75 с.

1271. Шаццлло К. Ф. Исторические альтернативы в России на рубеже двух веков // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. Москва: Институт российской истории РАН, 1996. С. 37–53.

1272. Шаццлло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг.: организация, программы, тактика. Москва: Наука, 1985. 352 с.

1273. Шаццлло К. Ф. Формирование программы земского либерализма и ее банкротство накануне первой русской революции // Исторические записки. 1976. № 97. С. 50–98.

1274. Швырев В. С. Рациональность как ценность культуры. Традиция и современность. Москва: Прогресс-Традиция, 2003. 176 с.

1275. Шевырин В. М. Власть и общественные организации в России (1914–1917): Аналитический обзор. Москва: ИНИОН РАН, 2003. 152 с.

1276. Шевырин В. М. Первый опыт российского парламентаризма // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. Москва: Институт российской истории РАН, 1996. С.157–187.

1277. Шелохаев В. В. Становление многопартийности в России // 1905 год – начало революционных потрясений в России XX века. Материалы международной конференции. Москва: Институт российской истории РАН, 1996. С. 25–36.

1278. Шелымагин И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900–1917. Москва: Госюриздат, 1952. 319 с.

1279. Шендрікова С. П. Політична діяльність Абдурешита Медієва // Наукові праці Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2004. Вип. XVII. С.162–164.

1280. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз // Историк-марксист. 1927. Т. 5. С. 95–123.

1281. Шешунова І. М. Участь учителів у революції // Український історичний журнал. 1985. № 12. С. 57–62.

1282. Шешунова І. М., Горбань О. В. Політична радикалізація вчителів в умовах революції 1905–1907 рр. // Наукові праці Чорноморського державного

університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Історія. 2014. Т. 227. Вип. 215. С. 12–16.

1283. Шкварчук В. Винуватий, бо українець. За матеріалами слідчої справи № 4748 Одеського окрвдділу ДПУ, ДАЧО, сп. 3208 // Сіверщина. 2004. 16 січня. С. 9–10.

1284. Шлосберг Д. Професійний рух 1905–07 рр. на Україні // Літопис революції. 1930. № 6 (45). С. 29–82.

1285. Шляхов О. Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 244 с.

1286. Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р. Київ: Державне видавництво політичної літератури, 1955. 104 с.

1287. Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде // Пролетарская революция. 1926. № 7. Т. 54. С. 122–139.

1288. Щербін Л. В. Українське питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905–1918 рр.). Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 248 с.

1289. Яременко А. Огляд селянського руху 1905–1906 рр. на Київщині // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статів та спогадів. Київ, 1926. С. 169–227.

1290. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.

1291. Яхонтов А. Н. Тяжелые дни (Секретные заседания Совета министров 16 июля – 2 сентября 1915 г.) // Архив русской революции. Берлин, 1926. Т. ХVIII. С. 5–136.

1292. Galai S. The Role of the Union of Unions in the Revolution of 1905 // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*. Bd. 24. H. 4 (1976). PP. 512-525.

1293. Kudinov D. V. Strikes of White- and Blue-color Railway Workers at Sumy and Basy stations in 1905. *The History of Land Transport*. 2015. Vol. (1). № 1. P. 4–17.

1294. Magas V. The All-Russian Peasant Union and Authorities in the Years of the First Russian Revolution in Ukraine // *Studia Warmińskie*. 2016. № 53. P. 431-440.

1295. Magas V. The sources to analyze the interaction between the socio-political organizations and authorities in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in 1905-1917 // *International Journal of Economics and Society*. 2016. Vol. 2. Iss. 5. P. 93-98.

1296. Mahas-Demydas Y., Rudnytska O. Legal status of the trade unions in the Russian empire in 1905–1917 // *East European Historical Bulletin*. 2019. № 12. P. 64–73.

1297. Seregny S. J. A Different Type of Peasant Movement: The Peasant Unions in the Russian Revolution of 1905 // *Slavic Review*. 1988. Vol. 47. No. 1 (Spring). PP. 51-67.

1298. Seregny S. J. *Russian Teachers and Peasant Revolution: The Politics of Education in 1905*. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 300 pp.

3.2. Автореферати дисертацій і дисертації

1299. Безаров О. Т. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02; Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2019. 487 с.

1300. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005. 230 с.

1301. Вапилин Е. Г. Государственная власть российской империи и русская армия в начале XX века: диссертация... доктора исторических наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2000. 476 с.

1302. Вязьмитинов М. Н. Царизм в борьбе с революционным движением в армии и на флоте в 1905–1907 г. г.: автореферат дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. Москва, 1992. 26 с.

1303. Гончарова Н. О. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.07.00.01 «Історія України». О., 2006. 24 с.

1304. Дмитриев С. Н. Союз союзов в годы первой Российской революции : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02 / АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва, 1989. 23 с.

1305. Журавлев С. И. Возникновение и деятельность общественных организаций офицеров Российского Императорского военно-морского флота в 1905–1914 гг.: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 / Сам. гос. пед. ун-т. Самара, 2004. 23 с.

1306. Зелений О. М. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905–1922 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Харків, 2005. 175 с.

1307. Карпачев Б. А. Профсоюзное движение в общественно-политической жизни России (1905–1929 гг.): Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва, 2004. 432 с.

1308. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869 – 1920 рр.): автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02; Харківський ун-т. Харків, 1995. 21 с.

1309. Крадецкая С.В. Гражданская идентичность феминисток в России в начале XX в. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.02. Москва, 2012. 329 с.

1310. Малиновська Н. М. Життєвий шлях і науковий доробок А. П. Ковалівського (1895–1969 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. 218 с.

1311. Милько В. І. Участь депутатів від українських губерній і міст у роботі I – IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2012. 297 с.

1312. Нестерцова С. М. Железнодорожники Украины в революции 1905–1907 гг. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1985. 21 с.

1313. Оліпер С.І. Громадсько-політичне життя польської меншини Правобрежної України 90-х рр. XIX – на початку XX століття. Дисертація канд. і.н.: 07:00:01. Кам'янець-Подільський. 2016. 275 с.

1314. Орлик С. В. Фінансова політика російського окупаційного режиму в Галичині та Буковині в роки Першої світової війни (1914–1917 рр.): дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 806 с.

1315. Павленко Т. А. Протестное движение учащихся православных семинарий в период первой российской революции (1905–1907 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Специальность 07.00.02 – Отечественная история; науч. рук. Б. И. Колоницкий; Санкт-Петербургский институт истории РАН. Санкт-Петербург.: [б.и.], 2009. 21 с.

1316. Силка О. З. Становлення і діяльність громадських організацій в українському селі наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Лівобережжя): дис. ... д-ра іст. Наук : 07.00.01; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 604 с.

1317. Туманова А. С. Государственно-правовое регулирование деятельности общественных организаций России в начале XX века: Историко-юридическое исследование : диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.01. Москва, 2004. 400 с.

1318. Туманова А. С. Правительственная политика в отношении общественных организаций России, 1905–1917 гг.: диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02. Тамбов, 2003. 471 с.

1319. Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905–1907 роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1993. 362 с.

1320. Федьков О. М. Українська соціал-демократична спілка в суспільному житті Наддніпрянської України початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 581 с.

1321. Циганюк М. А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності І Державної думи: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. 227 с.

3.3. Довідкова та енциклопедична література

1322. Государственная Дума Российской империи, 1906–1917: энциклопедия / [редкол.: В. В. Шелохаев (отв. ред.) и др.]. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. 735 с.

1323. Леонов И. Т., Лотова Е. И. Революционеры-медики // Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / [гл. ред. акад. Б. В. Петровский] ; Акад. мед. наук СССР. 3-е изд. Москва: Сов. энциклопедия, 1974–1989. Т. 22: Растворители – Сахаров. 1984. С. 105–107.

1324. Плетнев Б. Союзы и общества // Русский библиографический институт «Гранат» (Москва). Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. 11-е стереотип. изд. Москва: Рус. библиогр. инст. Гранат, 1940–1941. 72 т.; 23 см. Т. 41. ч. 4: Союз союзов Стрелковский. [б. г.]. С. 1–20

1325. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / [Отв. ред. А. О. Чубарьян]. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма Київського гуртка судових діячів (кінець 1905 р.)

А. Цель кружка.

1. Кружок Судебных деятелей ставит себе основной задачей – объединение прогрессивных элементов и прокуратуры для участия в освободительном движении сторонников преобразования Государственного строя России на демократических началах, при чем в числе ближайших своих задач профессионального характера союз намечает:

- 1) Установление и разработку положений профессиональной этики;
- 2) Защиту профессиональных этических интересов своих членов (и экономических).

2. Не принимая целиком ни одной из современных политических программ и предоставляя внутри себя свободу программно-самоопределения кружок тем не менее ставит своей задачей осуществление определенных политических требований, минимум которых обязателен для судебных деятелей примыкающих к настоящей организации.

Признавая настоятельную необходимость реформы материального и процессуального публичного и частного права на началах соответствия их благу широких благ народа, союз считает единственно возможным правильное функционирование суда при условии законодательной кодификации от лица народного представительства. По сему члены союза, профессионально обязаны к проведению начал законности во всех сферах общественной жизни при современных условиях признают невозможным частное служение делу правосудия ввиду с одной стороны бесконечностью разнообразия источников законодательных распоряжений, а с другой отсутствия в России твердых формальных признаков того, что единственно обязательно для суда – «закон». Вследствие чего Союз судебных деятелей, как минимум своей политической программы, ставит борьбу за скорейшую реализацию пока платонически признанного народного представительства на основе всеобщего, прямого, равного и тайного голосования.

3. Обращаясь к задачам профессионально-публичного характера и констатируя весьма печальное положение Суда в России, низведенного до степени «агента администрации», союз борется за скорейшее, даже до созыва Государственной Думы, упразднение всех отступлений от начал Судебного Устава 20 ноября 1894 года, установивших подчинение суда администрации.

Б. Деятельность союза.

4. Союз объявляет непримиримую борьбу тому образу действий, который унижает честь суда и бросает тень на сословие судебных деятелей, как общественных деятелей, для этого союз берет на себя:

1) Критику путем устного и печатного слова современного судебного дела в России и правительственной политики в области последнего.

2) Образование коллективных протестов против действий администрации, вредных для судебного дела.

3) Защиту отдельных членов союза против произвола администрации и начальства путем коллективных протестов и другими способами.

4) Организацию товарищеского суда чести;

5) Широкою огласку всеми способами всего того, что может явиться полезным в деятельности союза

5. Союз имеет в виду содействовать удовлетворению духовных потребностей судебных деятелей всех категорий, сюда входит устройство библиотек, чтение лекций, кружков для современной образовательной работы.

6. Организация взаимного страхования на случай потери места вследствие политической и общественной деятельности.

7. Совместная политическая деятельность с другими профессиональными союзами и политическими организациями в достижении общей цели.

8. Признавая, что целесообразная борьба с преступностью может быть осуществлена только при устранении социальных и экономических недугов России, Союз ставит своей задачей широкою борьбу за моральное и экономическое улучшение народных масс. Ввиду чего союз признает желательным постороннее участие всех членов в отдельности (а равно и всего Союза в целом) в

просветительских, благотворительных, ученых и других обществах, а равно и в партийных организациях. За сим союз принципиально высказывается за единение с другими союзами интеллигентных тружеников России с тождественным ему программами политических требований.

Джерело: [1125, арк. 7-8 зв.].

Додаток Б

Кількість організацій ВСС у другій половині 1905 – 1908 рр.

<i>Губернії</i>	<i>Др. пол. 1905 р. – січень 1906 р.</i>				<i>Лютий 1906 р. – 1908 р.</i>			
	<i>губернські</i>	<i>повітові</i>	<i>волосні</i>	<i>сільські</i>	<i>губернські, обласні</i>	<i>повітові</i>	<i>волосні</i>	<i>сільські</i>
Полтавська	1	6	10	81	—	2	—	—
Чернігівська	—	2	3	34	—	1	—	7
Харківська	1	2	6	32	2	5	—	12
Загалом по Лівобережній Україні	2	10	19	147	2	8	—	19
Катеринославська	1	4	15	40	1	1	1	12
Херсонська	1	2	1	48	1	1	—	2
Таврійська	1	1	3	7	1	4	1	1
Загалом по Південній Україні	3	7	19	95	3	6	2	15
Київська	1	1	1	29	1	7	—	3
Подільська	—	1	—	11	1	11	—	5
Волинська	1	—	—	3	1	1	—	3
Загалом по Правобережній Україні	2	2	1	43	3	19	—	11
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	7	19	39	285	8	33	2	45

Складено на основі: [1250, с. 255-256].

**Відомості про потерпілих від репресій членів Всеросійського союзу
вчителів наприкінці 1905 – на початку 1906 рр.**

<i>Губернії</i>	<i>Звільнених</i>	<i>Заарештованих</i>	<i>Висланих</i>	<i>Засланих</i>	<i>На нелегальному становищі</i>
Київська	6	4	-	-	-
Волинська	-	1	-	-	-
Подільська	3	-	-	-	-
Правобережні губ.	9	5	-	-	-
Харківська	-	-	-	-	-
Полтавська	17	28 (5)	-	-	1
Чернігівська	10	6 (2)	-	-	-
Лівобережні губ.	27	34	-	-	1
Катеринославська	2	167	7	-	1
Херсонська	-	16 (2)	-	-	-
Таврійська	2	1 (1)	-	-	-
Південні губ.	4	184	7	-	1
По Україні загалом	40	223	7	-	2
Загалом по імперії	141	503 (32)	21	20	17

Примітка. Цифри в дужках в графі заарештованих показують число звільнених з-під варті до 7 квітня 1906 року.

Складено на основі: [327, с. 145; 648, с. 95].

Програма і тактика Ініціативного комітету Української самостійницької спілки, вміщена в гектографованому часописі «Вільна Думка» від 1 грудня 1915 р.

Недавно Ініціативний Комітет Самостійницької Спілки зв'язався; він має наметі усі самостор. на підставі отакої плятформи з'єднати:—

Програма і тактика І.К.У.С.С. має в основних точках такий вигляд.

1. Національна програма.

§1. Остаточною метою всеї діяльності Спілки є здобуття незалежної й суверенної українськ. держави, що має включати в собі всю етнографічну територію України.

§2. Для досягнення мети, зазначеної в §1, Спілка пропагує як найширше ідею незалежної укр. держави серед широких мас України й організовує ці маси під гаслом тої ідеї до безупинної й консеквентної боротьби за її реалізацію.

§3. В разі, коли вся Україна, або частина її, залишиться по війні при Росії, Спілка буде боротись в межах сеї останньої за здобуття національн-територіяльної автономії України й за

всі етапи, що до неї ведуть, як розвиток місце-¹⁵
 ного самоврядування, націоналізація школи,⁵⁹
 адміністрації, суду, церкви й публичного жит-
 тя, - щоби за помічю зазначеного права національ-
 ного простору, осягнувши, чи неосягнувши автономії,
 в процесі боротьби за неї широкі маси дістали
 змогу виховати, з'організувати й загартуватисе-
 бе для здобуття потім незалежної Укр. держави.

II. Соціальна програма.

§4. Позаяк Спілка складається з організацій,
 що в своїй соціальній ідеології можуть бути вде-
 юому відмінними одна від одної, ці організації
 переводять свою соціальну-політичну роботу згід-
 но з своїми партійними переконаннями і в
 партійних організаційних формах. Однак
 У.С.С. визнає такі спільні для всіх її членів то-
 чки:

§4. Спілка визнає своїм кінцевим ідеалом соці-
 ялістичну організацію суспільності і всю свою

§5. Ближшою метою Спілки ставить собі орга-
 нізацію незалежної України в демократич-
 ну республіку з однопалатовою системою й
 парламентарним міністерством, з загальним
 (безчленим полум), рівним, безпосереднім
 і таємним виборчим правом на підставі прин-
 ципу пропорційності.

§6. Спілка боротиметься за забезпечення
 громадянських свобод, як то воля друку,
 зібрань, спілок, страйків і віри, незайман-
 ність особи, пошесті та ін.

§7. Спілка допомагається відокремлення цер-
 кви від держави, а також з національних
 поглядів, підпіратиме змагання до націо-
 налізації й демократизації всього цер-
 ковного життя на Україні й до унезалеж-
 нення укр. православної церкви від мос-
 ковської.

І БЕЗПЛАТНУ НАЦ. ОСВІТУ ВІД НИЩОГО ДО ВИЩОГО.¹⁶

§9. СПІЛКА ДОМАГАТИМЕТЬСЯ ЗАВЕДЕННЯ ПОСТУПОВОГО ПОДОХІДНОГО ПОДАТКУ. ПОЗЯК У.С.С. В ПЕРЕВЕДЕННЮ СВОЄЇ РОБОТИ ОПІРАТИМЕТЬСЯ НА ДЕМОКРАТИЧНІ ВЕРСТВИ УКРАЇНСЬКОГО ПРОМАДАНТВА (РОБІТНИЦТВО, ТРУДОВИ СЕМЕЙСТВО І МІСЬКУ ДЕМОКРАТІЮ) ВОНЕ БУДЕ БОРОТИСЯ

А ЩО ДО РОБІТНИЦТВА:

§10. ЗА ШИРОКЕ РОБІТНИЦЕ ЗАКОНОДАСТВО, ЯКЕ Б ЗАБЕЗПЕДУВАЛО ВРОДЯК РІДКІМ ЛОЖЛИВІСТЬ КУЛЬТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО І ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ І СПЕЦІАЛЬНО ЗА ВІСІМТОЛІЦНА ДОБУ ПРАЦІ ДЛЯ РОБІТНИКА.

§11. ЗА ДЕМОКРАТИЧНЕ СТВАХАННІ РО-

§12. ЗА ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРАЦЮ ВОЖОГО ЛЮДИНИ.

Б) ЩО ДО ТРУДА ВНИЦОГО СЕДАНСТВА

§13. ЗА ПРИМУСОВУ ЕКСПРОПІАЦІЮ ПОЛІЩЕНЦЬКИХ, МАНАСТІРСЬКИХ, ЦАРСЬКИХ І КАБІЧЕТНИХ ЗЕМЕЛЬ

§14. ЗА ШИРОКЕ МІСЦЕВЕ САМОУРЯДОВАННЯ І ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ НОГО ОРГАНІВ НАПІДСТАВІ ЗАГАЛЬНОГО, РІВНОГО, БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО І ТАЄМНОГО ВИБОРЬОГО ПРАВА.

§15. ЗА СКАСОВАННІ ВСІХ СТАНОВИХ І КЛАСОВИХ ПРИВІЛЕГІВ.

§16. ЗА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВОЮ СТАРОСТИ.

ІІІ ТАКТІКА

§17. ОСНОВНА ТАКТІКА У.С.С. БУДЕ СТРАВЛЕНА НА НАЦІОНАЛІЗАЦІЮ ВСЬО-

НЕ НАЙСПРИАТЛИВІШОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СІ-¹⁷
 ТУАЦІЇ (~~ЗА ДЛА СПРИАТЛИВІШОЇ ПОЛІ-~~
~~ТИЧНОЇ~~) ЗА ДЛА ПОСТАВЛЕННЯ УКР.
 ПРОБЛЕМИ НА МАЙБУТЬНЬОМУ КОНГРЕС.
 ЩО ДО ТАКТИКИ В РОСІЇ, ТО УСС.
 ВЕСТИМЕ ЇЇ В МЕЖАХ ТОЛНО ОКРЕ-
 СЛЕНИХ СЛІДУЮЧИХ ПАКТІВ:
 §19. БОРОТИСЯ З УКРАЇНОФІЛЬСТВОМ,
 ЩО ПРОПАГУЄ В ОСЕРЕДКУ УКРАЇН-
 СЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ МОСВОФІЛЬСЬ-
 КІ ТЕНДЕНЦІЇ.
 §20. НЕ ВХОДИТИ НІ В АКІ УГОДИ З
 ІНШИМИ НАЦІОНАЛЬНОСТАМИ АБО
 ОКРЕМИМИ РЕПРЕЗЕНТУЮЧИМИ ЇХ
 НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИМИ ГРУ-
 ПАМИ, ОПРІЗЕ ТИХ, ЩО ВИЗНАЮТЬ
 ПРАВО УКР. НАРОДУ НА САМОСТІЙ-
 НІСТЬ І АКТИВНО СПІРАЮТЬ УСС. ВІЇ

§21. ЩОДО ЖИДІВСЬКОГО ПИТАННЯ, ТО
 ПІДТРИМУВАТИ КУЛЬТУРНО-НАЦ. ДО-
 МАГАННЯ ЛИШЕ ЖИДІВ НЕ АСІМІ-
 ЛЮРІВ.

ВЕСТИ ЗАВЗАТУ БОРОТЬБУ З ПО-
 ЛІТИЧНО ВИНАРОДОВЛЕННЯ УКР. НА-
 ЦІЇ, ПІД АКИМИ ФОРМАМИ ВІЗБО-
 КУ КОГО ВОНА НЕ ПЕРЕВОДНЯСЬ-БИ,
 ПРИДОМУ І. С. ГАДАЄ, ЩО СТАЛА
 ЦІЛКОМ НА ЧАСІ ТАКТИКА БОЙКОТУ
 МОСКОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ВСІЙ ТЕ-
 РИТОРІЇ УКРАЇНИ

Ініц. Ком. Укр. Самост. Спілки.